

આવૃત્તિ ૧ લી :

પ્રત ૧૦૦૦ :

કિંમત ૧-૧૫-૧

સંવત ૧૯૬૬ : ઈ. સ. ૧૯૪૩

પ્રકાશક :

અંબાલાલ વિકુલભાઈ ઠક્કર
ધી હુદાણામિત્ર પ્રિ. પ્રેસ,
રાવપુરા, વડોદરા

મુદ્રક

અંબાલાલ વિકુલભાઈ ઠક્કર,
હુદાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિ. પ્રેસ
રાવપુરા : વડોદરા.

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સફળેશથી પતિતપાવન કે. શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાશ્રી ગાયકવાડ ત્રીજા સેનાપાસખેલ, સમરોર જહાદુર, જી. સી. એસ. આઇ., જી. સી. આઇ. ઇ., એલએલ. ડી., એઓશ્રીએ કૃપાવંત ધર્મને ખેલાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમાંથી “ શ્રી સયાશ્રી સાહિત્યમાળા ” રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર આ “ વડોદરા નરેશ શ્રીમંત સયાશ્રી ગાયકવાડ (ત્રીજા) ” (ભાગ બીજો) જે નામનું પુસ્તક રા. ચિમનલાલ મગનલાલ ડોક્ટર. એમ. એ., એલએલ. બી. એમની પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું, તેને ઉક્ત માળામાં ૨૮૪ મા પુષ્પરૂપે, આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભાષાંતર રાખા, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા. તા. ૧૫-૭-૪૩	<table border="0"> <tr> <td rowspan="2"> <table border="0"> <tr> <td rowspan="2"> <table border="0"> <tr> <td>ભા. પ્ર. કે. હાદરી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદદનીશ</td> <td>વિદ્યાધિકારી,</td> </tr> <tr> <td></td> <td>વડોદરા રાજ્ય.</td> </tr> </table> </td> <td></td> <td></td> </tr> </table> </td> </tr> </table>	<table border="0"> <tr> <td rowspan="2"> <table border="0"> <tr> <td>ભા. પ્ર. કે. હાદરી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદદનીશ</td> <td>વિદ્યાધિકારી,</td> </tr> <tr> <td></td> <td>વડોદરા રાજ્ય.</td> </tr> </table> </td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	<table border="0"> <tr> <td>ભા. પ્ર. કે. હાદરી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદદનીશ</td> <td>વિદ્યાધિકારી,</td> </tr> <tr> <td></td> <td>વડોદરા રાજ્ય.</td> </tr> </table>	ભા. પ્ર. કે. હાદરી	અધ્યા. મા. મહેતા	ભાષાંતર મદદનીશ	વિદ્યાધિકારી,		વડોદરા રાજ્ય.		
<table border="0"> <tr> <td rowspan="2"> <table border="0"> <tr> <td>ભા. પ્ર. કે. હાદરી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદદનીશ</td> <td>વિદ્યાધિકારી,</td> </tr> <tr> <td></td> <td>વડોદરા રાજ્ય.</td> </tr> </table> </td> <td></td> <td></td> </tr> </table>	<table border="0"> <tr> <td>ભા. પ્ર. કે. હાદરી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદદનીશ</td> <td>વિદ્યાધિકારી,</td> </tr> <tr> <td></td> <td>વડોદરા રાજ્ય.</td> </tr> </table>			ભા. પ્ર. કે. હાદરી	અધ્યા. મા. મહેતા	ભાષાંતર મદદનીશ	વિદ્યાધિકારી,		વડોદરા રાજ્ય.		
		<table border="0"> <tr> <td>ભા. પ્ર. કે. હાદરી</td> <td>અધ્યા. મા. મહેતા</td> </tr> <tr> <td>ભાષાંતર મદદનીશ</td> <td>વિદ્યાધિકારી,</td> </tr> <tr> <td></td> <td>વડોદરા રાજ્ય.</td> </tr> </table>	ભા. પ્ર. કે. હાદરી	અધ્યા. મા. મહેતા	ભાષાંતર મદદનીશ	વિદ્યાધિકારી,		વડોદરા રાજ્ય.			
ભા. પ્ર. કે. હાદરી	અધ્યા. મા. મહેતા										
ભાષાંતર મદદનીશ	વિદ્યાધિકારી,										
	વડોદરા રાજ્ય.										

અનુક્રમણિકા

૫૫૬

પ્રકરણ ૧૩ મું	દેશભક્ત	૨૮૭
„ ૧૪ મું	કાગનો વાધ (દિશ્વી દરબાર) ...	૪૩૩
„ ૧૫ મું	મહામુદ પહેલાં	૪૬૫
„ ૧૬ મું	વિન્વયુદનાં વર્ષો	૪૮૯
„ ૧૭ મું	ફરી પ્રવાસ-સુવર્ણ મહોત્સવ ...	૫૨૯
„ ૧૮ મું	ઉત્તરાવસ્થાનો રાજ્યવહીવટ ...	૫૭૩
	(સર કૃષ્ણામાચારિયર, ૧૯૨૭ થી)	
„ ૧૯ મું	રાજકોરણ	૬૨૩
„ ૨૦ મું	હીરક મહોત્સવ	૬૭૦
„ ૨૧ મું	છેલ્લા પ્રવાસ તથા સ્વર્ગવાસ ...	૭૦૯
„ ૨૨ મું	મહારાજા પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ- ખરીતાનો દરબાર ...	૭૫૨
ઉપસંહાર	... ..	૭૬૪
શ્રી. સયાજીયુગના મુખ્ય બનાવો	... ..	૭૮૫
શ્રી. સયાજીરાવના દીવાનો	... ..	૭૯૪
શ્રી. સયાજીરાવનું વંશટ્ટક	... ..	૭૯૬
વિષયસૂચિ	... ..	૭૯૯

ચિત્રોની યાદી

શ્રી. મહારાજ સયાજીરાવ ડગ્ગ (૧૯૩૫)	અંદરના ટાઇટલ
	પેજ સામે
કે. યુવરાજ કૃત્તેસિંહરાવ તથા કે. યુવરાણી પદ્માવતીદેવી પૃ. ૫૨૬	સામે
શ્રી. સયાજીરાવના છેલ્લા ચાર દીવાન	,, ૫૭૦ ,,
સેવાભાવી રાજકુમાર ધૈર્યશીતરાવ ગાયકવાડ	,, ૫૭૮ ,,
છેલ્લા દીવાન સર વી. ટી.-કૃષ્ણામાચારી	,, ૬૨૩ ,,
કીર્તિમંદિર	,, ૭૦૫ ,,
શ્રી. મહારાજ સયાજીરાવ (ડગ્ગ)ના અંતિમ દર્શન	,, ૭૩૬ ,,
નવા મહારાજ શ્રી. પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ	,, ૭૫૩ ,,
હાજનાં મહારાણી શ્રી. સાંતાદેરી ગાયકવાડ	,, ૭૫૪ ,,
શ્રીમંત મહારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ સહકુલંબ	,, ૭૫૭ ,,
હાજના યુવરાજ શ્રી. કૃત્તેસિંહરાવ	,, ૭૬૨ ,,
મહુમ મહારાજ સયાજીરાવ-કુલંબપરિવાર સાથે	,, ૭૭૮ ,,
શ્રી. મહારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ (લરકરી પોશાકમાં)	,, ૭૮૨ ,,

પ્રકરણ ૧૩મું

દેશભક્ત

સને ૧૯૧૧-૧૨ નો દિલ્લી દરબાર પહેલાં સંચાલિત દેશ-
ભરમાં પ્રખર દેશભક્ત તથા રાષ્ટ્ર વિધાયક તરીકે મરાહર હતા.
રાષ્ટ્ર વિધાયક તરીકે સંસારસુધારામાં તેમણે વિચાર અને આચારનો
સુમેળ રાખી સુંદર કામ કરી, બતાવ્યું હતું અને બ્રિટિશ હિંદમાં
તેમનો દાખલો લઈ મહાન સંસારસુધારકો તેમને પગલે ચાલતા
અથવા તેમનો દાખલો રજૂ કરી સત્તાવાળા પાસે પ્રગતિકારક
સામાજિક સુધારાના કાયદાઓ પસાર કરાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા.
તેમના આર્થિક વિચારો, તે વખતના પ્રચલિત અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો
હિન્દના સંજોગોને કેટલે અંશે બંધબેસતા છે અને કેટલે અંશે
વિસંવાદો છે તેના મનનના પરિણામરૂપ હોવાથી, દેશને માર્ગદર્શક
તથા ઉપકારક હતા. જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના અભ્યાસથી તેઓ
બહુબ્રુત થયા હતા અને તેનો લાભ નીડરપણે તેમણે દેશને આપ્યો હતો.

અખંડ ભારત

૧૯૦૧ના માર્ચની ૨૯ મી તારીખે ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજના
વાર્ષિક છનામ સમારંભ વખતે પ્રમુખપદેથી મુખ્યમાં બાપથુ કરતાં
સંચાલિત દિલ્હી અખંડતા પર ભાર મૂકી બતાવ્યું હતું કે:—

“ બીજાલિક સંજોગોને લીધે અથવા રાજકારભારને કારણે
આપણે ગમે તેટલા જુદા હોઈએ તે છતાં આપણા રિવાજો,
શૈલિઓ, વિચારોની પરંપરા, મહત્વાકાંક્ષાઓ અને આપણા ચારિત્ર્ય

તથા ભાવીને ધડનારાં બજો બધું એક જ છે. સૌથી વધારે મહત્ત્વની વાત એ છે કે ક્ષુદ્ર ન્યાતગતની ઈર્ષાની લાગણીઓથી આપણી દૃષ્ટિ આગળ અંધકાર આવી પડે અને આપણે બરાબર જોઈ શકીએ નહીં તો પણ આપણા બધાનું ભાવી ઐદિક દિત, તથા પ્રગતિ અદર અંદર એટલાં ગૂંથાઈ ગયાં છે કે તે એ બધાં એક જ વસ્તુનાં અંગ છે એ વિચારથી આપણા ભેદ મહત્ત્વના રહેતા નથી. આપણી સમાજના એક અંગને પણ જે વસ્તુ સુધારે કે ફાયદો કરે તેની ગાઢ અસર બીજા ભાગ ઉપર થયા વિના ન રહે. એટલે તેનો સંબંધ બીજા સાથે રહે જ. આવી ઉદાર સહાનુભૂતિની ભાવનાને લીધે જે શિક્ષણ આ કોસેજ મારા દેશબંધુઓને આપી રહી છે તે શિક્ષણમાં એક રાજ્યના રાજ તરીકે અને અંગત રસ હોય કે ન હોય તો પણ એક 'દેશી' તરીકે અને રસ હોવો જ જોઈએ. "

અમદાવાદમાં ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન

સયાશ્રાવ દેશના ઉદ્યોગીકરણમાં ખૂબ રસ ધરાવતા હતા. પોતાના રાજ્યમાં કારખાનાંના ઉદ્યોગોના વિકાસમાં તેમણે સુંદર ફાળો આપ્યો હતો. આ વિષયમાં તેમના વિચારો કેટલા પ્રગતિપર હતા તે આપણે પ્રથમ તેમણે ૧૯૦૨ ના ડિસેંબરની તા. ૧૫ મીએ અમદાવાદ 'મુકામે કોન્ગ્રેસ સાથે ભરાયલા અખિલ ભારત ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનને પ્રવૃત્તિ' મુકતાં કરેલા ભાષણ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ.

ઔદ્યોગિક સ્થિતિ

તે વખતની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ વર્ણવતાં તેમણે તેમાં જણાવ્યું હતું કે—

“ આપણે તમામ વ્યાપાર પરદેશીઓના હાથમાં છે, આપણા દેશના ઉદ્યોગો મોટે ભાગે આપણા નથી, આપણી રેસવેઓ પર-

દેશી સક્રિયતા અને મૂડીથી જંધાઈ છે. તેની માલિકી અને વ્યવસ્થા પરદેશીના હાથમાં જ છે. આપણી સરકાર પણ પરદેશી છે, અને જે જે વસ્તુને આપણે સુધારો કે સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ તે તમામ યુરોપની નકલ સિવાય કંઈ નથી. આપણા જડ અને અવ્યવસ્થિત સમાજને યુરોપની ગાનવાળી, ચેતનવાળી, અને સુસંબદ્ધ સમાજ સાથે સરખાવતાં આપણે સમાજ હલકો દેખાય છે. ટૂંકામાં કહીએ તો આપણે માત્ર શ્રમ કરનારા એટલે મજૂર જ છીએ. આપણે વિચાર અને યોજના ધડનાર મૂડીદાર કે માલદાર લોકો નથી. "

" આપણું આ ચિત્ર ઠોઠું પણ જાતના ફેરફાર વિના સ્વીકારીએ તો પણ આપણે કુદરતી રીતે હલકા છીએ એ સિદ્ધાંત આપણે સ્વીકારવાની જરૂર નથી. આણું ઉતાવળું અનુભવ કરવામાં મને પોતાને તો વધો જ છે, તે છતાં તે વાત ઘણે અંશે ખરી હોય તો પણ માદ રાખવું કે કુદરતનો એવો ઠોઠું પણ નિયમ નથી કે જે તેમાં ફેરફાર કરતાં તમને અટકાવે. ઉત્ક્રાંતિવાદના અચળ નિયમમાંથી ઠોઠું પણ પ્રજાને બાતલ રાખી શકાય એ માન્યતા તદ્દન અશક્ય અને હિતહાસની દૃષ્ટિએ બેહુદી છે. "

ઔદ્યોગિક અવનતિ સાથી .

ભૂતકાળમાં હિન્દ કલાકોશલ્યને લીધે સમૃદ્ધ ધનવાન દેશ હતો એમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દર્શાવી, હિન્દની આર્થિક અધોગતિનું કારણ ધરત ઇડિયા કંપનીની હિન્દ પર રમખાણી ગયેલી રાજકીય સત્તા હતી એમ બતાવતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

" ઇકોનોમિક હિસ્ટરી ઓફ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા " (બ્રિટિશ હિન્દનો આર્થિક ઇતિહાસ) નામના મંથમાં મી. દત્ત (રોમેશચંદ દત્ત) સમર્થ રીતે બતાવી આપે છે કે—આ રાજકીય ફેરફારથી આ દેશના આર્થિક

જીવન ઉપર બહુ જ બયંકર અસર થઈ છે. સરઆતમાં જ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની રાજનીતિ એવી હતી કે આપણા દેશની નિકાસના સંબંધમાં તેણે આપણા સિદ્ધ (manufactured) પદાર્થો તો સ્વીકાર્યા જ પણ તે ઉપરાંત તેણે એટલું જ. ખ્યાન દેશના કાચા માલ તરફ આપવા માંડ્યું. તે કંપનીએ આપણા દેશના આંતરિક વ્યાપાર ઉપર ભારે જકાત નાંખી. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની માલિકીના દરેક પ્રદેશમાં વ્યાપાર કરનારા વ્યાપારી રેસિડન્ટો રહેતા. તેઓ સ્થાનિક કારીગરોનું કામ કાબૂમાં રાખતા અને તે કામ તેઓ એવી સંપૂર્ણતાથી કરતા કે કંપનીના કારખાનાં બહાર કોઈ સિદ્ધ પદાર્થ તૈયાર થાય જ નહિ. ”

“ આ પરિસ્થિતિની પાછળ બ્રિટિશ સરકારની રક્ષણ નીતિ (Protectionist Policy) આવી પહોંચી. તેણે તો ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ભારે સ્વાર્થની પણ પરવા ન કરી પણ ભારેમાં ભારે જકાત નાંખી જેથી આ દેશનાં કારખાનાં પાપમાલ થયાં. ત્યારપછી આવ્યો વરાળયંત્રથી સાંચા ચલાવી પદાર્થો તૈયાર કરવાનો યુગ. આ બધાં કારણોને લીધે આપણા દેશમાં તેમ જ પરદેશમાં આપણા ઉદ્યોગો ન જ ટકી શકે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પછી સાંચાકામમાં ઉત્તરોત્તર સુધારા થતા ગયા અને અખ્યાપિત વ્યાપારની રાજનીતિ અખત્યાર થઈ તેથી આ ઔદ્યોગિક અધોગતિ એટલી વધી કે છેવટે ઉદ્યોગોનો નાશ થયો. ”

ઔદ્યોગિક શિક્ષણની જરૂર

દેશના ઉદ્યોગીકરણમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ મહત્વનો ફાળો આપે છે. પરદેશમાં કારખાનાંમાં બનતા પદાર્થો-દિન્દમાં બનાવવા શક્તિ-

માન થવા માટે તેમણે જાપાનનું અનુકરણ કરવા આગ્રહ કરતાં .
જાણીવું કે:—

“ જ્યારે જાપાને સામાન્ય પ્રગતિ કરવાનું અને ખાસ કરીને
આદ્યોગિક પ્રગતિ કરવાનું ધ્યેય રાખ્યું ત્યારે શિક્ષણ આપવા સારુ
તેણે ત્રણ રૂપરેખાઓ નક્કી કરી: (૧) પોતાના દેશના સંખ્યાબંધ
યુવાનોને શિક્ષણ માટે યુરોપ-ખાસ કરીને જર્મની મોકલ્યા. (૨)
જાપાનમાં જ તેણે મોટી પાઠશાળાઓ સ્થાપી જેમાં શરૂઆતમાં
અધ્યાપકો મોટે ભાગે યુરોપિયન હતા. અને (૩) કારખાનાંમાં શરૂ-
આતમાં યુરોપિયનો જ રાખ્યા જેમના હાથ નીચે જાપાનના જ
લોકો કાબેલ થઈ ગયા. ”

“ ઉપર જણાવેલી રૂપરેખાઓમાંની છેલ્લી બાબત તરફ હું
તમારું પહેલવહેલું ધ્યાન ખેંચીશ. કારણ કે જે મુશ્કેલીઓ થોડા
વખત ઉપર શરૂ કરેલા આપણા ઉદ્યોગના માર્ગમાં આડે આવે છે
તેનો ઉકેલ એ માર્ગથી થઈ શકે એમ છે. મેં એવી ફરિયાદો સાંભળી
છે કે આપણા કારખાનાંમાંથી નીકળતો ખાલ સારી જાતનો નથી.
જે હકીકત મેં સાંભળી છે તે ઉપરથી મને એમ લાગ્યું છે કે આ
પરિણામ આવવાનું કારણ કદાચ ડિરેક્ટરોની નાલાયકી હોય,
અથવા તેમની વ્યવસ્થામાં ભુલ્યાઈ હોય, અથવા આપણે એ સાફસ
અસંબંધિત લોભથી હિંમત હોય અથવા શરૂઆતમાંથી જ આપણે
ફતેહના મહત્વના સુદ્ધાઓ તરફ ધુલ્લું કપું હોય. કેટલાક ઉદ્યોગો
એવા હોય છે કે તેમાં શરૂઆતથી થોડા વખત સુધી તેમને રાગે
પાડવા સારુ યુરોપિયન સુદ્ધિ અને દેખરેખની જરૂર હોય છે. એવા
ધંધામાં ઉતાવળ કરી એ આવશ્યક વસ્તુનો ઉપયોગ ન કરીએ તો
પારણામ નિરાશાજનક આવે. પણ આ ઉપર ઉપરથી દેખાતી
આપણી નાલાયકીનું એક ખીજું સ્વરૂપ છે. આપણે વિશ્વાસપાત્ર

યર્થ શકીએ એ શુભ દંત્ર આપણે શીખવાનો છે, આગ્રાધારકપણા માટે આપણે શક્તિ મેળવવાની છે, વ્યવસ્થાની કળા આપણે દંત્ર સમજવાની છે તેમ જ ચોકસાઈ, નિયમિતપણું, પદ્ધતિ, ન્યાય-પરાયણતા, એ બધા ગુણો આપણે મેળવવાના અને કેળવવાના છે. આ ગુણો શીખવાની એક જ શાળા છે. આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ. તે સ્થિતિમાં આપણને ઉપયોગથી જ તે મળી શકે. ” x x x

“ જર્મનીએ પોતાની વ્યાપારિક આગાહી જેના ઉપર ચણી છે તેના જેવી કેળવણીની આપણને જરૂર છે. અલગત, જર્મન પદ્ધતિનું પૂરેપૂરું અનુકરણ કરવું એ બૂનવા જેવું નથી. પણ આપણી હાજતોને જાંઘ બેસે એવી પદ્ધતિ હાખત કરવાનું કેવળ અશક્ય નથી. આ બાબતમાં ખાનગી વ્યક્તિઓ કાંઈ કરી શકે એમ છે છતાં એ આખા પ્રશ્નનો સંતોષકારક ઉકેલ તો સરકારની ઉદારતા અને સદાનુશ્રૂતિ ઉપર આધાર રાખે છે. મને લાગે છે કે સરકાર આવું શિક્ષણ આપવાની યોજના હાખત કરે તો તેનાથી મોટા આશીર્વાદ જેવું બીજું કાંઈ નથી. જ્યારે હું એમ કહું છું કે આપણા રાજકર્તાઓ તેમની હમેશની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિથી અને નિષ્કૃપશક્તિથી આ મદત્તવો પ્રશ્ન ઉકેલ માટે હાથમાં લે તે શુભ પ્રસંગ જેવા સારુ આપણે લાંબો વખત રાહ નહીં જેવી પડે એવી મારી ખાત્રી છે ત્યારે હું આ દેશના કેળવાયલા વર્ગના મોટા ભાગની લાગણીઓ રજૂ કરું છું એમ તમે સમજજો. તે દરમ્યાન આપણાથી બને તે કારખાનાં આપણે કાઢવાં જોઈએ અને આપણા હાજના સંજોગોનો સૌથી વધારે સફળપયોગ કરવો જોઈએ. આપણી સામે પારાવાર મુશ્કેલીઓ છે, આપણા ઉદ્યોગોને તેમની આરંભની સ્થિતિમાં પણ લાંબા વખત સુધી ઠીકઠીક જામેલા હરીફ સાથે ખુદલા અરક્ષિત બજારમાં શરખાતથી જ સરસાઈમંદ

હિતરવાનાં કાંકાં મારવાં પડશે એ જાણે વાતો હું જૂલી જાઉં એમ નથી. "

સંરક્ષણની જરૂર

" આપણા ઉદ્યોગો ખીલે ને વધે ત્યાં સુધી તેમને રક્ષણ (Protection)ની જરૂર છે એમ મને લાગે છે એવું જ્યારે હું કહીશ ત્યારે હાલના અમાધિત વ્યાપારની હિમાયત કરનારા અર્થશાસ્ત્રીઓ મને તેમના પંથનો વિરોધી ગણશે, પણ તેની મને પરવા નથી. જર્મનીનો અને અમેરિકાનો આર્થિક ઇતિહાસ આપણને એવું બતાવે છે કે પ્રજાની ઉન્નતિ સાધવાના કામમાં એક એવો વખત હોય છે, જ્યારે વ્યાપાર ઉદ્યોગને સંરક્ષણ આપવું જ પડે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો એવા શામ્લ નથી કે તેમાં ફેરફાર જ ન થાય. સ્થળ અને સમયના સંજોગો જોતાં તેમાં ફેરફાર કરવો જ પડે. મોટા મોટા પુસ્તકિયા સિદ્ધાંતો ને મતો મને તેવા આકર્ષક અને સ્વીકાર્ય દેખાતા હોય તો પણ સત્ય અને વ્યવહાર વાતો આગળ તે કાંઈ મહત્વના ગણાય નહીં. હા, એ વાત ખરી છે કે અમાધિત વ્યાપારથી ખીળ દેશોમાં જે પદાર્થો સહેલાઈથી થઈ શકતા હોય તેમની આયાત સોંધા બાવથી દેશમાં થઈ શકે, પણ જે દેશ એ આયાતને ધંધો કરે તેની વ્યાપારી પ્રતિષ્ઠાનો નાશ થાય અને તે દેશની પ્રજા છેવટે શુભાગે કે મજૂરો જેવી થઈ જાય; એટલે એ સંધવારી વાસ્તવિક રીતે બહુ મોંઘી પડે એમ છે પરદેશી ઉદ્યોગોનો હુમલો જ ઉપર થાય તે વખતે રાષ્ટ્રનું રક્ષણ કરવું એ વાત થોડીક યાજ્ઞે સોંધી મળે તેના કરતાં વધારે મહત્વની છે. "

ઉન્નતિમાં અંતરાય

આગળ સાલતાં તેમણે જણાવ્યું કે—

" આપણે જોઈ શક્યા કે સામાન્ય શિક્ષણ અને ભુદ્ધિ એ

એનો સામાન્ય અભાવ આપણને ડમ્ભે ને પગથે નડે છે અને આપણી અધોગતિનું તે કારણ છે. એક વાર આપણે શિક્ષણ સામાન્ય કરીએ તો વધારે કાબેલિયત આવે, એક જ વિધયમાં બધા અવાની બ્યવસ્થા થાય, વધારે વિશ્વાસપાત્રતા લવાય, નવા માર્ગો અને રીતો શોધવાની ઝડપ આપણામાં આવે. હિન્દના સમગ્ર સમાજના દરેક વર્ગમાં આ શુભોની આવશ્યકતા છે. ફળવણીએ ઇંગ્લાંડમાં લોકોને સ્વાશ્રયી બનાવ્યા છે અને તેમનામાં કાર્મિક નવું કરી બતાવવાની શક્તિ આણી છે. જર્મનીમાં ફળવણીએ જ્ઞાનની સંપૂર્ણતા ઉપર, તેના બ્યવસ્થાસર ઉપયોગ ઉપર અને જ્ઞાનની ચોક્કસાઈ ઉપર લક્ષ આપ્યું છે, ત્યારે આપણા હિન્દ દેશમાં ફળવણીએ માત્ર વિચાર કરવા સારુ થોડી સામગ્રી પૂરી પાડી છે, પણ તેણે ચારિત્ર્યને કે માનસિક શક્તિને સ્પર્શ સરખો કર્યો નથી. "

" આપણા ઉલ્લોગો મૂડીને અભાવે દીન સ્થિતિમાં છે એ દક્ષિણ દક્ષી શકે એવી છે એમ કું માનતો નથી. આપણાં સાધનો ખીલવવા સારુ આપણે ધારીએ તેના કરતાં વધારે મૂડી આપણને મળે છે, પણ તેનો સદુપયોગ કરતાં આપણને આવડવો જોઈએ. મૂડી રોકવા સારુ જે સાવધાની વાળી દીર્ઘદષ્ટિની અપેક્ષા છે તે આપણામાં નથી. આપણે આપણી બચત; સ્ત્રોતોનાં ધરણી કરાવવામાં અથવા દલકા બ્યાનવાળી સરકારી સેનોમાં રોકવાનું પસંદ કરીએ છીએ. ખરું જોતાં તો આપણે તેનો એવા માર્ગોમાં ઉપયોગ કરી શકીએ એમ છીએ કે તેથી આખા દેશને લાભ મળે. આપણે ખેતીના સુધારા કરી શકીએ. આપણે ખેતીના સાધનોની જમાવટ કરી શકીએ અને નવા કારખાનાં કાઢી શકીએ. એજ વાત કેટલાંક દેશી રાજ્યો પણ કરે છે. તેઓ તેમની કાજલ રકમ સરકારની બાંધધરીવાળી સેનોમાં રોકે છે અને પોતાના પ્રદેશોનાં સાધનો ખીલવવામાં રોકતાં નથી. "

“ પણ આપણી આટલી જ શૂલ છે એમ નથી. આપણી ખીજ પણ ખામી છે જે ઉલ્લોમના પ્રયાનને પ્રાણધાતક નીવડે છે તે આપણી જાત ઉપરના અને અંદર અંદરના વિશ્વાસનો અભાવ છે. આત્મવિશ્વાસ વિના કાંઈ જ કામ થઈ શકે નહીં, કાંઈ કારખાનું કાઢી શકાય નહીં તેમ કાંઈ વ્યાપાર ઊભો થઈ શકે નહીં. શરૂઆતનાં ચિંતા કરાવનારાં વર્ષોમાં બ્યાજ મળવાની માત્ર આશા હોય અને અડગ ધીરજ અને આત્મવિશ્વાસરૂપી મિલકત હોય ત્યારે આપણને પાર ઉતારે એવું કાંઈ હોતું નથી. આત્મવિશ્વાસ ઉપરાંત આપણને એકબીજાનો વિશ્વાસ હોય તો જ સાખ બંધાય. સાખ ન હોય તો આ જમાનામાં મોટા પાયા ઉપર વ્યાપાર ન થઈ શકે. આવા સહકારના અભાવથી જ આપણા ઉલ્લોગો બંધ પડે છે, રાજ-પુરુષોનો વિનાશ થાય છે અને ઘરમાં પણ મુખ્ય માણસની પ્રતિષ્ઠા જાય છે. આપણી આ મોટી ખામી ફેટલીક નખતે તો ઉધાડી રીતે આપણી શૂંઠામાંથી ઉદ્ભવે છે અને ફેટલીક વખતે આપણા પોતાના ગેરવર્તનના દષ્ટાંતમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં તેનું ખરું કારણ તો એ છે કે આખી પ્રજા પરસ્પર અસંબંધ એકબેમાં ઘણાં વર્ષોથી વહેંચાઈ ગઈ છે. ને તે ઉપરાંત આપણું પોતાનું અતડાપણું આપણા અગાનથી અને ટૂંકી નજરથી પેદા થયું છે. દેશાટન કરી અનુ-અવનો પ્રકાશ આપણે જાણીજૂજને લીધો નથી અને બધી જ ત્રુટિઓ અને નિર્જાનતાઓ આપણા જ દેશમાં છે એમ આપણે માનતા શીખ્યા છીએ. નિષ્ફળતા, દગાફટકા ને પૈસાની અદરા-તકરી આપણા દેશની માથેક મુરોપમાં પણ થાય છે. છતાં એવા દાખલાથી આપણે સત્વર નિરાશ થઈ જઈએ છીએ. પરિણામે એક પ્રકારની હિદાન્વેષિણી બુદ્ધિ ઘડાય છે અને આપણા મિત્રો ને સર્ગાવહાતાઓનાં વર્તનનો (સત્યની શોધ કરવાના પ્રયત્ન સિવાય) અવળો અર્થ કરવાનું આપણું વલણ થાય છે.

આપણા મિત્રોના વર્તનની પરીક્ષામાં, રાજનીતિની કિંમત આંકવાની ખામતમાં તથા વ્યાપારધંધાનાં સાહસોની ક્ષેત્રને પ્રામાણિકપણાની ખામતમાં ખોટામાં ખોટી નકારી વાત માની લેવાની આપણી તત્પરતા આપણી શુદ્ધિને કલુષિત કરે છે. ખરું જોતાં નિર્ણય ઉપર આવતાં પહેલાં આપણે માણસને ઓળખવો જોઈએ ને ટીકા કરતાં પહેલાં ઉદ્દેશ સમજવા જોઈએ. એમ થશે, ત્યારે જ ન્યાં વિશ્વાસ મૂકવાનો જરૂર છે ત્યાં તે મૂકવો કે કેમ તેનો નિર્ણય થઈ શકશે. આપણે આપણા ચારિત્ર્યને જરા વધારે મજબૂત બનાવવાની જરૂર છે અને આપણી જાતના ધોરણને પણ જીંચું લેવાની જરૂર છે. ”

શું કરવું જોઈએ

હેવટના ઇલાજ સંબંધે બેસતાં સયાશ્રવે જણાવ્યું કે:—

“ સરકારે બધી સત્તા પોતાની પાસે રાખી છે, જઠાતનાં બારે દર રાખવામાં આવ્યા છે, ૨ ઉપર દેશની અંદર પણ વસ્તુ પેદા કર્યાં માટે જઠાત લેવામાં આવે છે, આપણા દેશમાંથી જે લોકો ખીજે જઈ વસે છે તેમના તરફ અરાજ વર્તન ચલાવવામાં આવે છે, અને લોકોને પોતાના જ રાજ્યકારભારમાં વ્યાજખી હિસ્સો આપવામાં આવતો નથી—આ બધી તમારી ફરીયાદો છે. તેમાં કદાચ ઘણું તથ્ય હશે, પણ ન્યાં સુધી તમને એવી પ્રતીતિ ન થાય કે હેવટનો ઇલાજ તો તમારા પોતાના હાથમાં જ છે અને તે તમારી મેળે જ તમારે ઉપયોગમાં લેવાનો છે ત્યાં સુધી બહારની મદદ, બહારના સુધારા તમને કશી મદદ કરવાના નથી. ”

x x ■

“ હિન્દને એક મોટી રાષ્ટ્રીય હિલચાલની જરૂર છે કે જેમાં

દરેક માણસ પોતાને માટે કે પોતાની ન્યાત માટે નહીં પણ પોતાના દેશને માટે મથે. એ હિલચાલ સામાન્ય જુદિએ દોરી આપેલી રેપાને આધારે ચલાવવી જોઈએ. મારો કહેવાનો એવો હેતુ નથી કે આપણે તદ્દન તાજી વિજાયતની પદ્ધતિ જ લેવી પણ મારો એટલો તો આગ્રહ ખરો કે આપણા જીવનના મંબીર પ્રત્યેના ઉત્કેષ માટે આપણે થોડી સામાન્ય જુદિ ઉછીની લઈએ તો તેમાં વાંધો ન હોવો જોઈએ. ”

“ આપણે શું જોઈએ છીએ તે આપણે હિંમત અને અડગ નિશ્ચયથી તપાસવું જોઈએ. તેમાં આપણે સીધા અને સંતોષકારક નિષ્કર્ષ ઉપર આવી શકીએ તો તેનો સ્વીકાર કરવામાં શંકાનો આધાર હોય કે ન હોય પણ આપણે આનાકાની કરવાની નથી. પાછલો ઇતિહાસ તપાસો. કઈ વસ્તુએ હિન્દને ગૌરવ અપાવ્યું હતું તે જુઓ. તે તપાસતાં તમને હાસનાં રીતરિવાજોમાં એવું કંઈ જણાઈ આવે જતો આધાર જૂતકાળના ઇતિહાસમાં ન હોય તો તેનો એકદમ હિંમતથી ત્યાગ કરવાની તત્પરતા રાખો. એમ કરવાથી તમારો વિનાશ થશે એમ માનશો જ નહીં. પાછલા ઇતિહાસનો એવો અને એટલો જથ્થો અભ્યાસ તેમાંથી કંઈ ઉપયોગી જ્ઞાન મળી શકે એમ લાગે ત્યાં સુધી કરો અને તે જ્ઞાનમાં પાશ્ચાત્ય દેશમાંથી ખાસ કરીને જીવનની હાજતોને માટે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ જેટલો મળે તેનો ઉમેરો કરો. ”

નેતાઓને અપીલ

પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા વખતે ભેગા થયેલા કોંગ્રેસ નેતાઓને ઉદ્દેશીને તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ મૂહરથો ! તમે હિન્દના નેતાઓ છો. તમે હાથો તો હિંદ

હાયુ" ન જાણ્યો. તમારામાંના દરેકે નિશ્ચય કરવો કે જે વસ્તુ સુદ્ધિથી સ્વીકાર્ય લાગે તેનું ગ્રહણ કરવું પછી જાણે તેને વખોડનારા કે વખાણનારા કોઈ કાપિ, સિવાજ કે પ્રયા હોય. પહેલાં વિચાર કરો અને તે પછી એકદમ કામ કરવા મંડી પડો. આપણા ગંભીર પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે રાહ જોઈ આપણે બહુ વખત ગુમાવ્યો છે. હવે વધારે રાહ જોવાની નથી. એ તો પૂરા બાવથી પાહોમ કરી બુકાવવાનું જ છે. "

" આપણે આપણા પ્રાચીન રીતરિવાજ ફિઝોના રાજ્યની સામે થવાનું છે. તેની સામે સ્વતંત્રતા, સમતા અને ભાતૃતા ખડી કરો. સ્વતંત્રતા એટલે કામ કરવાની, સમતા એટલે તમામને સરખા સંજોગો આપવાની અને ભાતૃતા એટલે આખા દેશ માટે એક રાષ્ટ્રીય ધ્યેય રાખવાની. ત્યારે જ તમે આખા હિન્દને એક પ્રજા તરીકે જોવાની આશા રાખશો, તમારી કળા તથા તમારું સાહિત્ય રાષ્ટ્રીય થશે, તમારો વેપાર ધીકતો થશે અને ત્યારે જ ને ત્યાં સુધી નહીં તમે રાષ્ટ્રીય રાજશાસન માંગી શકશો. "

હિંમતવાન રાજવી

આમ સયાજીરાવે હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવનાર ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ માટે બરાબરું પ્રદર્શન પ્રુસ્તુત મૂકવાની હિંમત કરી દેશના ઉદ્યોગીકરણ સંબંધે નીડરપણે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા તથા તે વખતે પ્રચલિત Free trade (વેપારનું છૂટાપણું) ના હિમાયતી અર્થશાસ્ત્ર તથા તેના પુરસ્કર્તા-ઓથી જુદા પડી ખીજ મહાન હિન્દી રાષ્ટ્રીય દેશનેતાઓ માફક ઉદ્યોગોની બાંધાવરણમાં Protection (રક્ષણ) ની જરૂરિયાત ઉપર બાર મૂક્યો. હિન્દના ઉદ્યોગોના નાશમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની-

ની રાજકીય સત્તાએ બળવેલા ભાગ માટે મહુમ રમેશચંદ્ર દત્તાના મત સાથે મળતા થવાની તેઓ એક રાજવી છતાં તે યુગમાં જાહેર નૈતિક હિંમત ખતાવી શક્યા તે માટે તેમને ખૂબ શાગ્રાસી ઘટે છે. પરંતુ આની નીડરતા તથા સ્પષ્ટીકૃત કરનાર તરફ વિરોધીઓ કરેલી નજર કરે છે એ વાત આપણે સાથે જ યાદ રાખવાની છે.

અખિલ ભારતીય નેતા તરીકે

હિન્દી રાષ્ટ્રીય સભા સાથે હિન્દી હુન્નર ઉદ્યોગની પરિપદ ઇન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રિયલ કોન્ફરન્સ) બરવાની શરૂઆત ૧૯૦૫ માં થઈ. પહેલી પરિપદના પ્રમુખ તરીકે સયાજીરાવના અમાત્ય (મહેસૂલી દીવાન શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્તે કામ કયું હતું. પરિપદનું બીજું અધિવેશન ૧૯૦૬ ના ડિસેમ્બરમાં કલકત્તામાં મળેલી કોન્ફ્રેસની બેઠક વખતે બરાલું. આ અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકે મહારાજ સયાજીરાવની પસંદગી થઈ. તે સ્વીકારવા માટે સયાજીરાવ આનાકાની કરતા હતા ત્યારે પરિપદના મંત્રી રા. બા. મુલોજકરે સયાજીરાવને આમ્રહ કરતાં જણાવ્યું કે “ જો આપ નામદાર આ વિનંતિ સ્વીકારશે તો જો રાષ્ટ્રીય કામ માટે આપણને બધાને ખરા જીગરથી લાગણી છે તે કામને ધણે આશ્રય મળશે. ” આ દલીલને વચ્ચે તેમણે હિન્દી ઔદ્યોગિક પરિપદની બીજી બેઠકનું પ્રમુખપદ સ્વીકારી તે ખુલ્લી મૂકતી વખતે મનનીય બાપણ કયું હતું. તેમાં તેમણે પ્રાચીન કાળથી હિન્દના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારઉદ્યોગના જળદળતા ઇતિહાસની સમાલોચના લીધી અને છેલ્લાં એક હજાર વર્ષમાં એક પછી એક યુરોપિયન પ્રભુ હિન્દ સાથેના વ્યાપારને લીધે આબાદ અને સમૃદ્ધ થઈ તે ખતાવ્યું.

મામઉદ્યોગોને ન બૂલશે

બુદ્ધા બુદ્ધા ઉદ્યોગોની વર્તમાનસ્થિતિનું સિંહાવલોકન કરી.

કારખાનાના ઉદ્યોગો ઉપરાંત ગ્રામ ઉદ્યોગોના મદદ તરફ લક્ષ્ય દોરતાં સયાશ્રાવે જણાવ્યું કે:—

“ આપણા ઔદ્યોગિક વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાની કાંઈ પણ વિશાળ કે વ્યાપક યોજના કરવામાં આવે તો ઝુંપડાંમાં રહી ધરગથુ ઉદ્યોગ કરનારાઓને મદદ કરવાની વાત તેમાં સૌથી પહેલી આવવી જોઈએ. કસબાઓમાં અને ગામડાંઓમાં રહેનારા ગરીબ વણકરો, પોતાનાં ઝુંપડાં જેવાં ધરમાં પીત્તળ અને તાંબુ ધડનારા કારીગરો, સાધન વિનાના કુંભારો, હુઠારો અને સુતારો જેઓ પોતાનો વંશ-પરંપરાનો ધંધો પોતાના વતનમાં જ કરે છે—આ બધા લોકો આપણી ઔદ્યોગિક વસ્તીનો મોટો અંશ છે, તેમને આપણી સહાનુભૂતિની અને મદદની અપેક્ષા છે. ખેતી કરનારા તથા મિથો તથા કારખાનામાં જનારા લોકો કરતાં આવા લોકો આ દિવસમાં દરિદ્રતાના ભોગ ખતી ગયા છે. અને સત્તર દુષ્કાળના ભોગ ખને છે, અને જો તમારી સ્વદેશી ચળવળે આ અગ્રાત અને ખુણામાં સડતા અનેક હિન્દીઓને કાર્મિક રાહત આપી હોય—અને મને એમ માનવાને કારણ છે કે એ ચળવળથી આ લોકોને દેખાઈ આવે એટલે અંશે રાહત મળી છે—જો તમારી સ્વદેશી ચળવળે આ લોકો જે પદાર્થો તૈયાર કરે છે તેનો ઉપાડ વધાર્યો હોય જો તેણે તેમની મજૂરીને માટે કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ બનાવ્યું હોય અને જો તેણે તેમના અધારાવાળાં અને દુખિયારાં ધરમાં અજવાળું અને સુખ આપ્યું હોય તો ગૃહસ્થો, એ ચળવળને હું ખરા અંતઃકરણથી વધાવી લઉં છું. મોટા ઉદ્યોગોને મદદ અને ઉત્તેજન આપો, પણ નાના ઉદ્યોગોમાં ગામડાંના લાખો કારીગરો કામે લાગ્યા છે તેમને આશ્રય આપવાનું ચૂકશે જ નહીં. તમે તેમ કરશો તો હિન્દની આખી વસ્તી અને રાજ્યકારભારમાં ગુંથાયા છે તે પણ તમને તમારા કામને સફળ બનાવવા આશીર્વાદ આપશે. ”

મહાત્મા ગાંધીજીએ આમોઘોગોના ઉદ્ધાર માટે પ્રવૃત્તિ હાથ ધરતાં પહેલાં પા સદી અગાઉ સયાજીરાવે આમોઘોગોના ઉદ્ધાર માટે જે વિચાર દર્શાવ્યા હતા તે આજે પણ વાચકે સાનંદાશ્ચર્યથી વાંચશે, અને સયાજીરાવની દીર્ઘદષ્ટિની કંદેર કરશે.

સ્વદેશી પ્રત

સ્વદેશી પ્રત પર આવતાં તેમણે જણાવ્યું કે “ ખરું સ્વદેશી પ્રત તો એજ છે જે થોડામાં થોડા ખર્ચે વધારેમાં વધારે માત્ર ઉત્પન્ન કરવો. ખરું દેશાભિમાન એમ આશા રાખે છે કે શરૂઆતમાં વખતે માત્ર મોઢિા પડે અને સ્વદેશમાં જ બનેલો તે માત્ર અગવડ બરેસો હોય તો પણ ભોડોએ તે વાપરવો. પણ એટલું વાદ રાખવાનું છે કે જે સ્વદેશી પ્રત આપણને માલની જાત સુધારવા ને તેને સોંધી બનાવવા દહતાપૂર્વક શ્રમ કરવાનું ન શીખવે કે જેને લીધે પરદેશી માલ સાથે તે હરીફાઈમાં ઉતરી શકે તો પછી તે હિલચાલ કાયમની ફતેહમાં ન થાય. એમ જે થાય તો પછી કસોતીને હિસાબ ગણનાર અર્થશાસ્ત્રી તમારા સ્વદેશી પ્રત રૂપી બખતરમાં હાઈ જૂલ કાઢી નહીં શકે. ”

ભારતવર્ષની સ્વદેશીની હિલચાલમાં ‘ ભોમ આપીને ’ પણ સ્વદેશી વસ્તુ લેવાનો સિદ્ધાંત લાલા લજપતરાયે દાખલ કરાવ્યો હતો તેની છાયા સયાજીરાવના બાપણમાં આવ્યા છતાં કાયમની સફળતા માટે માલની જાત સુધારવા તથા પરદેશી માલની હરીફાઈમાં ઉતરવા જેટલી પરિસ્થિતિ બિબી કરવાની આવશ્યકતા ઉપર તેમણે ખાસ ભાર મૂક્યો હતો અને સ્વદેશીની હિલચાલમાં જે બરતી તથા ઓટ વારંવાર આવી છે તે સયાજીરાવના કથનની વારતવિકતા સાબિત કરે છે.

વિકાસની કસોટી

દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કેટલો થયો છે તે જાણવાની કસોટી બતાવતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ કોઈપણ દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કેટલો થયો છે તે જાણવાની કસોટી એક જ છે. દેશ કાચો માલ કેટલો આયાત કરે છે તે પાકો માલ કેટલો પરદેશ ચડાવે છે તેનું પ્રમાણ નક્કી કરો, તેમજ તે કાચો માલ જેટલો આયાત કરતો હોય તે પાકો માલ જેટલો આયાત કરતો હોય તેનું પ્રમાણ કાઢો. દેશના ઉદ્યોગ આબાદ સ્થિતિમાં હોવાનું લક્ષણ કાચા માલની આયાત ને પાકા માલની નિકાશ ઉપર સીધી રીતે આધાર રાખે છે, અર્થાત કાચો માલ વધારે લેનાર ને પાકો માલ વધારે પરદેશ ચડાવનાર દેશ આબાદ છે, ને તેથી જિલ્લું જે દેશ પાકો માલ વધારે લે અને કાચો માલ વધારે પરદેશ મોકલે તે દેશ બરબાદ છે એમ કહેવાય. ઔદ્યોગિક અર્થશાસ્ત્રનો આ અબાધિત અને વિશ્વસનીય સિદ્ધાંત છે.”

આર્થિક ગુલામી

“ અત્યારે તો આપણે પરદેશી મૂડી અને પરદેશી સાહસના ગુલામ છીએ. આપણી રેલવેઓ મુરોપની મૂડીથી ચાલે છે. આપણી ખાણો અમેરિકાના નિષ્ણાતો ખોદે છે. અરે, આપણા હમેશના ઉપયોગની વસ્તુઓ માટે પણ આપણે પરદેશી માલ ઉપર દિનપ્રતિદિન આધાર રાખવો પડે છે. આપણો ખોરાક, કપડાં, વિનોદ અને ગમતનાં સાધનો, આપણી બત્તી ને નહાવા ધોવાનો સામાન, આપણી મરમ અને સુખદાયક વસ્તુઓ, આપણાં વાહનો ને ઘરો પણ પરદેશી કારીગરી ઉપર આધાર રાખે છે. આપણી કળાઓ ને ઉદ્યોગો આજે તો એક સીધા ઢોળાવ વિનાના પર્વતની ધાર ઉપર જિભાં

છે અને તેમનો તાત્કાલિક વિનાશ થશે એવો ભય આપણને દરેક પળે રહે છે. આ ભયંકર સ્થિતિમાંથી દેશને બચાવવાનો તેમ જ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ તરફનું તેનું જે આર્થિક પરાધીનપણું છે તેમાંથી તેની મુક્તિ કરાવવાનો પ્રશ્ન આપણું ધ્યાન પૂરેપૂરું માગી રહ્યો છે. આ મહાન વ્યાધિનો છલાજ શોધી કાઢવો એ વાત દરેક દેશાભિમાની માણસને, દરેક રાજપુરુષને ચિંતાનું કારણ થઈ પડી છે. "

પરદેશોમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ

આપણી તે વખતની ભયંકર ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ તથા પરદેશી મૂડી તથા પરદેશી સાહસની શુભામીનું વર્ણન કરી પછી સમાજરાવે હુન્નર ઉદ્યોગના શિક્ષણની જરૂરિયાત ઉપર ભાર મૂકી પરદેશોમાં તે માટે શું કરવામાં આવતું તે વર્ણવતાં જણાવ્યું કે:—

" આજે તો યુરોપની પ્રજાઓમાં ઔદ્યોગિક સાહસમાં જન્મીનેનો નંબર પહેલો છે. તે દેશની અનેક હુન્નરઉદ્યોગના શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં બર્લિનમાં આવેલી રોયલ ટેકનીકલ હાઈસ્કૂલ સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે. તેમાં ૧૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકોને એક મોટા સમૂહ શીખવી રહ્યો છે. તેમ, રંગ વગેરેમાં રસાયણ-શાસ્ત્રનો ઉપયોગ, રંગવાનું, નીખારવાનું, સ્વતરનાં કપડાં તથા રેશમનાં કપડાં છાપવાનું, ચામડાં સાફ કરવાનું—આ બધા વિષયો ત્યાં એવા મોટા પાયા પર શિખવવામાં આવે છે કે તેની સરખામણીમાં યુરોપનો કોઈ દેશ આવી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે ફ્રાન્સ પોતાની અનેક સંસ્થાઓમાં પોતાના ઉદ્યોગો ચલાવવાને કારખાનાં ખીલવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. પારિસમાં આવેલી 'The Musée des Arts et Metiers,' નામની સંસ્થામાં યંત્રો ને યંત્રોના નમુનાઓનો ગંજાવર જથ્થો છે અને ત્યાં મહત્વનાં હુન્નર ઉદ્યોગનાં વિષયો

શિખવવા સારુ વિજ્ઞાનના તથા કળાના વર્ગો ચલાવવામાં આવે છે સેવસમાં આવેલી રોયલ પોસ્ટાલિઈન ફેક્ટરી અને ગોબેલીન્સ ટેપ્ટ્રી ફેક્ટરી ક્રાન્સની સરકાર પોતે જ ચલાવે છે. તે ઉપરાંત પારિસના આન્ટ પેલેઈમાં તથા પીટીટ પેલેઈમાં વારંવાર પ્રદર્શનો ભરવામાં આવે છે. "

" આ દિશામાં ઓરિફિયા પણ બહુ પાછળ નથી. વિયેનામાં નાના પાયા ઉપર ચાલતી અનેક ઉદ્યોગશાળાઓ છે, અને તે દરેકમાં એકાદ હુન્નરઉદ્યોગ શિખવાય છે. છટાલીમાં પણ ટેકનીકલ એકેડેમીઓ છે. કેસેનોવા ઈન્સ્ટિટ્યુટના ધારણે થોળપેલી નેપ્લસમાં આવેલી પોલીટેકનીકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ એવી સંસ્થા છે કે તેમાં ઉત્તમ કારીગરો અને કુશિષાર નીવડે એવા ઉમેદવારો એકજ રથળે એકઠા થાય છે અને શિક્ષકોની નીતિવિષયક અસર વિદ્યાર્થીઓના ઉપર થઈ શકે છે. તમામ કળાઓના નિષ્ણાતો ત્યાં એકઠા થાય છે અને તેઓ પોતાના મંધાની ખામીઓ અને મુશ્કેલીઓ સંબંધી વિચારની આપ સે કરી શકે છે. "

" લંડનમાં હુન્નર ઉદ્યોગના શિક્ષણની અનેક સંસ્થાઓ છે. તેમાં લોકોને કળા અને ઉદ્યોગોનું વ્યવહારુ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. તેમાં સીટી અને ગીલ્ડઝ ટેકનીકલ કોલેજ, કાઉન્સી કાઉન્સીલ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સ અને ક્રાફ્ટ્સ અને બીજી કેટલીક હુન્નર શાળાઓ ઘણીજ જાણીતી છે. માન્ચેસ્ટર, બર્મિંગહામ અને લીડઝની નવી મુનિવર્સીટીઓ હુન્નર ઉદ્યોગના શિક્ષણ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપે છે. ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રીજ અને લંડનની જૂની મુનિવર્સીટીઓ સાહિત્ય અને પ્રાચીન વિદ્યાના શિક્ષણને મહત્ત્વ આપે છે. માન્ચેસ્ટરની મુનિસિપલ સ્કૂલ ઓફ ટેકનોલોજી મોટાં કારખાનાંવાળા શહેરના સાહસનું એક સ્મારક છે. તેમાં યંત્રશાસ્ત્ર, વિદ્યુત્ત્ત્ત્વ, આરોગ્ય-

શાસ્ત્ર, દુન્નર ઉદ્યોગને લગતું પદાર્થવિજ્ઞાન, ઔદ્યોગિક અને સામાન્ય રસાયણ, નીખારવાનું, રંગવાનું, છાપવાનું અને કપડાંને છેવટની રિયતિમાં લાવવાનું, કાગળ બનાવવાનું, ખનિજશાસ્ત્ર અને એવા બીજા અનેક વિષયોનું શિક્ષણ અપાય છે. ત્યાં વડોદરાના ટ્રસ્ટલાક વિદ્યાર્થીઓ એસિક તથા એફકેલીની બનાવટના અને પ્લાંબીંગના અભ્યાસમાં તથા આરોગ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં મચી રહ્યા છે. "

" પણ થોડા વખત ઉપર જે અનેક પ્રદેશો મેં જોયા તેમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો સર્વોત્કૃષ્ટ વિકાસ તો મેં અમેરિકામાં જ જોયો. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના દરેક સ્ટેટમાં તે સંસ્થાનની દોલેજ હોય છે, જ્યાં દુન્નરઉદ્યોગનું શિક્ષણ તદ્દન મફત આપવામાં આવે છે. સંસ્થાનોની આ દોલેજોમાં કશી ફી લેવાતી નથી, કારણ કે નાગરિકોને ઔદ્યોગિક તાલીમ મળે અને તેઓ કાબેલ થાય તે વાત રાષ્ટ્રીય મહત્તાની લેખાય છે. તે દોલેજોના નિભાવ માટે જમીન અને વાર્ષિક મદદ સંસ્થાનો તરફથી આપવામાં આવે છે. દરેક સંસ્થાનની દોલેજ ખેતીવાડી અને ઇજનેરી કામ તો શીખવેજ છે. તે ઉપરાંત લશ્કરી કરામતો પણ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવે છે. આ દોલેજોના સાધનોના પ્રમાણમાં બીજા વિષયો શિખવાય છે ખરા. દરેક સંસ્થાનની આવી દોલેજો ઉપરાંત ત્યાં ૪૪ ખાનગી દુન્નરઉદ્યોગની શાળાઓ છે જે ખાનગી દેણગીઓથી નમે છે. તેમાં તમામ પ્રકારનું ઇજનેરી કામ-મકાનો બાંધવાનું-વિનળીનું, યંત્રનું અને નીકાલું-શિખવવામાં આવે છે. સ્થાપત્ય, ચિત્ર, નણનાઓ બનાવવાનું અને રૂ-સુતરના ઉદ્યોગો-એ વિષયો પણ શિખવાય છે. બોસ્ટન શહેરમાં ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ટેકનોલોજી છે તેમાં ૨૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ બસે છે. ચીકાગોના આર્મર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે. ન્યુ યૉર્કમાં પ્રેટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ છે તેમાં ૧૫૦૦ છોકરાઓ છે. અમે-

રિકામાં ખાનગી સાહસ ને ખાનગી દેણગીથી ચાલનારી શ્રેષ્ઠ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓમાં આ ત્રણ મહત્વની છે. હાર્વર્ડ, યેલ અને કોલંબિયાની યુનિવર્સિટીઓ પણ તમામ પ્રકારનું ધંજનેરી કામ શીખવે છે તે મારે જણાવવાની જરૂર નથી, અને તમને જાણીને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થશે કે દરેક હાર્વર્ડકુલમાં મેન્સુઅલ ટ્રેઈનીંગ-સુતારીકામ, હુદારીકામ અને યંત્રનું કામ-શીખવવામાં આવે છે.”

“મેં હજી જાપાન જોયું નથી પણ તે દેશે એક જમાનામાં શું શું સાધ્યું છે તે આપણે બધા સારી રીતે જાણીએ છીએ. રણસંભામની જૂમિ ઉપર મેળવેલા વિજયોએ તે વિશ્વક્ષણ દેશને દુનિયાની આગળ પડતી પ્રજાઓની હરોળમાં આણ્યો છે. ત્યાં આ હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણી એવી સંપૂર્ણતાથી આપવામાં આવે છે કે એમાં આપણે સુધારો સૂચવવાનો સૂઝે નહીં. તે કેળવણીને પ્રતાપે જાપાને ઉદ્યોગોની બાબતમાં એટલા બધા વિજયો મેળવ્યા છે કે નાનશાન અને મુકડનના યુદ્ધોમાં તેણે જે વિજય મેળવ્યા તેના અળકાટ વધારે ઉજાવળ ન લેખાય.”

આપણે શું કરવું

સયાશ્રાવે આમ પરદેશોમાં હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણી માટે શું કરવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન કરી હિન્દને હુન્નરશોખાઓ ઉપરાંત તમામ સાધારણ શાળાઓમાં મેન્સુઅલ ટ્રેનીંગ દાખલ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તથા હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણી વિશાળ પાયા ઉપર પૂર્ણતાએ આપવાનો જમાનો આવતાં સુધી વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ તે લેવા માટે મોકલવા આગ્રહ કર્યો હતો તથા દેશાટનના કાયદા વર્ણવ્યા હતા. નિરક્ષર પ્રજાને સાક્ષર કરવાની જરૂરિયાત ઉપર ખાર મૂકી યુરોપની પ્રજાઓ હાલની જાહોજલાલોની સ્થિતિ

એ ટૂંકી રીતે પહોંચી તે સંબંધે ઐતિહાસિક સમાલોચના લેતાં તેમણે પાશ્ચાત્ય મૂડીવાદનો વિકાસ, પ્રગતિનો સામાજિક-રાજકીય અને વ્યાપારી બાબતોમાં ધર્મોપદેશીઓના અંકુશમાંથી છૂટકારો, તથા વિજ્ઞાનના વિકાસ સંબંધે મુરોપમાં આલેખાં આંદોલનો સમ-જાતીય હતાં, તથા હિન્દને આ બધી બાબતોમાં આમળ વધવા તથા દેશને આબાદ કરવા જણાવ્યું હતું.

સંસાર સુધારા પરિષદમાં

જેમ રાષ્ટ્રની આર્થિક હિન્નતિ માટે સયાજીરાવ ધર્મશ ધરાવતા હતા તેમ રાષ્ટ્રમાં સામાજિક સુધારા ફાળવ કરવા માટે પણ ધર્મશ ધરાવતા હતા. સયાજીરાવે બાળલગ્ન પ્રતિબંધક નિબંધ તથા દરનિયાત પ્રાથમિક શૈક્ષણી જેવાં સંસારસુધારાના સક્રિય પગલાં લીધાં હતાં તેથી તેમની કાર્યતંત્રી સુવાસ દેશભરમાં તેમ પરદેશમાં એમેરિકાઈ હતી અને જેમ તેઓ અખિલ હિન્દ ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવા માટે ૧૯૦૨ માં ચુંટાયા હતા તેમ ૧૯૦૪ માં મુંબઈમાં મળેલી ૧૮મી હિન્દી સંસારસુધારા પરિષદ ખુલ્લી મૂકવા માટે તેમની વરણી થઈ હતી. પરિષદ ૧૯૦૪ ના ડિસેમ્બરની તા. ૩૦ મીએ મળી હતી. તે વખતે કરેલા બાબતુમાં તેમણે સંસારસુધારાના ક્ષેત્રમાં દેશે કરેલી 'ધીમી પ્રગતિની સમાલોચના લઈ જણાવ્યું કે:—

“ આપ જોઈ શકશો કે જાતિઓના બધે જ આપણે સામા-જિક શૃંખલામાંથી મુક્ત થવા લાગ્યા છીએ. આપણે પોતાને મુક્ત થવું છે એવી આપણી ઇચ્છાના પ્રતાપે આપણે કાંઈ જ કરી શક્યા નથી. તે છતાં આપણી સિધ્ધિ પ્રગતિનાં નિરાશાજનક સ્વરૂપની આપણે વધારે વખત ટીકા નહીં કરીએ. “ સામાજિક સુધારા ” એમાંથી આપણે ખરેખર શું સમજીએ છીએ તે જોવા આપણે

પ્રયાન કરીશું અને આપણી જૂતકાળમાં જે ખામીઓ જણાઈ છે તે યાદ રાખીને આપણે આપણી બિવિધની પ્રવૃત્તિ વધારે બુદ્ધિવાળી, સમજણવાળી તથા સ્વામાવિક બનાવવા યત્ન કરીશું—આપણી પ્રગતિ સમજાવૂં અને વાસ્તવિક પ્રયત્નવાળી કરીશું.”

સુધારાના પ્રસ્નો

પરિષદ રચના પ્રસ્નો પર આવતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ત્યારે હવે આ કોન્ફરન્સ સમક્ષ કયા પ્રસ્નો છે ? કઈ દિશામાં સુધારાની આવશ્યકતા છે ? મુખ્ય વિષયો તો નક્કી થયેલા છે:—શ્રીશિક્ષણ, બાળશગ્ન પ્રતિબંધ, વિધવાશગ્ન, અનેકપત્ની-નિષેધ, ન્યાતગતના બેદનો ઉચ્છેદ, પેટાન્યાતોમાં અંદર અંદર શગ્નની છૂટ, અંદર અંદર રેડી વ્યવહાર, પરદેશગમન અને સમુદ્ર-યાત્રાની છૂટ, હાલકી મથાતી ન્યાતોનો ઉદ્ધાર, માદક પદાર્થોના ઉપયોગનો નિષેધ અને ધર્મોદ્ધાર મિલકતની સુવ્યવસ્થા. આ-આખાં યાદી તપાસતાં એમ લાગે છે કે આપણે તેમાંથી ધણીને બે જગ્યામાં નહેંચી શકીએ એમ છીએ:—(૧) યાત્રિબંધનથી ઉત્પન્ન થતી મુશ્કેલીઓ અને (૨) સ્ત્રીઓની પ્રતિબંધના સંબંધની મુશ્કેલીઓ. ખરા મદત્તના તો આ બે જ પ્રસ્નો છે. એ બેનો ઉકેલ થાય તો આપણી યાદીમાં જણાવેલા વિષયોનો આપણે સંતોષકારક રીતે ઉકેલ કરી શકીશું.”

સુધારાના માર્ગ

“હવે આપણે વિચારો કે આ પ્રસ્નોને આપણે કઈ પદ્ધતિથી હાથ ધરીશું. સુધારા કરવાના બે માર્ગો છે: (૧) કાયદો કરી બળા-લગાડે સુધારો કરવો અને (૨) લોકોને સમજાવી તેઓ તેમની મેળ

સુધારા કરે એવા તેમને તૈયાર કરવા. આ બેમાંથી સરળ ને જલદીથી પરિણામ લાવે એવા પહેલો માર્ગ છે. પણ તેની સાથે એટલું યાદ રાખવાનું કે કાયદો માત્ર અમુક વિવક્ષિત અનિષ્ટને માટે જ ધરી શકાય અને તેની અસર માત્ર તાત્કાલિક અને ઉપર ઉપરની. પણ વધારામાં એ પણ જોવાનું છે કે કેટલેક અંશે એ માર્ગ આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વભાવને જંધમેસતો છે. યુરોપખંડમાં કેટલાક એવા પ્રદેશો છે જ્યાંની વસ્તી પોતે સુધારા ન કરે પણ સરકાર ને કરે તે તરત સ્વીકારે. (આપણે પણ તેવો જ સ્વભાવ છે). બીજા બાળુએ બસે આપણે કશું ન કરીએ પણ એટલી વાત તો ખરી જ કે આપણે સરકારની ટીકા ન કરીએ એવા નથી. બ્રિટિશ સરકારે પોતાની સ્થિતિ નાજુક હોવા છતાં અને પોતે ને રાજનીતિ અખત્યાર કરી છે તેમાં સાવચેતી અને અગમચેતી રાખેલી હોવા છતાં આપણા કેટલાક રિવાજો કાઢી નાખ્યા છે તેને માટે આપણે તેના આભાર તો લે છીએ. ખરેખર આપણને એવી ધમ્મજા યાય છે કે આ જ દિશામાં તેણે વધારે કામ કર્યું હોત તો ખોટું ન થાત."

દેશી રાજ્યો દોરવી શકે

"હિન્દનાં દેશી રાજ્યોને કામ કરવાનો અને પ્રવૃત્તિ બતાવવાનો અવકાશ મેળવવામાં કેટલીક દિશામાં પ્રતિબંધ છે. છતાં સંસાર સુધારાની બાજતમાં તેઓ મોટાં અને ઉપયોગી કામો કરી શકે. આવી પ્રવૃત્તિનાં કેન્દ્રસ્થળો તે તૈયાર કરી આપી શકે અને એ સાધનથી આપણી સમાજની પ્રગતિમય વૃત્તિઓને દોરી શકે. એમને નોટલી તક મળી છે તેનો ઉપયોગ કરી તેમણે નિદાન એટલું તો અંગ્રેજ સરકારની માફક કરવું જોઈએ. સામાજિક સંસ્થાઓને વધારે ઉદાર પાયા ઉપર લાવવા તેમણે પ્રયત્ન કરવા જ જોઈએ,

જે દેશી રાજ્ય પોતાના શાસનને વધારે ઉદાર અને સંપૂર્ણ બનાવે છે તે ખરેખર હિન્દની સમાજને સુધારવાના કામમાં અતિશય મદદ કરે છે. પ્રગતિનાં બજોને મજબૂત બનાવવા સારું જે મોટા દેશી રાજ્યોએ પોતાના અંગત વર્તનથી દાખલા બેસાડ્યા છે તેગનાં હું આ બાબતુ દરમ્યાન જરા વખાણ કરી લઉં ? તે દાખલા એવા છે કે તેમાં નવીન વર્ગ સુધારા કરી શકે. આવા રાજ્યો પ્રસંગોપાત ઠોઠ વાર એકઠા થવાનો લાભ શોધે અને જે સમાજના પ્રશ્નોમાં એમનો પણ સ્વાર્થ છે તે સંબંધી વિચારની આપ લે કરે તો ખરેખર એ મોટી ધ્રુવ વાત સધાય.”

જ્ઞાતિ સંસ્થાનાં અનિષ્ટા

જ્ઞાતિ સંસ્થાના અનિષ્ટા પર આવતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ જ્ઞાતિબંધનનાં અનિષ્ટાએ સામાજિક જીવનની આખી મર્યાદા રોકી છે. દરેક વ્યક્તિના જીવનને માટે અર્થ વિનાના નિયમો, વિધિઓ તેણે ઠરાવ્યા છે અને જીવનના વિકાસને તેણે અટકાવ્યો છે. પોતાના કુટુંબ સાથેના સંબંધમાં, લગ્નની બાબતમાં, તેનાં બાળકોની ડેજવણીની બાબતમાં અને એકંદરે તેના આખા જીવનમાં ન્યાતે તે વિકાસને પાંગળો બનાવ્યો છે. તેણે અમુક જ ધંધો કરવો જોઈએ ને તે બહાર તેનાથી ન જવાય એવો તથા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિમાંથી કંઈ પણ શિક્ષણ ન લેવાય એવો તેને પ્રતિબંધ હોય છે. તે ઉપરાંત તેના મગજમાં પોતાના જ્ઞાનનો અને અનુભવનો અતિશયોક્તિભરેલો ચિતાર હોય છે. અવિશ્વાસ, કપટ અને ધર્મી વધવાથી તેનું ધંધાનું જીવન પાંગળું બને છે; ખીમની શક્તિઓનો તે ઉપયોગ કરી શકતો નથી. વધતા જતા અત્યાચારથી, સમાજમાં અંદર અંદર મળવાની તોફા

ઓછી થવાથી અને કાંઈ પણ વર્ગની આબાદી ને શુદ્ધિના વિકાસ ઉપર આધાર રાખે છે તે વિકાસમાંથી તે બાતલ રહેતો હોવાથી તેના સામાજિક જીવનનો નાશ થાય છે. જીવનના વધારે બહોળા કાર્યક્ષેત્રોમાં, મ્યુનિસિપલ અથવા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની બાબતોમાં, ન્યાતના પ્રતાપે તેનામાં ગામનું- પ્રદેશનું સ્થાનિક અભિમાન હોઈ જ નથી. આખી પ્રજા માટે સારું કામ કરવાની તેના તરફથી આશા રાખી શકાતી નથી, તે આખા સમાજના કે તમામ વસ્તીના હિતને ગોણું ગણી પોતાની ન્યાતના હિતને પ્રાધાન્ય આપે છે અને આખા સમાજના કલ્યાણના પ્રયત્નો એક-ત્રિત કરવાનું કામ ઘણું જ કઠણ બનાવે છે. પણ ન્યાતનો મોટામાં મોટો હોય તે એ છે કે તે રાષ્ટ્રીય જીવન ઉપર અને રાષ્ટ્રીય એકતા ઉપર બહુ જ મારી અસર કરે છે. ન્યાતિભેદ સ્થાનિક કબજા વધારે સંગીન બનાવે છે અને અનેક પ્રકારના વિવિધ સ્વાર્થનું તેમાં ધર્પણ થાય છે અને પરિણામે મહત્વના રાષ્ટ્રીય આદર્શો અને હિતનો હોય થાય છે. ખરું જોતાં તો એ જ આદર્શો તમામ ન્યાતના હોવા જ જોઈએ પણ તે હોતા નથી. ન્યાતિભેદ દેશને વિભક્ત બનાવે છે અને પોતાની ખામીઓ દૂર કરવામાં તેને શક્તિ વગરનો કરી દે છે અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સંબંધથી જે લાભ માણસને મળી શકે એવા હોય તે લાભ ન્યાતિભેદ તેને લેવા દેતો નથી. ન્યાતિભેદ એવું પણ છે કે કેવળ જન્મરૂપી અકસ્માતને કારણે જેઓ અમુક ન્યાતિમાં જન્મ્યા છે તેમને હમેશાં નીચ-અસ્પૃશ્ય ગણવોનો આગ્રહ રખાવી, તેણે આપ-ણામાંથી મનુષ્યત્વ લૂંટી લીધું છે. યુરોપીય સમાજમાં જે સુધારા તથા પરસ્પર લાભ મટિની દયાવાળી ને હિદાર પ્રેરણાઓ ઉત્પન્ન થતી જોવામાં આવે છે તેનો અહીં ન્યાતિભેદને લીધે અભાવ છે.

આપણી અનેક નાની નાની સમાજો ને ન્યાતોની અનેક પ્રકારની શક્તિઓનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ ન્યાતિભેદ આપણને કરવા દેતો નથી. લાગણીને લીધે આપણે જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય અથવા બુદ્ધિના સાધનોનો ઉપયોગ કરવો હોય તો ન્યાતિભેદ તે પ્રવૃત્તિઓ તથા ઉપયોગનું જોર આપવા દેતો નથી. વળી ન્યાતિભેદ એ સૌથી વધારે હઠીસો રિધતિયુક્તતા સાચવનારો રોગ છે અને તમામ જાતના સુધારાનો એક સરખો શત્રુ છે, આપણી સમાજને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરનાર દરેક સુધારક ન્યાતભાંથી બહિષ્કાર પામ્યો છે. તેની જડતાને લીધે અજ્ઞાનભાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વહેમને તે સાચવી રાખે અને ભૂતકાળને, વળગી રહે છે. કુદરત જે ફેરફાર આપણી પાસે કરાવવા દબાવ્યું કરી રહી હોય છે તે ફેરફારો સમ્ય અને સરળ થાય તે માટે તે કંઈ કરતો જ નથી. ”

તે વખતે અને આજ

સયાજીરાવે ન્યાતિભેદના જે ગેરફાયદા જાતાવ્યા છે તેમાં આજે કેટલોક આવકારદાયક ફેરફાર થવા માંડ્યો છે અને આપણા દેશમાં રાજકીય સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર રચાયેલા રાજદારી પક્ષોના વિમેદવાદોને ન્યાતિભેદ કે પ્રાંતભેદ વગર સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ મત આપવાનું વલણ વધતું જાય છે, જો કે જાહેર નોકરીઓની જાખમમાં તકે મળતાં ન્યાતિભેદ, કોમભેદ તથા પ્રાંતભેદ કેટલાક ભરતી કરનાર શખ્સોના મનમાં ઘણી વખતે પોતાનો જાગ આજે પણ બજવે છે અને તેટલે અંશે આપણી રાષ્ટ્રીય એકતાની બાવના અધૂરી રહે છે.

જ્ઞાતિભેદ મિટાવવા શું કરીએ

જ્ઞાતિભેદને મિટાવવા માટે શું કરવું જોઈએ એ પ્રશ્ન પર આવતાં સયાજીરાવે જણાવ્યું કે:—

“ ત્યારે હવે આપણે આ પ્રશ્નના વ્યવહારુ સ્વરૂપ તરફ આવીએ. આ સામાજિક વિપજાવણે માટે આપણે શું કરવું ? એ તો ખરેખર ઉઘાડી વાત છે કે સ્થિતિભેદની સંસ્થા એવી રીતે બદલાતી ગઈ છે કે તે હવે નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં આવી છે અગર જો તે એક પ્રાચીન સંસ્થાના અવશેષ જેવી છે. ન્યાતિભેદ જે કારણે પડ્યા હતા તેવું આજ નામનિશાન નથી જ અને આપણે તેનો અધોગતિએ પહોંચેલો વિકાસ ટકાવી રાખવા માગતા હોઈએ એમ. પણ ન જ હોય. સામાન્ય જીવિની નજરે તો એમ લાગે છે કે આવી નિરર્થક-છાસાં જેવી બની ગયેલી સંસ્થાને આપણે હજી કેમ ટકાવી રાખી રહ્યા છીએ તે આશ્ચર્યની વાત છે. તેનો ઉચ્છેદ કરવો એ. આપણો અંતિમ ઉદ્દેશ છે. તમારાથી એ કામ એકદમ ન થાય. તો પણ એ કરવાનો વિચાર તમારો આદર્શ છે અને તેને પહોંચવાની તમારી નેમ છે એ વાત તો તમે તમારી સમક્ષ રાખ્યા જ કરજો. તે દરમ્યાન આપણે કાંઈ કરીશું. કશું ન કરવું તેના કરતાં કાંઈક કરવું ઠીક છે. બીજું કાંઈ પણ કરતાં પહેલાં આપણે ન્યાતના ખરા સ્વરૂપને બહારની જે નકામી ઉપાધિ વળગી છે (જેને લીધે આપણું હમેશનું જીવન ભારવાળું થયું છે અને જે સામાજિક સહાનુ-ભૂતિની વૃત્તિને અટકાવે છે) તે ઉપાધિ અને નિરર્થક બાબતોમાંથી આપણે તેને ચોખ્ખું કરી નાખીશું, તમામ ન્યાતો વચ્ચે સ્વતંત્ર સામાજિક વ્યવહાર ને રાટીવ્યવહાર દાખલ કરીશું અને પેટા ન્યાતો વચ્ચે લગ્નનો સંબંધ પણ કરીશું, આટલું જો આપણે કરી શકીએ તો આપણે ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા ભેદ અને મુશ્કેલીઓ દૂર કરી શકીશું, એકતાનો વિકાસ વધારે સરળ બનાવી શકીશું અને કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા સમર્થ થઈશું. ”

“ પણ તમે એમ જરા પણ ન સમજશો કે આ બહારની.

ઉપાધિઓ અંશતઃ કે પૂર્ણપણે આપણે કાઢી નાંખી શક્યા એટલે આપણા તમામ સામાજિક અનિષ્ટો કાઢી નાંખવા સારુ આપણી પાસે માત્રા જેવું ઔષધ આવ્યું. આપણામાં ઘણા એવા છે કે જેમને કર્મકાંડનું તોફાન ગમતું નથી, પણ તેમાં રહેલો ભાવ છોડવો તેમને પાલવતો નથી. પોતે જાણજી છે, એમ કહેતાં જ તેમને ગર્વ થઈ આવે છે, કેડલાક વસ્તીગણતરી વખતે પોતાને ક્ષત્રિય કહેવડાવવા સારુ તકરાર ઉઠાવે છે. કારણ, તેઓ માને છે કે એમ ગણતરી ચવાયી પોતે આર્યના વંશજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, આપણે એવા છીએ કે મનુષ્યના માયા અને મ્હોની રચના ઉપરથી અનુમાન બાંધનારા શાસ્ત્ર પ્રમાણે તૈયાર કરેલું નિવેદન, જે સરકારે ખીજ જ કારણસર તૈયાર કરાવ્યું હોય છે તેનો ઉપયોગ આપણે ન્યાતિઓને લીધે અંદર અંદર કુસંપ અને નફારી લાગણી વધારવાના કામમાં કરીએ છીએ. તેથી ન્યાતિભેદ એટલે ઉચ્ચનીચ જાતિનું અભિમાન જે આપણા હૃદયમાં જૂત કે પિશાચ પેઠે પેકું છે તે ન જાય ત્યાં સુધી ન્યાતિઓનો બહારનો -સુધારો કે ઉપાધિઓનો ત્યાગ તદ્દન નકામો છે. "

ખીજાં અનિષ્ટો

બાળજન તથા પડદાના ખૂરા રિવાજનાં ખરાબ પરિણામ જણાવી સયાજીરાવે સ્ત્રીકેળવણીની હિમાયત કરી. હતી તથા બળાતકારે વૈધવ્ય પળાવવાની પ્રથા તથા અનેકપત્નીકત્વના રિવાજનો વિરોધ કરી સ્ત્રીઓની સમાજમાં ઉતરતી રિયતિ કેમ રહી છે તેનાં કારણોની મીમાંસા કરી હતી. સમાજની પુનર્ધટનાને અંગે સમાજ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વર્તમાન પરિસ્થિતિની સમાલોચના લઈ સયાજીરાવે જણાવ્યું કે:—

" આ પરિસ્થિતિ માટે આપણે કોઈ કુદરતી ખામીનો દોષ

કાઢવાનો નથી. આપણી ખરાબ વ્યવસ્થા, આપણી જૂની નકામી યર્ષ ગયેલી પદ્ધતિ અને આપણાં કર્મ-એમનો જ દોષ છે. કુદરતી સહાનુભૂતિની અને સહકારની પવિત્રતાની આપણે અવગણના કરીએ છીએ. આપી સમાજનું હિત તેજ વ્યક્તિનું વધારે ઊંચું હિત છે એ પણ આપણે ભૂલીએ છીએ. ન્યાય અને સમતાને બદલે મહેરબાની, પક્ષપાત અને વિશિષ્ટ હક્ક ઉપર આપણે આપણી સંસ્થાઓ રચીએ છીએ અને કૃત્યો કરીએ છીએ. હવે આપણે વધારે સારા જ્ઞાન સાથે તે જાહેરાયેલા સંજોગો સાથે મેળ ખાય એવા ફેરફાર આપણા વિચારોમાં અને પદ્ધતિઓમાં કરવા પડશે. સુધારાનો અર્થ જ એટલો છે. આ વાત જો આપણે ખરાબર સમજીએ અને અમલમાં મૂકીએ તો આપણે કુદરતના બળોથી ગભરાવાનું કારણ નથી; કારણ કે તેની સામે તો વિજ્ઞાનની અને શ્રમની મદદ વડે આપણે બાથ બીડી શકીશું. આપણું બાવી નિર્ણય કરનારી શક્તિઓ કુદરતી ભૌતિક બળો કે અકસ્માત, ફિરમત કે અનિવાર્ય દૈવ નથી. આ તો બધા આપણે પેદા કરેલા. દેવો છે અને આપણા કૃત્યની જવાબદારી આપણે એમના ઉપર નાંખીએ છીએ. નહીં, નહીં, શૂંઠરથો, માણસ તે માણસ જ છે અને તે પોતાનું બાવી ધડી શકે છે. જે સંજોગો અને તક આ છુને જ્ઞાન આપે છે તેનો સદુપયોગ આપણે પોતે જ કરી જોઈએ તેના ઉપર આપણા ભવિષ્યનો આધાર છે.”

કેળવણીની આવશ્યકતા

“આપણા સંજોગોમાં નવા અને અતુકુળ ફેરફારો થયા છે. તેમનો લાભ લેવા સારુ આપણે પહેલી વાત તો એજ કરવાની છે કે શિક્ષણ-કેળવણી વધારે વ્યાપક અને વધારે વ્યવહારુ થવી જ જોઈએ. આપણો સમાજસુધારો ગહુ જ ધીમે પ્રગતિ કરે છે તેનું

કારણ દેશમાં વ્યાપી રહેલું અજ્ઞાન છે. તે અજ્ઞાન જનુ જ નોઈએ. વળી મારે તમને હમણાં જ એક વાત કહેવાની છે. સમાજ સુધારા અને સુધારકો તરફ જે વલણો અખત્યાર કરવામાં આવે છે તેની તે વાત છે. એવા ધણા માણસો મળી આવે છે કે જેઓ સંસારસુધારા માટે ફાંકડાં બાપણો કરે છે પણ તેઓ પોતાના જ જીવનમાં એ સુધારાનો અમલ કરી શકતા નથી. તેટલા ઉપરથી જ તેઓ જે બાપણમાં કહે છે તે ખોટું કરવું નથી. સત્ય તો સત્ય જ રહે છે, પછી બહેને તેનો ઉપદેશ કરનારો તેનો અમલ કરી શકતો ન હોય. આપણને તો હાલમાં આપણી સમાજનાં જુદા જુદા વર્ગોમાં જે સામાજિક આદર્શો કે નવીન જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવો છે તેને માટે વ્યવહારુ વ્યવસ્થાની પહેલી જરૂર છે. "

રાજકીય ક્ષેત્રમાં શું થઈ શકે

સમાજની સામાજિક સ્થિતિ આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ સાથે હમેશાં જોડાયેલી જ છે, ને તેથી 'સમાજસુધારો' એકતો જ ઊભો રહી શકે નહીં એ વાતનું સ્મરણ કરાવતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

" રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ આપણે ધણું કરી શકીએ એમ છીએ. દેશમાં પરદેશીઓનું રાજ્ય હોય તો દેશની રાજકીય પ્રગતિ થવામાં અડચણ આવે જ એવી માન્યતા ધરાવનારાઓમાંનો હું નથી. ગમે તે સરકાર હોય તો પણ વધારેમાં વધારે આપણે તેની પાસેથી એટલી જ આશા રાખીએ કે તે સરકાર જેના ઉપર હકૂમત ચલાવતી હોય તેના શ્રેષ્ઠ હિત માટે તે પ્રયત્ન કરે. સરકાર ગમે તે હોય પણ જો તે પોતાનો અને પ્રજાનો સ્વાર્થ એકજ છે એમ સમજે, રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ માટે ખરે ઉત્સાહ

રાખી ઉત્તમ રાજકારણારનાં સાધનોથી તે પ્રજાને જ ઉત્તેજન આપી કામ કરે તો પછી એ સરકાર પ્રજાકીય જ છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. પણ આ બાબતમાં હું એક મહત્વની સૂચના કરું છું જેનો ધણો ગંભીર અર્થ હિન્દને માટે છે, મારે જે સૂચના કરવાની છે તેનો સ્વીકાર થાય તો ખરેખરા અને મહત્વના જે રાજકીય સ્વાર્થો દેશના તમામ વર્ગો તથા આખી સમાજને એક સરખી રીતે ઉપકારક છે તે બધા પ્રકારમાં લાવી શકાય અને વ્યવહારુ રીતે તેમને એક જ સ્થળે એકત્રિત કરાય. તે સૂચનાના સ્વીકારથી આ દેશમાં સરકારની સ્થિતિ વધારે સંગીન અને મજબૂત થાય અને આખા દેશનું સમગ્ર હિત કરવા પ્રયત્ન કરવા માટે તમામ વર્ગો, ન્યાતો, વર્ગો, જાતો અને સંપ્રદાયોનું એકમ સ્થપાય. મારી સૂચના એવી છે કે આ દેશમાં એક કાયમનો દરબાર સ્થાપવો, અને તેમાં સમ્રાટના કુટુંબના કોઇ મહાત્માલાવને કાયમના વાઈસરોય રાખવા. બ્યારે પોતાના આખા જીવનને હિન્દને અર્પણ કરનારો વાઈસરોય આવે અને તેને સમજાય કે તેના પોતાના સ્વાર્થ આ દેશના સ્વાર્થથી ભિન્ન નથી ત્યારે મને લાગે છે કે એક દેશાભિમાનવાળી રાજ-ભક્તિની ભિંમિઓ એટલી બધી સ્વાભાવિક રીતે જીજ્ઞાસી આવશે કે હાલ તો તે આપણે માની શકીએ પણ નહીં. અને લાગે છે કે દેશના સામાન્ય દંપ્તાણુ માટે શ્રમ, પ્રયત્ન, ઉદ્યોગ વગેરેને એકત્ર કરવાનો આનાથી વધારે સારો માર્ગ નથી. હું આશા રાખું છું કે આ આદર્શ અસંભવિત નહોં ગણાય અને આ વિચાર સ્વપ્નવત નહોં લેખાય. ”

સમાનતા

” પણ તે દરમ્યાન આપણે જાતબાવની અને એકબીની

લાગણીથી આપણાથી જેટલું ઉત્તેજન અપાય તેટલું આપવાને આપણે તૈયાર રહીએ. “ ગ્રાણી માત્રમાં પ્રભુનો વાસ છે ” એ સત્ય શિખવનારા તત્ત્વજ્ઞાન માટે આપણે મંચર છીએ. “ મારો વાસ તમામના હૃદ-દેશમાં છે ” એમ ગીતામાં કહ્યું છે, તે પછી આપણા વર્તનમાં આ મહાન સત્યનું રહસ્ય આપણે કેમ બૂલીએ ? જે લોકો આપણાથી જુદા ન્યાતના છે અને જેમને આપણે નીચ, હલકો વર્ણો કહીએ છીએ તેમના તરફ તિરસ્કાર ને ધૂણાની લાગણી રાખવી એ આપણાં આ મહાન ધાર્મિક સુવર્ણમય સત્યો સાથે બંધબેસતી છે ? તેવી જ રીતે પરસ્પર અવિશ્વાસ, ઇર્ષ્યા અને કલ્યાણથી આપણું સામાજિક અને સાર્વજનિક જીવન ભરવું એ શું એ મહાન સત્યોને છાજે છે ? બધામાં એક જ પરમાત્માનો વાસ છે એમ આપણે ખરેખર માનતા હોઈએ તો આપણે એ પરમાત્માના બીજાં સ્વરૂપો તરફ ખરાબ વર્તન કેમ ચલાવી શકીએ ? આપણે સમજવું જ જોઈએ કે આપણા જેવા જ બીજા માણસોનો તિરસ્કાર કરવામાં આપણે ઈશ્વરનો જ તિરસ્કાર કરીએ છીએ. એકવાર હું તમને ફરીથી કહું છું કે આપણે આપણા આદર્શ તરફ પાછા વળો, તેમનો અર્થ બરાબર સમજો અને તેનો અમલ વ્યક્તિ તરીકે અને પ્રજા તરીકે અમલમાં મૂકો. આપણાથી જેઓ જુદા છે તેમના ગુણ અને સદ્વર્તન તરફ લક્ષ આપવા પ્રયત્ન કરો. આપણાથી બીજા ન્યાતના લોકોમાં જે કંઈ સારું હોય તે શોધવા પ્રયત્ન કરો અને તેમની ખામીઓ જોવાનો આગ્રહ ન રાખો. ભવિષ્યના હિન્દની સમક્ષ જે આદર્શ આપણે રાખવો છે-અર્થાત્ જે ઉદ્દેશ માટે આપણે કામ કરી રહ્યા છીએ તેજ આપણે આપણી સમક્ષ રાખો. હિન્દનું ભાવી ઉજ્જવળ અને ઐક્યવાણું થાય તેટલા માટે આપણા દેશીઓ જે કામ કરી રહ્યા હોય તે કામથી આપણે તેમની કિંમત આંકતાં શીખો. હિન્દને માટે રાજ્યશાસનમાં,

દાનમાં, વિદ્યાનમાં, મોટાં સાહસમાં, યાનમાં થયેલા મહાન સમર્થ વીરો-પછી બન્ને તે ખ્રિસ્તી, હિન્દુ, પારસી કે મુસ્લિમ હોય તો પણ-નાં પરાર્થપરાયણ અને ભક્તિવાળાં કાગો આપણે સંભારે અને તેમની કદર કરે. જે માણસ પોતાના દેશને એટલો પ્રેમ અહાય છે કે તેને માટે તે પોતાનો પ્રાણ આપવા તૈયાર છે તે જ ખરો દેશભક્ત છે. જે માણસને પોતાની ન્યાતને લીધે કે પરંપરાને લીધે લાભ મળતા હોય અને તથા જે પોતાના વર્ત્યસ્ત્ર માટે મગર હોય તે ખરો દેશભક્ત નથી. સત્યનું રહસ્ય તો એક જ છે. તમામ આદર્શો પાછળ પણ એક જ સત્ય છે. જોએ એ રહસ્ય સમજી એ આદર્શો સિદ્ધ કરવા મથે છે તે જ પોતાની શક્તિ અનુસાર શ્રેષ્ઠ કર્મ કરનારા છે પછી તે ગમે તે કામ, ન્યાત કે સંપ્રદાયના હોય. આપણે જો હિન્દુ માટે કામ કરવું હોય અને બધિષ્ઠમાં સફળ સુધારા કરવાની આશા રાખવી હોય તો આપણે આજ બાવનાથી ત્રિરાવું જોઈએ. "

મહારાષ્ટ્રી ચિમણાબાઈ અને સ્ત્રીઓ

સયાશ્રવાનાં મહારાષ્ટ્રી ચિમણાબાઈ ગાયકવાડે ૧૯૧૧માં મિ. એસ. એમ. મિત્રના સહકારથી "Position of Women in Indian Life" નામનું પુસ્તક જાપાનથી પરત આપ્યા પછી બહાર પાડ્યું. તેમાં તેમણે હિન્દી સ્ત્રીઓને યુરોપ અમેરિકા માફક જાહેર જીવનમાં ભાગ લેવા સારુ જામત કરવા તથા જાહેર જીવનમાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપવા માટે ઉત્સુક બનાવવા સારુ યુરોપ, અમેરિકા તથા જાપાનમાં સ્ત્રીઓ શું દરજ્જાએ બોગવે છે તથા કેવા પ્રકારની સંસ્થાઓ મારફત રાષ્ટ્રજીવનમાં પોતાનો ફાળો આપે છે તે વર્ણવ્યું છે. તેઓ કહે છે કે હિન્દમાં સ્ત્રીઓના સહકાર વગર ખેતીવાહી તથા ચેરસજાળાની સુધારણાની હિલચાલો, સહકારી

લાગણીથી આપણાથી જોટલું ઉત્તેજન અપાય તેટલું આપવાને આપણે તૈયાર રહીએ. “ પ્રાણી માત્રમાં પ્રજાનો વાસ છે ” એ સત્ય શિખવનારા તત્ત્વજ્ઞાન માટે આપણે મંગર છીએ. “ મારો વાસ તમામના હૃદ-દેશમાં છે ” એમ ગીતામાં કહ્યું છે, તો પછી આપણા વર્તનમાં આ મહાન સત્યનું રહસ્ય આપણે કેમ બૂલીએ ? જે લોકો આપણાથી જુદી ન્યાતના છે અને જેમને આપણે નીચ, હલકો વર્ણો કહીએ છીએ તેમના તરફ તિરસ્કાર ને ધૃષ્ટાની લાગણી રાખવી એ આપણાં આ મહાન ધાર્મિક સુવર્ણમય સત્યો સાથે બંધાયેલો છે ? તેવી જ રીતે પરસ્પર અવિશ્વાસ, ધર્પા અને કળિયાથી આપણું સામાજિક અને સાર્વજનિક જીવન ભરવું એ શું એ મહાન સત્યોને છાજે છે ? બધામાં એક જ પરમાત્માનો વાસ છે એમ આપણે ખરેખર માનતા હોઈએ તો આપણે એ પરમાત્માના બીજાં સ્વરૂપો તરફ ખરાબ વર્તન કેમ ચલાવી શકીએ ? આપણે સમજવું જ જોઈએ કે આપણા જેવા જ બીજા માણસોનો તિરસ્કાર કરવામાં આપણે ઈશ્વરનો જ તિરસ્કાર કરીએ છીએ. એકવાર હું તમને ફરીથી કહું છું કે આપણે આપણા આદર્શ તરફ પાછા વળો, તેમનો અર્થ બરાબર સમજો અને તેનો અમલ વ્યક્તિ તરીકે અને પ્રજા તરીકે અમલમાં મૂકો. આપણાથી જેઓ જુદા છે તેમના ગુણ અને સદ્વર્તન તરફ લક્ષ આપવા પ્રયત્ન કરો. આપણાથી બીજા ન્યાતના લોકોમાં જે કંઈ સારું હોય તે શોધવા પ્રયત્ન કરો અને તેમની ખામીઓ જોવાનો આગ્રહ ન રાખો. બલિષ્ઠના હિન્દની સમક્ષ જે આદર્શ આપણે રાખવો છે-અર્થાત્ જે ઉદ્દેશ માટે આપણે કામ કરી રહ્યા છીએ તેજ આપણે આપણી સમક્ષ રાખો. હિન્દનું બાવી ઉત્તરવર્ણ અને ઐક્યવાળું યાત્રા તેટલા માટે આપણા દેશીઓ જે કામ કરી રહ્યા હોય તે કામથી આપણે તેમની કિંમત આંકતાં શીખો. હિન્દને માટે રાજ્યશાસનમાં,

દાનમાં, વિદ્યાનમાં, મોટાં સાહસમાં, જ્ઞાનમાં થયેલા મહાન સમર્થ
વીરો-પછી બધે તે ખ્રિસ્તી, હિન્દુ, પારસી કે મુસ્લિમ હોય તે
પણ-નાં પરમપરાયણ અને ભક્તિવાળાં કામો આપણે સંભારો
અને તેમની કદર કરો. જે માણસ પોતાના દેશને એટલો
બધો ચહાય છે કે તેને માટે તે પોતાનો પ્રાણ આપવા
તૈયાર છે તે જ ખરો દેશભક્ત છે. જે માણસને પોતાની
ન્યાતને લીધે કે પરંપરાને લીધે લાભ મળતા હોય અને તેથી જે
પોતાના વર્તસ્વ માટે મગ્દર હોય તે ખરો દેશભક્ત નથી. સત્યનું
રહસ્ય તો એકજ છે. તમામ આદર્શો પાછળ પણ એકજ સત્ય છે.
જેઓ એ રહસ્ય સમજી એ આદર્શો સિદ્ધ કરવા મથે છે તે જ
પોતાની શક્તિ અનુસાર શ્રેષ્ઠ કર્મ કરનારા છે પછી તે ગમે તે
કામ, ન્યાત કે સંપ્રદાયના હોય. આપણે જે હિન્દુ માટે કામ
કરવું હોય અને ભવિષ્યમાં સફળ મુધારા કરવાની આશા રાખવી
હોય તો આપણે આજ ભાવનાથી પ્રેરાવું જોઈએ. "

મહારાષ્ટ્રી ચિમણાબાઈ અને સ્ત્રીઓ

સમાજરાવનાં મહારાષ્ટ્રી ચિમણાબાઈ માયકવાડે ૧૯૧૧માં
મિ. એસ. એમ. મિત્રના સહકારથી " Position of Women
in Indian Life " નામનું પુસ્તક જાપાનથી પરત આવ્યા
પછી બહાર પાડ્યું. તેમાં તેમણે હિન્દી સ્ત્રીઓને યુરોપ અમેરિકા
માફક જાહેર જીવનમાં ભાગ લેવા સારુ જાગૃત કરવા તથા જાહેર
જીવનમાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપવા માટે હિતસુક બનાવવા સારુ યુરોપ,
અમેરિકા તથા જાપાનમાં સ્ત્રીઓ શું દરજ્જે ભોગવે છે તથા કેવા
પ્રકારની સંસ્થાઓ આરક્ત રાષ્ટ્રજીવનમાં પોતાનો ફાળો આપે છે
તે વર્ણવ્યું છે. તેઓ કહે છે કે હિન્દમાં સ્ત્રીઓના સહકાર વગર
એતીવાહી તથા ગૌરસજાળાની મુધારણાની હિલચાલો, સહકારી

હિલચાલ, કેદી સુધારની હિલચાલ જોઈએ તેટલી સફળ થઈ નહતી; દેશના ઉદ્યોગો તથા લલિતકળા તથા કલાકૌશલ્યના વિભાગમાં સ્ત્રીઓ સારો ફાળો આપી શકે એમ છે. પાશ્ચાત્ય વિચારોની આંધળી નકલ કરવા સામે તેમણે હિન્દી સ્ત્રીઓને એતવણી આપી છે. તેમણે હિન્દની પરિસ્થિતિને અનુસરીને પાશ્ચાત્ય સ્ત્રીચળવળોમાં યોગ્ય ફેરફાર કરીને તે ચલાવવા મુચના આપી છે અને હિન્દની રાષ્ટ્રીય વિશિષ્ટતાને જાળવવા આગ્રહ કર્યો છે. સ્ત્રીઓએ પુરુષોની વાનરનકલ ન કરતાં પોતાના વિશિષ્ટ ગુણો પ્રગટાવી એકબીજાની અપૂર્ણતા પૂરી કરવા તેમણે જણાવ્યું છે. તેમણે સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે સહકારની માગણી કરી છે, અને પુરુષોના માર્ગદર્શક તરીકે ખપ હોવાનું જણાવ્યું છે. સ્ત્રીઓમાં જે કાંઈ શક્તિઓ છે તેનો પૂર્ણ વિકાસ તથા સરસ ઉપયોગ આવું માર્ગદર્શકપણું માગે છે એમ તેઓ કહે છે. સાથે જ, પુરુષને જીવનપથમાં સ્ત્રીઓની મદદ તથા સહાનુભૂતિની જરૂર હોવાનું તેઓ કહે છે. સ્ત્રી તથા પુરુષ વચ્ચે કુદરતે જે ઊંડી બિન્નતા રાખી છે તે પરસ્પર ઉપકારક છે અને એ ભેદોને દબાવવાને બદલે તેમનો ગુણપરત્વ વિકાસ કરવાની જરૂર છે, સ્ત્રીઓને પુરુષ બનાવવાનો વિચાર અકુદરતી છે એમ તેમનું માનવું હતું. મહારાજી ચિમણાબાઈ પોતાના પતિના જેવા જ પ્રગતિમાન વિચાર ધરાવે છે અને સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે તેમણે ઘણું કયું છે.

રાષ્ટ્રીયતા ઉપર ભાર

લાહોરમાં દયાનંદ એંગ્લોવેદિક કોલેજે ૧૯૦૭ના સપ્ટેમ્બરમાં અર્પણું કરેલા માનપત્રના જવાબમાં સયાજીરાવે એક જવલંત દેશભક્ત તરીકે જણાવ્યું હતું કે:—

“ તમામ હિન્દીઓએ પ્રાંતીય, જાતીય, અને રથાનિક પૂર્વ-

મહો પાછળ મૂકી દેવા જોઈએ, અને ખરેખર રાષ્ટ્રીય જુરસાથી પ્રેરાવું જોઈએ એ બાબતની ખરેખરી આવશ્યકતા ઉપર હું અને બાર મૂકવા ઇચ્છું છું. હું મારી પોતાની વાત નમતે કહું છું કે, સાર્વજનિક કામમાં મારાં કૃત્યોમાં કોઈ દિવસ કોઈ સાંપ્રદાયિક વિચારો અથવા પક્ષપાતની બાબતને મેં વચમાં આવવા દીધી નથી. તમારી આખાઈ તમે ઉત્તરોત્તર ધ્રુવતા હો અને તે અટકી ન પડે એવી તમારી વૃત્તિ હોય તો સાંકડા વિચારોને તમારે તિલાંજલિ જ આપવી જોઈએ. આવાં કામ હું કરી રહ્યો છું તેનો અર્થ એજ છે કે દેશમાં થયેલા મહાપુરુષોને પગલે પગલે ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના વધારે હું કોઈ કરતો નથી. આખા દેશના કલ્યાણમાં મને રસ છે અને મારી દિલસોજી બ્યાપક છે એનો ઉલ્લેખ તમે તમારા માનપત્રમાં કર્યો છે. કોઈ પણ ગાયુસને પોતાના તમામ દેશજનુઓનું કલ્યાણ કરવાની ધગશ ન હોય અને પોતે કોઈ કામ કરે અને માને કે તે પોતાની ફરજ અદા કરે છે તો તેમાં તેની ભૂલ છે. મારો તો એવો નિશ્ચય છે કે દેશના એક બાગની પ્રગતિની અસર બીજા બાગ ઉપર થયા વિના રહેતી નથી. " x x x

પ્રજાની શક્તિઓનો વિકાસ

પ્રજાને રાજકારભારમાં અવકાશ આપવા સંબંધે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

" પ્રજાની શક્તિઓના વિકાસને પૂરેપૂરો અવકાશ આપવાની રાજ્યોની ફરજ છે એવું મેં પહેલાં એકવાર કહેલું, તેનો ઉલ્લેખ તમે આપેલા માનપત્રમાં હું જોઈ છું. હું કહું છું કે તમામ સરકારોએ એ જ નીતિને અનુસરવું એ તેમની ફરજ છે. મારા પોતાના રાજ્યમાં મર્યાદિત અવકાશાનુસાર મેં સુધારાઈઓ અને

પ્રાંત પંચાયતો સ્થાપી છે અને રાજ્યકાર્યમારને નુકસાન ન થાય એ વાત ધ્યાનમાં રાખી જેટલી સત્તા તેમને અપાય તેટલી મેં આપી છે. સરકારી નોકરો તરફથી કોઈપણ જાતની દરમ્યાનગીરી વિના ખિનસરકારી લોકો સાર્વજનિક અને એવાંજ કામ સારી રીતે કરી શકે એવી રીતે મેં તેમને છૂટા રાખ્યા છે. પોતાની શક્તિઓના વિકાસ માટે સંપૂર્ણ સરળતા માગવાનો પ્રબળ હક્ક છે. તેમને તે સરળતા ન આપવી એ એક પ્રકારની લૂંટ અને કુદરત વિરુદ્ધનો ગુન્હો છે. પ્રગતિના વિકાસ માટે તથા વર્ધન માટે સંપૂર્ણ અવકાશ મળે તેટલા સારુ તો કરવેરાનું બારણું ઓછું થવું જોઈએ, શિક્ષણનો બહોળો પ્રચાર થવો જોઈએ, મૂડી અને નાણાંની જોગવાઈ કરી આપવી જોઈએ અને ઉદ્યોગો ખીલવવા જોઈએ. આ રાજ્યકર્તાઓનાં કર્તવ્યો છે અને તે અદા કરવા ઘણો શ્રમ હું મારા રાજ્યમાં લઉં છું. એક વાત આપણે યાદ રાખવાની એ છે કે જે કે રાજ્યોના જન્મ લોકોમાં જ થયા હોય છે ને તેમનું જીવન પણ તેમના મેથું જ હોય છે છતાં તેમની સ્થિતિ અને આગુગાણુના સંજોગો એવા હોય છે કે જે લોકો ઉપર તેઓ પોતાનું શાસન ચલાવે છે તેમના દુઃખની તેમને ખબર જ પડતી નથી; તેટલા જ માટે તેમને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય પૂરેપૂરું આપવાની રાજ્યોની ફરજ છે. મારી કેટલીક યોજનાઓ તમને હવાઈ કિલ્લા જેવી જણાશે. મારી પદ્ધતિઓ બૂલભરેલી લાગશે. મારી મુરાદો ખર આવતાં વિલંબ થશે. પણ તે છતાં વખત આવે લોકો સમજશે કે મેં તેમનાં જ સુખ અને કલ્યાણ માટે આ બધાં કામ કર્યાં છે ને તેમાં મારો કશો સ્વાર્થ ન હતો. ”

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો પૂર્ણ પ્રમુખીય વિકાસ રાજ્યશાસનની દૃષ્ટિએ કેટલો આવશ્યક છે તે સંબંધે સયાજીરાવ પોતાની પ્રોઠા-

વરધામાં ફેટલા ઉદાર વિચાર ધરાવતા હતા, તથા તે પૂરેપૂરું પ્રગતિ
બક્ષવાની રાજ્યઓની ફરજ સંબંધે તેઓ ફેટલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા
તે ઉપરના ફક્ત ઉપરથી જણાઈ આવે છે, જે વાંચતાં આજે પણ
ફરેકને સારાંદાશ્વર્થ થશે.

હિન્દુ મુસ્લિમ બિરાદરી

હિન્દુ-મુસ્લિમ હિત એકજ હોઈ બન્ને કોમોએ સાથેજ
પ્રગતિ કરવાની આવશ્યકતા સંબંધે ૧૯૦૬માં કાશ્મીરમાં એક
મંત્રેસાની મુલાકાત વખતે તેમણે કહ્યું હતું કે:—

“ હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેએ પ્રગતિને પંથે એક સાથે
બિરાદરી મારફતે જ જવાનું છે; કારણ કે બન્નેનાં હિત એક બીજા
સાથે ગાઢ રીતે જોતજોત છે અને તેમાંની એક કોમની ચડતી
કે પડતી બીજી કોમની ચડતી કે પડતીને અસર ક્યાં વિના રહે-
વાની નથી. ”

અમને અમારી ખામીઓ પણ બતાવો

રાજ્યઓના ગુણ સાથે ખામીઓ પણ બતાવવા ઉપદેશતાં
સયાજીરાવે ૧૯૦૪ ના ઓક્ટોબરમાં લાહોરમાં આર્યસમાજના
માનપત્રનો જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે:—

“ મારી એવી ઇચ્છા છે કે તમારે અમારા (રાજ્યઓના)
સહગુણો જોવા સાથે અમારી ખામીઓ પણ જોવી. અમને સુધારવા
સારું તમે અમારી ટીકા કરો એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. રાજ્ય
અને પ્રજા તે એક જ વસ્તુના બે અંગ છે અને એક-
એકથી તે વિલક્ષ્ય થઈ શકે એમ નથી. રૈયત આખાદ તો
રાજ્ય આખાદ. લોકોની ઉડતી વાતોથી અવળી ભાવના ખાંધી ન

દેશે. ખરી વાતોનો અભ્યાસ કરો અને તમારા પોતાને માટે પણ સત્ય શોધો. પછી તમે પોતે જ તમારાં પોતાના અનુમાન બાંધો. "

રાજ્યપ્રમળના હિતની અભિનિવૃત્તાના પાયા પર વડોદરાનું રાજ્યશાસન ચાલતું આવ્યાનો દાવો છે તેને સમાજશાસ્ત્રના આ ઉદ્દગારથી પ્રુદ્ધિ મળે છે, તથા ખીજાં રાજ્યોના પ્રમાણમાં વડોદરા રાજ્યમાં તૌલનિક વાણિજ્યસ્વાતંત્ર્ય તથા મુદ્રણસ્વાતંત્ર્ય સન્માનાયુ છે તેનું કારણ પણ સમાજશાસ્ત્રની રાજ્યકારભારની ખામીઓ જાણવાની ઇચ્છા જ જણાય છે.

બોલીએ તેમ ચાલીએ

આપણે બોલીએ તેમ ચાલીએ એ સૂત્ર પર આવતાં તેમણે આ ભાષણમાં જણાવ્યું કે:—

" આપણે હિન્દીઓ નવી નવી સંસ્થાઓ કાઢવામાં ને તેમને મોટાં આકર્ષક નામ આપવામાં આરંભ્યારા હોઈએ છીએ, પણ આપણામાં ગંભીરતા કે નિશ્ચય હોતો નથી. આપણામાં ટટાર જિભા રહેવાની શક્તિયે નથી. આપણે સમાજને કાઢી ભાષણોની ઝાડીઓ વરસાવીએ છીએ. પણ આપણો નિશ્ચય ખરો છે એ વાત જ્યારે આપણે ભાષણો કરવાનું રહેવા છતાં આપણા ઉપદેશોને આપણે જ અમલ કરીએ ત્યારે જ સાબિત થાય તમારા હૃદયમાં રહેલા અંતર્ગામીની આગ પાળો. આપણા દેશમાં વાતો ઘણી થાય છે અને કામ ઓછું થાય છે. આપણા દેશમાં એવા કેટલા માણસો છે જેઓ પોતાના જ નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તે છે ? તમે દેખાવ કે ડોળની પરવા ન કરશો, સંજ્યાની પરવા ન કરશો, રાજ રાજવાડાઓના સહકારની દરકાર ન રાખશો. તમારે જે ધર્મ જ (આર્થ ધર્મ) શિખવવો હોય તો ' ઉપદેશ કરતાં પ્રત્યક્ષ વર્તન

દેશો. ખરી વાતોનો અભ્યાસ કરો અને તમારા પોતાને માટે પણ સત્ય શોધો. પછી તમે પોતે જ તમારાં પોતાના અનુમાન બાંધો. "

રામપ્રજ્ઞના હિતની અભિન્નતાના પાયા પર વડોદરાનું રાજ્યશાસન ચાલતું આવ્યાનો દાવો છે તેને સયાજીરાવના આ ઉદ્દેશ્યથી પુષ્ટિ મળે છે, તથા બીજાં રાજ્યોના પ્રમાણમાં વડોદરા રાજ્યમાં તૌલનિક વાણિજ્યસ્વાતંત્ર્ય તથા મુદ્રણસ્વાતંત્ર્ય સન્માનાયુ છે તેનું કારણ પણ સયાજીરાવની રાજ્યકારભારની ખામીઓ જાણવાની ઇચ્છા જ જણાય છે.

બોલીએ તેમ ચાલીએ

આપણે બોલીએ તેમ ચાલીએ એ સૂત્ર પર આવતાં તેમણે આ બાપણમાં જણાવ્યું કે:—

" આપણે હિન્દીઓ નથી નવી સંસ્થાઓ કાઢવામાં ને તેમને મોટાં આકર્ષક નામ આપવામાં આરંભ્યારા હોઈએ છીએ, પણ આપણામાં ગંભીરતા કે નિશ્ચય હોતો નથી. આપણામાં ટટાર જિભા રહેવાની શક્તિયે નથી. આપણે સમાજને કાઢી બાપણોની કાઢીઓ વરસાવીએ છીએ. પણ આપણો નિશ્ચય ખરો છે એ વાત જ્યારે આપણે બાપણો કરવાનું રહેવા હઈ આપણા ઉપદેશનો આપણે જ અમલ કરીએ ત્યારે જ સાબિત થાય તમારા હૃદયમાં રહેલા અંતર્ધર્મીની આજ્ઞા પાળો. આપણા દેશમાં વાતો ધણી થાય છે અને કામ ઓછું થાય છે. આપણા દેશમાં એવા કેટલા માણસો છે જેઓ પોતાના જ નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તે છે ? તમે દેખાવ કે ડાળની પરવા ન કરશો, સંખ્યાની પરવા ન કરશો, રાજ્ય રચવાડાઓના સહકારની દરકાર ન રાખશો. તમારે જે ધર્મ (આર્થ ધર્મ) શિખવવો હોય તો ' ઉપદેશ કરતાં પ્રત્યક્ષ વર્તન

તે પોતાની સત્તાનુસાર અમારી અને સાવંબૌમ સત્તા વચ્ચેની તકરારોમાં નિષ્પક્ષ ન્યાય અપાવે છે. અલગત કોર્ટ કોર્ટ વાર અમે હાર્યા હોઈશું છતાં તેમની સમજશક્તિ અને સહાનુભૂતિની તો અમને સંપૂર્ણ ખાત્રી જ હતી. ખરું જોતાં હું એટલું કહીશ કે અમારો આખો સંબંધ મૈત્રીભાવનો-પૂરેપૂરા મૈત્રીભાવનો હતો. સરકારી કામકાજ સિવાય પણ તેમની સાથે સિકાર અને અંગ કસરતના કામોનો આનંદ ભોગવવામાં મને વારંવાર આનંદ મળતો. "

■ કર્નલ મીડે આ શહેરની સામાજિક ખાલુ ઉપર જે ઉત્તમ પ્રકારની અસર કરી છે તેની જો વાત આજે હું ન કરું તો મારા અમૂલ્ય મિત્રને હું પૂરેપૂરો ન્યાય આપું છું એમ ન કહેવાય. જ્યારે રાજકીય આકાશમાં અપશુકનિયાળ વાદળાં અંધકાર આણી રહ્યાં હતાં ત્યારે ખરેખર એ સારા ભાગ્યની વાત હતી કે મારા મિત્ર કર્નલ મીડે જેવા બહાદુર નરો ઢેકઢેકાણે તૈયાર હતા જેમણે રાજકરનાર વર્ગ અને શાસિત લોકો વચ્ચે રહી પોતાની ટૂંટી પતાવનારી અને શાંતિ ફેલાવનારી લાગવગ લગાડી હતી. એ લાગવગને પ્રતાપે જ હુમણાં વડોદરા જીમખાતા મારા રાજ્યના સારા કેળવાયલા હિન્દીઓને માટે થોડા વખતથી 'ખુલ્લું' મૂકવામાં આવ્યું છે. ખરેખર આ એક નાનો સરખો બનાવ છે પણ મારા મનને તો તે ભવિષ્યમાં વધારે સારાં પરિણામ લાવનારા શુકન જેવો છે કારણ કે તેમ થાય ત્યારે જ હિન્દીઓ અને અંગ્રેજો એક જ સરખી સંસ્કૃતિને ધોરણે એકઠા થઈ સામાજિક સંબંધમાં હકની અંદર અંદર આપલે ખુશીથી કરે. "

x

x

x

" મને લાગે છે કે આવી (જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે વધતી

નથી; પણ હું આશા રાખું છું કે પોતાની પ્રજાના લાભ સારું પોતાની સત્તામાં જોડવું હોય તે તમામ કરવાના કામમાં આવી નિરાશાથી દેશી રાજાઓ પાછા નહીં પડે. ”

રાજાને કર્તવ્યપાલન કરવાની ફરજ પાડવાના પ્રબલધર્મની ઘોષણા સયાજીરાવ જેવા જ સુરાજવી કરી શકે, અને રાજાઓને સુધારા કરવા તથા તેનું ફળ લેવા દેવામાં અંતરાય ન નાખવાની ટોકારુ તો તેમના જેવા નીડર રાષ્ટ્રપ્રેમી તથા સુધરેલું રાજ્યશાસન ચલાવનાર રાજા જ કરી શકે, જે કે આ બધું સાર્વભૌમ સત્તાના સૂત્રધારાને કડવું લાગે.

સારા રેસિડન્ટની કહર

સયાજીરાવ સારા રેસિડન્ટની કહર કરી જાણતા હતા અને તેમની સાથે મૈત્રીભાવ પણ રાખી શકતા હતા એમ તેમણે ૧૯૦૯ ના ફેબ્રુઆરીમાં નિવૃત્ત થતા રેસિડન્ટ કર્નલ એમ. જે. મીડને આપેલી મિત્રજાની વખતે કરેલા બાબલુ ઉપરથી જણાય છે આ મીડ કુટુંબ સાથે વડોદરા ૧૮૫૪ થી સંબંધમાં આવ્યાનું જણાય છે, અને નિવૃત્ત થતા રેસિડન્ટના પિતા સર રિચર્ડ મીડ તો સયાજીરાવ ગાદીએ બેઠા પછી ૧૮૭૬ માં વડોદરા આવી કેટલાંક વર્ષ સુધી રેસિડન્ટ તરીકે રહ્યા હતા.

૧૯૦૯ માં નિવૃત્ત થતા રેસિડન્ટ મીડના વખાણ કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:—

“ ત્યારે ત્યારે મારી સરકાર કે મારી પ્રજાના સ્વાર્થને અંગે મહત્વના પ્રશ્નો ઊભા થયેલા ત્યારે ત્યારે અને હિમેશાં એવો જ અનુભવ થયેલો કે કર્નલ મીડ અદાવતમાં મારા જ વડીલ છે અને

તે પોતાની સત્તાનુસાર અમારી અને સાર્વભૌમ સત્તા વચ્ચેની તકરારોમાં નિષ્પક્ષ ન્યાય અપાવે છે. અલગત કોઈ કોઈ વાર અમે હાર્યા હોઈશું છતાં તેમની સમજશક્તિ અને સહાનુભૂતિની તો અમને સંપૂર્ણ ખાત્રી જ હતી. ખરું જોતાં હું એટલું કહીશ કે અમારો આખો સંબંધ મૈત્રીભાવનો-પૂરેપૂરા મૈત્રીભાવનો હતો. સરકારી કામકાજ સિવાય પણ તેમની સાથે ચિકાર અને અંગ કસરતના કામોનો આનંદ ભોગવવામાં મને વારંવાર આનંદ મળતો. ”

“ કર્નલ મીડે આ શહેરની સામાજિક બાબતો ઉપર જે ઉત્તમ પ્રકારની અસર કરી છે તેની જો વાત આજે હું ન કરું તો મારા અમૂલ્ય મિત્રને હું પૂરેપૂરો ન્યાય આપું છું એમ ન કહેવાય. જ્યારે રાજકીય આકાશમાં અપશુકનિપાળ વાદળો અંધકાર આણી રહ્યાં હતાં ત્યારે ખરેખર એ સારા ભાવ્યની વાત હતી કે મારા મિત્ર કર્નલ મીડે જેવા બંહાકુર નરો ઠેકઠેકાણે તૈયાર હતા જેમણે રાજકરનાર વર્ગ અને શાસિત લોકો વચ્ચે રહી પોતાની ટંટે પતાવનારી અને શાંતિ દેલાવનારી લાગવગ લગાડી હતી. એ લાગવગને પ્રતાપે જ હંમણાં વડોદરા જીમખાના મારા રાજ્યના સારા કેળવાયલા હિન્દીઓને મોટે થોડા વખતથી ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું છે. ખરેખર આ એક નાનો સરખો ખનાવ છે પણ મારા મનને તો તે ભવિષ્યમાં વધારે સારાં પરિણામ લાવનારા શુકન જેવો છે કારણ કે તેમ થાય ત્યારે જ હિન્દીઓ અને અંગ્રેજો એક જ સરખી સંસ્કૃતિને ધોરણે એકઠા થઈ સામાજિક સંબંધમાં હકની અંદર અંદર આપણે ખુશીથી કરે. ”

x

x

x

“ મને લાગે છે કે આવી (જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે વધતી

જતી નિંદાના પ્રવાહરૂપ) વિરોધની લાગણી ફેલાતી ને પાડી ચતી અટકાવવા સારુ અમારી અંગત લાગવમયી બની શકે તેટલું અમારે હિતચિંતક તરીકે જે કરવું ઘટે તેનાથી વધારે સારી દેશસેવા હોઈ શકે નહીં. આવે પ્રસંગે એક જ સામાન્ય ટેબલ ઉપર એંગ્લો સેક્સન અને હિન્દીઓ મળી શકે તો મારે મન અપૂર્વ સંતોષની વાત છે. ”

હિન્દી અને અંગ્રેજ વચ્ચે સમાનતા

૧૯૦૯ ના અરસામાં દેશમાં જે અંગ્રેજીસત્તાવિરોધી, રાજકર્તા કોમની નિંદા કરતી ચળવળ ચાલતી હતી તેને અનુલક્ષીને સયાજીરાવે ઉપરના ઉદ્ધાર કાઢી હિન્દીઓ તથા એંગ્લો સેક્સનોને સમાન દરજ્જે એકઠા લાવવા સારુ વડોદરા જીમખાના હિન્દીઓ માટે ખુલ્લું મૂકવા જેવા કર્નલ મીડના શુભ કાર્યની કદર કરી હતી. મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વના ઉદય પછી વ્યક્તિઓ અમર રાજકર્તા કોમની નિંદાની નીતિ બંધ પડી હિન્દના શાસનતંત્ર તથા પોર્ગેટી ચોકઠાંની એક રાજકીય યંત્ર તરીકે જ દીકા કરવાની પ્રથા પડી છે અને કડવાશ અટકી છે તે જોતાં સયાજીરાવે કર્નલ મીડના પમલાની જે કદર કરી તે વાજબી હતી એમ કોણ નહીં સ્વીકારે ?

લોકશાહીમાં શ્રદ્ધા

સયાજીરાવ આ યુગમાં લોકશાસનમાં કેટલી શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા તેનો પડોયો તેમણે ૧૯-૯ નાં સપ્ટેમ્બરમાં વડોદરા કોલેજના ઇનામ સમારંભ વખતે કરેલા બાપણમાં પાડ્યો છે. તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:—

“ હું ધારું છું કે લોકો પોતાની મારફત જ પોતાનું શાસન કરે એજ શાસનપદ્ધતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. દાખલા તરીકે

ધણા પ્રાચીન સમયથી હિન્દનાં ગામડાંઓમાં ગામપંચાયત અને ગામ-
પંચાયતો હતાં. તે સૌથી સારી વ્યવસ્થા હતી. પણ હાલ તો એવું
થયું છે કે જે કામ પ્રથમ પંચાયતો-પંચાયતો કરતા તે બધાં કામ સરકારે.
માથે લીધાં છે. આ પ્રમાણે શાસનની સર્વ દોરીઓ એક સ્થળે.
એકત્રિત થવાથી ગામડાંની રૂઝત ઉપર તેની માઠી અસર થઈ છે.
આજ તો ગામડાંની પ્રજા પોતાની મેળે નવું કંઈ જ કરતી નથી.
તેનામાં સ્વામ્ય નથી અને સહકાર્ય પદ્ધતિથી ત્યાં કામ પણ થતું
નથી. આનો સૌથી ઉત્તમ મામલો તો એક જ છે, તે એ કે સત્તાની
ને કામની વહેંચણી કરી નાખવી. લોકોને એવી તાલીમ આપવી.
જેથી તેઓ જેમ અને તેમ પોતાનું વધારે ને વધારે સંભાળી
શકે. ગામડાંના લોકો આરોગ્યના પ્રશ્ન હાથમાં લે, કૂવા પોતાની મેળે.
ખોદાવે, પોતાની મેળે રસ્તાઓ કરે, નિશાળો ચલાવે ને નાના નાના.
દીવાની ફાજલદારી કળિયા પતાવે તો તે પરિસ્થિતિ કેટલી બધી ઘટ
કહેવાય ? આ જે કામો મેં ગણાવ્યાં તેમાંના કેટલાંક એવાં હશે કે
આજ સુધી સ્થાનિક મંડળોએ તે નહીં કર્યાં હોય, પણ સરકારનાં
ખાતાંઓ-શાખાઓ અને પેટા શાખાઓ એટલી બધી છે કે તે:
આખું તંત્ર હવે ગૂંચવણવાળું થયું છે અને તેણે અનેક નવીન
હાજતોને સંતોષવાની ફરજ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં લીધી છે. આ
નવીન હાજતોમાં કેટલીક તો એવા વર્ગમાં મૂકી શકાય એમ છે કે
તેનો કારભાર, વ્યવસ્થા વગેરે સ્થાનિક પંચો જ વધારે સારી રીતે
કરી શકે. તેથી સરકાર જો પોતાની સત્તા પંચોને આપે અને તે
પંચો બુદ્ધિપૂર્વક, પ્રામાણિકપણે તેનો ઉપયોગ કરે તો સત્તાની
વહેંચણીની પદ્ધતિ પૂરી થાય અને રાજ્યશાસન પ્રતિ-
નિધિત્વના તત્ત્વ ઉપર પૂરી રીતે ચાલે. પણ ગામડાંના લોકોને
આ સત્તા કે અધિકાર આપવાથી આપણે ધારેલો ઉદ્દેશ સફળ
નહીં થાય. તેમના મગજમાં જવાબદારીનો ખ્યાલ, પૂરેપૂરો.

કસાવેલો હોવો જોઈએ. તેમના હિતની વાત શી છે અને તે શી રીતે કરવી તે બાબતનું તેમને પાકું શિક્ષણ પ્રથમ આપવું જોઈએ અને એ કામ તો શિક્ષણ વિના અને રાજકારભારના કામના લાંબા અનુભવ વિના થઈ શકે એમ નથી. આટલા જ કારણ માટે હું આમચર્ગની સામાન્ય ઈળવણીને માટે આગ્રહ કરી રહ્યો છું. "

અસંતોષમાંથી પ્રગતિ

" આપણે ફેટલીકવાર એવું કહેવાતું સાંભળીએ છીએ કે ઈળવણીમાં પ્રગતિ થઈ તેથી જ રાજકીય અસંતોષની લાગણી ઘેરા થઈ. દેશમાં અસંતોષ હોય તેથી કાંઈ તે અનિષ્ટ વસ્તુ જ છે એમ માની લેવાનું નથી. કારણ કે શિક્ષણથી માણસનું મન વિકાસ પામે, તેના વિચાર વિચાળ થાય અને ઈળવણીથી માણસો જ ઊંચી મહત્વાકાંક્ષાઓ રાખે અને તે સાધવા પ્રયત્ન કરે તો સ્વાભાવિક રીતે વર્તમાન સ્થિતિથી તેમને અસંતોષ થાય જ. સુધારાના સંભવની માન્યતા એજ પ્રગતિનું પહેલું પગથિયું છે. ખરું જોતાં તો જે સમાજમાં લેશ માત્ર પણ અસંતોષ ન હોય તો તે સમાજ સડવો શરૂ થયો છે એમ માનવું. જે આવા રાજકીય અસંતોષે રાજદ્રોહ, અરાજકતા કે ગુનાનું સ્વરૂપ લીધું હોય તો તે ઈળવણીનું પરિણામ નથી પણ તેના કુરુપયોગનું પરિણામ છે; કારણ કે જે ઈળવણીની પદ્ધતિનું પરિણામ અરાજકતામાં અથવા ગુનામાં આવે તો આપણે એમ જ માનવું કે એ પદ્ધતિ જ ખોટી છે. હમણાં હમણાં હિન્દમાં ને ઇંગ્લાંડમાં બારે ગુનાઓ થાય છે. તેને લીધે આખા સામ્રાજ્યમાં ગુરસાની લાગણી સળગી ઊઠી છે. જે માણસોએ પોતાનું જીવન કર્તવ્યના પાલનમાં જ અર્પી દીધું હતું તેઓ આ ગુનેગાર ધેલા લોકોને હાથે મુઆ છે. આઢ્યા ગુનાઓ

જડમૂળથી ઢિખેડી નાંખવાની દરેક મુધરેલી સરકારની ખુદ્દી ફરજ છે. આ નવીન જાયને અસરકારક રીતે ખસેડવો—આ અરાજકતા અને ખુની વૃત્તિને દૂર કરવી હોય તો દરેક માણસે તેનું ખરું કારણ અને ખુલાસા શોધવા જોઈએ અને તેનાં મૂળનાં કારણોનો નાશ કરવો જોઈએ. "

" સારે નસીબે વડોદરામાં કાંઈ ભાંજગડ ઊભી થઈ નથી. મારા રાજ્યમાં રાજક્રોધ અને અરાજકતાને સ્થાન નથી. મારી પ્રજા શાંતિપ્રિય, કાયદાને માન આપનારી અને પોતપોતાનો ધંધો કરી ખાનારી છે. હેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી હું તેમના માઢ પરિચયમાં આવ્યો છું અને તેઓ સારા છે એવી પ્રતીતિ મને થઈ છે એવી બીજા કોઈને નહીં થઈ હોય. મને આશા છે કે એમની એજ સારી સુદ્ધિ એમને ભવિષ્યમાં પણ બેવકુશાઈબરેલાં અને ચુનાઈત કૃત્યોમાંથી ઉમારી લેશે અને તેમને દાખી દેવા સારુ સરકારને ખાસ કાયદા કરવાની ફરજ નહીં પડે. "

જે વખતે હિન્દમાં અરાજકતાને લગતા મુના બનતા હતા તે સત્તાવાળા એનો દોષ ફેળવણી ઉપર ઢોળતા હતા તે વખતે ફેળવણી એવું પરિણામ લાવતી નથી, અને રાજકીય અસંતોષ ફેલાય તો એ અસંતોષના મૂળ કારણ શોધી કાઢી તે દૂર કરવાનો ઉપદેશ આપવાની હિંમત સયાશ્રાય જેવા દેશભક્ત રાજવીજ કરી શકે. શિક્ષણ અને સ્વાતંત્ર્ય સંબંધે સયાશ્રાયે સેવેલા આ આદર્શનું પુનરુચ્ચારણ તેમણે ના. વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટોના માનમાં ૧૯૦૬ ના નવેમ્બરમાં આપેલા ખાણા વખતે કરેલા ભાષણમાં પણ કયું હતું, અને લોર્ડ મિન્ટોએ તેની કદર કરી હતી. મોર્લો-મિન્ટો સુધારાની યોજનાનો ઉદ્દેશ કરતાં ના- વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટોએ જણાવ્યું હતું કે—

“ આપણે એટલું તો યાદ રાખવાનું છે કે હિન્દની રાજ-
કાય પ્રગતિ અર્થાત દેશના લોકોનો મોટો ભાગ રાજકીય જીવનમાં
ભાગ લેવા શક્તિમાન થાય એવી પ્રગતિ બહુ જ ધીમી થવી પડે
છે. આ પ્રગતિ કેટલે અંશે સફળ થાય છે તેનો આધાર લોકોને
શિક્ષણ તરીકે સરકાર જે આપી શકે તે ઉપર રહે છે અને હું
જેમ ધારું છું તેમ શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબનો અભિપ્રાય
હોય તો હું તેમની સાથે મળતો થઈ કહું છું કે અત્યાર સુધીમાં
જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેમાં નીતિનું અને ધર્મનું શિક્ષણ
અપાતું નથી. ખરું જોતાં તે ચારિત્ર્યનો પાયો છે. ”

આમ સયાજીરાવને આ યુગમાં જન્મલાંત દેશભક્ત લોકશાસન-
ના દિમાયતી, તથા પ્રગતિની માતારૂપ વાજબી અસંતોષ ઉત્પન્ન
કરનાર કેળવણીના નીકર વક્રીલ તરીકે આપણે જોયા. તેના પ્રત્યા-
ન્ધાત આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું.

ઔદ્યોગિક તથા સામાજિક તકતા ઉપર અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્ર-વિધાયક તરીકે હિન્દવાસીઓનો અનેરો પ્રેમ તેઓ મેળવી શક્યા.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે બ્રિટિશ હિન્દના તથા પ્રિટ-નના કેટલાક અંગ્રેજોને મહારાજ સયાશ્રાવની કારકિર્દી અજખામણી થઈ પડી.

પરિસ્થિતિ

તેમાં વળી ૧૯૦૭માં સુરતમાં નરમ તથા ગરમ દળ વચ્ચે મારામારી થઈ કોંગ્રેસ તૂટતાં દેશના કેટલાક ભાગમાં અને ખાસ કરીને બંગાળામાં તથા મહારાષ્ટ્રના કેટલાક પ્રદેશમાં અત્યાચારી બનાવો બન્યા. તેથી ગભરાઈ જઈ બ્રિટિશ હિન્દના સત્તાધીશોએ પગલાં ભરવાં ઉચિત ધાર્યાં. તેમાં દેશીરાજ્યોનો તેમણે સાથ માગ્યો. દેશીરાજ્યોમાં જહાલ તથા અત્યાચારીઓને ઉત્તેજન આપે એવી ચળવળ અસ્તિત્વમાં હોવાનું સત્તાએ જે કથન કયું તે વગર પુરાવે એકદમ માની લેવામાં આનાકાની કરનાર રાજવી એ ચળવળના પુરરક્તો જ હોવા જોઈએ એમ મનાવનારા કેટલાક ટીકાકારો તે વખતે હતા. તેમ છતાં આપણે આગલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ વડોદરા કોલેજના ધનામ સમારંભ વખતે તેમ હોડ મિન્ટોની વડોદરાની મુલાકાત વખતે અપાયેલા ખાણા વખતે વડોદરામાં અત્યાચારી કે રાજદ્રોહી ચળવળ અસ્તિત્વમાં નથી તથા પ્રજા શાંત તથા વધાદાર છે એમ ખુલ્લી રીતે સયાશ્રાવે જાહેર કરવાની હિંમત દાખવી હતી.

લોર્ડ મિન્ટોનો પત્ર

તે વખતના વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટોએ તા. ૬-૮-૧૯૦૮ ના રોજ સયાશ્રાવને લખી જણાવ્યું કે:—

" My Honoured and Valued Friend,

" There is no longer any doubt that seditious people are endeavouring to establish their evil doctrines and practices in the Native States of India. At such a juncture I naturally turn to the Ruling Princes of India to warn them of the danger, and to seek their counsel as to how we can best assist one another to stamp out the common enemy. For the interests of the Ruling Princes and the Paramount Power are the same. A new element has been introduced into the country which not only aims at the embarrassment of the British Administration, but works openly or covertly against the constituted order of society. I trust that Your Highness will agree with me that much good may result from a full, frank and friendly discussion between us at this juncture on the question how best to keep sedition out of Native States. I shall greatly value the opinion of Your Highness and I shall be glad to know if I can in any way assist you. It is far from my wish to interfere in the internal administration of Native States, but it seems to me to be an occasion for

ઔદ્યોગિક તથા સામાજિક તકતા ઉપર અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્ર-વિધાયક તરીકે હિન્દવાસીઓનો અનેરો પ્રેમ તેઓ મેળવી શક્યા.

આતું પરિણામ એ આવ્યું કે બ્રિટિશ હિન્દના તથા બ્રિટનના કેટલાક અંગ્રેજોને મહારાજ સયાશ્રાવની કારકિર્દી અળખામળી થઈ પડી.

પરિસ્થિતિ

તેમાં વળી ૧૯૦૭માં સુરતમાં નરમ તથા ગરમ દળ વચ્ચે મારામારી થઈ કોંગ્રેસ તૂટતાં દેશના કેટલાક ભાગમાં અને ખાસ કરીને ખંગાળામાં તથા મહારાષ્ટ્રના કેટલાક પ્રદેશમાં અત્યાચારી બનાવો બન્યા. તેથી ગભરાઈ જઈ બ્રિટિશ હિન્દના સત્તાધીશોએ પગલાં ભરવાં ઉચિત ધાર્યાં. તેમાં દેશીરાજ્યોનો તેમણે સાથ માગ્યો. દેશીરાજ્યોમાં જહાલ તથા અત્યાચારીઓને ઉત્તેજન આપે એવી ચળવળ અસ્તિત્વમાં હોવાનું સત્તાએ જો કથન કયું તે વગર પુરાવે એકદમ માની લેવામાં આનાકાની કરનાર રાજવી એ ચળવળના પુરરકર્તા જ હોવા જોઈએ એમ મનાવનારા કેટલાક ટીકાકારો તે વખતે હતા. તેમ છતાં આપણે આગલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ વડોદરા કોલેજના ધનામ સમારંભ વખતે તેમ લોર્ડ મિન્ટોની વડોદરાની મુલાકાત વખતે અપાયેલા ખાણી વખતે વડોદરામાં અત્યાચારી કે રાજદ્રોહી ચળવળ અસ્તિત્વમાં નથી તથા પ્રજા શાંત તથા વફાદાર છે એમ ખુલ્લી રીતે સયાશ્રાવે નાંદેર કરવાની હિંમત દાખવી હતી.

લોર્ડ મિન્ટોનો પત્ર

. તે વખતના વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટોએ તા. ૬-૮-૧૯૦૮ ના રોજ સયાશ્રાવને લખી જણાવ્યું કે:—

" My Honoured and Valued Friend,

" There is no longer any doubt that seditious people are endeavouring to establish their evil doctrines and practices in the Native States of India. At such a juncture I naturally turn to the Ruling Princes of India to warn them of the danger, and to seek their counsel as to how we can best assist one another to stamp out the common enemy. For the interests of the Ruling Princes and the Paramount Power are the same. A new element has been introduced into the country which not only aims at the embarrassment of the British Administration, but works openly or covertly against the constituted order of society. I trust that Your Highness will agree with me that much good may result from a full, frank and friendly discussion between us at this juncture on the question how best to keep sedition out of Native States. I shall greatly value the opinion of Your Highness and I shall be glad to know if I can in any way assist you. It is far from my wish to interfere in the internal administration of Native States, but it seems to me to be an occasion for

close consultation and a clear understanding of common interests. " x x x

ભાવાર્થ—“ મારા માનવતા તથા અમૂલ્ય મિત્ર,

“ હિન્દના દેશીરાજ્યોમાં ચોતાના ખરાજ સિદ્ધાંતો તથા વતીવ સ્થાપવાનો રાજ્યદ્રોહી લોકો પ્રયત્ન કરે છે એ બાબત હવે શંકા રહેતી નથી. આવા પ્રસંગે ફરરતી રીતે આ બધા સામે ચેતવણી આપવા તથા સામાન્ય શત્રુ (common enemy)નો જડમૂળથી નાશ કરવા આપણે એકબીજાને કેવી રીતે સારામાં સારી મદદ કરી શકીએ તે બાબત સલાહ મેળવવા માટે હિન્દના દેશી-રાજ્યકર્તાઓ તરફ હું વળું છું. કારણ કે રાજ્યકર્તા રાજવીઓ તથા સાર્વભૌમ સત્તાનાં હિત એક જ છે. ફક્ત બ્રિટિશ હિન્દના વહીવટને મુશ્કેલીમાં મૂકવા માટે નહીં પણ તે ઉપરાંત સત્રાજની સ્થાપિત વ્યવસ્થા સામે ખુલ્લી રીતે અથવા ગુપ્ત રીતે કામ કરતું એક નવું તત્ત્વ દેશમાં દાખલ થયું છે. હું વિશ્વાસ રાખું છું કે આપ નામદાર મારી સાથે મળતા થશો કે દેશીરાજ્યોમાંથી રાજ્યદ્રોહને દૂર રાખવાનો કયો ઉત્તમ માર્ગ છે તે પ્રશ્ન સંબંધે આ પ્રસંગે પૂછું, સ્પષ્ટ તથા નિખાલસ અને મૈત્રીભરો અરસપરસ વાટાઘાટ થાય તો તેમાંથી ઘણું સારું પરિણામ આવશે. આપ નામદારના અભિપ્રાયને હું ઘણું કીમતી ગણીશ. અને જો હું આપને કોઈ રીતે મદદ કરી શકું છું કે કેમ તે જણાવશો તો હું ખુશી થઈશ. દેશીરાજ્યોના આંતરિક વહીવટમાં દખલ કરવા હું જરા પણ ઇચ્છતો નથી પણ સામાન્ય હિતોની સ્પષ્ટ સમજણ તથા આઠ મંત્રણાનો આ એક પ્રસંગ છે એમ મને લાગે છે. ” વગેરે.

જવાબ.

આ પત્ર આવતાં સયાજીરાવે તે સંબંધે ચોખ્ખું તપાસ કરી

ચોગ્ય જવાબ ધડવા પોતાના દીવાન શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્તને સોંપ્યો. અને વડોદરા રાજ્યમાં પત્રમાં જણાવ્યા મુજબની ઠાઠ પછુ અનિ-ચ્છનીય હિલચાલ અસ્તિત્વમાં નથી એવો પોલીસખાતા તરફથી અભિગ્રાપ આવતાં તેને અનુસરીને મહુમ દત્તે જવાબ ધડ્યો. પરંતુ લોર્ડ મિન્ટોને અપાયેલા ખાણ વખતે જ તેઓ છેલ્લી માંદગીમાં સપડાવાથી, તેમની માંદગી દરમ્યાન લોર્ડ મિન્ટોએ વડોદરા છોડ્યા પછી ચાર દિવસે જ એટલે તા. ૧૬મી નવેમ્બર ૧૯૦૬ના રોજ સયાજીરાવે ના. વાર્ધસરોપના પત્રનો જવાબ મોકલ્યો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે:

“ દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યદ્રોહ કેટલો ફેલાયો છે તેની મને ખબર નથી. તેથી આપના પત્રનો જવાબ આપતાં પહેલાં તે સંબંધે માહિતગાર થવાની તથા બીજાં દેશી રાજ્યોની પરિસ્થિતિ જાણી લેવાની મારી મારે હચ્છા હતી. પરંતુ આ સંબંધે માહિતી આપી શકાય એમ નથી એમ રેસિડન્ટ તરફથી મને જણાવવામાં આવ્યું અને તે માહિતી વર્તમાનપત્રો ઉપરથી સમજી લેવા મને કહેવામાં આવ્યું.”

“ આ બાબતમાં સાર્વભૌમ સરકાર તથા રાજવીઓ એમના હિતસંબંધ એક જ છે એ આપનું કહેવું બરોબર છે, અને બંને વચ્ચે આ પ્રશ્નની પૂર્ણ ચર્ચા નિખાલસપણે થવાથી ફાયદો જ થશે એ મત સાથે હું સંમત છું. તેથી હું આપને આશ્વાસન આપું છું કે મારા રાજ્યમાં શાંતિ તથા વ્યવસ્થા જાળવવાની મારા ઉપરની જવાબદારીનું મને પૂર્ણ જ્ઞાન છે અને જ્યારે જ્યારે મારા સહકાર તથા મારી મદદની વાજબી માગણી થશે ત્યારે ત્યારે હું મદદ કરવા તત્પર છું.”

સયાજીરાવ સામે દીકા

આમ સયાજીરાવે રાજ્યદ્રોહને જડમૂળથી ઉખેડવાના કામમાં

સહકાર તથા મદદ કરવા વાઈસરોયને જણાવ્યા છતાં તેમના સિવાય ખીજા બધા રાજવીઓએ વાઈસરોય બલામણુ કરે તે પગલાં લેવાની ખુશી બતાવી હતી, તથા વડોદરા નરેશ દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યદ્રોહ કેટલો ફેલાયો છે તે સંબંધે પોતે અબાણુ હોઈ રાજ્યદ્રોહને દાખી દેવા માટે મદદની વાજખી માગણીનો સ્વીકાર કરવાની તૈયારી બાબત સરતી (qualified) ખાત્રી આપી છે એવા મતલબનો તાર લાંડનના ' ધી ટાઈમ્સ 'ના કલકત્તાના અખરપત્રીએ તા. ૨૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૦ ના રોજ મોકલ્યો. એ તારમાં કબૂલ રાખવામાં આવ્યું હતું કે ફરતા હિન્દી ઉપદેશકો તથા વક્તાઓ ઉપર નજર રાખવાની વડોદરા રેસિડન્સીની માગણીઓ ગાયકવાડ સરકારે સ્વીકારી હતી અને વાંધા પડતું લખાણુ પ્રગટ કરનાર વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓને કપકો પછુ આપવામાં આવ્યે છે હતો. આમ ઉચ્ચ સત્તાધીશોથી પ્રેરાયલો, સયાજીરાવ સામે રાજ્યદ્રોહી તરફ કાંઈક નરમ વલણુ બતાવવાનો આરોપ મૂકતો તાર ' ધી ટાઈમ્સ 'માં પ્રગટ થતાં રાજ્યની પ્રજામાં તેમ શુભેચ્છકોમાં ખળભળાટ થયો. તેમાં વળી કલકત્તાના ' અમૃતમગર પબ્લિક ' એ સયાજીરાવના જવાબની સ્તુતિ કરીને ઉલ્લેખ થવાથી સયાજીરાવ જહાસ પક્ષ તરફ કાંઈક સહિષ્ણુ ધરાવે છે એવી છાપ ઔઝોષ્ટિયન તથા યુરોપિયન શાહીવાદી વર્ગમાં પડી. સયાજીરાવના એક અંગ્રેજ ચરિત્રકાર મિ. ફિલિપ ડબ્લ્યુ. સાન્ડ " The Ruler of Baroda " ના પૃષ્ઠ ૧૨૮ ઉપર જણાવે છે કે આ બાબત ૧૯૨૬ માં તેમને સયાજીરાવ સાથે વાતચીત થતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે ' મારી જીંદગીમાં વર્તમાનપત્રો ઉપર લાગવગ ચલાવવાનો કોઈ દિવસ મેં પ્રયત્ન કર્યો નથી, પણ આ કહેવાતા રાજ્યદ્રોહયુગમાં મારી સુધારણાની ધમશને લીધે હિન્દુભરમાં વધારે પડતી શોકપ્રિયતા અને મળી હતી, અને જે વર્તમાનપત્રોના

‘ મત સાથે હું મળતો ન હતો. તે વર્તમાનપત્રો સુદ્ધાંત હિન્દુ-સ્તાનના દેશી માલકીના વર્તમાનપત્રો તેમની દષ્ટિ મુજબ મારા ચારિત્ર્યને વખાણતાં હતાં. ’

લોડ્ઝ મિન્ટોને લખેલા પત્રમાં સયાશરાવે દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યક્રોધ કેટલો ફેલાયો છે તે સંબંધે પોતાને સરકારી રીતે માહિતી મળી નથી ને તેથી વર્તમાનપત્રો ઉપર હકીકત મારે આધાર રાખવો પડે છે એટલું જ કહ્યું હતું; તે ઉપરથી તેમણે દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યક્રોધના વિકાસની પોતાને માહિતી નથી એમ જણાવેલો ને આરોપ ‘ ધી ટાઈમ્સ ’ના ખબરપત્રીએ સયાશરાવ પર મૂક્યો હતો તે ગેરવાજબી હતો. વળી બીજા રાજ્યોએ પણ કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યક્રોધીઓ ફાળ્યા નથી અગર દેશી-રાજ્યોમાં એવા માણસો ખૂબ જ નજીવી સંખ્યામાં હશે વગેરે સૂર સયાશરાવ જોતો જ કાઢ્યો હતો. આ વર્ગમાં રેવા તથા ગ્વાલીયરના રાજવીઓ આવી જાય છે. જેમ સયાશરાવે મદદ તથા સહકારની વાજબી માગણી સ્વીકારવાનું જણાવ્યું હતું તેમ મહી-સુરના મહારાજાએ હિન્દી સરકાર તરફથી જે કાંઈ વધુ સૂચનાઓ કરવામાં આવશે તેની ‘ કાળજી ભરી વિચારણા ’નું દક્ષત વચન આપ્યું હતું, તેમ હતાં ‘ ધી ટાઈમ્સ ’ના ખબરપત્રીને આ રાજ્યો સારા લાખ્યા ને સયાશરાવ સામે વિસંવાદી સુર કાઢવાનું યોગ્ય લાગ્યું.

સયાશરાવનો જવાબ તા. ૧૯ મી નવેમ્બર ૧૯૦૯ ના રોજ લખાયો તે પહેલાં ચાર દિવસ અગાઉ લોડ્ઝ મિન્ટોને પડોદરામાં આપેલા ખાણ્યા વખતે સલામતી શ્રેવડાવતાં સયાશરાવે જણાવ્યું હતું કે:—

“ મારી પ્રજાએ એમ સમજ્યું જ બોઈએ કે ખરી પ્રગતિનાં

મૂળ તેમનામાં જ હોવાં જોઈએ, તેમણે તેમના જીવનનું વર્તન વ્યવસ્થિત રાખવું જોઈએ અને પ્રામાણિકતા, ન્યાયપરાયણતા, સામાજિક જુસ્સો અને રાજ્ય તરફ વફાદારી હશે તો જ તેઓ સારા નાગરિકો થશે. મારી ઇચ્છા એવી થયું ખરી કે તેમણે એ રાત શીખવાની છે કે જે માણસ સામાન્ય જનહિતની ખાતર પોતાના સ્વાર્થને ગોણું બનાવે છે તે જ માણસ રાજ્યકારભારમાં પોતાનો અવાજ સંભળાવવાને લાયક છે. ખરે જણવાયેલા માણસ તો એમજ સમજે કે જે સ્વતંત્રતા તે ભોગવી રહ્યો છે તે સુધારાનું એક કિંમતી ફળ છે અને રાજ્ય તરફની તેની ફરજ આખી સમાજના અસ્તિત્વ માટે જરૂરી છે. પણ જેઓ સ્વાતંત્ર્યને ન સમજી સ્વચ્છંદને સ્વાતંત્ર્ય માને છે ને જે સત્તાને ઉથલાવી નાંખવા માટે મથે છે તેમને તો મજબૂત હાથે દબાવી દેવાજ જોઈએ અને જનસમાજની શાંતિ અને સામાન્ય પ્રગતિ બંધનમાં આવી જવા દેવી ન જોઈએ.

x x x આપ નામદાર તરફથી મારા કારભારમાં મને જે મદદ તરત મળે છે તે માટે હું આભાર માનું છું. તેની સાથે મને કહેવા દો કે હિન્દની સરકારને મારી શક્તિ પ્રમાણે આપી શકાય એવા મારા તરફના સહકારની અપેક્ષા હોય તો તે આપવા હું તત્પર છું તેની હું આપ નામદારને ખાત્રી આપું છું.”

સાથે અર્થ

“આ બાપજી તથા સયાશ્રવે લોર્ડ મિન્ટોને આપેલા જવાબ સાથે વાંચતાં તેમાંથી અમુક શરત સાથે સહકાર આપવાનો અર્થ નીકળેલો મુશ્કેલ છે. દેશી રાજ્યોના આંતરિક કારભારમાં રેસિડન્ટો વધારે ધડતી દબાવ કરે છે તે સામે તેમનો વિરોધ હોવાથી તેમણે

સાવચેતી દાખલ સહકાર તથા મદદ માટે ‘વાજખી’ (reasonable) માગણી સ્વીકારવાની તૈયારી હોવાનું પત્રમાં જણાવ્યું હતું; અને મહીસુરના મહારાજાએ પણ સાર્વભૌમ સત્તાની સૂચનાઓનો ‘વિચાર કરવાનું’ જ વચન આપ્યું જ કારણને લીધે જવાબમાં જણાવ્યું હતું, છતાં સયાશ્રાવે ‘શરતી સહકાર’ કરવાનું કહ્યાનું જણાવી મહીસુરના મહારાજાએ ફક્ત ‘વિચારવાનું’ કહ્યું છતાં તેમની બિન-શરતી સહકારની offer હોવાનું માની લેવાયું ! દેશી-રાજ્યો કુદરતી રીતે સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રતિનિધિઓના રાજ્યની આંતરિક સર્વોધીશતા ઉપરના આક્રમણ સામે વાજખી લાગણી સેવે છે અને રાજ્યની સરકારની પસંવાનગી વગર ઝડપીએ લેવા તથા આરોપીઓની ધરપકડ કરવા કોઈ રાજ્ય પર પ્રિટિશ પોલીસ આક્રમણ કરે, અગર કોઈ રાજ્યના મહારાજાને જે વાત વાજખી લાગતી ન હોય તે કરવાની વહી સત્તા તંરૂથી ફરજ પડે તો વડોદરાને શું પણ બીજા દેશીરાજ્યોને પણ એમ લાગે કે તેને પોતાના ચોક્કસ સ્વીકારાયેલા હક્ક જતા કરવા પડે છે. સયાશ્રાવને તેમની નજરે ગેરવાજખી દરમ્યાનગીરીનો અનુભવ હતો અને તેથી જ તેમણે રાજદ્વારી ભાષામાં ‘વાજખી’ સહકાર તથા મદદ આપવાનું પત્રમાં જણાવ્યું હતું.

દત્તને પત્ર

જિસટું, જવાબ આપતાં પહેલાં સયાશ્રાવે પોતાના દીવાન મહુમ રોમેશચંદ્ર દત્તને પત્રદ્વારા જણાવ્યું હતું કે “આપણા રાજ્યમાં રાજ્યદ્રોહના કાંઈ દાખલા જન્યા હોય તો તેની નોંધ કરી, રાજ્યદ્રોહના પ્રતિબંધ માટે સરકારવતી કયા ઉપાયો ચોક્કસ તેની યાદી કરાવશે તથા આ પ્રમાણે બીજા રાજ્યોમાં પણ આવાં કયા બનાવ બન્યા છે તે શોધી કાઢી આ કામમાં દેશી રાજ્યોની પરિ-

રિયતિ બ્રિટિશ પ્રદેશ કરતાં વધારે ખરાબ છે કે કેમ તેની તપાસ કરાવશે. ” આ પત્રને અનુસરીને તપાસ કરતાં રાજ્યમાં રાજ્યપ્રોહના બનાવ બન્યાનું જણાઈ આવ્યું નહીં. માત્ર સ્વદેશી દિલચાલ, ગોરક્ષા, દુન્નરહિમોગની ઉન્નતિ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગેરે નિર્દોષ વિષયો ઉપર બહારના લોકોએ બ્યાખ્યાનો આપ્યાનું જણાયું.

રેસિડન્ટની માન્યતા

પરંતુ મહુમ દેશવરાવ ગણેશ દેશપાંડે (બેરિસ્ટર તથા માજી સુબા) સાથે સંબંધ ધરાવતા, ચાણોદ પાસે આવેલા મંગનાથ ગામમાં રથપાએલા, વિદ્યાલયમાં શિક્ષકો પૈકી કેટલાક શક પડતા માણસો છે એમ રેસિડન્ટને લાગ્યું. સરકારે તપાસ કરી પણ તેમાં રાજ્યપ્રોહને ઉત્તેજન આપનારા કાંઈ ન હતા તોપણ સંસ્થાના સંચાલકોએ રાજ્યને કોઈડી રિયતિમાં ન મૂકવા પોતે યર્ષને એ વિદ્યાલય બંધ પાડ્યું. એ વિદ્યાલયમાંથી છૂટા થયેલા એક અધ્યાપક કાકા કાસેલકર હતા, જેઓ આજે ગાંધીજીના એક માનીતા શિષ્ય છે.

‘શિક્ષક’ પ્રેસ પર શંકા

બીજો એક બનાવ મહેસાણામાં ‘શિક્ષક’ છાપખાનામાં શ્રી. અરવિન્દ ધોપના કેટલાંક લખાણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર છપાવાની શંકા સંબંધે હતો, જે કે તે સંબંધે કાંઈ પુરાવો ન મળવાથી એ વાત એવી જ અનિશ્ચિત રહી. ૧૯૧૧ માં દિન્દુરતાન સરકારને ખબર મળી કે આ છાપખાનામાં ‘સુક્તિ કોન પથે’ નામના જમ્મ કરેલા બંગાળી પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર છપાઈ બહાર જ નામથી તથા બહાર જ વિમતોવાળા પૂઠામાં બંધાઈ ગુપચુપ પ્રચાર પામે છે. રેસિડન્ટે આ પ્રશ્ન હાથ પર લીધો. રાજ્યની પોલીસને આ કામ સોંપવામાં આવ્યું. દરમિયાન મુંબઈ સરકારની પોલીસને બાતમી

મળતાં તેણે રાજ્યની પરવાનગી વગર ઝડતીઓ લેવાનું તથા ધરપકડ કરવાનું મન પર લઈ રાજ્યની હકૂમત પર આક્રમણ કર્યું. અને કોઈ એક માણસને નવસારી લઈ જઈ મુંબઈથી પોલીસ ખાતાનો એક અમલદાર મિ. પેટીગરા ત્યાં આવ્યો ને તેણે આપેલી બાતમી ઉપરથી એક કુવામાંથી એક રાજ્યદ્રોહી પુસ્તકની ૫૦૦ ગુજરાતી નકલો મેળવી, અને આ બાબતમાં કેટલાક કારકૂનો સંડોવાયાનું માલમે પડતાં તેમની મહેસાણેથી બદલીઓ કરવામાં આવી. મહેસાણા પ્રાંત પંચાયતના મુખ્ય કારકૂન શ્રી. નરસિંહભાઈ ધ્રુવરભાઈ પટેલ સામે કાયદેસર કામ ચલાવવામાં આવ્યું પણ પુરાવો નહિ હોવાથી તેમની સામેનો આરોપ નાસાવિત થયો. તોપણ બ્રિટિશ સરકારને સંતોષવા સચાશ્રાવે શ્રી. નરસિંહભાઈને હફપાર કર્યા. 'શિક્ષક' ગ્રેસમાં પુસ્તક છપાયાની વાત સાબિત નહીં થવાથી છાપખાનાનો માલિક પણ છૂટી ગયો, જે કે વડોદરા સરકારે તે છાપખાનું બંધત કર્યું.

આ સંબંધમાં ૧૯૧૨ ના એપ્રિલમાં એક પત્રમાં લખતાં સચાશ્રાવે જણાવ્યું હતું કે :

" x x x The truth is that too much is made out of events which were being dealt with in the ordinary course of business and would probably have attracted no attention at all, had not some people gone out of their way and attempted to stir up mud with motives difficult to fathom. It is inconceivable for a State like Baroda to harbour sedition in any form. It

would be a suicidal policy to do so. The Resident and the Administration had in the absence of the Maharaja ample powers to deal with any case arising and the Administration was dealing with them. Mr. Seddon was a thoughtful man and was doing all he could x x x. " Give a dog a bad name and hang it." This proverb was well illustrated in my opinion in the instance of Baroda. "

ભાવાર્થ—“ x x x સાચી વાત એ છે કે આવા બનાવો સંબંધે ચાલુ કામકાજની રીતે સરકાર પગલાં ભેટી હતી તથા જેમના હેતુ કળવા સુરેક છે એવા સોંકાએ ‘ અવ્યાપારેયુ વ્યાપાર: ’ કરી કાઢ્ય ઉરાડવાના પ્રયત્નમાં તે બનાવોને વધારે પડતું સ્વરૂપ ન આપ્યું હોત તો કોઈનું તેના તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાત પણ નહીં. વડોદરા જેવું રાજ્ય કોઈ પણ સ્વરૂપમાં રાજ્યદ્રોહને પોષે એ કલ્પનાતીત વાત છે. એમ કરવું વડોદરા માટે આત્મઘાતકી છે. ” તે વખતે મહારાજ હિન્દમાં ન હતા ને તેથી રાજ્યકારભાર સંબંધે રેસિડન્ટ દરમ્યાન થવાના વધુ અધિકાર ભોગવતા હતા તેને ઉદ્દેશીને સયાશ્રાવે આ પત્રમાં ઉમેર્યું કે “ રેસિડન્ટ અને રાજ્યકારભાર માટે ગોઠવાયેલા તંત્રને તે વખતે ગમે તેવું કામ બિલુ માથે તો તે સંબંધે પગલાં ભરવા વિચાળ સત્તાઓ હતી અને રાજ્યતંત્રે તે સંબંધે પગલાં ભર્યાં પણ હતાં. મિ. સેડન વિચાર-શીલ માણસ હતા અને (દીવાન તરીકે) બની શક્યું તેટલું ક્યું. x x x આ તો ‘ કૃતરાને ખરાંજ નામ આપો અને ફાંસીએ લટકાવો ’ની અંગ્રેજી કહેવત મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વડોદરાના કાબલામાં લાગુ પડ્યા જેવું મનુ. ”

મિ. સેડન જેવા અસલ અંગ્રેજ તે વખતે દીવાન હતા. તેમની નોકરી છડિયન સિવિલ સર્વિસમાંથી હાજીની લેવાઈ હતી. તેઓ રાજ્યમાં સર્વે અને સેટલમેન્ટ કમિશનર, અમાત્ય થઈ છેવટે દીવાનપદે નીમાયા હતા. તેઓ સવાજીરાવના જેમ વિશ્વાસપાત્ર હતા તેમ આઈ. સી. એસ હોવાથી બ્રિટિશ સરકારના વિશ્વાસને પાત્ર હતા અને તેમની બ્રિટિશ સત્તા તરફની વફાદારી માટે મને તેઓ હિદાયતેથી ટીકાકાર શંકા હાજી શકે એમ નહતું.

છાંડા ઉડયા

ઉપર દર્શાવેલા કામમાં જે મુંબઈ પોલીસના અમલદાર તપાસ કરવા આવેલા તેમણે મિ. સેડન પાસે ફરિયાદ કરી કે વડોદરાની પોલીસે મને જરા પણ મદદ કરી નહીં અને જે કે હું આ કામ વડોદરા રાજ્યના સત્તાવાળાને સોંપવા તૈયાર છું છતાં મને શંકા રહે છે કે તેઓ આ કેસની પણ તપાસ નહીં કરે. તેમણે ‘ઉમેદુ’ કે મહેસાણાના અમલદારો વાતાવરણ જેવું વિરોધી નહીં પણ બિનદિલસોજીબદુ વડોદરાનું વાતાવરણ હતું; આ કામમાં તેમ ખીજા રાજ્યપ્રોહ સંબંધી કામોમાં રાજ્યના અમલદારો મેળા હતા અથવા કાર્યક્ષમતામાં હિતરતા હતા એવો આરોપ મુકાયો હતો અને શ્રી. કેશવરાવ દેશપાંડે (નવસારી પ્રાંતસુબા), તથા શ્રી. ખાસેરાવ જાધવ (મહેસાણા પ્રાંતસુબા)ને રેસિડન્ટે જવાબદાર ગણી તેમને કાઢી મૂકવા દબાણ કર્યું; આ સિવાય-રેસિડન્ટે રાજ્યપ્રોહ સંબંધે વડોદરાના રાજ્યકારભારના વલણ સામે ઉદ્દગારો ઠાક્યા. મિ. સેડને જણાવ્યું કે ચાલુ કાયદા પ્રમાણે શું થઈ શકે તેનો નિર્ણય તેઓજ કરી શકતા હતા; હાપખાનાં તથા વર્તમાનપત્રો-સંબંધે નિયમ અપૂર્ણ હતો અને તેને સખત કરવા મુસદ્દો તૈયાર થતો હતો ને તેને કાયદાનું સ્વરૂપ મળતાં થોડો વખત બંધ એમ હતું.

નિસરે તેમને ગુપ્ત ઠપકો આપવા અગર થોડા પગાર ઘટાડા સાથે ખાતાફેર બદલી કરવા સૂચવ્યું, અને કાઉન્સિલના મતને માન આપી મિ. સેકને પણ ખાતાફેર બદલી તથા પગાર ઘટાડાની સૂચના માન્ય રાખી અને શ્રી. ખાસેરાવ બાલવનો અંગત પગાર (બથુ) છ માસ માટે બંધ પાડવામાં આવ્યો અને તેમને સુખાતી જગોએથી ખસેડી સર્વે અને સેટલમેન્ટ કમિશનર બનાવવામાં આવ્યા.

બહેરનામું કાઢ્યું

મહેસાણાના ‘ શિક્ષક ’ છાપખાના કેસનો અંત આવ્યા પછી ‘ રાજ્યદ્રોહી લખાણો તથા ભાવનાઓ તરફ તદ્દન ચોખ્ખા શબ્દોમાં મજબૂત નાપસંદગી બતાવી રાજ્યમાં ગમે તે સ્વરૂપમાં. ગમે તે સ્થળે રાજ્યદ્રોહ માલમ પડશે તો તે દબાવી દેવા તખ્ત સજા કરવાનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય સયાજીરાવે એક બહેરનામા મારફત બહેર ક્યો. જે કે ફક્ત એક જ બતાવ સંબંધે તેમનો. હુકમ સેવાયો હતો તો પણ રેસિડેન્સી તરફથી ખરી અગર કાલ્પનિક અનેક બાબતો તપાસ માટે મોકલી આપવામાં આવતી હતી, જેની તેમને પૂરી ખબર આપવામાં ન આવતાં રાજ્યકારભાર તરફથી યોગ્ય તજવીજ થતી અને તેમ છતાં કેટલાંક અંગ્રેજ લોકોમાં સયાજીરાવ સંબંધે અનેક અફવાઓ ઊઠી વાતાવરણ કલુષિત રહેતું. એવા સંજોગોમાં, સયાજીરાવે ઉપરોક્ત બહેરનામું કાઢવાની જરૂર નથી એમ કેટલાકની સલાહ મળ્યા છતાં ‘બહેરનામું’ કાઢવાનો નાખુશીથી નિર્ણય કર્યો તે રાજ્યદારી દષ્ટિએ યાચ્યપચ્યમયું હતું. સયાજીરાવે આવું ‘બહેરનામું’ ન કાઢ્યું હોત તો તે ગેરવાજબી ગણાત નહીં એમ ધણા માને છે, પણ તે વખતનું વાતાવરણ એટલું બગડી ગયું હતું કે સયાજીરાવના શુદ્ધ હૃદયના

ચાલુ કાયદા પ્રમાણે શું કરી શકાય તે સંબંધે પ્રમાણિક મતભેદને સ્થાન હતું. બ્રિટિશ હિન્દમાં પણ વર્તમાનપત્રો સામેના કાયદા-ઓને કડક બનાવતાં વખત લાગ્યો હતો. સયાજીરાવનાં રાજ્ય કારભારમાં બીજાં સંસ્થાનોમાં હોય છે તેમ જોડુકમી-આપખુદની તપાસ કર્યો વગર પ્રજાજનો ઉપર કે છાપખાનાં ઉપર કામ ચાલી શકે એવી વ્યવસ્થા નહોતી. તેમ છતાં રાજ્યદ્રોહી સાહિત્યને દાબી દેવા બ્રિટિશ સરકાર સાથે પૂર્ણ સહકાર શ્રીમંત સરકાર કરશે જ એવી ખાત્રી રેસિડન્ટને મિ. સેડને આપી. છતાં વડોદરા રાજ્યના હાદ્દિક સહકાર સંબંધે શંકાશીલ માણસો શંકા રાખતા અને વડોદરા રાજ્યની વફાદારી માટે સંશયિત રહેતા. આ વખતે મહારાજ સયાજીરાવઃપુરોષમાં હતા. મિ. સેડન રેસિડન્ટના મત સાથે મળતા ન હતા તો પણ ઉપર જણાવેલા બન્ને ઉચ્ચ અમલદારો સંબંધે કાઉન્સિલે મુચબા કરતાં વધુ સખત પગલાં લેવા તૈયાર હતા. શ્રી. દેશવરાવ દેશપાંડેને ન્યાય ખાતે બદલતાં તેમણે રાજીનામું આપવાથી તે મંજૂર કરી તેમને નોકરીમાંથી રજા આપવામાં આવી, જો કે તેમની લાંબી તથા કાર્યક્ષમ નોકરી તથા ઉપર ચડવાની તક જતી રહેવાની વાત ધ્યાનમાં લઈ તેમને રૂપિયા દસ હજાર નિવૃત્તિબક્ષિસ તરીકે મહારાજાએ આપ્યા. શ્રી. દેશપાંડે સામે કાંઈ હકીકત સાબિત થઈ શકી ન હતી, ફક્ત તેઓ રાજ્યકીય બાબતો ઉપર બીજા દોકાની અપેક્ષાએ સ્વપ્નદષ્ટાના વિચારો ધરાવતા હતા.

મિ. સેડને તેમને થોડા પેન્શન પર નિવૃત્ત કરવાની બલામણુ કરી હતી, પણ સયાજીરાવે તો પેન્શન પણ ન આપતાં રાજ્યને સોંધું પડતું નિવૃત્તિપારિતોષિક મંજૂર કર્યું હતું. એટલે જો પોતાને અન્યાય થવાની ફરિયાદ કરી શકે તો તે શ્રી. દેશપાંડે જ કરી શકે એમ હતું. શ્રી. ખાસેરાવ જાધવ સંબંધે મિ. સેડન વધારે સખત રીતે વર્તવાની બલામણુ કરવા માગતા હતા, પણ કાઉ-

નિસે તેમને ગુપ્ત ઠપકો આપવા અગર થોડા પગાર ઘટાડા સાથે ખાતાફેર બદલી કરવા સૂચવ્યું, અને કાઉન્સિલના મતને માન આપી મિ. સેઝને પણ ખાતાફેર બદલી તથા પગાર ઘટાડાની સૂચના માન્ય રાખી અને શ્રી. ખાસેરાવ બાલવંતો અંગત પગાર (બચ્ચું) છ માસ માટે બંધ પાડવામાં આવ્યો અને તેમને સુખાની જગોએથી ખસેડી સર્વે અને સેટલમેન્ટ કમિશનર બનાવવામાં આવ્યા.

બહેરનામું કાઢ્યું

મહેસાણાના ‘ શિક્ષક ’ છાપખાના ઈસનો અંત આવ્યા પછી ‘ રાજ્યપ્રોહી લખાણો તથા ભાવનાઓ તરફ તદ્દન યોજખા-શબ્દોમાં મળખૂત નાપસંદગી બતાવી રાજ્યમાં ગમે તે સ્વરૂપમાં, ગમે તે રથે રાજ્યપ્રોહ ભાલમ પડશે તો તે દખાવી દેવા તથા સજા કરવાનો પોતાનો દઢ નિશ્ચય સયાજીરાવે એક બહેરનામા મારફત બહેર કયો. જો કે ફક્ત એક જ બનાવ સંબંધે તેમનો હુકમ લેવાયો હતો તો પણ રેસિડેન્સી તરફથી ખરી અગર કાદપ-નિક અનેક બાબતો તપાસ માટે મોકલી આપવામાં આવતી હતી, જેની તેમને પૂરી ખખર આપવામાં ન આવતાં રાજ્યકારખાર તરફથી ચોખ્ખ તજવીજ થતી અને તેમ છતાં કેટલાંક અંગેજી લોકોમાં સયાજીરાવ સંબંધે અનેક અફવાઓ ઊઠી વાતાવરણ કલુષિત રહેતું. એવા સંજોગોમાં, સયાજીરાવે ઉપરોક્ત બહેરનામું કાઢવાની જરૂર નથી એમ કેટલાકની સલાહ મળ્યા છતાં ‘બહેરનામું’ કાઢવાનો નાખુશીથી નિર્ણય કર્યો તે રાજ્યદારી દષ્ટિએ ‘ સાચુપણબધું ’ હતું. સયાજીરાવે આવું બહેરનામું ન કાઢ્યું હોત તો તે ગેર-વાજખી ગણાત નહીં એમ ઘણા માને છે, પણ તે વખતનું વાતાવરણ એટલું ખમડી ગયું હતું કે સયાજીરાવના શુદ્ધ હૃદયના

પુરાવા તરીકે આ જાહેરનામું નીકળવાથી હિન્દી સરકારને પણ સંતોષ થયો હતો.

આક્રમણ સામે રોષ

સયાશ્રાવના જીવનમાં રાજ્યપ્રોહને ઉત્તેજન આપવાને સ્થાન ન હતું પણ રેસિડન્ટની નાહકક દરમ્યાનગીરી તરફ અયુગમે એ પ્રધાન સુર હતો, અને યુરોપમાં રહ્યા રહ્યા સયાશ્રાવને આ અરસામાં પણ રેસિડન્ટ વધારે પડતી દરમ્યાનગીરી કરે છે અથવા દબાવ્યું કરે છે એમ લાગતું. નવસારીમાં મુંબઈ પોલીસે વડોદરાની હકૂમત પર જે આક્રમણ કર્યું તે ગેરવાજબી હોવાથી એ કે મુંબઈ સરકારના રાજદ્વારી સેક્રેટરીએ તે માટે અનોપચારિક રીતે દીક્ષગીરી દર્શાવી, તોપણ રાજ્યની હકૂમત પર થયેલા આક્રમણ સામે રોષ તો રહ્યો જ.

એક સંવાદ

એક વખતે દીવાન તથા રેસિડન્ટ-જેઓ જન્મે જાતે અંગ્રેજ હોઈ હિન્દી સિવિલ સર્વન્ટ હતા-એકબીજાને મળતાં, રેસિડન્ટે દીવાનને જણાવ્યું કે (વડોદરા) રાજ્ય બ્રિટિશ સરકારનું વિરોધી છે અને રાજ્યની વસતિ પૈકી એક ચતુર્થાંશથી એક તૃતીયાંશ વસતી રાજ્યપ્રોહ તરફ વલણ ધરાવે છે. આ વાતચીતની નોંધમાં મિ. સેડન શેરો માર્યો છે કે આ બાબતની દલીલમાં ઉતરવું મન ઠીક નહીં. લાગતુંથી હું જવાબમાં ઘણું જ થોડું બોલ્યો. આ ઉપરથી જણાય છે કે મિ. સેડન રેસિડન્ટના મત સાથે મળતા ન હતા પણ દરેક ખૂણે ખૂણે રાજ્યપ્રોહનું જૂત જોનાર રેસિડન્ટનો મનોદશા-જેતાં તેમની સાથે દલીલ કરવી નકામી હતી.

દૈવ દુર્વિલાસ

રેસિડન્ટના ઉમ્ર આગ્રહને લીધે શ્રી. દેશપાંડે તથા શ્રી. ખાસેરાવ જાધવ સંજ્ઞાએ રાજ્યને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પગલાં લેવાં પડ્યાં હતાં. આવા સારા અમલદારો સંજ્ઞાએ પગલાં લેવાની કડવી ગોળી ગળી જવી એ નાની સુની વાત નહતી, અને શ્રી. ખાસેરાવ જાધવ તો સયાજીરાવના પાછલા જીવનમાં ખાસ વિશ્વાસ-પાત્ર અમલદાર હતા, અને રાજપૌત્ર પ્રતાપસિંહના ગાર્ડિયન જેવું ખૂબ અંગત વિશ્વાસનું કામ કરવા નિમાયા હતા. સાર્વભૌમ સત્તાને વડોદરા રાજ્યે રાજ્યદ્રોહને દાખી દેવાં લીધેલાં પગલાં, ગમ્યા તો ખરાં, પણ મનમાં સયાજીરાવ સંજ્ઞાએ શંકા રહેવાથી તેમને ‘ધણું’ સહન કરવાનો વારો આવ્યો. ‘સયાજીરાવને’ આ અરસામાં રેસિડન્ટ કોણ જેવા રાજ્યદ્રોહના જૂતથી પછડાયેલા મૃદસ્થ સાથે કામ લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો એ પણ એક ‘દૈવદુર્વિલાસ’ હતો. સયાજીરાવ સામે પૂર્વગ્રહ બાંધી બેઠેલા રેસિડન્ટને જાણ પછી સમજાવી શકત નહીં કે તેની શંકા અસ્થાને છે.

લોર્ડ લેમિંગ્ટનને પત્ર

ફિફ્થી ફરખારના દુઃખદ બનાવ પછી ‘ધી ટાઈમ્સે’ સયાજીરાવ સામે રાજ્યદ્રોહને ઉત્તેજન આપવાનો જે આરોપ મૂક્યો તે સંજ્ઞાએ લોર્ડ લેમિંગ્ટનને લખતાં તા. ૫-૧-૧૯૧૨ ના પત્રમાં સયાજીરાવે જણાવ્યું કે :

“ The report in ‘The Times’ that I have countenanced sedition in my State is very serious, and should not pass uncontradicted. As you know, I have been abroad a

great deal during the past two years, leaving the Government in the hands of a Council under the supervision of the Residency. If there has been anything in the State to which blame can be attached, it should certainly have been brought to light; but I can scarcely be held personally responsible in my absence. As a matter of fact only one such case has been brought to my notice and in that case I banished the offender at the earliest opportunity. "

ભાવાર્થ—“ મેં રાજ્યપ્રોહને આશ્રય આપ્યો છે એવો ‘ ધી ટાઇમ્સ ’માં આવેલો અહેવાલ ગંભીર છે અને તે ખોરો હોવાનું જણાવવાની આવશ્યકતા છે. તમે જાણો જ છો કે છેલ્લાં બે વર્ષમાં મારે પરદેશ ધણું ખડું રહેવું પડેલું હોવાથી ‘ રેસિડન્સીની દેખરેખ નીચે ’ કાઉન્સીલના હાથમાં રાજ્યકારભાર સંભાળવામાં આવ્યો હતો. હોય દેવા હાયકે રાજ્યમાં કોઈ બન્યું હોય તો તે જરૂર પ્રકાશમાં આણવું જોઈતું હતું; પણ મારી રાજ્યમાંથી ગેરહાજરી દરમ્યાન મને અંગત રીતે જાણ્યે જ જવાબદાર ગણી શકાય. વરણતઃ ફક્ત એક જ કેસ મારા ધ્યાન પર આણવામાં આવ્યો, અને તેમાં મેં પહેલી તકે યુનેગારને હલપાર કયો. ”

સયાશ્રાવની આ દરેજરી દલીલ દરેક સહૃદય યખસને મળે પૂર્ણ રીતે ઊતરે એવી છે, અને સયાશ્રાવ તરફ ચંકાથી જોનારો તેમને કેટલો અન્યાય કરતા હતા તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

ચક્રચારભર્યો બીજો કેસ

આ અરસામાં એક આણ્ણદરાવ તથા તેના સાચો માધવરાવ નામના ઇસમો હિપર જાળેશ્વર લોદરી ઠગાઈ કેસ તથા બિલ્લી-મોરામાં 'યુગાંતર' છાપખાનું બિનપરવાનગીએ રાખીને ચલાવવા માટે કેસ થયા. વગર પરવાનગીએ 'યુગાંતર' છાપખાનું ચલાવવાના ગુના માટે આણ્ણદરાવ તથા માધવરાવ એ બન્નેને ફેદની સજા નવસારીમાં કરવામાં આવી, અને ત્યારબાદ તેમના પર વડોદરે જાળેશ્વર લોદરી ઠગાઈ કેસનું કામ ચલાવવામાં આવ્યું.

સયાજીરાવ લંડનમાં

૧૯૧૧ ના બીનાબામાં સયાજીરાવ ના. શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમાના રાજ્યારોહણના પ્રેક્ષક થવા વિલાયત ગયા હતા, જ્યારે મહારાણી ચિમણાબાઈ 'બેડ નીલીમ'માં તબિયત સુધારા માટે રહેવા ઇચ્છતાં હતાં તેમજ હિન્દી સોએનો હિન્દી જીવનમાં ફરજીએ ચર્ચાનું પુસ્તક તૈયાર કરાવી પ્રગટ કરાવવા માટે ઇગ્ત્રાંક ગયાં હતાં. તા. ૨૨ મી જૂનના રોજ ના. સમ્રાટના રાજ્યાભિષેક સંમારંભમાં સયાજીરાવે સ્વેચ્છાથી હાજરી આપી હતી. એક માસ પછી તેમને બર્કીંગહેમ પેલેસમાં ના. સમ્રાટની મુલાકાત લેવાનો લાભ મળ્યો હતો; ત્યાર બાદ તેઓ ઇન્વરનેસ ગયા અને મહારાણી જર્મની ગયાં. રાજદંપતી પછી બેમાં મળી વડોદરે આવવા નીકળ્યાં ને ૧૦ મી નવેબરે વડોદરે પહોંચ્યાં. આ વર્ષના ડિસેંબરમાં ના. શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ તથા શહેનશાહખાનુ મેરી દિલ્લીમાં બરાનારા રાજ્યાભિષેક દરબારનાં મુખ્ય પાત્રો તરીકે તા. ૫ મી ડિસેંબરે દિલ્લી પહોંચ્યાં. બ્રિટનના હેલ્ડા (૧૯૧૧) પ્રવાસ દરમ્યાન ચિમણાબાઈના અંગ્રેજી શિક્ષક તથા સેક્રેટરી મિસ ક્રાન્સેસ વેરે પોતાની સહાખ્યાથી મિસ ટોટનહેમની મહારાણી સાથે

સંડનમાં ઓળખાણ કરાવી અને હિન્દ આવવાનું મિસ ટોટનહેમે કબૂલ રાખતાં તે ૧૯૧૧ ના નવેંબરમાં વડોદરા આવી અને પાછળથી થોડાં વર્ષ માટે મહારાણી ચિમનાબાઈ ગાયકવાડનાં માનકરીજીબાઈ (Lady-in-Waiting) તરીકે રહી. ૧૯૨૦ ના જિનાણા સુધી આ સન્નારી રાજદંપતીના જીવન સાથે બોલી હતી. ૧૯૨૦ ના જિનાણામાં મુદત પૂરી થતાં નોકરીમાંથી મુક્ત થયા પછી પણ તેની સાથે મહારાણીની મૈત્રી કાયમ રહી. ૧૯૨૭ ના જાન્યુઆરીમાં મિસ ટોટનહેમે હિન્દ આવતાં મહારાણીની મેમાન બની, મિસ ટોટનહેમે રાજદંપતીની સંમતિ મેળવી નિખાલસપણે પોતાનો ૮-૯ વર્ષનો રાજમહેલનો અનુભવ “Highnesses of Hindustan” માં વર્ણવી તે પુસ્તક ૧૯૩૪ માં બહાર પાડ્યું, જેમાં દિલ્હી દરબાર સંબંધી હકીકતો છે.

દિલ્હી દરબાર ને સયાજીરાવ

દિલ્હી દરબાર માટે ના. સમ્રાટ તથા સમ્રાઝી દિલ્હી પહોંચ્યા તથા તેમને રાજવીઓએ આવકાર્યાં તે અરસામાં વડોદરા રાજ્યની છાવણીમાં રાજદંપતી ઉપરાંત દીવાન સેડન, મુખ્ય વૈદકીય અમલદાર ડૉ. મેયર, શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડ, શ્રીમંત આનંદરાવ ગાયકવાડ, શ્રીમંત ધૈર્યશીલરાવ ગાયકવાડ, ન્યાયમંત્રી બિહારીલાલ શુપ્ત, મિ. ટેકચંદ સી. એસ. વગેરે હતા. રૅસિડન્ટ બ્રીજ કેપમાં હતા.

ડિસેંબરની તા. ૭ મીએ ના. સમ્રાટ તથા સમ્રાઝીને રાજ્યોએ બહુ સત્કાર કર્યો. તા. ૧૨ મીના દરબારના કાર્યક્રમની આગલી સાંજે દરબારમાં રાજ્યોએ કેવી રીતે શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુ સાથે વર્તવું તે સંબંધે થયેલા rehearsal (પુનરાવર્તન) ની વાત જામણ વખતે નીકળતાં સંપતરાવને

એ તાલીમ કેવી રીતે પસાર થઈ તે પૂછવામાં આવ્યું ને સંપત-
રાવે કહ્યું કે મહારાજા એમાં જઈ ચક્રા ન હતા, તેથી છું ગયો.
હતો, અને રેસિડન્ટ મહારાજાને કેમ વર્તવું તેની વધુ સૂચના આપશે.

તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બરે જ્યારે ચર્ચા પહેલાં બધા રાજવીઓ
તેમને માટે રાખેલા બાગમાં આવી પહોંચ્યા. બેઠકોની ગોઠવણ સામે
સયાજીરાવે વાઈસરોય પાસે વાંધો નોંધાવ્યો હતો; જો કે તેની કાંઈ
અસર થઈ ન હતી.

રેસિડન્ટ તથા દીવાન તેમ જ સંપતરાવે દરબાર સંબંધી
આપેલી તાલીમની માહિતી પૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરી કહ્યું હતી.
છતાં સયાજીરાવે તાલીમ સમજી લેવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓ
રાજવીઓના વિભાગમાં ભોપાળના બેગમ સાહિબાની બેઠક નજીક
ગોઠવાયેલી પોતાની બેઠક ઉપર જઈને બેઠા. મહારાજાએ તે
વખતે બરદરબારી રાજવી પોતાક પહેર્યો હતો. સફેદ રેશમી
ધળર, ગુલાબી અને સોનેરી કિનખાબનું બાકીટ ને તે ઉપર બહુ
જ ઝીણી રેશમી બરતકામવાળી સફેદ મલમલનું અંગરખું અથવા
અચકણ પહેર્યું હતું. આ બરતકામ કરતાં ઘણું વખત ગયો હતો.
સયાજીરાવે મોટાં મોટીનો દાર તથા બધાં સન્માનચિન્હો પહેર્યાં
હતાં. માત્ર ‘રટાર ઓવ ઇડિયા’ની સેશ અથવા રિબન પહેરવાની
તેઓ ભૂલી ગયા હતા. રેસિડન્ટ મહારાજાની સાથે અર્ધવર્તુળાકાર
બલ્ક દરબારમાં જવા માટે આવ્યા ત્યારે તેમનું ધ્યાન પણ આ
વાત ઉપર ખેંચાયું ન હતું; જો ધ્યાન ખેંચાયું હોત તો આ ભૂલ
તેઓ સુધરાવી શકત. થોડા વખત પછી ધૈર્યશીલરાવના મળામાં
દાગીનો ન બેતાં સયાજીરાવે પોતાનો દાર તેમના મળામાં નાંખ્યો;
આ દારની ગેરહાજરી તેમને મહત્વની લાગી નહીં. લાલ કસબી
ઝાંઝાવાડ બરાણાની ખાસ પાકડી તેમણે પહેરી હતી તથા હૈદરાબાદ

મહીસુરના રાજવીઓ માફક સોનાથી મઢેલી નેતરની સોટી તેમની પાસે હતી.

દરબારમાં પ્રથમ ગવર્નર જનરલ આવ્યા. તેમની પછી પંચમ જ્યોર્જ તથા તેમના મહારાણી મેરીની સ્વારી આવી. ના. શહેન-શાહનું માપણુ વંચાવા બાદ વાઈસરોય, વડા સેનાપતિ તથા ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલના સભ્યોએ શાહી દંપતીને નમન કર્યું. ત્યારબાદ મુજરો કરવાનો ગવર્નરનો વારો આવ્યો અને પછી રાજ મહારાજાઓનો વારો આવ્યો.

કમનસીબ ક્ષણ

શાહી દંપતી ઉચ્ચાસને બેઠાં હતાં. સરકારી અધિવત્સળાકાર બેઠકોથી દૂર આ સ્થાને પહોંચવા લાલ ખિલાયતની પટ્ટો પરથી જઈ ચાર પગથિયાં ચડી ઉચ્ચ પ્લેટફોર્મ પર જવું પડ્યું અને આ ઉચ્ચ પ્લેટફોર્મથી પણ ઊંચે આવેલા શાહી ઉચ્ચાસન પર જઈ મુજરો કરવાનો હતો. પ્રથમ હૈદરાબાદના નિજામે મુજરો કર્યો. પછી સયાજીરાવનો વારો આવ્યો. નિજામે કેવી રીતે મુજરો કર્યો તેનું નિરીક્ષણ તેઓ કરી શક્યા ન હતા. સયાજીરાવના જણાવવા પ્રમાણે રેસિડન્ટે શીખવ્યા પ્રમાણે તેમણે ના. સમ્રાટને મુજરો કર્યો, પણ મહારાણી મેરીને મુજરો કરવા 'કહેલું' નહોતું તેથી તેમની સૂચનાનો ખંગ ન કરવાના ઇરાદાથી સમ્રાટીને નમન કરી શક્યા નહોં. સયાજીરાવ સ્ત્રી-સન્માનના ભારે હિમાયતી હોવાથી રેસિડન્ટે તેમને સમ્રાટીને નમન કરવા કેમ નહોં સૂચવ્યું હોય તેનું તેમને આશ્ચર્ય થયું. નમન કર્યા પછી તેઓ કેટલાંક ડગલાં પીઠ ફેરવ્યા વગર પાછલે પગલે પરત જવા લાગ્યા એટલામાં એક ચાંબલા સાથે અચડતાં તેમને પીઠમાં વાગ્યું અને કઈ દિશામાં જવું તે બાબત ગોટાળામાં પડ્યા; રસ્તા

ને દેખાતાં ત્યાં નજરે પડેલા અમલદાર (ગોલ્ડ સિટક ઇન વેસ્ટર્ન ?) ને માર્ગ પૂછ્યો ને તે રસ્તે જવા સારુ સયાજીરાવે થોડાં વધારે ડમલાં પાછલા પગલે બરી શક્તાં પહેલાં અબજપણ્યામાં સમ્રાટ તરફ પીઠ ફેરવી ને બતાવેલે રસ્તે જઈ પોતાની બેઠકમાં બેસવાનો પ્રસંગ બન્યો.

સયાજીરાવ ના. સમ્રાટને સુજરો કરી પાછા ફર્યા તે વખતે પોતાની બેઠકે પહોંચવાનો રસ્તો નહીં જડવાને લીધે તથા થાંભલા સાથે બઢકાવાને લીધે ગોટાળામાં પડી અબજપણે પીઠ ફેરવવાનો બનાવ દુરથી જોનારા સારાંકે મુરોપિયન તથા એંગ્લોઇન્ડિયનોમાં, સનસનાટી ફેલાઈ બને તેમણે કામનો વાધ ક્યો.

વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિની બાજુ

સયાજીરાવ દરબારમાંથી પોતાની હાવણીમાં આવ્યા ત્યાં સુધી તેમને આ વાતની ખબર નહતી. તુરતજ તેઓ તેમના મિત્ર તથા મુખર્જના મવર્નર સર જ્યોર્જ ક્લાઈ (જેઓ પાછળથી લોડી સીડનહેમના હિમરાવપદથી ઓળખાતા હતા) ની હાવણી તરફ ચાલેને ફરવા નીકળ્યા. તેઓ પોતાની તરફ આવે છે એમ માનીને મવર્નર ‘ ઘેર નથી ’ એવો સંદેશો સયાજીરાવને પહોંચાડવામાં આવ્યો. ત્યારે તેમને આશ્ચર્ય થયું. બીજો દિવસે મહંમ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે સયાજીરાવને મળવા આવ્યા. તેમણે જણાવ્યું કે સિટિશ સત્તાધીશોની હાવણીમાં એમ કહેવાય છે કે આપત્રીએ શાહી દંપતીનું અપમાન કર્યું, તેથી આપત્રી વાર્ધસરોયને મળે. અગર બીજી રીતે યોગ્ય ખુલાસો કરો. સયાજીરાવે તેમને પૂછ્યું કે મારા કયા વર્તનથી અપમાન થયાનું ગનાય છે ? તેના જવાબમાં શ્રી. ગોખલેએ જણાવ્યું કે બાદશાહને એક વખત નમવું, મહારાણી એરીને નમન ન કરવું તથા પાછા જતાં સહેનચાહ તરફ પીઠ

ફેરવવી એથી ઠરેલા શિષ્ટાચારનો ભંગ થયો છે એમ માનવામાં આવે છે. મહારાજને આમ કહ્યા પછી શ્રી. ગોખલેએ ત્રીજો દિવસે પણ ફરીથી તેમના વિરુદ્ધ પસરેલી ગેરસમજથી દૂર કરવા માટે કાર્મિક યોજના કરવા આગ્રહ કર્યો.

લોર્ડ હાર્ડિંગને પત્ર

તેથી સયાજીરાવે વાર્ષિકરોય લોર્ડ હાર્ડિંગને પત્ર લખી તેમાં જણાવ્યું કે:—

“ મેં સાંભળ્યું છે કે ના. શહેનશાહને મેં જે રીતે મુજરો (નમન) કર્યો તે રીત વિરુદ્ધટીકાનો વિષય બન્યો છે. તેથી ખરે-ખર શું બન્યું તે સમજાવવા સારુ આપને લખવાની સૌથી પહેલી તક લઉં છું, અને આપને ખાતરી આપું છું કે ના. શહેનશાહ નારાજ થાય અથવા તેમના સિંહાસન તથા જાત તરફ મારી રાજ્યનિષ્ઠા તથા વફાદારીની સમ્માર્થ સંબંધે તેમનાં અગર ખીજ ઠાઈના મનમાં શકે ઉત્પન્ન થાય એમ કરવાનો મારો જરા પણ ધરાદો નહતો તેમ એવો ધરાદો ઠાઈપણુ દિવસ શક્ય પણ નહતો. વડોદરા રાજ્ય દરેક બાબત માટે બ્રિટિશ સરકારનું આધી છે, અને એ સરકારને મારું રાજ્ય તથા હું પોતે હમેશ ઉપકૃત તથા વફાદાર રહીશું. મુજરો કરવા બાંસપીઠ પર ચઢી ત્યાંથી પાછા ફરતાં ઠરેલી રીતભાતનું આચરણ હું કરી નથી શક્યો એમ કહેવાય છે. જે તેમ બન્યું હોય તો વિશાળ સભા તથા ચાહી દંપતી રૂબરૂ જવાના પ્રસંગે જે સાહજિક સમાક્ષોભ (nervousness) તથા ગોટાળો. મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયાં તેને લીધે એમ બન્યું હોયું જોઈએ. મારા પહેલાં ફક્ત એક રાજવી નિજમ નમન કરી ગયા હતા, અને ખીજાઓની નમન કરવાની રીત જોવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો નહતો, અને ખરેખર તે સંજુના ગૂંચવાડમાં નિજમે કેવી રીતે

નમન ક્યું તેની વિગતોની નોંધ હું ભાગ્યેજ લઈ શક્યો. નમન ક્યાં પછી થોડાં પગલાં હું પાછે પગલે ગયો અને ક્યે રસ્તે જવાનું છે તે પૂછવા વળાંક લીધો. હું તે વખતે એમ સમજતો હતો કે હું ચોગ્ય રસ્તે ઊતરી ગયો હતો, પણ મને કહેવામાં આવે છે કે હું ચોગ્ય રસ્તે નહોતો ગયો. રસ્તો પૂછવા હું ક્યો તે વખતે હું ગૂંચવાઈ ગયો અને મેં ઝાળઝાળ ચાલ્યા ક્યું. આ બૂલ માટે હું એટલુંજ ઠીક શકું કે તે માટે હું અંતકરણપૂર્વક દિલગીર છું.”

આ પત્રમાં છેવટે જણાવ્યું હતું કે ના. શહેનશાહના સત્કાર-સમારંભ વખતે અમલમાં મૂકવાના કાર્યક્રમ સંબંધે તેમણે કરેલી સૂચનાઓ પસંદ પડી ન હતી તેથી જો વધુસરોવર ધન્યતા હોય તે વગર શરતે તે પત્ર પરત ખેંચી લેવા સયાશ્રરાવ તૈયાર હતા. આ પત્ર વાઈસરોયને તા. ૧૪ મીએ મળ્યો હતો, અને સયાશ્રરાવની સંમતિથી તા. ૧૬ મી ડિસેમ્બરે બહાર પડ્યો હતો.

મિસ ટોટેનહૅમ જણાવે છે કે ૧૯૧૪ માં મારા કાકાના છોકરા કલકત્તાના ખિરાપ તથા અખિલ હિન્દ એગ્રિકલ્ચર ચર્ચના વડા જ્યોર્જ લેફોય સાથે ‘દરબાર બનાવ’ સંબંધે ચર્ચા કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે “મારી નજરમાં સયાશ્રરાવનું વર્તન ગેરબાજબી ન હતું. ગાયકવાડના નમન સંબંધે આટલી કાગારોળ કેમ કરી મૂકવામાં આવી તે હું કોઈ દિવસ સમજી શક્યો નથી. તે વખતે ‘લંડનની કુચલી’ સંબંધે કે તેમના તરફ દીકાખોરાની મીઠ મંડાવા સંબંધે હું કંઈ જાણતો ન હતો; પણ હું એમ તો જોઈ શકું છું કે ઝીણામાં ઝીણી ખામીની અતિશયોક્તિ દીકાખોરો કરે જ. મારા વિચાર પ્રમાણે ગાયકવાડ પછી નમન કરવા આવેલા કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ સયાશ્રરાવ કરતાં વધારે વિચિત્ર રીતે નમન કરતા હતા.” ત્યારબાદ એક વર્ષ પછી લોર્ડ હાર્ડિંગના લશ્કરી સેક્રેટરીએ મિસ ટોટેનહૅમને

જાણીયું કે દરબાર ઘર્ષ મયા પછી શાહીદખતી રૂબરૂ ગાયકવાડે કરેલા એક નમનનો વાઈસરોયે બચાવ કર્યો હતો—દરબારમાં જતી વખતે રેસિડન્ટે આપેલી સૂચના મુજબ સયાજીરાવ વત્સા હતા—અને સંમંજસ્યું કે અપમાન કરવાનો સયાજીરાવનો ધરાદો ન હતો. પરંતુ વડોદરાના રેસિડન્ટ (કર્નલ કોબ)ને બોલાવવામાં આવતાં તેણે જાણીયું કે હું સયાજીરાવને વધારે સારી રીતે ઓળખું છું અને વડોદરા રાજ્યમાં રાજ્યપ્રોહ ઠેકઠેકાણે પ્રસરેલો છે. રેસિડન્ટનું આ કહેવું હકીકતથી બિલકુલ હવું તે આપણે અગાઉ જોઈ મયા છીએ, અને મહારાજની ગેરહાજરીમાં સર્વસત્તા રેસિડન્ટની સીધી દેખરેખ નીચે રાજ્યકારભારીઓના હાથમાં હોવાથી તેઓ જરૂર હોત તો દરેક ખગલું લઈ શકતા હતા છતાં રેસિડન્ટે આમ દોષનો ટાપલો સયાજીરાવને શિરે ઓરાડ્યો એ વિચિત્ર જ ગણાય.

‘ ધી ટાઈમ્સ ’ ને સયાજીરાવ

આવા સંજોગોમાં લંડનના ‘ ધી ટાઈમ્સ ’ આ બનાવને વિકૃત રૂપમાં પ્રગટ કરી તીખી ટીકા કરી, અને ના. સમ્રાટનું અપમાન કરનાર રાજવી તરીકે અંગ્રેજસમાજમાં સયાજીરાવનું નામ બોલાવું થયું. ગ્રેટબ્રિટનમાં આ બનાવના વિકૃત વર્ણનને ત્યાંની પ્રજના મન તેમની સામે છુલ્લુ કર્યો.

‘ ધી ટાઈમ્સ ’ની નોંધમાં જણાવાયું હતું કે ૧૯૦૫થી સયાજીરાવનું વર્તન યોગ્ય નહતું. ધણા હિન્દી જહાલો વડોદરા રાજ્યમાંથી આવતા હતા અથવા તેમને રાજ્યમાં નોકરી મળતી હતી, અને સયાજીરાવના ‘ ખાનગી ’માં પણ તેઓ ગોઠવાતા. વંશદાર હિન્દી રાજાઓ સામે નિંદાત્મક હુમલા જહાલ છાપાં કરતાં પણ સયાજીરાવને તેમાંથી બાતલ રાખતાં. સને ૧૯૧૦માં યુરોપમાં ફરતાં મહારાજ તેમજ રૂબરૂદાર હિન્દુ દરજ્જાનું બાન રાખનાર

મહારાણી, હિન્દમાં રાજદારી ખુનની પેરિસથી તરફદારી કરનાર સ્વામીશ્રી કૃષ્ણવર્મા તથા મદામ કામા સાથે સમાજમર્મા આવવાથી ફર રહ્યાં નથી; હેલ્થમાં થોડાં માસ ઉપર અમલદારોના આશ્રયવાળા, વડોદરા રાજ્યમાં આવેલા, એક છાપખાના મારફત રાજ્યપ્રોહી સાહિત્યનો બહોળો ફેલાવો થયો હતો; અને રાજ્યના સત્તાધીશોએ પ્રિન્ટિશ પોલીસને મોળી મદદ કરી હતી.

આ લેખમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું હતું કે હિન્દી રીતરિવાજ તથા સારી રીતભાતથી વાઠેફાર સખસો, વેસ્ટમિન્સ્ટરમાં રાજના રાજ્યાભિષેક વખતે ગાયકવાડે કરેલા વર્તીવની ઘણી વિરુદ્ધ ટીકા કરતા હતા, અને દિલ્હીના શાહી દરબાર વખતે તેમણે કરેલા વર્તીવને લીધે તેમને જે અપમાનભરી દશામાંથી પસાર થવું પડ્યું તેથી તેમને અસરકારક ચેતવણી મળશે એવી આશા વ્યક્ત કરાઈ હતી. લંડનના ખીખ પત્રોમાં વધારે જહાલ શબ્દોમાં સયાશ્રવાના વર્તનની ટીકા કરવામાં આવી હતી, અને પેરિસના ‘લ ટાં’ પત્રમાં તો દિલ્હીના સંદેશ તરીકે એમ છપાયું હતું કે પ્રિન્ટિશ રાજ્ય અમલનો દૂષ ગાયકવાડે કાઈ દિવસ છાનો રાખ્યો નથી.

તા. ૧૮-૧૨-૧૯૧૧ ના રોજ ‘ધી ટાઈમ્સ’ માં જે ઉપ-રોક્ત લેખ છપાયેલો તે તારથી હિન્દ આવતાં ‘ધી પાયોનીયર’ વર્તમાનપત્રે છાપ્યો.

તા. ૨૧ મીએ પોતાના સેક્રેટરી મારફત સયાશ્રવાને ‘ધી ટાઈમ્સ’ ને તારથી ખબર આપી કે તેના લેખમાં અતિશયોક્તિઓ તથા તદ્દન જોડાં કથનો પ્રગટ થયાં છે. વેસ્ટમિન્સ્ટર એ એમાં (રાજ્યાભિષેક સંમારંભ વખતે) તેઓ હિન્દી રીતથી કાઈ પણ રીતે ઊલટા વર્ત્યાં કથન જોડું છે. આવી રીતે વર્તવાનો પ્રસંગ જ ન હોય. કારણ મહારાજ તો આ પ્રસંગે ફક્ત એક

‘ પ્રેક્ષક ’ તરીકે જ હાજર હતા, તેમ આ આક્ષેપ આ પહેલાં કોઈ દિવસ સંભળાયો ન હતો. ૧૯૧૦ માં મહારાજ સ્યામજી કૃષ્ણવર્માને મળ્યા જ ન હતા, અને સ્યામજીએ ઇંગ્લંડ છોડ્યા પછી ધણી વર્ષોથી સયાજીરાવ તેમને મળ્યા જ ન હતા, જે છાપખાના સાથે રાજ્યદ્રોહી સાહિત્યનો સંબંધ જોડાયો હતો તે છાપખાનું તદ્દન ખાનગી સંસ્થા હતી અને તેનો રાજ્ય સાથે બિલકુલ સંબંધ ન હતો, તપાસને અંગે વડોદરા રાજ્યના મંત્રીમંડળે બ્રિટિશ સત્તાવાળાને તુરત સર્વ મદદ આપી હતી. કાયદેસર પુરાવાના અભાવે કોર્ટમાં આ કેસ તૂટી પડતાં, મહારાજાએ (આપ-સત્તાથી) છાપખાનું જપ્ત કરી લેખકને હકપાર ક્યો હતો, વડોદરા રાજ્યમાં અને ‘ ખાનગી ’માં જહાલોને નોકરી અપાય બાબત તથા અંગ્રેજસત્તા વિરુદ્ધ હિલચાલ ચલાવનારને મદદ આપ્યા બાબત કયનો ગેરરસ્તો દોરવનારાં તથા અન્યાયી હોઈ સત્ય હકીકતના વિપરીત ઉપર આધારાયેલાં છે. ”

તા. ૨૭ મી ડિસેમ્બરના ‘ ધી ટાઈમ્સ ’માં ‘ ઈમ્પિયન સોસાયોલોજીસ્ટ ’ના તંત્રી સ્યામજી કૃષ્ણવર્માએ પેરિસથી લખેલે એક પત્ર પ્રગટ થયો, તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે મહારાજા સયાજીરાવ સાથે ૧૮૮૪ માં લોર્ડ નાર્થબૂકે તેમનો પરિચય કરાવ્યેલ હતો, અને ત્યારબાદ તેઓ સયાજીરાવને હિન્દમાં તથા બીજો મળ્યા હતા; પણ ૧૯૦૭ માં તેઓ ઇંગ્લંડથી પેરિસ ગયા પછી સયાજીરાવને મળ્યા નથી કે તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર થયો નથી. જિન્ટુ ૧૯૧૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં, રાજ્યારોહણ સમારંભના પ્રસંગે સર કે. જી. ગુપ્તાને કે. સી. એસ. આય. નો ઇલકાબ મળવાના માનમાં લંડનમાં અપાયેલા ‘ લંચન ’ વખતે પ્રમુખપદ લેવા માટે તેમણે પોતાના વર્તમાનપત્રમાં સયાજીરાવ પર સખ્ત ટીકા કરી હતી.

બીજા પત્રોની ટીકા

‘ પાલભાલ ગેઝેટ ’માં ‘ સયાશ્રાવ ગાયકવાડ પોતાના રાજ્યમાં (દિલ્લી દરબાર કરતાં) વધારે ભપકાદાર પોષાક પહેરે છે, પણ આ વખતે કારકૂન વર્ગ ઓફિસમાં જે પ્રકારનો પોષાક પહેરે છે તેના સોંધો સુતરાઈ કાપડનો પોષાક પહેરીને ગાયકવાડે સમ્રાટને મુજરો કયો હતો એમ જણાવ્યું હતું. ખરેખર જે પોષાકનું આમ વર્ણન કર્યું છે તેના પર વેલ્ફારી વગેરે કાઢતાં લખનારના કારીગરોને ત્રણેક ‘ માસ લાગ્યા હતા અને તે જિયા પ્રકારના શ્વેત રેશમનો ભરદરબારી પોષાક હતો. આમ હલકાં વર્તમાનપત્રોએ સયાશ્રાવ સામે અર્થ-હીન, ખોટાં પણ વિષમય ટીકાઓ છોડ્યાં. આ પત્રોમાં ‘ ધી વહ્ડ ’ પત્ર પત્રકારિવની નીચામાં નીચી કોટિએ ઊતર્યું હતું.

વાઈકાઉન્ટ હાર્ડિંગ શું કહે છે ?

બાદ ૧૯૧૨ ના ઓક્ટોબરમાં વાઈસરોય હાર્ડિંગના બંધુ વાઈકાઉન્ટ હાર્ડિંગે લંડનમાં ‘ દિલ્લી દરબાર ’ ઉપર ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે આ બનાવ સંબંધે કામનો વાધ કરવામાં આવ્યો છે. ગાયકવાડે જેટલી પરદેશીની મુસાફરી કરી છે તેટલી મુસાફરી બીજા કોઈ મહારાજાએ કરી નથી, અને જે તેમનો ધરાદો બિનવશાદાર થવાનો હોત તો ત્રણ હજાર વશાદાર સુરોષિયનો તથા એક લાખ વશાદાર હિન્દીઓ રૂબરૂ બિનવશાદારીનું પ્રદર્શન કરનાર હિન્દી તો ખૂબ જ હિંમતવાન મારે ગણવો પડે. મારા માનવા પ્રમાણે આ બાબત ફક્ત ‘ ૧૮૪૭૭૭ ’ (સભાક્ષોબ) ના પરિણામરૂપ ગણાવી જોઈએ. ખુદ છોડાડના દરબારમાં પણ આવા બનાવ અનેક વખત બન્યા છે અને રાજ્ય તથા રાણીને જૂલમાં નમન કર્યા સિવાય દોડતા ચાલ્યા ગયાના બનાવ જોયા છે. જે તેમને દોષ ન દેવામાં આવે. તો એકલા સયાશ્રાવને જ દોષ કેમ દેવાય ?

સયાજીરાવનું કથન

શું બન્યું તે સંબંધે સયાજીરાવે એક મિત્રને તા. ૧૫-૧૧-૧૯૧૨ ના રોજ લખતાં જણાવ્યું કે :

“ હું રાજા પાસે ગયો, અને કહેવામાં આવ્યા પ્રમાણે (ફક્ત એક જ નમન કરવું) મેં નમન કર્યું, અને બહાર જવાનો રસ્તો ન દેખાતાં હું પાછો ફર્યો અને મારે કંથે રસ્તે જવું તે મેં ‘ફરજ પરના અમલદાર’ને પૂછ્યું. તેના કહેવા પ્રમાણે મેં ક્યું—એટલે જમણી બાજુએ વળીને જવું—અને ગયો. x x x ના. સમ્રાટનું અપમાન કરવાનું અને ઠોઠપણ કુન્યવી કારણ ન હતું, કારણ તેમ કરવું હું ધણું ખોટું ગણું છું. ”

બીજા એક મિત્ર (મિ. ઇલિયટ)ને તા. ૧૨-૧-૧૯૧૨ ના રોજ લખતાં તેમણે જણાવ્યું કે :

“ મેં ફક્ત એટલી જ જૂલ કરી કે પીઠ ફેરવતાં પહેલાં મારે થોડાં વધારે ડગલાં (પાછમે પગમે) જવું જોઈતું હતું. x x x અનુદાર લોઠો આ બનાવનો મતકાવતો અર્થ કરે છે અને મેં જમણી જોઈને તેમ ક્યું હતું એમ માને છે—જે કૃત્ય હું ના. સમ્રાટ શું પણ ઠોઠપણ સખસના સંબંધમાં કરવાનું સ્વપ્ન પણ ન સેવું. ”

મહારાજને પીઠમાં તંબૂનો સ્તંભ (pole) વાગ્યો હતો એ વાત ધણાની નજરમાં આવી ન હતી, અને સીધે સીધા આગળ જનાર સખસને આમ વાગવું નથી, તેથી રસ્તામાં શું નડતર આવી તે જોવા માટે વળાંક લઈને ફરવું તેના કરતાં કુદરતી બીજું કંઈ ન હોઈ શકે એમ સયાજીરાવના મુખ્ય ચરિત્રકાર મિ. રાઈસ તેમના અંગ્રેજ પુસ્તકમાં જણાવે છે.

સયાજીરાવે ૩ જી બન્યુઆરી ૧૯૧૨ ના રોજ રેસિડન્ટને

લખી જણાવ્યું કે અંગ્રેજ છાપામાં મારી સામે ચતા હુમલાથી મને આઘાત અને દુઃખ થાય છે. લોર્ડ લેમિંગ્ટનને તા. ૫ મી. જાન્યુઆરીએ લખતાં તેમણે જણાવ્યું કે આ કથનો ખૂબ અતિ-શયોકિતભર્યાં તથા વિપર્યાસભર્યાં છે; તેમણે ઉમેર્યું કે “ દિલ્લીમાં જે દરબારી રીતભાતનો ભંગ મારા તરફથી થયો તે માટે હું દિલ્લીગીર છું, પરંતુ તે ઇરાદાપૂર્વક નહીં છતાં અણધાર્યા સમાક્ષેભ તથા માનસિક ગોટાળાને લીધે હતું, અને જે મારી હમેશની આરોગ્યતા તે વખતે ચાલુ હોત તો મને સમાક્ષેભ કે ગોટાળો થાત નહીં. લંડનમાં રાજ્યારોહણ સમારંભમાં હાજર રહેવા હું સ્વેચ્છાથી લંડન ગયો હતો એ વાત જ દિલ્લી કે વેસ્ટમિનિસ્ટરમાં ઇરાદાપૂર્વક અપમાન કરવાના આરોપને ખોટા પાડવાને બસ છે.”

પીઠ ફેરવવાના અપરાધ ઉપરાંત મહારાણી મેરીને નમન કરવાનું વજન કયાંના આરોપની જાણ થયા પછી સયાજીરાવે મિ. સ્પીકમનને જણાવ્યું કે “ મને રેસિડન્ટે એક જ નમન કરવા જણાવ્યું હતું, અને મારી માહિતી પ્રમાણે શરૂઆતના થોડા રાજ-ઓને તેવી જ સૂચના અપાઈ હતી. હું કોઈ પણ સન્નારીને નમન કરવાની ખાનદાની ધરાવું છું, અને ફક્ત રાજાને એક નમન કરવાની સૂચના મને જરા વિચિત્ર લાગી; પરંતુ દરબાર વખતે પળાતી રીતભાત—જેની રચનામાં અમારો અવાજ નહોતો—સંબંધે પ્રશ્ન પૂછવાની કોઈ હિંમત કરી શકે નહીં. ”

ગ્રા. પુરોહિતનું પ્રકરણ

૧૯૧૨માં જ વડોદરા કોલેજના તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર શ્રી-ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મુભાઈ પુરોહિત સંબંધે પ્રશ્ન સયાજીરાવ રજૂ આપ્યો. તેમને સયાજીરાવે ધાર્મિક તથા સામાજિક પ્રશ્નો તથા

ધર્મોદાયની વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવા ઇંગ્લેન્ડ મોકલ્યા હતા અને ત્યાંથી પાછા આવતાં હિન્દમાં ફરી આ બંને દેશની પદ્ધતિ સરખાવી જોવા જણાવ્યું હતું. ફરતાં ફરતાં શ્રી. પુરોહિત પોંડીચરી ગયા અને કોઈની સૂચનાથી વડોદરા કોલેજના 'ઈંગ્લીશ'ના માજી પ્રોફેસર તથા વાઈસ પ્રિન્સીપાલ શ્રી. અરવિંદ ઘોષને મળ્યા ને તેમની સાથે વાતચીત કરી. શ્રી. અરવિંદ બાણુ જહાલ મતવાદી તરીકે તે અરસામાં પ્રખ્યાત હતા પણ યોગી તરીકે તેમની તે વખતે કીર્તિ જામી નહતી; તેથી હિન્દી સરકારની અવકૃપાને તેઓ પાત્ર થયા હતા, જે કે અરવિંદ ઘોષ પોંદિચેરીમાં ગયા એટલે તેઓ રાજ્ય પ્રકરણથી નિવૃત્ત થયા હતા. આવા સખસની મુલાકાત લેવા માટે શ્રી. પુરોહિતને નોકરીમાંથી બરતરફ કરવા સાર્વભૌમ સરકારે હાથ ક્યું કહે છે. શ્રી. પુરોહિતે મહારાજની મુઝવણ ટાળવા રાજનામું આપી નોકરીમાંથી છૂટા થવાનું કુરરત ગણ્યું, અને આમ શ્રી. પુરોહિતે રાજ્યની સેવા જ કરી. આ ગૃહસ્થ વડોદરા શહેરમાં એક નામાંકિત વકીલ તરીકે જણીતા થયા અને પાછળથી ૧૯૨૭માં વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળની પેટલાદમાં બરાબલી બેઠકના અધ્યક્ષપદે બેઠા હતા.

પ્રકરણ ૧૫મું

ઈ. સ. ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ પહેલાં

રાજવંશી લગ્નો તથા રાજ્યવહીવટ

સિંધિયા અને ગાયકવાડ

દિલ્લી દરબારમાંથી પરવારી પાછા ફરતાં પહેલાં ‘બરોડા’ જાવણીમાં જ્વાલિયરનાં મહારાજ માધવરાવ સિંધિયા રાજદંપતીને મળવા આવ્યા. રાજકુમારી ઇંદિરારાજેની તેમની સાથે સગાઈ થઈ હતી અને લગ્ન લેવાયાં હતાં. પરંતુ દિલ્લી દરબારના સમારંભોના દિવસોમાં રાજકુમારી ઇંદિરા રાજેનો કુચબિહારના રાજકુમાર જિતેન્દ્રનારાયણ સાથે પરિચય થયો હતો. કુચબિહારની કુંવરીએ ઇંદિરારાજે સાથે ઇસ્ટબોર્નમાં બધુતી હતી તેમની મારફત તેમના ભાઈ જિતેન્દ્ર સાથે રાજકુમારીને ઓળખાણ થઈ હતી. અને દિલ્લીથી વડોદરા પહોંચ્યાં ત્યારે કહે છે કે મહારાજ સિંધિયાનો તાર આવ્યો કે ‘‘ ઇંદિરારાજે પોતાના પત્રથી મને શું કહેવા માગે છે ? ’’ આ તાર આવતાં રાજદંપતી અચંબો પામ્યાં અને તેમણે ઇંદિરા રાજેને બોલાવીને પૂછ્યું ત્યારે રાજકુમારીએ જણાવ્યું કે દિલ્લીથી આપણી સ્પેશ્યલ ગાડી નીકળી તે પહેલાં મેં મહારાજ સર માધવરાવ સિંધિયાને પત્ર લખ્યો હતો કે તેમની સાથે થયેલી મારી સગાઈને હું રદ કરું છું.

ઇંદિરારાજેને જ્વાલિયરમહારાજ સાથે લગ્ન કરવું ગમતું ન હતું. કારણ માધવરાવ સિંધિયાનો એક પત્ની તો હયાત હતી, અને

સિંધિયાનો ઉંમર પણ ઘણી મોટી હતી. આ લગ્ન માટે તા. ૨૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૨ કરો હતી. પરંતુ એ મિતિએ લગ્ન મુલતવી રહ્યું. રાજકુમારીએ સિંધિયાને જણાવ્યું હતું કે તમારી સાથે મારું લગ્ન થવા દેવા મને વાંધો નથી; પણ હું તમને ચાહતી નથી. સિંધિયાએ જણાવ્યું કે તેમનું પ્રથમ લગ્ન સમવડિયા હતું; અને ફરીથી તેઓ એવું લગ્ન કરવા માગતા ન હતા; રાજકુમારી ફરી વિચાર કરે; તેમ ન બને તો તેઓ ફેબ્રુઆરીમાં આ વિવાહને ફાટ કરશે. એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે ગ્વાલિયરના મહારાજના પ્રથમ મહારાણી આ વખતે હયાત હતાં જે કે તેમને સંતાન ન હતું.

લગ્નવિદી પાછી મોકલી

૧૯૧૨ ના ઓગસ્ટમાં જિટી-પૂનાથી વડોદરા પાછા આવ્યા. પછી રાજકુમારીએ છેલ્લા નિશ્ચય ઉપર આવી જઈ ગ્વાલિયર-નરેશને લગ્નવિદી તથા ખીજી ભેટો પાછી મોકલી અને કાગળ લખી જણાવ્યું કે તેમને તેણે ત્રાસ આપ્યો છે તે માટે તે દિલગીર છે અને આમ સગાઈ તોડવામાં તે પોતે જ જવાબદાર છે, વડોદરાના મહારાજ તથા મહારાણી જવાબદાર નથી.

સયાજીરાવે ગ્વાલિયરનરેશને પોતાની દીકરીના નિર્ણયની ખબર આપી તેના જવાબમાં તેમના ઉપર સર માધવરાવ સિંધિયાનો પત્ર આવ્યો હતો. તેમાં ગ્વાલિયરમહારાજએ ઉદારતાપૂર્વક મહારાજના માયાળુપણા માટે આભાર માની, ઇંદિરારાજેને ખાત્રો આપી હતી કે તેઓ રાજકુમારીની કુચ્છિહારના રાજકુટુંબના જિતેન્દ્રનારાયણ સાથે થયેલી સ્નેહસગાઈમાં રસ લે છે તથા તેમનું લગ્ન સુખી નીવડે તથા આગાદી મળે એમ ઇચ્છે છે.

જિતેન્દ્રને ઇંદિરારાજે આહ્વે છે

શ્રી. ઇંદિરારાજેએ આલિપરનરેશ સાથેની સમાઈ તોડ્યા પછી, ખીળ ફેટલાક નરેશો સાથે લગ્ન સૂચવવામાં આવ્યાં, પણ રાજકુમારીએ તેમાંના કોઈને પસંદ ન કર્યો અને જિતેન્દ્ર સાથે પોતે પ્રેમમાં પડ્યાં છે અને લગ્ન કરવા માગે છે એમ કહ્યા કયું. પરંતુ જિતેન્દ્ર ક્ષત્રિયમરાઠા યાત્રિના નહિ હોવાથી મહારાણી આ સંબંધથી વિકૃદ્ધ હતાં. મહારાજ સયાજીરાવને ૧૯૧૩ ના ફેબ્રુઆરીના મધ્યમાં આ રાજકુમારીએ પત્ર લખીને જણાવ્યું કે હું તા. ૧૮ મી માર્ચના રોજ જિતેન્દ્ર સાથે પરણવા ઇચ્છું છું અને તેથી તા. ૧૫ મી માર્ચે કલકત્તા જવા માગું છું, મારી ઇચ્છાને સંમતિ આપો. આ લગ્ન માટે મહારાજાએ સંમતિ આપવા ના પાડી. ઇન્દિરા રાજે દુઃખી થયાં, પણ પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહ્યાં.

જયસિંહરાવનાં લગ્ન.

દરમ્યાન મહારાજકુમાર જયસિંહરાવનાં શકુંતલારાજે સાથે તા. ૨૭મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૩ના રોજ રાજવંશી ઠાકરી લગ્ન થયાં; આ વેળા વડોદરા શહેર મહેમાનો તથા રોશણાઈથી ઝળહળી રહ્યું. સયાજીરાવ નાદુરસ્ત તબિયેતને લીધે લગ્નક્રિયામાં ભાગ લઈ શક્યા નહોતા. શકુંતલારાજે શ્રી. બાપૂસાહેબ હાંડે દેશમુખના પુત્રી થાય.

ઇંદિરારાજેની તૈયારીઓ

સયાજીરાવને ૫૦ વર્ષ પૂરાં થઈ તેમના 'વનપ્રવેશ'ના સમારંભ પછી ચિમણાબાઈ ગાયકવાડ વડોદરાના તાપમાંથી છૂટવા મુંબઈ ગયાં. થોડા દિવસ પછી રાજદેવતી યુરોપ જવાના હતાં. આ અરસામાં

ઈંદિરારાજે પોતાનો સરસામાન રાજમહેલમાં દુકામાં બરતા હતાં. તેમણે તથા જિતેન્દ્રનારાયણે એવી ગોઠવણ કરી હતી કે એપ્રિલ આખરે રાજદંપતી યુરોપ જવા માટે મુંબઈમાં તૈયાર રહે તે વખતે રાજકુમાર જિતેન્દ્રે મુંબઈ આવવું અને ત્યાંથી રાજકુમારી સાથે કલકત્તે જવું અને બન્નેએ બ્રાહ્મો વિધિ પ્રમાણે ત્યાં લગ્ન કરવાં. ઈંદિરારાજેને બ્રાહ્મો થવામાં વાંધો નહોતો. પણ રાજદંપતીને આ કડવી ગોળી ગળી જવી કઠણ લાગતી હતી. રાજદંપતી તથા રાજકુમારી મુંબઈમાં હોય તે વખતે કૃત્યબિહારનું રાજવી કુટુંબ મુંબઈમાં હશે એવી ખબર મળતાં રાજકુમારીને કલકત્તા ન જવા દેવાની તથા યુરોપ લઈ જવાની ગોઠવણ તેમના માતાપિતાએ કરી અને મહારાજ સયાશ્રાવે તેમને મિસ ટોટનહેમના હવાલામાં જવમહાલ-રાજમહેલમાં મુંબઈમાં પોતાની નજર તળે રાખવા તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૯૧૩ ના રોજ મુંબઈ જતાં સોંપ્યાં. કૃત્યબિહાર કુટુંબ મુંબઈ ન આવે તે માટે રાજ્ય તરફથી તાર કરવામાં આવ્યો પણ તે મોડો પડવાથી એ કુટુંબ સયાશ્રાવ મુંબઈ પહોંચ્યા તે દિવસે જ આવી ગયું.

સયાશ્રાવની ના

સયાશ્રાવે જિતેન્દ્રનારાયણને જવમહાલમાં બોલાવીને જણાવ્યું કે, મારી દીકરી સાથે તમારું લગ્ન થવા દેવું મારે માટે અશક્ય છે, અને આ મારો નિર્ણય અદ્વર છે. જિતેન્દ્રે જણાવ્યું કે આ બહુ કઠણ કહેવાય અને રજા લીધી. જતાં જતાં મહારાણીએ આ રાજકુમારની મુલાકાત લીધી, અને બાદ જિતેન્દ્ર રાજકુમારીને મળવાની પરવાનગી મેળવી તેને મળીને ચાલ્યા ગયા.

ઈંદિરા-જિતેન્દ્ર ગોઠવણ

ખપોરના ઈંદિરારાજે 'ફાટ' માં માર્ચ ફેબ્રુઆરી દુકાને ખરીદી

કરવાના બહાને મિસ ટોટનહેમ સાથે ગયાં અને દુકાનમાં બ્લાઉઝ તૈયાર કરનાર બાઈને મળીને જિતેન્દ્ર ઉપર પોતે લખેલો પત્ર પહોંચાડવા આવ્યો. એ પત્ર જિતેન્દ્રને પહોંચવાને બદલે રાજદંપતીના હાથમાં આવ્યો. આ પત્ર મુજબ ઇંદિરારાજે જયમહાલમાંથી કુચબિહાર કુટુંબની ' હોટેલ 'માં જવાના હતાં. આ યોજનાને નિષ્ફળ બનાવવા પગલાં લેવાયાં. રાત્રે ૧૧ વાગે જિતેન્દ્ર જયમહાલ બહાર આવ્યા પણ દરવાને તેમને સમજાવી પાછા કાઢ્યા.

યુરોપ તરફ

ખીજે દિવસે રાજદંપતીએ તથા રાજકુમારીએ યુરોપ જવાનું 'હવું' અને જેમ તેમ ઇંદિરારાજેને સ્ટીમર પર સહીસલામત ચડાવવામાં આવ્યાં.

ઇંદિરારાજેનો રાય

સ્ટીમર ઉપડી તે દિવસે ઇંદિરારાજે બળવાખોર મનોદશામાં હતાં. કલકત્તામાં કરવાના લગ્નની સર્વ ગોઠવણો જાંધી વળવાથી તેમને શરસો ચડ્યો હતો. કલકત્તાના પત્રોમાં તેમના સત્કારની ગોઠવણો જાહેર થઈ હતી પણ તે વર્તમાનપત્રો સ્ટીમર ઉપડ્યા પછી તેમના વાંચવામાં આવ્યાં હતાં; રાજદંપતીના વાંચવામાં આ પત્રો અગાઉ આવી ગયેલાં હોવાથી તેમણે અનેક રીતે ઇંદિરારાજેને પોતાનો રાય તથા સખત નાપસંદગી દર્શાવ્યાં. ઇંદિરારાજે પોતાનો જીવનસાથી પસંદ કરવામાં પૂર્ણ છૂટના હિમાયતી હતાં અને રાજદંપતી તરફથી તેના ઉપર પડતા અંકુશના વિરોધી હતાં. આમ માતાપિતા તરફ પ્રેમ તથા જીવનસાથી પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા વચ્ચે અધ્યામણનો પ્રસંગ બિભો થયો. આમજ પડતા સુધારક વિચારના સમાજરાવને પણ પોતાના વિચારો આચરવાનો પ્રસંગ

બિમો ચતાં ફેટલી વ્યગ્રતા અનુભવવી પડી હશે તેનો આ પ્રસંગે આપણે ખ્યાલ કરવાનો રહ્યો, અને આપણે લોકોને જે સુધારાના વિચારના ઘૂંટડા પાઈએ છીએ તે ઘૂંટડાનો અમલ કરાવનાર કોઈ આપણું બાળક નીકળે ત્યારે આપણા મનની જૂના તથા નવાની ખેંચાખેંચમાં ફેવી દસા થાય તે સમજીએ.

જિતેન્દ્ર પણ યુરોપમાં

યુરોપ પહોંચ્યા પછી મહારાણી તથા ઇદિરાજીને પેરિસથી લંડન થઈ એવીયાં. લ. બાં માં આવેલી હોટેલ રહેન્ડિડમાં સયાજીરાવ સાથે એકત્ર થયાં. કુચબિહારનું રાજકુટુંબ માયકવાડ રાજકુટુંબની પાછળ પાછળ બે અઠવાડિયા મોકું લંડન આવી પહોંચ્યું ને મહારાજની મનાઈ છતાં ઇદિરાજીને રાજકુમાર સાથે પત્રવ્યવહાર કરતાં હતાં.

રાજકુમારી ચિંતામાં

૧૯૧૩ના જુલાઈની તા. ૧૦મીએ મહારાણી ચિમણાબાઈ મેરીએન્બાદ પોતાની દીકરી સાથે 'હોટેલ વેમાર'માં એક માસ સુધી તબિયત સુધારા માટે રહેવા આવ્યાં ને ત્યાંથી સેન્ટ મોરિસમાં સુવરેટા હોટેલમાં ગયાં. સયાજીરાવ ચિવાજીરાવની તબિયત જોઈ ઇંગ્લંડથી ત્યાં આવીને મહારાણી સાથે હોટેલમાં જોડાયા. આ હોટેલમાં રૂમ નં. ૧૨૧ માં કુચબિહાર કુટુંબના બે માણસો રહેતા હતા. આ ખખર મળતાં વડોદરાના રાજકુટુંબમાં ચિંતા ફેલાઈ. આ જ્યારડામાંથી વડોદરાની રાજકુમારીના નામથી 'અંડરકોલેસ' (આંતરપોશાક)ની નાની સરખી પેટી આવી. ઇદિરાજીએ શાંતિથી જણાવ્યું કે આ હોટેલમાંથી હું નીકળીને તેમની સાથે જોડાઉં ત્યારે મારે એ કષ્ટાનો ખપ પડશે એમ સમજીને મારા મિત્રોએ એ મોકલ્યાં હોવાં જોઈએ.

ઇન્દિરા-જિતેન્દ્ર લગ્ન માટે ગોઠવણો

પોતાના જિતેન્દ્રનારાયણ સાથે લગ્ન કરવા માટે ઇન્દિરારાજેની ગુપ્ત તૈયારીઓ જોઈ રાજદંપતી સાથે યુરોપ ગયેલા હા. મેમર, ખાશેસાહેબ પવાર (હાલમાં દેવાસના મહારાજ) તથા મિસ ટોરેનહેમે મંત્રણા કરી નિષ્ક્રિય ક્યોં કે અવરુદ્ધભાવીને રાજદંપતીએ હજુલ રાખવું એટલો જ માનભર્યો રહેતો છે અને રાજદંપતીએ નજીવકાની સંમતિ હેતુ આપતાં આ વજીર જણ કુચબિહારની રાજપુત્રીને. મળ્યાં ને જણાવ્યું કે વડોદરાના રાજકુમારી હિમર લાયક થયાં છે તેથી તેમની છત્તા સંતોષાવી જોઈએ; તેમનાં માતાપિતા કાંઈ નહીં કરે અને લગ્નહિરસો (Marriage-portion) નહીં આપે. પોતાની દીકરીને લગ્ન ગોઠવી આપવાનું રાજદંપતી તરફથી હજુલ રખાયું.

દીકરીના હિત માટે

ત્યારબાદ મહારાજ સયાશ્રાવના એ. ડી. સી. કેપ્ટન આર. એસ. પરખ, મિસ ટોરેનહેમ તથા ઇન્દિરારાજેએ ઇંગ્લંડ જવાનું હતું અને લગ્ન કાયદેસર રીતે થાય તથા દીકરીના ભાવી માટે આવકની વ્યવસ્થા સંબંધી માતાપિતાની માગણી સ્વીકારાય તે માટે બંધું કરવાનું હતું.

સયાશ્રાવે આ કાર્યમાં મદદરૂપ થવા સર કૃષ્ણ ગોવિન્દ ગુપ્ત, મિરજા અક્ષી બેગ તથા લોર્ડ કર્ઝન ઉપર પત્રો લખી મિસ ટોરેનહેમના હાથમાં આપ્યા. ઓગસ્ટની ૧૯મીએ મહારાણી તથા રાજકુમારી છૂટાં પડ્યાં ત્યારે હૃદયપ્રાવક દશ્ય મળવાનું. રાજપુત્રીએ ઘૂંટણીએ પડી રડતાં રડતાં માથી માગી દિલગીરી દર્શાવી. માતાએ જવાન ન વાળ્યો પણ રડતી પુત્રી ગયા પછી ખૂબ રડ્યાં.

સ્નેહલગ્નની જાહેરાત

એટલું જ કહેવું જસ યશ છે ' ઇદિરાજે અને પાર્ટી ' લંડન પહોંચ્યાં અને બર્કીંગહેમ પેલેસ હોટેલમાં મુકામ કયો. આ સ્નેહલગ્ન યવાની જાહેરાત લંડનનાં પત્રોમાં આવી હતી.

કાયદાની સલાહ

આ લગ્નની કાયદાની બાજુ સયાજીરાવના લંડનના સોલિ-સિટર મિ. બરકેટ તપાસવાની હતી. તેમને સયાજીરાવે એખખું લખ્યું હતું કે " હું આ લગ્નની તદ્દન વિરુદ્ધ છું, અને મારી ઉમર લાયક દીકરીના આમદને વચ થાઉં છું. "

લગ્ન થતાં ઇદિરાજેના બાવી નિર્વાહ તથા રહેણી માટે હરકત ન આવે તે સારું સોલિસિટર, સર કૃષ્ણ ગોવિન્દ ગુપ્ત. તથા મિરઝા અલિ બેગે એવો એક લેખ નક્કી કયો કે જે પર સહીઓ થતાં જિતેન્દ્રનારાયણની સર્વ મિલકત તથા આવકની ઇદિરાજે સ્વામિની થાય ને જિતેન્દ્રને ફરક બાજત માટે ઇદિરા-જે પર આધાર રાખવો પડે.

કાર્યક્રમ ગોઠવાયો

આ વખતે ઇદિરાજેની સંભાળ પોતાની દીકરી નેટલી મિરઝા અલી બેગ તથા તેમના પત્ની રાખતાં હતાં. કાયદેસરપણા માટે ઇદિરાજેને ' હોટેલ 'માં બ્રાહ્મો ધર્મની પ્રથમ દીક્ષા આપી, રનિરદ્રી એક્સિસમાં સિવિલ મેરેજ (એલિક લગ્ન) નોંધાવી, હોટેલમાં ધાર્મિક લગ્નવિધિ કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. સયાજી-રાવને આ બધી વાતની ખબર પત્રથી પહોંચાડવામાં આવી. બાદ સયાજીરાવ તરફથી ' જિય્સી ' હીરાના એડીંગનું પાર્સલ ઇદિરા-

રાજેના નામથી આવ્યું અને તે રાજી થયાં. લગ્ન પ્રસંગે કરવાની મિલકતની વ્યવસ્થાના હસ્તાવેજો પર સહીઓ થયા બાદ કુચબિંદાર-વડોદરા લગ્નની 'ચનાર લગ્ન' તરીકે લંડનના 'ધી ટાઈમ્સ' માં જાહેરાત આવી. આ લગ્ન તા. ૨૫ મી એપ્રિલ ૧૯૧૩ ના રોજ થયાનું છે એમ આમલી સાંજના પત્રોએ જણાવ્યું.

ઈદિરાજાનેના પત્ર

ઈદિરાજાનેએ પાપાજીનું હૃદય પણ દ્રવે એવો લાગણીભર્યો પત્ર પિતા સયાજીરાવને લખી તેમાં પોતે તેમની લાયક દીકરી નેનું વર્તન રાખશે, તથા પોતાના તરફ તેઓ બેદરકાર ન રહે, માફતે આપે અને કોઈ દિવસ જિતેન્દ્ર તથા પોતાને સ્વીકાર કરે એમ જણાવ્યું. માતાને હૃદયદ્રાવક ટુંકો પત્ર લખી તેમને ઈદિરાજા વર્તનને લીધે, જે દુઃખ તથા ત્રાસ થયાં હોય તે માટે ક્ષમા માગી.

સ્નેહલભ થયાં

ઠરેલે દિવસે નક્કી થયેલો કાર્યક્રમ પાર પડી જિતેન્દ્ર-ઈદિરાજા લગ્ન થઈ ગયાં અને સયાજીરાવના આશીર્વાદ તારથી આવ્યા; પણ મહારાણી કાંઈ પણ આશીર્વાદ મોકલી શક્યાં નહીં. જિતેન્દ્ર તથા ઈદિરાજાને 'હનીમૂન' ગાળવા મેડનહેડ ગયાં.

ઈદિરાજાને મહારાણી થયાં

આ લગ્ન થઈ ગયાં પછી ત્રણેક અઠવાડિયે કુચબિંદારના મહારાજા કોમરમાં નસિંગ હોમમાં ગુજરી ગયા અને ઈદિરાજાનેના પતિ ગાદીએ આવતાં તેઓ કુચબિંદારનાં મહારાણી થયાં.

શિવાજીરાવના લગ્ન

રાજકુમાર શિવાજીરાવનું શિક્ષણ ઈંગ્લંડમાં પૂરું થતાં તેમને

પરણાવવાના વિચાર રાજદંપતીને આવતા અને ૧૯૧૪ ના ઓક્ટોબરની તા. ૨૪ મીએ ઇંગ્લંડથી દિન્દ આવવા ઉપડી વડોદરા આવતાં ડિસેંબરમાં શ્રી. લક્ષ્મણરાવ કદમ ગીરવીકરની પુત્રી તારાબાઈ સાથે શિવાજીરાવને પરણાવી વધૂનું નામ ' કમળાદેવી ' રાખવામાં આવ્યું.

આંગ્લસમાજનું સાંકડું મન

દિલ્લી દરબાર પછી આંગ્લ સરકારી સમાજમાં રાજદંપતીનું યોગ્ય માન ન રખાવાના તથા તેથી અરસપરસ ગેરસમજ ઊભી થઈ મનોવેદના થવાના કેટલાક પ્રસંગ મિસ ટેટેન્હેમે પોતાના પુસ્તકમાં વર્ણવ્યા છે, તેની વિગતમાં ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આ અનુદાર વર્તન માટે એ સમાજે જ શરમાવું જોઈએ.

ધારાસભામાં પ્રજાકીય તત્ત્વમાં વધારો

૧૯૧૨ માં સયાજીરાવે ધારાસભામાં લોકરૂઝ ૬ સભ્યોને બદલે ૧૦ સભ્યો રાખવા ફરમાવ્યું, જે સંખ્યા નવી ધારાસભા શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ મહારાજ ગાયકવાડના રાજઅમલમાં અસ્તિત્વમાં આવી ર્યાં સુધી કાયમ રહી.

‘ નીતિ ’ પર પ્રકાશ

૧૯૧૩ ના મેમાં તબિયતના સુધારા માટે યુરોપ જતાં પહેલાં સયાજીરાવે પોતાના દીવાન ગ્રુપ્તને એક કાગળ લખીને જણાવ્યું કે:

“ મારી નીતિ હમેશા બ્રિટિશ સરકારના મિત્ર રહેવાની, પ્રજાના પિતા તરીકે વર્તવાની તથા રાજ્ય તથા તેના રાજ્યકર્તાનો મોભો, હક્ક તથા સ્વમાન જાળવવાની છે; તાજાના નોકરો તથા

ખીજાઓ સાથે દ્વિસોજીથી વર્તવાની તથા હમેશ પ્રમાણિક તથા સીધું વર્તન રાખવાની નીતિ હોવા ઉપરાંત, જે વાજખી હોય તે કરવા હમેશ તૈયાર હોવાની, તથા સર્વ હિતોને ન્યાય આપવાના હેતુથી સત્ય તથા ગુણ ઉચ્ચ કે નીચ ગમે તે રચાયો મળે તે ધ્યાનમાં લઈ પોતાની જાતને કોઈ ન ધારે તેટલે દરજ્જે બૂલી જઈ ચોખ્ખો તે કરવાની છે. "

આરોગ્યરક્ષણ

સયાહરાવ બહુશ્રુત હોવાથી મુંબઈની સેનિટરી એસોસિએશનના વાર્ષિક સંમેલનમાં ૧૯૧૧ ના એપ્રિલમાં અગ્રજાગ દેવા બોલાવવામાં આવતાં તેમણે ' આરોગ્ય અને સામાજિક બાબતોમાં પ્રગતિ ' ઉપર મનનીય બાપજી આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે એક ઉત્તમ આરોગ્ય-શાસ્ત્રકારને જાણે તેવા વિચારો દર્શાવ્યા હતા, તથા રાજ્યની પ્રજાને લગતા જીવનશક્તિ, શક્તિહીનતા વગેરે પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવા પોતે નીમેલા કમિશનનો ઉદ્દેશ કરી આસપાસના સંજોગો સુધારવાથી રાષ્ટ્રીય જીવનશક્તિ વધારી શકાય છે એવા કમિશનના નિર્ણયને ટેકા આપ્યો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં

૧૯૧૧ના માર્ચમાં પાટણમાં વોટર વર્ક્સનો પાયો સયાહરાવે નાખતાં પીવાના ચોખ્ખા પાણીના પૂરવઠા ઉપર વિવેચન ક્યું હતું. ૧૯૧૨ના એપ્રિલની તા. ૭મીએ વડોદરા શહેરમાં મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક ખુલ્લી મૂકતાં તેમણે સુંદર પ્રવચન કરી ઉત્તમ સાહિત્યપ્રકાશન માટે ખાનગીખાતામાંથી એ લાખ રૂપિયા જુદા કાઢ્યાનું જાહેર કરતાં જણાવ્યું કે:—

" આ ગુજરાત પ્રાંતના ગામડાં, કસબા તથા શહેરોમાં વસતા

આપણા લોકોને દુનિયાના શ્રેષ્ઠ વિચારોનો પરિચય થાય, મરીજ સી કે પુરુષને, બજારમાં બેસતા સામાન્ય માણસને અને એકંદરે આખા આમલગને સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો પરિચય થાય તેટલા સારુ, ગુજરાતી અને બીજા દેશી ભાષાઓમાં આવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાની ખાસ અગત્ય છે. આપણે એવા તુચ્છ નથી કે આખી દુનિયાનું જે સારું અને હિતકારક છે તેને આપણે ત્યાં દાખલ કરવાના કાર્યમાં આપણો મદદે કોઈ ન આવે.”

“ દરેક રાજ્યકર્તાએ કરવું જોઈએ તેમ કું તો મારી મેળે જે લોકો જાતમહેનત કરવા તૈયાર હોય છે તેમને મદદ કરવા હમેશાં તત્પર રહું છું. જે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એવાં શિષ્ટ પુસ્તકો તથા એવાં બીજાં યુરોપીય સાહિત્યના પુસ્તકોનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરાવવાનું હાથમાં લેશે તો તેમને પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મારાથી બનશે તેટલી મારા તરફની યોગ્ય મદદ આપવામાં કું પાછો નહીં પડું. ”

“ સારાં પુસ્તકોના વાચન જેવું બીજું એકે ઉમદા કામ નથી; કારણકે તેવા વાચનથી માણસોને માર્ગદર્શન મળે છે અને તે તેમને સ્વાભાવિક તથા પવિત્ર જીવન ગાળવા માટે પ્રેરણાદન આપે છે. વર્તમાનકાળ તેમજ જૂતકાળના સારા અને મહાન વિચારો વાંચી શકે અને તેનું રહસ્ય સમજી શકે તેટલી સ્થિતિએ તો મારી પ્રજાને ઢેળવવા કું મારાથી બનવું કરી રહ્યો છું અને તેનું પરિણામ અત્યાર સુધી તો સંતોષકારક આવ્યું છે. પરંતુ કું તો તેથી પણ આગળ જવા માગું છું. કું તો ધન્ય છું કે મરીજ પુરુષ, સી કે બજારમાં બેસતો માણસ કે એકંદરે આખો આમલગ આ સાહિત્યની સમૃદ્ધિ—જે હમણાં ફક્ત સુશિક્ષિત લોકોને જ પરિચિત છે તેનો ઉપજોગ કરી શકે. ”

બે લાખની ઉદાર સખાવત

“ હું તેટલા સારુ જાહેર કંડું છું કે ગુજરાતી અને ખીજી દેશી ભાષાઓમાં આવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા માટે એક ધંધાવદ્ નાનું ખાતું જોલવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ અને તેના પ્રકાશનને માટે ખાનગી ખાતામાંથી બે લાખ રૂપિયાની રકમ હું જુદી કાઢું છું. જેતું બ્યાજ આ જાતનું કાર્ય ચલાવવામાં વાપરવામાં આવશે. ” કહેવાની જરૂર નથી કે આ બાદશાહી સખાવતની જાહેરાત તાલીઓથી વધાવી લેવામાં આવી હતી અને તેને અનુસરીને કેળવણી ખાતાના તાબામાં આ કામ માટે નિયમિત ભાષાંતર શાખા સ્થપાઈ તેની મારફત અનેક પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

સમારંભો

જિંદી જતાં જતાં ૧૯૧૨ના જિનાળામાં, સર બાલચંદ્ર કૃષ્ણ માટવડેકરના સહકારથી સ્થપાયેલા કાલો આરોગ્યકુવનની સયાજીરાવે સહકૃદ્બ મુક્તાકાત લેતાં તેમને માનપત્ર અપાયું. એ જ વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાં વડોદરા કોલેજના ધનામસમારંભ વખતે સયાજીરાવે વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને સુંદર બોધ આપ્યો. નવેમ્બરમાં મુબઈમાં મરાઠી ગ્રંથસંગ્રહાલયની ઉદ્ઘાટનક્રિયા તેમના હસ્તે થઈ. ડિસેમ્બર મહિનામાં તેમણે બાદરણ કસબામાં પાણીના નળકામની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરી.

‘વનપ્રવેશ’નો ઉત્સવ

સયાજીરાવના ‘વનપ્રવેશ’ (૫૧મું વર્ષ બેસવું) ના સમારંભને અંગે વડોદરા શહેર મુધરાઈએ તેમને અભિનંદન આપતું માનપત્ર તા. ૨૮-૪-૧૯૧૩ ના રોજ આપતાં તેના જવાબમાં મહારાજાએ બાપણુ કરતાં જણાવ્યું કે—

“ નખળું રાજતંત્ર જ રૈયત વર્ગની વાસ્તવિક મુશ્કેલીઓનો અભ્યાસ કરી તેના નિવારણ માટેના પગલાં બરતાં ડરે. તમારા કામમાં ક્ષેત્રમંદ નીવડવાની તમને અભિલાષા હોય તો લોકોની જરૂરિયાતો તેમ તેમની અગવડોનો અભ્યાસ તમે જરૂર કરજો. તેમની આગણીઓ વાસ્તવિક હોવાનું જ્યારે જ્યારે જણાય ત્યારે ત્યારે તે પૂરી પાડવા માટે તમારાથી બનવું બધું જ તમે કરી છૂટજો અને તેમની મુશ્કેલીઓના નિવારણ અર્થે તમારાથી બની શકે તેટલા બધા જ પ્રયત્ન કરી છૂટવાને હમેશાં આગ્રહ રહેજો. x x x ”

“ મારું પોતાનું તેમ મારી સરકારનું ધ્યેય ખાસ કરીને એવું છે કે, રૈયતને રાજકર્તાથી અને રાજ્યના કારોબારથી સાવ અતડી ન રહેવા દેવી. પોતાનો રૈયત સાથે હાથ મિલાવી તેમને પોતાની મદદમાં લેનાર તથા તેમની જરૂરિયાતોને અને અભિલાષાઓને સદાનુભૂતિપૂર્વક, મોકળે મને પૂરી પાડનાર રાજ્ય સર્વોત્તમ કહેવાય એમ હું માનું છું. ”

“ એક માનવ ગ્રાણી સારામાં સારું કામ જો કાંઈ કરી શકે તો તે એ જ કે તે પોતાની કામ અને પોતાની જનતાની સેવા ઉઠાવે. એ જ મારા આખા જીવનનું ધ્યેય બની રહ્યું છે, એમાં જો હું કાબો હોઉં તો તે એકલા તમારા જ લાભની વાત છે એમ ન સમજતાં, મારે પોતાને માટે પણ તે બારેમાં બારે પુરસ્કારરૂપ છે એમ જાણજો. પણ એમાં જો મને નિષ્ફળતા મળી હોય તો તે મારી ઇચ્છા કે મરજીની બિચૂપને લીધે નહીં પણ મારી નિર્બળતાને લીધે, મારી કેળવણીમાં રહેલી બિચૂપને લીધે, મારી પરિસ્થિતિની ખામીને લીધે, મારી શક્તિની ખામીઓને લીધે, કે પછી મારી સત્તા બહારના બીજાં કાંઈ કારણોને લીધે છે એમ જ માનજો. તમારે માટે મને જેટલો પ્રેમ છે, જેટલી લાગણી છે,

તેના કરતાં વિશેષ પ્રેમ અને વિશેષ લાગણી બીજા કોઈને જ નહીં હોય એવી ખાતરી રાખજો. "

ન્યાયખાતે સુધારા

૧૯૧૨-૧૩ માં હજૂર ન્યાયસભાને ફાંસીની સજા સિવાય બીજા તમામ પ્રસંગે, મહારાજની ગેરહાજરીમાં, આખર નિર્ણયના અધિકાર બક્ષવામાં આવ્યા હતા. મધ્યસ્થ પંચની સંસ્થા ખરેખર લોકપ્રિય થઈ છે કે નહીં તે જોવા પક્ષકારો તેમની પાસે ફરજિયાત જવાને બદલે મરજિયાત જવાના ધોરણનો અનુભવ એક તાલુકામાં લેવામાં આવ્યો. આ મરજિયાત ધોરણ ધીમે ધીમે બીજા તાલુકા-ઓમાં દાખલ કરતાં એ સંસ્થા ધાર્યો જોટલી લોકપ્રિય થઈ નથી અને પ્રજા પગારદાર ન્યાયાધીશોથી ચાલતી રાજ્યની દીવાની અદાલતોનો ન્યાય વધારે પસંદ કરે છે એમ સાબિત થયું.

૧૯૧૩ ની શરૂઆતમાં સયાજીરાવ ઇન્ડિયામાં હતા તે વખતે વડોદરા શહેરમાં ૧૯૧૦માં બંધાયેલી 'પિકચર ગેલેરી' (ચિત્રાલય) માટે ઉત્તમ મુરોપિયન ચિત્રકારોએ ચિત્રેલાં ચિત્રો મેળવવાનું કામ મિ. એમ. એચ. રૂપીલમનને સોંપવામાં આવ્યું. વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૯૧૮) વચમાં મવાથી આ કાર્ય પૂરું કરવામાં વિલંબ થયો. ૧૯૨૧ના એપ્રિલમાં આ ઉત્કૃષ્ટ પાશ્ચાત્ય ચિત્રસંગ્રહ પ્રજા માટે ખુલ્લો મૂકી શકાયો.

દીવાન અદલાયા

આ વખતે મિ. સેડન દીવાનપદેથી નિવૃત્ત થયેલા હતા તે મહુમ રમેશચંદ્ર દત્તાના મિત્ર શ્રી. બિહારીલાલ ગુપ્તા દીવાન હતા. તેમની કારકિર્દી ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરીથી ૧૯૧૪ના માર્ચની તા. ૨૬ મી સુધી ચાલી. મિ. સેડને દિલ્લી દરબારના કુખ્ય પ્રસંગમાં

સયાજીરાવ તરફ અસાધારણ વફાદારી બતાવી હતી. બ્રિટિશ સરકારે તેમને રાજ્યની સેવામાંથી પરત લઈ લીધા, તેથી રાજ પ્રજા - નારાજ થયાં.

ગૌતમજીન્દગું પુતળું ખુલ્લું મૂકાયું.

સયાજીરાવના 'વનપ્રવેશ'ના સ્મરણાર્થે વડોદરા શહેરમાં આવેલા જ્યુબિલી બાગમાં 'જીવંત ભગવાન'નું મોટું બાવળું સયાજીરાવના હસ્તે 'વનપ્રવેશ' પહેલાં ઘોડા માસ અગાઉ ખુલ્લું મૂકાયું હતું. તે બપોની કારીગરીનો એક ઉત્તમ નમુનો છે.

પડદા વગર

૧૯૧૩ ના નવેમ્બરમાં સયાજીરાવ ચિમશ્યાખાઈ સાથે હિંદ પાછા આવ્યા ત્યારે મહારાજ પાછળ મહારાણી પહેલીજ વાર મહારાજની ઇચ્છાથી પડદા વગર ખુલ્લા મુખે હસતાં વડોદરા સ્ટેશને ઉતર્યાં અને ચાર ઘોડાની ખુલ્લી ગાડીમાં રાજમહેલ ગયાં. રાજમહેલમાં ઘોડવાયેલી ગાર્ડનપાર્ટી વખતે ચિમશ્યાખાઈ બધા મહેમાનો રૂબરૂ ખુલ્લે મોંએ આવ્યાં અને જાહેરમાં ટેનિસની રમત રમ્યાં. ત્યાર બાદ રાજમહેલમાંથી મહારાણી પૂરતો પડદો પાળવાનો રિવાજ નીકળી ગયો. તેઓ હમેશાં એકલાં અગર મહારાજ સાથે પડદા વગર જાહેર કે ખાનગી સમારંભોમાં ભાગ લેતાં.

ખુલ્લાં મુકાયાં

૧૯૧૪ ના માર્ચમાં તા. ૧૭ મીએ ઇટાલિયન રાજા વિટોરિયો એમલિકોના દરેક વડોદરામાં આવેલાં સાર્વજનિક બાગ (પબ્લિક પાર્ક)ના મુખ્ય દરવાજા આગળ બેસાડેલા સિસ્વર જ્યુબિલીના સ્મારક તરીકે સયાજીરાવના અધારૂઠ પૂતળાની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા

યર્ષ, અને તા. ૨૭ મી માર્ચે સયાજીરાવે હિંમતલાલ શીવલાલ મેટર્નિટી વોર્ડ ડફરીન હોસ્પિટલમાં ખુલ્લો મૂક્યો.

નવા દીવાન

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે દીવાન બિહારીલાલ ગુપ્ત નિવૃત્ત થયા. તેથી તેમની જગ્યાએ ૧૯૧૪ ના માર્ચમાં શ્રી. વી. પી. માધવરાવ દીવાન તરીકે આવ્યા. તેમની દીવાનગીરી ૧૯૧૬ ના મેના પહેલા અઠવાડિયા સુધી ચાલ્યા પછી તેઓ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નિવૃત્ત થયા. એટલે તા. ૬ મી મે ૧૯૧૬ થી સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા દીવાન તરીકે શરૂ થયા.

સહકારી પરિષદમાં

૧૯૧૪ ના ફેબ્રુઆરીમાં મહારાજાએ વડોદરામાં રાજ્યની સહકારી મંડળીઓની પહેલી પરિષદ ખુલ્લી મૂકી. તે વખતે તેમણે સહકાર્યની હિલચાલનું ચુલ્લુવર્ણન કરી તથા મામજનતાની પછાત સ્થિતિનો ખ્યાલ આપી, તેમની ઉન્નતિ માટે સહકારી પ્રવૃત્તિ ઠેઠલી ઉપકારક તે જણાવી, કહ્યું કે—

“ એ કાર્ય માટે યોગ્યતા અને ધડાતાં ધારા ધોરણો સહાય કરનારાં બને છે એ ખરું, છતાં એની સિદ્ધિનો સાચો અને સચોટ ઉપાય તો પ્રજાના પોતાના પર અને તમે કે જેઓ તેમના નાયકો અને રાહબરો છો તેમના પરજ અવલંબેલો છે. આપણી મામવસ્તીના જીવનની ઉન્નતિ માટે ચતી ચળવળને આશ્રય આપવાનો મારો ઉદ્દેશ છે, તેથી અગણિત લાભ થશે એમ હું માનું છું. અત્યારે જેમ ચાલે છે તેમ ચાલ્યાં કરે તેમાં આપણને જોપ ન વળે ને વળવો પણ ન જોઈએ. આપણો ખેડૂતવર્ગ અહર્નિશ અડચણોમાં રહ્યાં કરે,

નિવારણ થઈ શકે એવા વ્યાધિ આમવસ્તીના દસમા ભાગનો ખોડો કાઢી નાખનારા રોગચાળાનો સહેલો સિકાર થઈ પડે, અર્વાચીન નવીન રીતોના અગ્નિચી અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના આગ્રહોના અભાવે ખેતરમાંની તેમની તનતોડ મહેનતનો યોગ્ય બદલો તેમને મળવા ન પામે અને તેમને પાપમાલ કરી નાખવાની હદ સુધી ફાલી ખાવામાં નીતિહીન મનુષ્યો તેમના અગ્નિનો લાભ લેતા હોય એ વસ્તુરિધતિ આપણને ખસૂસ સાલવી જોઈએ. આપણે ખેડૂત કે જે બહાદુર, પ્રમાણિક અને સંતોષી છે તે સહકારી મંડળોનો સમાસદ બનશે તો અનેક રીતે એ લાભશે. એ અનેક રીતના લાભની ત્રિગતમાં જીતરવાનું અત્યારે શક્ય નથી. એમાંનાં કેટલાંક હિતકારી પરિણામોનું દિગ્દર્શન તો મારા આજના બાપણમાં હું આગળ કરી ગયો છું. બાકી તે માટે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે લોકોનો રસ આ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે જાગૃત કરવા માટે, તેમને એમાં જોડાવવાને ગ્રેસવા માટે અને તેમને સાચી અને કિમ્મિત દોરવણી મળતી રહે એ જોવા માટે આપણાથી થઈ શકે તેટલું બધું જ આપણે કરી છૂટવું જોઈએ.”

આંતર-ખાતાં પરિષદ

૧૯૧૪ ના માર્ચ આખરે વડોદરા રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાં વચ્ચે પરસ્પર સહકાર તથા આયોજન વધારી વહીવટ સરલ કરવા સારું સયાજીરાવે ખાતાઓના વડાઓની પરિષદ મેળવી તે ખુલ્લી મૂકતાં તેમને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું કે:—

“ આ પરિષદનું સ્વરૂપ એકમેકના વિચાર જાણી મંત્રણા કરવાના સમારથાન જેવું રહે એજ યોગ્ય છે. તમારામાંના દરેક પોતપોતાના કાર્યમાં નિષ્ણાત છે. કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ અને યોજનાઓ એવા પ્રકારની હોય છે કે જેમાં જુદા જુદા

ગાનમાંગીતું એકીકરેણુ કરી તે પ્રવૃત્તિ અને યોજનાઓને વધારે સ્પષ્ટ સ્વસ્પ. આપી શકાય છે અને એક અગર તેથી વિશેષ જુદાં જુદાં ખાતાઓના કાર્યને જોડી દઈ નવીન યોજના સફળતાથી અમલમાં મૂકવામાં સુગમતા થઈ શકે છે. મારી ખાસ અભિલાષા આ પરિણામ પ્રાપ્ત કરવાની છે. આ કાર્ય ઉપરાંત વિશેષમાં, અનેક રાજ્યવ્યવહારની આંતરિક બાબતોનો સંબંધ કંઈક અંશે દરેક ખાતા સાથે હોય છે તે બાબતો ચર્ચાનો વિષય બની શકે એમ છે. આ રીતે દરેક ખાતાના વહીવટને વધારે સુગમ અને સફળ બનાવવા માટે જે યોગ્ય સૂચનાઓ કરવાની જરૂર પડે છે તે કરવા માટે માર્ગ સરળ થઈ જાય, તમારે જે યોજનાઓ ખાતા સમક્ષ મૂકવી હોય તે સરળતાથી સાદર કરી શકાય, તેમજ તે યોજનાનું યોગ્ય સમર્થન કરી શકાય તે સર્વનો સત્વર અમલ થાય તે માટે જે અધિકારોની આવશ્યકતા જણાય તે પણ યોગ્યોગ્યતાના પ્રમાણે આપી શકાય એવી આ વ્યવસ્થા છે. "

" હાલની પદ્ધતિને પરિણામે જે અડચણો નડે છે તે તમારા- માંના કેટલાકે મારા અંગળ દર્શાવી છે. સમાનતા અને વ્યવસ્થા આજુ રાખવા માટે કારોબારી નિયમો કડક હોવા જ જોઈએ અને તેને પરિણામે લખાપડીમાં વિશ્લેષ અને અમલમાં મંદતા પણ જણાય, પણ જે જે બાબતોમાં ગુપ્તતા ખાસ જરૂરની હોય અને જાહેરાત અયોગ્ય ગણાય તે તે બાબતો અવશ્ય ગુપ્ત રહેવી જ જોઈએ. પણ એ કાર્યપદ્ધતિને નેટલી સરળ બનાવવી શક્ય અને યોગ્ય હોય તેટલી સરળ બનાવવી તમારા હાથમાં જ છે. કાળજી એટલી જ રાખવાની છે કે તેમ કરતાં રાજતંત્ર ચલાવવામાં જે જરૂરી તત્વો મારા મત પ્રમાણે આવશ્યક છે તેમને અડચણ ન આવવી જોઈએ. "

“ નોકરોની એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ફરવા યોગ્ય ફેરબદલીને સમયે ખાતાના વડા અમલદારની બીજાએ સાથે થતી કડોડી સ્થિતિનો મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે જ. ગતિભેદને અંગે ઉપરિચિત થતી અડચણો, મનોવૃત્તિનું દુશાણ અને ચાહુ પ્રણાલિકાને તોડવા જતાં સખ્તાઇ કરવાથી ઉપરિચિત થતા પ્રસંગથી થતી કડવાશ અને મોટાઓની અક્ષમી વહોરવાની અનિચ્છાથી સુધારાની ક્ષણે તેટલી આવશ્યકતા જણાય છતાં જેમ ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દેવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિક હોય છે તે પણ મારી ધ્યાન બહાર નથી. ઉપર વર્ણવેલી બિનદખલગીરીની પદ્ધતિથી ચાહુ વ્યવહાર સરળ બને છે અને તમારી સ્થિતિ જેખમ વગરની સુરક્ષિત રહે છે. માત્ર તેમ થવાથી જે સંગીનપણું આવવું જોઈએ તે આવતું અટકી જાય છે. શક્ય હોય તેટલા પ્રમાણમાં તમારી સ્થિતિ વધારે સંગીન બનાવવા નિયમોમાં ફેરફાર થઈ શકે, જેથી તમારા ઉપરી અમલદારોની સાથે તમારો પરિચય સરળ થાય અને જે જે બાબતોમાં તમારી યોજના ઉપર વિનંતિ અસ્વીકાર્ય હોય તે બાબતો જાહેર પ્રગટી ગુપ્ત રહે એવી તમારી કુદરતી ઇચ્છા છે તે પણ પાર પાડી શકાય. ગુપ્ત કાર્ય કરવામાં જે સરળતા જરૂરી છે તે સરળતા આપવાની મારી ઇચ્છા છે અને તમારી જાહેર ફરજો બજાવવામાં જાતિભેદ અને વગસગથી ઉપરિચિત થતી કેટલીક અડચણોમાંથી તમને બચાવી દેવાની પણ મારી ઇચ્છા છે. સમસ્ત રાજ્યને હિતકર કાર્યોને વ્યક્તિઓના હિત કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપવાનું સુગમ બની શકે. આમ હોવાથી તમારા રક્ષણ અર્થે કરવા યોગ્ય નિયમો તમારે જ ધડવાના છે. નિયમો ધડતી વખતે માત્ર એટલું જ લક્ષમાં રાખવાનું કે એકદમ રાજ્યધારણમાં જેવી નિંદનીય ખટપટો, વગવસીઓ અને મહેરબાનીનાં તત્ત્વો નજરે પડે છે તે એમાં પ્રવેશી શકે નહીં. કડક અમલદારને ટીકાઓથી ઉદ્ભવતા

પ્રસંગોની સામે અવશ્ય ટકી રહેવું પડે, એ સ્વાભાવિક છે. આવી દીકાઓ નાના અને મોટા સર્વે તરફથી ત્યાં સુધી રાજ્ય બંધા-રણને જૂના કાળથી આવશ્યક મણાતાં ખટપટનાં તત્ત્વો દૂર રાખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ચાલુ જ રહેવાની. આવી ખટપટે પોતાના સ્વાર્થ માટે અગર પોતાના મિત્રના હિત માટે આત્મા જ કરવાની. પણ પ્રજાના અને અમલદારોના માનસનું પરિવર્તન અને અરબલિત ન્યાય અને કડકાઈનો અમલ લાંબા વખત સુધી ચાલુ રહેવો જોઈએ. તેમ કરવા માટે તમારી વફાદારી અને સહાયની આશા હું રાખી રહ્યો છું, મારી સહાય તો અવશ્ય મળશે જ. ”

પુરોહિત નિબંધ

૧૯૧૪ ના એપ્રિલમાં સયાશ્રાય નાદુરસ્ત પ્રકૃતિને લીધે યુરોપ સિધાળ્યા તે પહેલાં મળેલી ધારાસભાની બેઠકમાં ‘હિન્દુ પુરોહિત નિબંધ’નો મુસદ્દો રજૂ થયો હતો. આ મુસદ્દાનો હેતુ હિન્દુ લગ્નવિધિ તથા ખીજા વિધિઓ શાસ્ત્રોક્ત રીતે, યજ્ઞમાનને સંતોષે એવી રીતે, ગોર અથવા હિપાખ્યાય અગર પુરોહિત કરી શકે તે માટે ચિહ્નિત પુરોહિતો તૈયાર કરી તેમને પરવાના આપી તેમની મારફત ધાર્મિક સંસ્કારો શુદ્ધ રીતે કરાવવાનો હતો. સયાશ્રાય આ માદ્યાર બેઠકમાં તા. ૧૪ મી એપ્રિલે હાજર રહ્યા. મુસદ્દા સામે સનાતની હિન્દુઓની મહાન સંસ્થાઓનો વિરોધ ધ્યાન પર લઈ દીવાન વી. પી. માધવરાવે સયાશ્રાયની સંમતિથી મુસદ્દાની વિચારણા બિનમુદત મુલતવી રાખી પણ તે પાછળથી પસાર થયો હતો.

કેટલીક પ્રગતિ

૧૯૧૩-૧૪ માં પોલીસ ખાતાની પુનર્ધરના થતાં વડોદરા

શહેરમાં દ્રાવિડ પોલીસની શરૂઆત થઈ. મહારાજના હુકમથી તપાસ થયો તે પ્રમાણે વેપાર ઉદ્યોગ ખાતાના વડા શ્રી. મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીએ ‘ ખેડૂતોની દેવાદારી સંબંધે અહેવાલ તથા ‘ ખાનગી ખાતાના નોકરોની સામાજિક સ્થિતિ સંબંધે અહેવાલ ’ બહાર પાડ્યા. વડોદરા રાજ્યમાં ખેતીવાડી, વેપાર તથા ઉદ્યોગના વિકાસ માટે સલાહકાર સમિતિ નીમાઈ તથા ઉદ્યોગોને લોન (કર્ન) આપવાની ગેરંટી થઈ. આ અરસામાં વડોદરામાં વેપારી મંડળ (એમ્પર એવ કોમર્સ) ની શરૂઆત થઈ. ‘ મહારાણી ચિમણાબાઈ રોક્રોફ્ટશિપ ફંડ ’ ની સ્થાપના ૧૯૧૨-૧૩ માં થઈ. તેનો ઉપયોગ સ્ત્રી કૌશલ્યોને ઉત્તેજન આપવામાં થાય છે. વિદ્યાર્થીઓ પરદેશ મણવા જાય તો તેમને કર્ન રાજ્યમાંથી ઓછા વ્યાજે આપવા સંબંધી નિયમો આ વર્ષમાં મંજૂર થયા. ગામ પંચાયતો તથા સુધરાધઓને ફરજિયાત કૌશલ્યોના કાયદાના અમલને અંગે ફંડ કરવાના અધિકાર મળ્યા. રાજ્યના વર્તમાનપત્રોમાં વડોદરા રાજ્ય સંબંધે અગર બ્રિટિશ હિન્દ સંબંધે જે કંઈ લખાણ પ્રગટ થાય તે સંબંધે વાંકે રહી જે તે ખાતાનું જે તે ખાખત ખ્યાન ખેંચવું તથા વર્તમાનપત્રો તથા છાપખાનાંના સંચાલકો ઉપર દેખરેખ રાખવું ‘ પ્રેસ રિપોર્ટ ખાતું ’ ૧૯૧૧-૧૨ માં શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું તે આ વર્ષમાં કાયમ કરવામાં આવ્યું.

વી. પી. માધવરાવનાં મંતવ્યો.

વડોદરા રાજ્યમાં ક્ષેત્રફળ તથા વસતિના પ્રમાણમાં વધારે પોલીસ હોવા સંબંધે ચર્ચા કરતાં દીવાન વી. પી. માધવરાવે ૧૯૧૩-૧૪ ના રાજ્યકારંભારના અંગ્રેજી અહેવાલમાં (પૃ. ૨૧૬) જણાવ્યું કે:—

“ For its area and population, the Baroda

State is very much more overpoliced than either Mysore or Travancore. In Baroda, the sanctioned strength was, during the year under report, 1 policeman per 1.66 sq. mile and for every 411 persons; while the respective figures for Mysore in the same year were 4.88 sq. miles and 947 persons; and for Travancore 4 sq. miles and 1931 persons. These figures speak for themselves. "

વડોદરા રાજ્ય એકબીજા નહીં હોવાથી પોલીસ વધારે રાખવી પડે છે ને ખર્ચ વધારે આવે છે એ વાત મહુમ માધવરાવના ધ્યાન બહાર હોવાનું જણાય છે. ન્યાય તથા કારોબારી કામ જુદાં પાડવાના સુધારાને અંજલિ આપતાં એ જ દીવાને આ રિપોર્ટમાં. (પૃ. ૨૨૧) જણાવ્યું છે કે:—

" While on the one hand it (separation of the Executive and Judicial functions) has contributed to the speedy and effective administration of justice, it has not on the other hand, so far as I could see, weakened the hands of the Executive or affected their efficiency. "

હિદારમતવાદી દીવાને બ્રિટિશ હિન્દના કારોબારીઓની આ સુધારા સામેની દલીલનો વડોદરાના અનુભવથી રહીઓ આપીને બતાવ્યું કે આ સુધારાથી લોકોને ઝડપી અને સારો ન્યાય મળવાના લાભ સાથે કારોબારી અમલદારોની કાર્યક્ષમતામાં ઘટાડો થતો નથી.

યુરોપમાં ઓછો ખર્ચ

૧૯૧૨ માં સયાજીરાવે યુરોપ ન જતાં જિનાબો જીટીમાં ગાજેલે તે વખતે લોર્ડ હાર્ડિંગને પત્ર લખતાં તેમણે જણાવ્યું છે કે હિન્દમાં હવા ખાવા કરતાં યુરોપની મુસાફરી ઓછી ખર્ચાળ હોય છે, છતાં તબિયતને વધુ ફાયદો કરે છે. ખરેખર જોઈએ તો યુરોપમાં તેઓ એક સદૃશરૂપ તરીકે જીવન ગાળતા હોવાથી હિન્દના રાજવી જીવન કરતાં ત્યાં ઓછો ખર્ચ આવે એ કુદરતી હતું. તેઓ ખીન્ન કેટલાક રાજાઓ માફક લખલૂટ ખર્ચ કરતા ન હતા.

યુરોપ ગયા

સયાજીરાવ ૧૯૧૪ ના એપ્રિલમાં મહારાણી ચિમણાબાઈ સાથે યુરોપ ગયા. ત્યાં એ જ સાક્ષના ઓગસ્ટમાં જર્મની તથા ઓસ્ટ્રિયા હંગેરી એક બાજુ અને ખીજી બાજુ શ્વેટ્સિટ્ઝન તથા ફ્રાન્સ વગેરે મિત્રરાજ્યો વચ્ચે વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. તેથી જે સુસ્કેલીઓ રાજદંષતીને સહેલી પડી તેનું વર્ણન આ પછીનક પ્રકરણમાં કરીશું.

પ્રકરણ ૧૬ મું

વિશ્વયુદ્ધનાં વર્ષો (૧૯૧૪-૧૯૧૮)

યુરોપમાં

૧૯૧૪ ના એપ્રિલની તા. ૧૮ મીએ રાજદંપતી વિશ્વયુદ્ધના યાદગાર વર્ષમાં તે દાટવાં પહેલાં તબિયત સુધારા માટે યુરોપ જવા ' માન્ડુઆ ' રટીમરમાં નીકળ્યાં. ક્યા ક્યા સખસો રાજદારી શકદારો હોવાથી મળવા લાયક નથી તેનો યાદી હિંદી સરકારે આ વખતે પણ સચાજરાવને મોકલી હતી.

મહારાણી ચિમણાબાઈને અકસ્માત

ફ્રાન્સ પહોંચ્યા પછી રાજદંપતી પેરિસ ગયાં. ત્યાં મેરીએ-આદ-માં આગસે વર્ષે જે ' રોલર-રોટ ' કરવાનું ચિમણાબાઈ શીખેલાં તથા : રાજમહેલમાં પ્રયોગ કરી જોયેલો તે કળામાં વધુ હોંશિયાર થવા પેરિસમાં તેમણે ' રોટીંગ 'માં એક અંગ્રેજ પુરુષ શિક્ષકની મદદથી વધુ પાઠ લેવા માંડ્યા. એક દિવસ તેમને પૂગ શિક્ષકના ' રોટ 'માં ભરાઈ પડતાં શિક્ષક અને ચિમણાબાઈ બંને પડી ગયાં, અને મોતીનો કિંમતી કંઠો તૂટી ગયો. મહારાણીને વાગવાથી બિહાનામાં થોડા દિવસ સુધી રહેવું પડ્યું. આ અકસ્માતની અસર લગભગ એક દરકા સુધી રહી.

રાજદંપતી છૂટાં પડ્યાં

રાજદંપતીએ જૂનમાં એવીયાં-લ-બાંમાં ઉપજી ઝરાના પાણી પી,

જુલાઈમાં વીથી અને કાર્લસ્પાદ રહેવાનું હતું. જુલાઈની શરૂઆતમાં બન્ને જણાં લંડનમાં હતાં, તા. ૧૪ મીએ કાર્લસ્પાદ જવા ચિમ્બુઆઈ ઉપડ્યાં, અને સયાજીરાવ વીથી (ક્રાન્સ)ના ઉપજી કરાની સારવાર લેવા લાગ્યા. એટલામાં ૧૯૧૪ ના જુલાઈ આખરે અને ઓગસ્ટની શરૂઆતમાં જર્મની તથા ઓસ્ટ્રીયા-હંગેરી સાથે મિત્રરાજ્યો વિશ્વયુદ્ધમાં જિતયો. તેથી સયાજીરાવનો વડોદરે પાછા ફરવાનો વિચાર થયો.

યુદ્ધ ફાટતાં

ક્રાન્સ તથા સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પરિસ્થિતિમાં સપડાવાથી 'વીથી'માં સયાજીરાવને રહેવા કરવાની મુશ્કેલીમાં હોટેલનો ખેતેજર ઉપયોગી થઈ પડ્યો. તેણે પોતાનું રહેવાનું ઘર વાપરવા આપ્યું. તે વખતે મહુમ ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે 'વીથી'માં મુશ્કેલીમાં મુકાયા હતા. તેમને તથા ખીજ એ ત્રણ હિન્દી ગૃહસ્થોને સયાજીરાવે પોતાની સાથે રાખી લીધા. સયાજીરાવને છત્તીસગઢ જવા માટે યોગ્ય પાસપોર્ટ વગેરે આપવાની સ્વિટ્ઝરલેન્ડ એલચી ખાતા મારફત વ્યવસ્થા થઈ. ઓગસ્ટની ૧૩મીએ પાસ સલૂનમાં મહારાજને પેરિસ પહોંચાડવામાં આવ્યા. તેમણે શ્રી. ગોખલે, મિ. અને મિસેસ બહાદુરજી, મિસ પેટીટ, તથા ખીજ સાત આઠ હિન્દીઓને સાથે લીધા હતા. તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટે તેઓ પેરીસથી લંડન જવા શ્રી. ગોખલે સાથે નીકળ્યા ને ખીજે દિવસે ત્યાં પહોંચ્યા.

ચિમ્બુઆખાઈનો મુશીબતો

કાર્લસ્પાદમાં તબિયત સુધારતાં ચિમ્બુઆઈ ગાયકવાડ સર્વિયા તથા ઓરિદ્યા વચ્ચે યુદ્ધ જાહેર થવાને લીધે કંફોડી

સ્થિતિમાં મુકાયાં. આ બે દેશો વચ્ચે યુદ્ધ તા. ૨૫ મી જુલાઈએ જાહેર થયું હતું. તે વખતે ચિમ્બુઆર્થ ' હોટેલ ઇપીરિયલ 'માં રહેતાં હતાં. પણ તે હિમરાવ વર્મના દરબજાના લોકો માટે હોવાથી ખર્ચાળ હતી તથા વધારે ખર્ચ માટે નાણાની સવડ નહતી. ડૉ. ટોએફરની સલાહથી તેમણે ' સેવોય વેસ્ટ એન્ડ હોટેલ 'માં જવાનું નક્કી કર્યું. બીજે દિવસે તો આ કાકતર પણ યુદ્ધ ફરજ બજાવવા જતા રહ્યા. આ નવી હોટલના માલિકે ચિમ્બુઆર્થને પાસપોર્ટ મેળવવાની સલાહ આપી. તા. ૫ મી ઓગસ્ટે ખબર પડી કે ઇંગ્લંડે જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે. તે વખતે ઇંગ્લંડ કે ફ્રાન્સના સમાચાર મળે એમ નહતું અને બેંકમાં નાણાં રોકાઈ ગયાં હતાં ને થોડી જ રકમ હાથ આવે એમ હતી. બ્રિટિશ એલથી ખાતેથી ખબર મળી કે પાસપોર્ટ મળી ગયા છે. કાર્સ્થાદનો બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ મદદ આપવા તૈયાર હતો. એટલામાં ઇંગ્લંડે ઓરિફ્રા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યો તો ખબર આવી. લૉર્ડાનથી તાર આવ્યો કે સચાશ્રય લંડન જાય છે તેથી તેમની સાથે મહારાણી બેઝાર્થ જાય. પરંતુ તેનો અમલ કરવાનું શક્ય નહોતું. કાર્સ્થાદમાં સપડાઈ ગયા જેવી સ્થિતિ થઈ.

હોટેલ આગળ હુદ્દલડ

એક બપોરે મહારાણી તથા તેમના કંપેનિયન મિસ ટોટનહૅમ ફરીને પાછા આવતાં ખબર પડી કે સેવોય હોટેલ આગળ તોફાન ચલું હતું. જેમ તેમ ચિમ્બુઆર્થ બાગીના દરવાજેથી હોટેલમાં પેઠાં ને ટોળાંએ જે ફ્રેન્ચ રસોઈઆ સામે તોફાન મચાવ્યું તે બોલ્યું. હિસ્કેરણીભર્યાં બાપણો ટોળામાં ચતાં હતાં ને ટોળું ખૂબ ગુસ્સે હતું. રાતના ૧૧ વાગે ટોળાં વિખેરાયાં ને મહારાણીને સમજાયું કે પરિસ્થિતિ બચબરેલી છે.

રવાના થવા માટે ખટપટ

કાઉન્ટ બકથોલ્ડને તાર કરવામાં આવ્યો. તેણે તેમને વિએના પહોંચાડવા જણાવ્યું પણ ચિમશ્યાખાઈ દક્ષિણ જર્મની મારફત સ્વિત્ઝરલંડ પહોંચવા ઇચ્છતાં હતાં. કાઉન્ટે વિએનાથી 'વોડેરાની મંડળી'ના નામ માધ્યા અને લોર્ડાંનથી ખખર આવી કે તમે સહેલાઈથી સ્વિસ અને ફ્રેન્ચ સરહદ ઓળંગી શકશો. આ ચિંતાબરહા દિવસોમાં ચિમશ્યાખાઈનું વજન આશરે ૧૪ પાઉન્ડ નેટહુ' ઘટી ગયું હતું ! સયાશ્રાવે લંડનથી એક હજાર પાઉન્ડ કાઉન્ટસ બેંક મારફત મોકલતાં નાણાની મુશ્કેલી ટળી ને બીશેના નાણા આપી શકાયાં. તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટે કાથરબાદ છોડવાનું હતું. લોર્ડાંનના બ્રિટિશ કોન્સલ મોંગેલાંએ આ પ્રસંગે ઘણી મદદ કરી હતી.

મુસાફરીના પહેલો પ્રયાસ

તે પ્રમાણે મહારાણી ચિમશ્યાખાઈ, મિસ ટોટનહૅમ તથા સાથેનાં માણસોએ મુસાફરી કરવાની હોવાથી નોકરો તથા સરસામાન ટ્રેન મારફત અગાઉ રવાના કરવાનો હતો, અને મહારાણી તેમની કંપેનિયન તથા બેરન જર્લોક (Gerlach) તથા એક અમલદાર મોટરકારમાં સરહદના એગર ગામે જવા રવાના થયાં, ને કેસર વિલ્હેમ હોટેલમાં ભિતર્યાં. એગર (Eger)ના લશ્કરી અમલદારને બેરને મહારાણી વએરેના સરહદ છોડવાના કાગળો બતાવ્યા ત્યારે જણાવવામાં આવ્યું કે આજે સવારે જ હુકમ આવ્યો છે કે પરરાજ્યના શહેરીઓ પાસે લશ્કરી પરવાના ન હોય તો તેમને રોકાશે. મહારાણીને બેરને આ ખખર આપી, ને જણાવ્યું કે કદાચ આ કાગળો મુજબ તમે જર્મની જઈ શકો પણ બે રેશન

પછી આવતા સરહદી યાજ્ઞે વડા મથકેથી હુકમ આવતાં સુધી તમને રોકવામાં પંથ આવે, કારણ હિન્દી રાજવંશોની આ લોકોને ખબર નથી ને તેઓ એમ માને છે તમે તો ઇંગ્લંડના રાજવંશના સંગાં હશે, અને હિંદુસ્તાનમાં ક્ષિટનનું રાજ્ય હોવાથી મહારાણી ક્ષિટિય છે ને તેથી તે અમારી દુશ્મન છે. લશ્કરી ઉપરીએ તમને જર્મની નહીં જવાની સલાહ આપી છે ને કાર્લસ્વાહ પાછા ફરવા અગર વિયેના જવા કહે છે, તેમણે તમારા કાગળો રાખી લીધા છે ને તે તેઓ વિયેનામાં યુદ્ધમંત્રી તરફ મોકલશે. મહારાણીએ આ પરાજય સ્વીકારી લીધો ને તેઓ કાર્લસ્વાહ પાછાં ફર્યાં.

મિ. ઓલિયની સલાહ

સેવોમ હોટેલના મેનેજર મિ. ઓલિય મહારાણીને પાછાં આવેલાં જોઈ ગમરાઈ ગયા ને તેમની વીતક સાંભળી લીધી, અને સલાહ આપી કે હવે તમે મારા સિવાય જીજ્ઞા ઠાઈની સલાહ ન લેશો, હું તમને એક ખાનગી માણસ તરીકે, એરકોટ વગર મારી ખાતરીના સંદેશવાહક પઠાવાળા સાથે એક કારમાં મોકલીશ.

સહેલાઈથી નાસવાની ગોઠવણ

તા. ૨૪મી ઓગસ્ટની સવારે જે મોટરગાડીઓમાં ટેટલોક સરસામાન ગોઠવવામાં આવ્યો, ને માણસો બેસાડવામાં આવ્યાં. એકમાં મહારાણી ચિમણાચાઈ તથા મિસ ટોટેન્હેમ બેઠાં; બીજા ગાડીમાં મિસેસ બરોઝ (જેમની પાસે મહારાણીનું ઝવેરાત એક કોલ્ડ બેગમાં હતું), મહારાણીના ખાનગી સેક્રેટરી શ્રી. નીલકંઠરાવ અભેગાંવકર અને સેવિકા (Maid) યમુના હતી. નાણાં ગદી ટિનની પેટીમાં હતાં. સરહદે પહોંચાડતાં ૪૪૦૦ કૅનર (ઓરિડિયન) બન્ને શેફરોને આપવાના હતા. મુસાફરી લીન્ડથી ઈન્સબ્રુક થઈ ઝુરિક સુધી કરવાની હતી.

ખોટાં વર્ણન નીચે મુસાફરી

દક્ષિણ અમેરિકાના વેસ્ટ ઇન્ડિયનના વર્ણન નીચે આ હોંઘિયાર શોફરો તથા પટાવાળા વડોદરાની મંડળીને લઈ જતા હતા. આ વાત કેવી રીતે ફક્ત પાંચ કોનરની લાંચથી ગોઠવાઈ તે મહારાણીને લેંડેકમાં સમજાવવામાં આવતાં તે હસી પડ્યાં. ત્યાંના પોલીસ પૂર્વ હિન્દીઓ તથા પશ્ચિમ હિન્દીઓનો ભેદ સમજતા ન હતા; ને જ્યાં સમજ્યાં ત્યાં બક્ષિસ આપી પતાવી લેવામાં આવ્યું. સરસામાન ઉપર પણ ધ્રાણનપેપર વોટાળી ખરાં નામને બદલે બલતાં નામ લખવામાં આવ્યાં હતાં કે જેથી આ ઠગાઈ પકડાઈ ન જાય; કારણ અસલ સામાન ઉપર તેા મહારાણી વગેરેના ખરાં લેખેલ હતાં. એમ કરતાં કરતાં ફેડકિય પહોંચતાં શોફરોને ૪૪૦૦ કોનર આપવામાં આવ્યા, સંદેશવાહક પટાવાળો ઓરિફ્યાની સરહદ બહાર સ્વિસ સરહદમાં પહોંચાડવા સાથે જ આવેલો હતો ને તેણે મિ. ઓલિવની આ યોજના કહી હતી. છેવટે આખી પાર્ટી સ્વિસ સરહદ સુધી પહોંચી અને પૂલ ઓળંગીને સ્વિત્ઝરલંડમાં આવી. ખોટાં નામ તથા વર્ણન નીચે મળેલા પાસપોર્ટની મદદથી આમ વડોદરાના મહારાણી અને મંડળી સુખરૂપ તટસ્થ દેશમાં આવી પહોંચ્યાં.

છેવટે ઇંગ્લાંડમાં

છેવટે આ સરહદે મિ. ઓલિવના માણસો પાછા ફર્યા ને આ યુક્તિ સફળ થવાથી હોટેલનો મુખ્ય પટાવાળો ખૂબ રાજી થયો. તેને સુંદર બક્ષિસ મળી. આગળ મુસાફરી કરતાં ચિમલુઆઈ ઝુરિક થઈ ઊંચી પહોંચ્યાં. ત્યાંથી તાજાંતોગ ગિરદીવાળી આગગાડીમાં મુસાફરી કરી લાયોં પહોંચ્યાં. ત્યાંથી પેરિસ મહાસુધીજતે જઈ

હાથ ખંદરે પહોંચ્યાં; હોસ્પિટલચિપમાં તા. ૩૭ સપ્ટેમ્બરે સાઉથેમ્પ્ટન સુધી મુસાફરી કરી, ત્યાંથી બધાં લંડન ગયાં. સયાજીરાવ તે વખતે હેરોગેટ હતા ત્યાંથી મહારાણી સાથે બેગા થવા આવ્યા, અને બન્ને જણુ ત્રણેક અઠવાડિયાં માટે સ્કોટલેન્ડ ગયાં. દરમ્યાન ખખર પડી કે વડોદરાના મહારાજાએ બ્રિટિશ સરકારને રાજ્યનાં સર્વ સાધનો યુદ્ધ માટે અર્પણ કરેલાં હોવાથી વડોદરાનાં મહારાણી આદ્યાં તો જતાં નથી એવી તપાસ જર્મનો તરફથી એગરમાં થઈ હતી, અને વડોદરાની મંડળીને કાર્લસ્પાહ પાછા મોકલવામાં એગરના ઓરિયન ગવર્નરે વડોદરાનાં મહારાણીની સેવાજ કરી હતી. પોતાના દુશ્મનના મિત્રની રાણીને જર્મની ખરાં નામ નીચે સરહદ છોડવાની સમવડ ન જ આપે એ દેખીતું હતું. તેથી દક્ષિણ અમેરિકાના ‘વેસ્ટ ઇન્ડિયનો’ તરીકે નાસી છુટવાની યોજના અમલમાં મૂકનારની ચતુરાઈનાં વખાણુ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે ! મહારાણી ચિમણુબાઈને યુદ્ધ શાદી નીકળતાં રોમાંચકારી પ્રસંગોનો અનુભવ થયો, તેને લોકોએ અવનવા રંગો આપી નવલકથા જેવી કાલ્પનિક કથાઓ જોડી કાઢી અને મહારાણીની સાહસકથાની ગાથા ગવાઈ.

હિંદ તરફ

તા. ૨૧મીએ સમ્રાટ જ્યોર્જ પાંચમાની મુલાકાત લીધા પછી મહારાજ તથા મહારાણી, તા. ૨૪મી ઓક્ટોબરે હિંદ આવવા માગતાં હતાં. પણ ‘ગાહિટ’નો હુમલો થવાથી તે સ્ટીમરમાં સયાજીરાવ નીકળી ન શક્યા. પંદર દિવસ પછી ‘માલોન્ગ’ સ્ટીમરમાં બેઠા. છેવટે અનેક રોમાંચક પ્રસંગો અનુભવી તા. ૪થી ડિસેમ્બરે મુંબઈ પહોંચ્યાં ને રાજદંપતી વડોદરે મુખરપ આવી પહોંચતાં રાજ્યનાં પ્રજાજનોએ તેમનું અપૂર્વ સ્વાગત કર્યું તથા અતિહાર

દર્શાવ્યો. આ વખતે એક જ ગાડીમાં રાજદંપતીએ સાથે બેસી પડદો પાળ્યા વગર ખુલ્લી રીતે રાજમાર્ગમાંથી પસાર થઈ રાજ-મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો.

સમારંભો

૧૯૧૫ ના જાન્યુઆરીમાં મહેમાણામાં કડીપ્રાંત ખેતીવાડી પ્રદર્શન બરાબર હવું તથા પાટણમાં વોટર વર્કસ તથા કીલાચંદ દેવચંદ પ્રસ્તુતિશૃદ્ધ, બાળાબાઈ કલ્પ સયાજીરાવના હસ્તે ખુલ્લાં મુકાયાં. માર્ચ માસમાં વડોદરામાં બરાયેલી સંસ્કૃત પરિપક્વતાં તેમણે બાપણ કરતાં જણાવ્યું કે સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ વધારે હિતસાદથી અને વિવેચક દૃષ્ટિથી, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તથા સંશોધક પદ્ધતિથી ચાલવો જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણા વિદ્વાન શાળીઓ અને પંડિતો આ મોટું કાર્ય ઉપાડી લઈને સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટતા વિષે બહોળી જાહેરાત કરે નહીં ત્યાં સુધી સંસ્કૃત વિદ્વાનો લાભ સામાન્ય રીતે લોકોને ઘેરેઘેર મળે નહીં.

તા. ૧૭ મી માર્ચે વડોદરામાં આરોગ્ય પ્રદર્શન બરાબર તેમાં પરિતોષિકા તથા બીજી બક્ષિસો સયાજીરાવના હસ્તે અપાયાં હતાં. જૂન જુલાઈમાં મહારાજાએ કોર્લોમદ, કોચીન, ત્રાવણકોર, બંગલોર થઈ દંપતી અને વિજયનગરના અવરોધો જોયાં.

સમ્રાટનું સૌજન્ય

૧૯૧૪ માં ના. સમ્રાટની લંડનમાં લીધેલી મુલાકાત વખતે સયાજીરાવને અનુભવ થયો કે દિલ્લી દરબારના જનાવ સંબંધે સમ્રાટના મનમાં જરા પણ રોષ ન હતો. બિલકુલ તેમણે સયાજીરાવ સાથે પ્રેમપૂર્વક વર્તન રાખ્યું હતું. મહાયુદ્ધ શરૂતાં રાજ્યના સર્વ-માધેનો ખ્રિષ્ટિય સમ્રાટને ચરણે ધરવાના અતિ હિદાય વર્તોવને લીધે

સમ્રાટની નજરે સયાહરાવ સામે મુકાતાં ખોટાં તહોમતો ઊડી ગયાં હતાં, ને તેની જગ્યા ઉપકારવૃત્તિએ લીધી હતી. આ યુદ્ધમાં થોડા, તંબૂ, રેલ્વે સામાન, તથા બીજી દેણગીઓ ઉપરાંત રાજ્યે યુદ્ધસંચાલન અગર બીજાં મદદનીશ કામો માટે આશરે ૩૫ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા તથા યુદ્ધ પૂરું થતાં મુઘી પાછળથી માસિક ૧૨ હજાર રૂપિયાની ચાલુ મદદ કરી હતી. રાજ્યના સાધનોના પ્રમાણમાં વડોદરા રાજ્યની મદદ બીજા કોઈ દેશી રાજ્ય કરતાં જરા પણ ઊતરતી ન હતી, બિલટી કાંઈક અંશે વધારે હતી.

વાઈસરોયની ગેરસમજણ

તેમ છતાં ૧૯૧૫ માં દિલ્લીમાં ગેરસમજણનાં જળાં ચાલુ રહ્યાં હતાં એમ મિસ ટોટનહેમ તથા વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ વચ્ચે થયેલી વાતચીત ઉપરથી લાગે છે. એ વર્ષના ફેબ્રુઆરીમાં મિસ ટોટનહેમ દિલ્લીમાં દસ દિવસ ગાળવા ગયાં હતાં તે વખતે વાઈસરોયને ત્યાં તેમને ગાર્ડનપાર્ટીનું આમંત્રણ મળ્યું હતું. ત્યાં જતાં તેમનો 'હાઉસ પાર્ટી' સાથે પરિચય કરાવવામાં આવ્યો. અને લંચ લીધા પછી ફ્રોન્ટગ્રેન્ડમાં વાઈસરોય હાર્ડિંગ તથા મિસ ટોટનહેમ વચ્ચે મિસ ટોટનહેમના પુસ્તકમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે નીચે મુજબ વાતચીત થઈ.—

“ યુરોપમાં ગાયકવાડ અસંતોષકારક લોકોને કેમ મળે છે ? બીજા રાજવીઓ તેમ કરતા નથી.

“ એવા માણસોને મહારાજા મળવા માગતા નથી, પણ તેઓ પોતે થઈને તેમની પાસે આવી પડે છે. દાખલા તરીકે, ગયે વર્ષે આખા ક્રાન્સમાં અમારી ‘ પાર્ટી ’ પાછળ પાછળ એક દાકતર આવ્યા કરતો અને જ્યારે

મહારાજના દીવાને પોલીસને જોલાવવાની ધમકી આપી ત્યારે જ તેની હેરાનગતિ બધ પડી; આપે જે સખસોને ન મળવાની યાદી આપી હતી તેમાં તેનું નામ નહતું. એ યાદી અત્યારે પણ મારી પાસે છે. મહારાજ જાણતા હતા કે એ દાક્તર કેવા પ્રકારનો માણસ છે, જે કે આપની સુખ પોલીસ તે જાણતી નહતી. મહારાજ આવા અસંતોષ-કારક લોકોને ઉત્તેજન આપતા જ નથી. =

હા—“ બધા રાજવીઓ તેમના વિરુદ્ધ જોડે છે. ૧૯૧૩ માં સયાજીરાવને મુલાકાત ન આપવા મેં સમ્રાટને સલાહ આપી હતી. અને અગ્રે વર્ષે ફેબ્રુઆરીમાં પેલા જમણુ વખતનો બનાવ-સયાજીરાવે આમ કેમ કયું ? ”

ટે—“ દાક્તરોની સલાહને લીધે મહારાજ જમણુ વખતે કાંઈ પીણું પીતા નથી. આપને હું ચોક્કસ કારણ જણાવું ? (વાઈસરોયે ડોક્ટર ધુણાવી ફકાર બજાવ્યા) ના. સમ્રાટની સલામતી લેવડાવવા ગ્લાસ ભરવા નોકરો દ્વારા ત્યારે સયાજીરાવે પોતાના વાઈન ગ્લાસ ઉપર એમ બતાવવા હાથ મૂક્યો કે તેમને દારૂ નોઈતો નથી; કારણ તેઓ એક હિન્દુ તરીકે ફક્ત પાણી જ પી શકે; તે ક્ષણે તેઓ ખાણા પર થતી વાતચીતમાં ભંગ પાડવા માગતા નહતાં અને તેમણે ધાયું નહતું કે તેમને માટે પાણી માગવાની જરૂર પડશે. ત્યારે બધા આરોગ્યપાન કરવા જિભા થયા ત્યારે પીવાનો ડોળ કરવા માટે ગ્લાસ જીતકવાની યુક્તિ અજમાવવાનું પ્રસંગાવધાન તેમને ન રહ્યું; અને આ બનાવને તેમની અસમ્યક્તાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. મહારાજને આવી બાબતમાં કોઈ માહિતી આપતું નથી અને મદદ

કરતું નથી. તેમનું હૃદય સારું છે; આ બધું તેમનું કમનસીબ છે, પણ તેમાં તેમનો વાંક નથી; અને વળી, મહારાણી કે જેમને કેટલાક રાજ્યવ્રોહી માને છે તેમની આવી બાબતોમાં જરાપણ અસર નથી; તેઓ તો પોતાના માટે તથા પુત્રો માટે વધુ સગવડો તથા લાભ મેળવવા સંજોગોનો સામનો જ કરતાં હોય છે. મહારાજને કાઠની મદદ મળતી નથી, અને મને એમ લાગે કે કે-જાણે તેઓ એક બગડી ગયેલા છોકરા હોય ને તેઓ કાંઈ પણ સારું કરી શકે જ નહીં એવો વર્તાવ તેમની સાથે રાખવામાં આવે છે. જો આપ તેમની પીઠ યાજડો તો.....? ”

“ પ્રથમ તેમણે કાંઈ કરી બતાવવું જોઈએ, પછી હું તેમની પીઠ યાજડીશ. ”

“ આપ તેમને વાઈસરીગલ હોજમાં આવવા આમંત્રણ આપો તો અદ્વિત ફેરફાર થશે. ”

“ પણ બીજા રાજવીઓ શું કહેશે ? (વિચાર કરીને) ખાતરી થતી નથી. પણ આ ખુલાસો તો હું પહેલીવાર જ સાંભળું છું. મેં સમ્રાટને જણાવી દીધું છે કે મેં તો ગાયકવાડમાં સુધારો થવાની આશા છોડી છે. ”

“ એમ ના કહેશો. તેમને એક વધુ તક આપો. તેમનો રાજવી દરજ્જો છતાં તેઓ કેટલીક વખતે એવા કદંગા હોય છે કે હું તેના ઉપર જોડલો બાર મૂકું તેટલો ઓછો છે. તેમના પુત્રો નિખાવસપણે કહે છે કે “ અમારા પિતા રાજના પુત્ર તરીકે જન્મેલા નથી. ”

“ ગયે વર્ષે તેઓ યુરોપ ગયા ત્યારે મારા પત્રના જવાબમાં

તેમણે જે અવિચારી પત્ર લખ્યો તેનું શું? મને તે વાંચી
ધણે ગુસ્સો ચડ્યો હતો. "

ટો—" મહારાણીએ આ પત્ર ન મોકલવા ખૂબ વિનંતિ કરી હતી
પણ તે વખતે તેમને ' હડીલા છોકરા ' જેવી લાગણી થઈ
આવી !

હા—(માથું ધુણાવી) = આ તો બહુ કઠણ વાત છે. "

ટો—" આપે બીજા રાજાઓની વાત કહી. હા, મહારાજ તેમને
ગમતા નથી કારણ સુધરેલા આગળ પડતા રાજકારભારને
હીધે સયાજીરાવ આગળ આવ્યા છે. પણ જે વાઈસરોય
(હાર્ડિંગ) ગાયકવાડ તરફ મૈત્રીનો હાથ લંબાવે ના તેઓ
પણ આપને અનુસરશે. "

ફરીથી હોર્ડ હાર્ડિંગે ડોકું ધુણાવ્યું. સંવાદ પૂરો થતાં તેઓ
આજ્ઞા ગયા. મિસ ટોટનહોમે થોડા વંદન કરી વાઈસરોયનો આભાર
આપ્યો.

કદાચ મિસ ટોટનહોમે આ મુલાકાતનો જે અહેવાલ આપ્યો
છે તેમાં કેટલીક અતિશયોક્તિ હશે, તો પણ તેમણે સયાજીરાવ વતી
કેટલીક દલીલો કરી હશે એ માનવા જેવું છે.

૧૯૧૫ માં સયાજીરાવે યુદ્ધ માટે વિમાનો ખરીદવા સારું પાંચ
લાખ રૂપિયા આપ્યા તથા અર્ધ સરકારી પત્ર ' ધી પાયોનીયર '
તેમની સ્તુતિ કરી. એજ વર્ષના સપ્ટેમ્બરમાં ડહેરાડૂનમાં વાઈસરોય
વિશ્રાંતિ લેતા હતા તે વખતે સયાજીરાવ મસૂરી તરફ હતા.
તેમની સાથે વાતચિત કરવા મુલાકાતની સગવડ મળવા તેમણે
વિનંતિ કરી. પણ ગર્ભિત કપડા સાથે વિવેકપૂર્વક, મુલાકાતની

સમવડ સકય ન હોવા બાબત દિલગીરી સાથે, નકાર બહુવામાં આવ્યો !

એમ્સફર્ડની ઉદારતા

લોર્ડ હાર્ડિંગ ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ માં ગયા. વાઈસરોય તરીકે લોર્ડ એમ્સફર્ડ આવ્યા. સયાહરાવે કાશ્મીરમાં જિનાયો માળ્યો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ૧૯૧૬ ના ઓક્ટોબરમાં સયાહરાવને તથા મહારાણી ત્રિભુજાબાઈને સિમલેથી વાઈસરોય તરફથી પોતાના મેમાન થવાનું આમંત્રણ મળ્યું. પરિણામે, દિલ્લી દરબારના કુટુંબોના દૂર થયા અને વડોદરાના રાજકુટુંબ તથા વાઈસરોય વચ્ચે મીઠો સંબંધ બંધાયો.

હરીદ્વારની પરીક્ષાની તરફેણ

૧૯૧૪-૧૫ ના વડોદરા રાજ્યના અહેવાલમાં બહેર નોંધરી-ઓની બરતી સંબંધે દીવાન વી. પી. માધવરાવે સતનીય વિચારો દર્શાવ્યા છે. પૃષ્ઠ ૨૬૨ ઉપર તેમણે જણાવ્યું છે કે :—

“ But the requirements of Government business are becoming increasingly complex; and if the type of officer suited to the work is to be had as a matter of course and not of luck or unusually sagacious personal judgment it is necessary to standardise our methods of recruitment. The competitive system may not be an ideal one, but there is no other which has uniformly yielded such satis-

factory results, I quite realise, of course, the difficulties that lie in the way of a competitive system in Baroda, and I have not the remotest intention of suggesting any restriction on the free choice of men by His Highness for special appointments or under special circumstances. All I submit is that the time has arrived for seriously considering the adoption of a competitive test as a normal method of recruitment for the higher service. "

રાજ્યના નોકરોની ભરતી જેવા મહારાજના ખાસ રાજહક્ક જેવા પ્રશ્ન સંબંધે હિંમતથી તેમને હરીશ્મની પરીક્ષાઓ મારફત. ભરતી કરવાની સલાહ આપનાર દીવાન વી. પી. માધરાવ માટે આપણને માન ઉપજે છે.

ગૃહજીવન

જયસિંહરાવ આ સમયે રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા હતા, જ્યારે શિવાશ્રાવ મેન્જિસ્ટ્રેટનું કામ સીખતા હતા. સકુન્તલારાજેને તથા કમળાદેવીને મિસ ટોલેનહેમ રાજસ્થાનાના નવજીવન માટે જરૂરી શિક્ષણ આપતાં હતાં. બીટી તરફ ઊનાજો ગાળી રાજદંપતી ૧૯૧૫ના ઓગસ્ટના અરસામાં વડોદરે આવ્યાં, અને સપ્ટેમ્બરમાં મસૂરી ગયાં. ત્યાં એક વખતે સયાશ્રાવે ઉદ્ગાર કહ્યા કે હું તો માત્ર નાનપણથી સારો રાજ્યકર્તા થવા માગતો હતો તથા કોઈના દબાણ નીચે રહેવા માગતો ન હતો. દીવાળીના અરસામાં રાજદંપતી વડોદરે આવ્યાં.

હૃદયારાજ્યે પ્રથમ પ્રસૂતિ થયા પછી તેમના હૃદયને કાંઈક રોગ લાગુ પડ્યાની ખબર આવતાં ચિમણુભાઈએ માતા તરીકે સલાહ આપતો તાર મોકલ્યો. ૧૯૧૬ના જન્યુઆરીમાં જ્યસિંહરાવની પુત્રી ૧૦ માસની થઈ યુજરી ગઈ. તે સયાજીરાવની લાડકી હોવાથી તેમને ઘણો શોક થયો હતો. મહીસુરના રાજવી આ વર્ષે વડોદરાની સુલાકાતે આવ્યા હતા. સુરોપના યુદ્ધને લીધે જિનાળામાં સુરોપ જવાય એમ નહતું; તેથી ઠાલોગડના રાજની સલાહથી સયાજીરાવે મલખારના એક વૈદની દવા કરવા માંડી. તેણે ખાવાપીવામાં પરહેજ પળાવી આરામ લેવડાવ્યો. દવાથી ફાયદો થયો. માર્ચમાં સયાજીરાવનો પડમો વાહદિવસ ઉજવાયો. આ વખતે કાશ્મીરના મહારાજ વડોદરાની સુલાકાતે આવ્યા. તેમણે રાજદંપતીને મે થી ઓકટોખર સુધી રાજ્યના એમાન તરીકે કાશ્મીરની સુલાકાતે આવવા આમંત્રણ આપ્યું.

કાશ્મીર જતાં પહેલાં વડોદરામાં અખિલ હિન્દ સંગીત પરિષદ મળી હતી જે સયાજીરાવના હસ્તે ખુલ્લી મુકાઈ હતી.

સયાજીરાવે લેડી હાર્ડિંગ મેડિકલ કોલેજને અગાઉ એક લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. આ વખતે તેમણે લેડી વિલોગડનની અપીલના જવાબમાં બીજા રૂપિયા દર હજાર એક કોલેજ વોર્ડ માટે આપ્યા.

મનુભાઈ દીવાન થયા

એપ્રિલના મધ્યમાં રાજદંપતી કાશ્મીર ગયાં. દીવાન વી. પી. માધવરાવ થોડાજ દિવસમાં નિવૃત્ત થતાં મહારાજને તેમની ખોટ સાલી. તે પછી શ્રી. મનુભાઈ નંદસંકર મહેતા દીવાન થયા.

સર મનુભાઈના પરિચય

સર મનુભાઈ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ. એ. તથા એલ એલ. બી. ની ડીગ્રી ધરાવતા હતા. તેમનું શિક્ષણ એલફિન્સ્ટન કોલેજમાં

(મુ'બઈ) થયું હતું. તેઓ રાજઆતમાં વડોદરા કોલેજમાં લૅન્ડ્રિક તથા મોરલ ફિલોસોફીના પ્રાધ્યાપક તથા ફર્સ્ટ એલ એલ. બી વર્ગના 'લૅ સેક્રયરર' તરીકે ૧૮૯૧ માં નિમાયા હતા. ૧૮૯૯ માં તેમને સયાશ્રાવે પોતાના હુજુર કામદાર (પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી) બનાવ્યા. આ હોદ્દા પર તેઓ ૧૯૦૬ સુધી રહ્યા. બાદ તેઓ સુખા વગેરે મુલકી હોદ્દા ઉપર હતા અને એક વખતે એક્ટીંગ દીવાન હતા. તેમણે ન્યાયમંત્રી તથા નાયબ દીવાનના હોદ્દા પણ ધારણ કરી બાહોશીથી કામ કર્યું હતું. ૧૯૧૪ થી ૧૬ સુધી તેમણે અમાત્ય (મહેસૂલી દીવાન તથા પ્રથમ મંત્રી) તરીકે કામ કર્યું હતું. શ્રી. વી. પી. માધવરાવ મે માસમાં નિવૃત્ત થતાં તેઓ ૧૯૧૬ ના મધ્યથી ૧૯૨૬ ના અંત સુધી વડોદરા રાજ્યના દીવાનપદે રહ્યા. તેમણે સર્વેને યાજ્ઞવાની તથા સંતોષવાની નીતિથી પોતાની દીવાનગીરી હીપાવી હતી. વડોદરા રાજ્યના દીવાનપદેથી નિવૃત્ત થયા પછી તેઓ બિકાનેર રાજ્યના દિવાન થયા. ત્યાંના રાજવીને તેમણે પોતાના અનુભવનો લાભ આપ્યો. પછી ' નરેન્દ્ર મંડળ ' ને અંગે તેમણે કેટલુંક મહત્વનું કામ કર્યું. હાલમાં તેઓ આલિપટ રાજ્યનાં રાજ્યતંત્રમાં મહત્વના મંત્રીને હોદ્દો ભોગવે છે.

ચેમ્સફર્ડ હાથ ઝાલે છે

કાશ્મીરમાં સયાશ્રાવે અનેક રમ્ય સ્થળોની મુલાકાત લીધી તથા કાશ્મીર નરેશની અત્યંત મહેમાનગીરી આપી. આ વખતે સયાશ્રાવ અમરનાથના દર્શને ગયા કાશ્મીરથી એકટોબરમાં પાછા ફર્યા. સિમલામાં લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ (વાઈસરોય) ની મેમાનગીરી આપી સયાશ્રાવ વડોદરા આવ્યા. વાઈસરોયે આમ તેમને સન્માનતાં હિન્દી રાજવીઓનાં સયાશ્રાવને અત્રરથાત કરીથી મળ્યું.

નવેમ્બર (૧૯૧૬) માં દિલ્લીમાં બરાએલી રાજવીઓની પરિષદમાં તેમણે અગ્ર ભાગ ભજવ્યો.

ભારતીય જંધારણમાં રાજવીઓનું સ્થાન

આ પરિષદ પર આવતાં પહેલાં આપણે હિન્દુસ્તાનના રાજકારણમાં રાજાઓના સ્થાન સંબંધે સમાજરાવ શું વિચારતા હતા તે સમજીએ. ૧૯૦૯ ના મોર્લે-મિન્ટો સુધારા વખતે “ સામ્રાજ્ય સલાહકાર મંડળ ”ની એક યોજના વડી સરકાર તરફથી રજૂ થઈ હતી. આ યોજના મુજબ ૨૦ પ્રતિનિધિ દેશી રાજાઓના રાજ્યકર્તાઓના તથા બીજા ૪૦ પ્રતિનિધિ બ્રિટિશ હિન્દના વજનદાર લોકોના (કેટલાક સ્વતંત્ર પ્રતિનિધિ સાથે) રાખવાના હતા. તેમને હિન્દી હિન્દ તથા બ્રિટિશ હિન્દ એ બન્નેના સામાન્ય હિતના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાનું તથા સલાહ આપવાનું કામ સોંપવાનું હતું; કાંઈ પણ અધિકાર સોંપવાના નહતા. આ યોજના અભિપ્રાય માટે રાજવીઓમાં ફરતી કરવામાં આવી. સમાજરાવે આવી નિર્માત્ર્ય યોજના નાપસંદ કરી વીસ રાજવીઓ તથા એટલા જ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના પ્રતિનિધિઓ મળી એક સંયુક્ત ‘ પ્રિન્સિપાલિટીસ ’ બનાવી તેને બન્ને હિન્દ સાથે સંબંધ ધરાવતા સર્વસામાન્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી નિર્ણયાત્મક કેટલાક અધિકાર આપવા અને તેમ ન બની શકે તો સામ્રાજ્ય તથા દેશી રાજાઓના સામાન્ય હિતોની ચર્ચા કરવા એક ‘ એક્ઝીક્યુટિવ કાઉન્સિલ ’ સ્થાપવા તેમણે મૂલ્યુ હતું.

લોર્ડ મિન્ટોની યોજના ઘણા ખરા રાજવીઓને નાપસંદ પડવાથી તે છોડી દેવામાં આવી. ૧૯૧૩ માં રાજકુમારો માટે કોલેજ સ્થાપવા લોર્ડ હાર્ડિંગે રાજવીઓની એક પરિષદ બોલાવી. છૂટક છૂટક રાજવીઓના વિચાર જાણવાની પ્રથમની નીતિ છોડી

દર્ઠ સામુદાયિક સલાહ લેવાની પરસ્પર વિશ્વાસની નીતિની શરૂઆત યર્ષ. ૧૯૧૪ માં પણ આવી જ પરિપદ બોલાવવામાં આવી. બિકાનેરના મહારાજાએ તે નિયમિત બોલાવવાની સૂચના કરી.

અનૌપચારિક રાજવી પરિપદ

ખાદ ૧૯૧૬ ના નવેમ્બરમાં લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડે રાજપુત્રો માટે શિક્ષણસંસ્થા કાઢવા સંબંધે, જુદાં જુદાં રાજ્યોના નાદાર દેણદારની મિલકત કબજે લઈ તેની યોગ્ય ફાળવણી લેણદારોમાં કરવા સંબંધે, રાજવીઓના રાજ્યારોહણના ચોક્કસ વિધિ દરાવવા તથા તેમની સગીરાવસ્થા દરમ્યાન રાજ્યકારભારની વ્યવસ્થા કરવા સંબંધે, હિન્દી હિન્દની ઔદ્યોગિક તથા આર્થિક ઉન્નતિ સંબંધે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવા અનૌપચારિક રાજવી પરિપદ બોલાવી. તેમાં ચાળીસેક રાજવીઓ હાજર રહ્યા હતા. આ પરિપદની કાર્યવાહી પૂરી થતાં રાજવીઓ તરફે સયાજીરાવ ગાયકવાડે તા. ૩૭ નવેમ્બર ૧૯૧૬ ના રોજ એક માનપત્ર વાંચ્યું હતું. તેમાં પરિપદે કરેલા કામકાજનો ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યું હતું કે:—

“ આવા વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં મળેલી આ પડેલી જ પરિપદ છે. તેમાં એવા રાજાઓ અને ઠાકોરા આવેલા છે, જેઓને આગા કરવાની જ ટેવ પડેલી છે. કોઈ બાબત ઉપર ચર્ચા કરવાની કે મત લેવાની તેમને ટેવ પડેલી ન હોવાથી તેઓ ચર્ચા કરવાના નિયમોથી અજાણ્યા છે. અમે ધારીએ છીએ કે આનું પરિણામ સફળ અને ફાયદાકારક થશે. ”

“ આપ નામદાર સાહેબ એવી આશા રાખો છો કે વખત જતાં આવી પરિપદોમાંથી કોઈ એક નવી પરિપદ આપણા સામ્રાજ્યને યોગ્ય હોય તેવું સ્થાન લેશે. અમે એ આશા વધાવીએ છીએ અને

ધ્વજીએ છીએ કે આ પરિપદ દર વર્ષે મળે. કેમકે તેમાં બવિધ્વની કલ્યાણકારક યોજનાનો આરંભ થાય છે. રાજ્યોની સભા, જેનું કર્તવ્ય નક્કી હોય અને જેની સત્તાઓ મુકરર કરેલી હોય, તેની સભા જેમ બને તેમ વહેલી અસ્તિત્વમાં આવે એવો અમારો આદર્શ છે અને આપ નામદાર સાહેબના અમલના રમરથુસ્તંભ તરીકે તે બવિધ્વમાં લાંબા વખત સુધી રહેશે. ”

નરેન્દ્રમંડળનું મૂળ

૧૯૧૮ ના જાન્યુઆરીમાં ફરી ‘રાજવી પરિપદ’ દિલ્લીમાં બરવામાં આવી ત્યારે આ પરિપદમાંથી સંસ્થાનિકો તથા તેમના રાજ્યોના હિત તથા હક્કના સંરક્ષણ માટે એક નરેન્દ્રમંડળ સ્થાપવા ફરી વિનંતિ કરવામાં આવી. તે વખતે આ વિનંતિ તલકુબ રાખવામાં આવી. રાજવીઓના ચાર સભ્યોની સમિતિએ ‘નરેન્દ્રમંડળ’ માટે એક મુસદ્દો પ્રડી સલાહરાવના અભિપ્રાય માટે મોકલ્યો. ૧૯૧૮ ના જાન્યુઆરીમાં હિન્દી વજીર મિ. મોન્ટેગ્યુ હિન્દમાં મુખર્ષિ આવેલા તે વખતે તેમની સાથે સલાહરાવે આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી, તથા પેલા મુસદ્દો રજૂ કર્યો. તે વિચારમાં લઈ વાઈસ-રોય તથા હિન્દી વજીરના સંયુક્ત રિપોર્ટમાં ‘નરેન્દ્રમંડળ’ (Chamber of Princes) નામનું કાવમનું સલાહકાર મંડળ સ્થાપવા તથા તેણે પોતાની એક રેઝોલ્યુશન કમિટી નીમવા બલામણુ કરવામાં આવી. સરકાર, પ્રાંતિક સરકાર તથા દેશી રાજ્યો વચ્ચે કોઈ પ્રશ્ન બાબત તકરાર જોકે તો તે સંબંધે તપાસ કમિશનો નીમવા સૂચવાયું. ૧૯૧૯ ના જાન્યુઆરીમાં રાજવીઓએ આ બલામણુ સંબંધે કેટલીક વિચારણા પછી અધિકારની દૃષ્ટિએ બલામણુ કરી; પણ તેની કોઈ અસર થઈ નહોતી. સાદી ગાંડેરના માથી મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફર્ડ સુધારા સાથે અમલમાં લાવવા સારું

‘ નરેન્દ્રમંડળ ’ નામની ફક્ત સલાહકાર સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી, જેની નિયમિત બેઠકો હવે મળે છે તથા સ્ટેન્ડિંગ કમિટી તથા ચેન્સેલર મારફત ચાલુ કામકાજ ચાલુ છે. આ સમયથી ધણા ખરાં મુખ્ય દેશી સંસ્થાનોનો સંબંધ હિન્દુસ્તાન સરકાર સાથે સીધે જોડવામાં આવ્યો. તા. ૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧ ના રોજ ડ્યુક ઓફ કોનોટે આ મંડળ ખુલ્લું મૂક્યું.

સંકુચિત બંધારણ

ના. વાઈસરોય જે બાબત સલાહ આપવા દે તે બાબત આ સલાહકાર ‘ નરેન્દ્રમંડળ ’ સલાહ આપવાની હોવાથી તથા જે બાબત મંડળની બેઠકમાં રજૂ ન થવા દેવી હોય તે બાબત ચર્ચા કરવા મનાઈ કરવાની વાઈસરોયને સત્તા હોવાથી ‘ નરેન્દ્રમંડળ ’ મોટા રાજવીઓમાં લોકપ્રિય થઈ ચક્ર્યું નથી. હૈદરાબાદ, મહીસૂર, વડોદરા વગેરે રાજ્યોના રાજવીઓ ઘણે ભાગે આ સંસ્થાથી દૂર રહ્યા છે.

આ સંસ્થા સંબંધે સમાચારાવનો ઉચ્ચ અભિગ્રામ નહતો; એ ઉધાડું રહસ્ય છે. તેઓ જર્મન કેસરના વખતના યુદ્ધેસરાય (જર્મન રાજ્યસંધના વ્યક્તિગત ઘટકની સરકારના પ્રતિનિધિઓની સભા)ના ધોરણે ‘ નરેન્દ્રમંડળ ’ બનાવવાની તરફેણ કરતા હતા એમ તેમણે ૧૯૧૭ ના નવેંબરમાં લખેલા પત્રમાં નામાના રાજવીને મિ. મોટેચ્યુંના હિન્દની મુલાકાત વખતે જણાવ્યું હતું. મુખ્યત્વે તેઓ દેશીરાજ્યો તથા સાર્વભૌમ સત્તા વચ્ચે કોઈ કોઈ બાબત તકરાર ઊઠે તેના નિવેડા માટે સ્વતંત્ર તટસ્થ અધીક્ષ અદાલતનો આગ્રહ કરતા હતા. દેશી રાજ્યોના આંતરવહીવટમાં સાર્વભૌમ સત્તાની દરમ્યાનગીરી બંધ પડે નિદાન પડે, અને

બ્રિટિશ હિન્દ તથા દેશી રાજ્યોને સંબંધ કરતી બાબતોમાં દેશી રાજ્યોને પોતાનું દ્રષ્ટિબિન્દુ રજૂ કરવાનો હકક મળે એ મુખ્ય વાત હતી. બાકીનું બધું ગૌણ હતું.

૧૯૧૮ માં કોલ્હાપુર નરેશને લખતાં તેમણે દેશી રાજ્યોની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા તથા રાજવીઓના મંડળની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા, રાજદારી ખાતાને પ્રમ્ત પૂછવાના અધિકાર વગેરે પર ભાર મૂકી હિન્દી રાજ્યશાસન કાયદાના કેટલાંક ધોરણોની વર્ષો અગાઉ જરૂરિયાત જોઈ હતી. હાલમાં નરેન્દ્રમંડળની કેટલીક પુનર્ઘટના થઈ છે એટલે કદાચ સયાજીરાવની કેટલીક ટીકાઓ હવે આ મંડળને લાગુ ન પડે એ યથાર્થ માની શકાય.

પ્રજામતનો વિકાસ

૧૯૧૬ ના ડિસેમ્બર આખરે નવસારીમાં રા. બ. હરગોવિન્દ-દાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાના પ્રમુખપદે વડોદરા રાજ્ય સાથે સહકાર કરી રાજદારી પ્રગતિ સાધવા રાજ્યની એક પ્રજા-પ્રતિનિધિ સભા મળી. તે મેળવનારા ભાઈઓ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તથા ધારાસભાના કામકાજમાં રસ લેનારા હોવાથી તેમણે એ સભાને ' વડોદરા રાજ્ય પંચાયત પરિષદ ' નામ આપ્યું; પણ એ નામ ફેરવી પ્રમુખની મુચનાનુસાર ' વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ ' રખા્યું. પ્રમુખ રાજ્યના નિવૃત્ત થયેલા એક મોટા કેળવણીકાર તથા અમલદાર હોવાથી રાજ્યપ્રજા વચ્ચે સોનેરી સાંકળરૂપ હતા. આ નવી પ્રજાકીય રાજદારી સંસ્થાનો સયાજીરાવની શીતળ છત્રછાયા નીચે હિતરોત્તર વિકાસ થતો ગયો. તેમના વખતમાં તેના ૧૫ અધિવેશન મળ્યાં હતાં. પ્રતાપસિંહ મહારાજ ગાયકવાડે સ્થાપિત કરેલી નવી ધારાસભામાં આ સંસ્થાએ

ચૂંટણીથી ભરાતી બેઠકોનો મોટો ભાગ મેળવ્યો. પ્રજામંડળના વિકાસ માટે પ્રજામંડળ સયાજીરાવના પ્રત્યેષકારક રાજ્ય અમલનું તથા 'કાયદાના રાજ્ય'નું હંમેશા ઝણી છે અને એ વિકાસ માટે મહારાજ સયાજીરાવને પોતાને જ ધન્યવાદ ધટે છે.

સયાજીરાવનું યુગભાન

વડોદરા રાજ્યની પ્રજાકીય જાગૃતિ સંબંધે આડકતરી રીતે લખતાં મિસ ટોટનહૅમે 'Highnesses of Hindustan' માં પૃ. ૩૦૩ ઉપર જણાવ્યું છે કે:—

"Everywhere the Radical spirit, to use the old term, was becoming stronger and stronger, not only in British India but indeed in the Indian States too. Autocracy's day seemed ending. In Baroda the Maharaja had a very clear intimation of coming changes. Long before this, however, there lay at the back of his mind, autocrat though he was, a great desire to give up into other hands reins of Government. But would Government give him up? He might be tired with his stewardship, be desirous of a hermit-life of solitude and simplicity, yet he might be too tied to attain to that state. I said to him once: "I suppose, Your Highness, you will be the last Maharajah of Baroda, the next

ruler will be the President of the Baroda Republic. " To which the Maharajah replied " that may come. Indeed if I could trust Jayasinh Rao I should like to retire in his favour as Regent or President or whatever you like to call it. "

લાવાર્થ—“આ અરસા (૧૯૧૮)માં દરેક ડેકાણે અંતિમ : ઉદારમતવાદ બ્રિટિશ હિન્દ તેમ દેશી રાજ્યોમાં દિવસે દિવસે મજબૂત થતો હતો. એકતંત્રના હાહા ગણાઈ ચૂક્યા હોય એમ લાગતું હતું. વડોદરા નરેશને બાવી ફેરફારોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હતું. આ પ્રદેશમાં લાંબા વખત અગાઉ, રાજ્યની એકદમ સત્તા હાથમાં છતાં, રાજ્યશાસનની લગભગ ખીજના હાથમાં સોંપી દેવાની મહેલ : તેમના મનમાં ઉદ્ભવી હતી. પણ શાસન તેમને તેમ કરવા દેશે ? તેઓ પોતે પોતાને સોંપાયેલા કામથી ચાક્યા હોય અથવા કંટાળ્યા હોય અને એકાંત તથા સાદાર્થવાળું ઋષિજીવન (એક રાજર્ષિ તરીકે) ત્યાગપૂર્વક શ્રવણ ઇચ્છતા હોય, પરંતુ તેઓ રાજ્યશાસનના એટલા બંધનમાં આવી ગયા હોય કે ત્યાંગીદશાએ પહોંચવું તેમને માટે શક્ય ન પણ હોય. મેં એક વખતે મહારાજને કહ્યું :—

“ હું ધારું છું કે આપ નામદાર વડોદરાના હેલ્લા મહારાજ હશે ? આપની પછી આવનાર રાજ્યકર્તા ' વડોદરા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ' ના પ્રમુખ હશે. ”

સમાજશાસ્ત્ર—“ એમ પણ બને. ખરેખર જો હું રાજકુમાર જયસિંહરાવમાં વિશ્વાસ ચૂકી શકું તો રાજ્યશાસનમાંથી નિવૃત્ત ધર્મ રીજન્ટ કે પ્રેસિડન્ટ અથવા તમે જે નામ પાડો તે જયસિંહરાવને થવા દઉં. ”

તે વખતે રાજપૌત્ર પ્રતાપસિંહની ઉંમર આશરે ૮-૯ વર્ષની હતી એટલે તાત્કાલિક 'વડોદરા પ્રજાસત્તાક' નો પ્રસંગ આવે તો તે વખતે જયસિંહરાવ પુખ્ત ઉમરના હાવડાં યુનિવર્સિટીના ટ્રેન્યુએટ તથા રાજકારભારના અનુભવી હોવાથી તેમનું નામ મહારાજને મોંઢે ચડ્યું હોય એ સંભવિત છે.

જયમહાલનો સહયોગ

યુદ્ધ ચાલુ હોવાથી, સયાજીરાવ મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ વિલિંગડન તથા લેડી વિલિંગડનના મુંબઈમાં મહેમાન બન્યા ત્યારે જયમહાલ રાજમહેલ 'નેપીયન સી પર આવેલો મહેલ' ધાયલ થઈ સાબલ યવા આવેલા બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદારોના ઉપયોગ માટે લેડી વિલિંગડનની વિનંતિ ઉપરથી સયાજીરાવે ૧૯૧૬ આખરે સોંપ્યો, અને ચોતે ભાડાના મકાન-હોટેલથી ચલાવી લેવાનું કરાવ્યું.

પ્રગતિમય પ્રવૃત્તિઓ

૧૯૧૭ ના જાન્યુઆરીમાં વડોદરામાં ખેતીવાડી તથા ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ભરાયું હતું. ત્યુ' ધર્મખાતું' થોડા વખત માટે ૧૯૧૬-૧૭ માં ચર કરવામાં આવ્યું. ફરતા ધર્મોપદેશકો મારફત ઉચ્ચ ધર્મનો ઉપદેશ પ્રાગતિક ધોરણે અપાયો. જ્ઞાતિસંબંધે પ્રશ્નો હોય એવા દાવા દીવાની કોટી સાંભળી શકે છે એવી સ્પષ્ટતા થઈ સામાજિક સુધારાઓ કરવા ઇચ્છતા સખસોને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું. ભાવ અસાધારણ ચડી જવાથી તે પર અંકુશ મૂકવા હિન્દી સરકાર સાથે સહકાર કરી પગલાં લેવાયાં. ૧૯૧૭-૧૮ માં પાટણના શેઠ ન્યાલયદ લલ્લુચંદ સવાલાખ રૂપિયા પાટણ જનરલ હોરિપટલ માટે આપ્યા. શેઠ જીલાખીદાસ નારણદાસ પેટલાદમાં પ્રમુતિશુદ્ધ કાઢવા ૫૦ હજાર રૂપિયા આપ્યા. આ વર્ષમાં આરોગ્ય

રક્ષણખાતાને સંગીન કામ કરતું જનાવવા માટે તેની પુનર્વર્ટના કરવાની, ઇસ્પતાલ કે હવાખાનાની આબુખાબુના પાંચ માઈલમાં આવતાં ગામડાંને આમ્ય વૈદ્યકીય સારવાર આપવાની, નવાં પ્રસૂતિ-ગૃહો સ્થાપવાની તથા તાલીમ પામેલી હાયજેન્સી પ્રસૂતિ કરાવવાની, હિંદોગાને ઉત્તેજવાની, રેલવે વિસ્તારવાની તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના પાયારૂપ ગામડાંઆપતોમાં પ્રજાકીય તત્ત્વ તથા અધિકાર વધારવાની યોજનાઓ વિચારાઈ.

કૌટુંબિક જ'જળો.

૧૯૧૭ ના ફેબ્રુઆરીમાં લોડ અને લેડી વિલોંગ્ટન વડોદરાની સુલાકાતે આવ્યાં ત્યારે વડોદરાનું રેલ જનરલ હોરિપટલ, ખુદ્દુ મૂકવાની ક્રિયા તેમના હસ્તે થઈ. આ વર્ષના જિનાજાની શરૂઆતમાં શિવાજીરાવ માંડા પડ્યા અને માતા તરીકે ચિમલાબાઈ પાસે રહે એમ ઇચ્છતાં તેઓ તેમની પાસે રહ્યાં. પુત્રના મંદવાડથી તેઓ ખૂબ દિલગીરીમાં હતાં. તે વખતે તેમણે સયાજીરાવના દિન્દી 'સેક્રેટરી-રીડર'ને પૂછ્યું કે મહારાજ શું વાંચે છે ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'દુનિયાના ધર્મો' વિષે પુસ્તક વાંચે છે. તેમણે ફરી પૂછ્યું કે તમારા માનવા પ્રમાણે મહારાજને કોઈ ધર્મ છે ખરો? ત્યારે તેણે કહ્યું કે તેઓ તો કહે છે કે હું અજેયવાદી છું અને મારો ધર્મ માનવ-જાતની સેવાનો છે. "

પુરોહિતોના કર્તવ્યો.

૧૯૧૭ ના એપ્રિલમાં સયાજીરાવે હમાજીરાવ ધર્મશાળાનો પાયો નાંખ્યો તથા સરકારી નોકરો રૂબરૂ મરાઠીમાં 'સેવા-મહાત્મ્ય' ઉપર પ્રવચન કર્યું. વડોદરા શહેરમાં આવેલી સરકારી સંસ્કૃત પાઠશાળાના ઇનામસમરંજ વખતે સયાજીરાવે 'હાલના સમાજ-

જીવનમાં આચાર્યોનું સ્થાન અને તેમના કર્તવ્ય' ઉપર મનનીય ભાવજી ક્યું. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ ધર્મોચાર્યે પવિત્ર જીવન ગાળવું જોઈએ અને માણસને દેવ જેવો બનાવવો જોઈએ એ વાત બહુ અગત્યની છે અને તેમાં કોઈ વાંધો લઈ શકે એમ નથી. યુગયુગથી પેલા સુવર્ણમંત્રનું સત્ય પુરવાર થયું છે કે “ કલ્યા કરતાં કરી બતાવવાથી ઘણી સારી અસર થાય છે. ” જેટલે અંશે ધર્મોચાર્યો સદ્ગુણી હશે તેટલે અંશે તે સદ્ગુણ શીખવી શકશે. ધર્મોચાર્યોને આવશ્યક ગુણો આ પ્રમાણે છે—અંતઃકરણનો સમ્યક્, અને સત્યવાદીપણું, આત્મસંયમ અને પરોપકારી ભાવના, પવિત્રતા અને પ્રસન્નતા. ધર્મોચાર્યે બધા લોકો સાથે મળીને ચાલવું જોઈએ. તેમણે લોકોને પાપ અને દુઃખના રસ્તામાંથી સર્વ શ્રેષ્ઠ માર્ગ ઉપર દાવવા જોઈએ. ”

×

×

×

“ પ્રવર્તમાન સંજોગો પ્રમાણે દરેક પ્રજાના ધાર્મિક અને સામાજિક રીતરિવાજો ફેરફાર માગી લે છે એ સ્વાભાવિક છે, જો એ પ્રમાણે ફેરફાર ન થાય તો તે પ્રજામાં ચેતન જ નથી એમ કહી શકાય. અવિરત પ્રવૃત્તિ અને ફેરફારથી બધી વસ્તુઓ સજીવન રહે છે. માટે ધર્મગુરુએ વિચારવું જોઈએ કે હાલમાં આપણા સમાજની સ્થિતિ કેવી છે અને તેને સુધારીએ ત્યારે તે કેવી થવી જોઈએ. સમાજને વધારે સંસ્કારી બનાવી તેને યોગ્ય સ્થાને લઈ જવો તે ગુરુનું કામ છે. ધર્મગુરુઓ પોતાનું કામ યોગ્ય રીતે કરી શકે તે માટે તેમણે ધર્મના મંત્રો પોષ્ટની માફક બોલવા કરતાં પોતાના ધાર્મિક સિદ્ધાંતનું અને વિધિઓનું ઊંડું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ અને બીજા લોકોના ધર્મ વિષે પણ કાંઈક જાણવું જોઈએ. ”

સામાજિક આનંદ પ્રસંગો

૧૯૧૭ નો બીનાયો મહારાજાએ ઉટકામંડમાં ગાળ્યો. આ વખતે તો મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ પેન્ટલૉડ તથા તેમના પત્ની, લોર્ડ વિર્લીંગ્ટન તથા તેમના પત્ની, ખુદ વાઈસરૉય લોર્ડ એમ્સફર્ડ તથા લેડી એમ્સફર્ડ—જ્યાં રાજદંપતી સાથે માયાળુપણે વર્તતાં હતાં તથા પોતાની મેમાનગીરી આપવા આમંત્રણ આપતાં હતાં. રાજદંપતીને બ્રિટિશ વાતાવરણ શુદ્ધ થવા લાગ્યાનો સંતોષ મળવા માંડ્યો. સપ્ટેમ્બર આખર અને ઓક્ટોબરની શરૂઆતમાં રાજદંપતી સીમલામાં વાઈસરૉયના મેમાન થયાં. આમ ૧૯૧૭ નું વર્ષ પૂરું થયું.

ભરતીહુલ્લહ

૧૯૧૮ ની શરૂઆતમાં વડોદરામાં ધ્રોમ હતો. વળી વડોદરામાં યુદ્ધ માટે જરૂરી માણસોની ભરતી સારું (ખાસ કરીને મેસોપોટોમિયા માટે મજૂરદુકાદી ઉભી કરવા માટે) ને અમલદારી ધાંધલ ચાલતી હતી તેમાં મરજિયાત રંગરૂઢ મેળવવાને બદલે ફરજિયાત મેળવવા કેટલોક અતધિકારપૂર્વક પ્રયત્ન થયો, તેથી તોફાન થયું. વડોદરામાં અનાજ શાક વગેરે વેચાવા આવતાં બંધ થયાં. શહેરમાં પોલીસ તથા પ્રજા વચ્ચે અથડામણ ચર્ચ. મહાજને તથા નગરશેઠે પ્રજાનો પક્ષ લીધો. સપ્ટેમ્બરે ૧૯૧૮ ના મે માસમાં વાઈસરૉયને લખ્યું હતું કે ગુજરાતની પ્રજા ભરકરની ભરતી માટે નિરુપયોગી છે અને લોકોને તેમાં બેઠાવવા માટે ગમે એટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો પણ નકામો જાય એમ છે.

યુદ્ધલોનમાં રોકથા

મહાયુદ્ધને અંગે ૩૨ લાખના વોર લોનના બોન્ડ રાજ્યે

ખરીદ્યાં. ૩૮ લાખની ગવર્મેન્ટ પ્રોપ્રિયેટરી નોટોને વોર ભોન બોન્ડમાં ફેરવી નાખવામાં આવી. આમ રાજ્યે ૭૦ લાખ રૂપિયા વોર ભોન બોન્ડમાં રોક્યા હતા.

આણુંદરાવ ગાયકવાડનો સ્વર્ગવાસ

૧૯૧૭ ના ડિસેંબરમાં સયાજીરાવ મહીસુર રાજ્યના મેમાન થયા તે વખતે તેમના ભાઈ આણુંદરાવ ગાયકવાડ વડોદરામાં ગુજરી ગયા, જે જાણી તેઓ અતિ દુઃખી થયા.

જી. સી. આય. ઈ. નો ખિતાબ

૧૯૧૮ ના જાન્યુઆરીમાં સયાજીરાવની ઉદાર યુદ્ધમદ્દ તથા સેવાની કદરમાં તેમને G. C. I. E. (ગ્રેન્ડ કમાન્ડર ઓવ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર-જી. સી. આય. ઈ.) નો માનવંતો ખિતાબ ના સમ્રાટ તરફથી મળ્યો.

ઇંદિરારાજે-ચિમણાબાઈ મેળાપ

૧૯૧૭ ની દિવાળીમાં મહારાણીએ ઇંદિરારાજેને રાજકુટુંબની સાંસારિક ખર્ચે આપતો પત્ર લખ્યો. પૌત્રી ઇંદુમતીદેવીનું લગ્ન કોલ્હાપુરનરેશના પુત્ર સાથે થવાનું હોવા બાબત ખબર આપી. કોલ્હાપુરનરેશ પોતાના દીકરાના વિવાહ માટે મોહરમ પછી આવ્યા. લગ્ન ૧૯૧૮ના એપ્રિલમાં થવાનું હતું. કોલ્હાપુરનરેશ વડોદરેથી વિદાય થયા પછી રાજદંપતી એક અઠવાડિયા માટે મુંબઈ ગયાં. ત્યાં ઇંદિરારાજે તથા માતા ચિમણાબાઈ વચ્ચે મુલાકાત થઈ અને રડતી દીકરીને માતૃશ્રી પ્રેમપૂર્વક ભેટ્યાં.

મહીસુર વગેરે તરફ

ડિસેંબરમાં રાજદંપતી મહીસુરમાં જંગલી હાથીના શિકાર

(ખેડડા શિકાર)માં ભાગ લેવા ગયાં. ગેરસમ્માના ધોધ જોઈ તથા થોડા દહાડા મહીસુરનરેશની મેમાનગીરી આપી, વડોદરામાં પ્લેગ હોવાથી રાજદંપતી મુંબઈ આવીને રહ્યાં ને ખ્રિસ્તી બેસતું વર્ષ (૧૯૧૮) મુંબઈમાં ગાળ્યું. ફેબ્રુઆરીમાં સયાજીરાવ તથા ચિમશ્યાખાઈ દેવલાલી ગયાં.

ઇંદુમતીના લગ્ન

પ્લેગને લીધે વડોદરા જવાય એમ ન હતું. માર્ચમાં રાજદંપતી વડોદરા આવી્યાં અને ઇંદુમતીના લગ્નની ધામધૂમ શરૂ થઈ. તા. ૨૭ એપ્રિલે ડાહ્યાપુરનરેશના વડા પુત્ર તથા વારસ સાથે ઇંદુમતીના સગ્ન વડોદરામાં રાજવી ઠાઠમાહથી ગયાં.

યુદ્ધપરિપદમાં

૧૯૧૮ માં યુદ્ધની બચંકર સ્થિતિમાં બોલાવાયલી યુદ્ધપરિપદમાં ભાગ લેવા સયાજીરાવ દિલ્લી ગયા. ત્યાં તા. ૨૬મી એપ્રિલ ૧૯૧૮ ના રોજ પરિપદની બેઠક મળી. ના. સહેનસાહના સંદેશના જવાબમાં હિન્દુસ્તાનના કર્તાવ્યનિષ્ઠ હૃદયારોને અને સામ્રાજ્યના હિત માટે હમેશાં અને તેટલું બધું કર્તાવ્ય કરવાની રાજવીઓની તથા ખ્રિષ્ટિય હિન્દના નેતાઓની તૈયારીની વાતને ના. સમ્રાટ પાસે પહોંચાડવા ના. વાઈસરોયને વિનંતિ કરતો ઠંરાવ સયાજીરાવે રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે:—

“ આ પરિપદથી પૂરવાર થશે કે વિશ્વાસનું પરિણામ વિશ્વાસ જ આવે છે અને ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા સૌથી મોટા સામ્રાજ્યમાં બાગીદાર તરીકે પોતાનું જીતું સ્થાન સાચવનાર હિન્દુસ્તાન પોતે ચોગ્ય અને ગૌરવબરો ભાગ લે છે. સામ્રાજ્યનાં

ખીજાં અંગ માફક તે પોતાનું સ્થાન સમજે છે અને એવી બક્ષિ દર્શાવવા તે તેનાથી જનાતું કરશે એવો મને દૃઢ વિશ્વાસ છે. ”

અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પરિપદ

૧૯૧૮ ના માર્ચમાં ‘ અખિલ હિન્દ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પરિપદ ’ મુબમ્બઈમાં મળ્યા. તેમાં પ્રમુખ તરીકે ‘અસ્પૃશ્યતા નિવારણ’ સંબંધી બાપજીમાં જાપાને સામાજિક સુધારણા માટે શું કયું તેનું વર્ણન કરતાં મહારાજાએ જણાવ્યું કે:—

“ હિન્દમાં એક મોટી મુશ્કેલી એ છે કે અહીં એક મોટી રાજ્યદારી કે સામાજિક સંસ્થા કે વ્યક્તિ નથી જે અમુક સામાજિક દોષ દૂર કરી સુધારણા અમલમાં મૂકવા માટે કાયદો પસાર કરી શકે. તેવી સંસ્થા સુશિક્ષિત માણસોની જાનેલી હોવી જોઈએ. જાપાનમાં એક જમાના પહેલાં એવી સંસ્થાએ કાયદા રચી સામાજિક બદલીએ એકદમ દૂર કરી હતી. આ જાપાનમાં ઈ. સ. ૧૮૬૮ થી ૧૮૭૧ સુધી જાપાનમાં ચાલેલી ‘ સુધારણા ’ની અહીં હું યાદ આપું છું. તે સુધારણા એકથી રાજકીય ન હતી. પણ તે ઉપરાંત આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નોને લગતી પણ હતી. તેને આધારે હક્કદાર રાજાને તેના પ્રાચીન હક્કો આપવામાં આવ્યા હતા ને તે હક્ક રાજા અર્વાચીન જંધારણના અંકુશ તળે રહી વાપરે છે. જાપાનમાં થોડાં જ વર્ષમાં સામાજિક જંધનો, હક્કો અને વંશપરંપરાથી ચાલતા ધંધા વગેરેનું બહુ જ જંધારણ પરિવર્તન પામી ગયું છે. પહેલાં તો ત્યાંના જમીનદાર (Daimios) કહેવાતા વર્ગે પોતાના સરદાર તરીકે મળેલા હક્ક ખુશીથી રાજાને સોંપી દીધા અને તેના જાહેલામાં તેમને ઉમરાવની પદવી મળી જેથી ત્યાંની સભા (Diet) માં માત્ર તેઓને ઉચ્ચ મંડળ (Upper

House) માં બેસવાનો હક્ક મળ્યો. પણ તે ઉપરાંત ખીજી કંઈ રાજ્યદારી સત્તા તેમને મળી ન હતી. તેવી જ રીતે લશ્કરી માથુસો (Samurai) ને વંશપરંપરાથી મળેલા હક્કો તથા જ્ઞાતિના ખાસ હક્કો ત્યજવા પડ્યા હતા. પછી ખેડૂત તરીકે, દુકાનદાર તરીકે અથવા કોઈ પણ ધંધાદારી તરીકે જિંદગી શુભર-વાનું તેમને પસંદ કરવું પડ્યું હતું. જે લશ્કરી સૈનિકના પુત્રો સામાજિક ધોરણ પ્રમાણે ઊંચે આસને બેસી માન પામતા તે આજે દરેક ધંધામાં પ્રવેશ કરી કામ કરતા જોવામાં આવે છે. સરદારોના જન્મસિદ્ધ હક્કો દૂર ચલા પછી તરત જ (૧૮૭૧ ના જુલાઈમાં) વર્ચુના ઉચ્છેદની વાત આવી. જૂના જાપાનના હીન-ઈન (Hin-in) એટલે માથુસથી હલકા કહેવાતા વર્ગમાં અને હિન્દના અતિચ્છ (અંત્યજ) વર્ગ-એ બેઠામાં ધણું સામ્ય છે. હલકા વર્ચુના મૂળ વતની તથા બળવાખોર, શૂનેશ્વર અને રખડુ જોવા લાગતા લોકો ઉપર ઉત્તમ કોટિના માથુસોએ ઊંચી સંસ્કૃતિ રચાવવા પ્રયત્ન કરેલો. પણ તે વખતે તેમાં જોઈતો સુધારો થયો નહોતો; તેથી પાછળના વખતમાં તેઓ અસ્પૃશ્ય ગણાયા. તેમનાં રહેઠાણ ગામ બહાર કરવામાં આવ્યાં અને વસ્તિપત્રકમાં તેમની ગણતરી કરવામાં આવતી નહોતી, જાપાન અને હિન્દ-બેઉ દેશમાં હિન્દ-એટલે બ્રાહ્મણ કહેવાતા લોકો તેમનાથી અબઝાઈ ન જાય તે માટે બહુ કાળજી રાખતા અને તેમના વર્તનમાં દયા કે સહૃદયતા બિલકુલ દેખાતી ન હતી. "

" આ સામ્ય ઉપરથી લાગશે કે જાપાન, હિન્દ અને ચીનમાં વર્તતા ધાર્મિક વિચારો લગભગ મળતા હતા અને તે એક જ દિશામાં ચાલ્યા કરતા હતા. ૧૮૭૧માં પસાર થયેલા જાપાનના કાયદાની ટેલેલીક લીટીઓનું ભાર્પાતર નીચે આપવામાં આવ્યું છે:—

“ ઈટા (Etna) અને હીન-ઈન (Hin-in) નામના વર્ગો ૨૬ કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં જન્મેલા લોકોને સામાન્ય વસતિ-પત્રકમાં ઉમેરવામાં આવશે અને તેઓ સામાજિક રીતરિવાજ તથા આજીવિકા ચલાવવાનાં ધોરણમાં ખીજા બધા લોકો જેવા જ થઈ રહેશે. (સહી, કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ.) ”

“ આવી રીતે કલમના એકજ પ્રપત્તયો તથા ઈટા, ઓક્યુબે- અને એવા ખીજા નેતાઓની સલાહથી જાલશહેનથાહે જનપાનમાં અતિશય વર્ગનો ઉદ્ધાર કરી નાખ્યો અને તેમને વસતિપત્રકમાં સમાન દરજ્જાના મણીને દાખલ કર્યાં. તેઓ ઝાકુ કાદનાર વર્ગમાંથી જમીનદાર વર્ગમાં આવ્યા. નવા નાગરિક લશ્કરમાં તેઓ દાખલ થયા અને નોકરીમાં મળતાં ઉત્તેજનો જેમ સામાન્ય પ્રજાને મળે તેમ તેમને તે મળવા લાગ્યાં. ”

દક્ષિતવર્ગો તરફે દલીલ

હિન્દના દક્ષિતવર્ગોની કરુણારૂપ રિયતિ ચીતરી સપાછરાવે આગળ જણાવ્યું કે—

દક્ષિતવર્ગોને વહ્યૌશ્વમ ધર્મ તરફ અસંતોષ છે એ વાત ઉપર આવી ગઈ છે. તેથી કેટલાંક ગામડાંમાં દક્ષિતવર્ગના લોકો ખ્રિસ્તી થઈ જાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ કે મુસલમાની ધર્મ વિરુદ્ધ મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. બ્રાહ્મણના સિદ્ધાંત ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન ધર્મમાં છે જ. ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકોએ દક્ષિતવર્ગના લોકોને શિક્ષણ આપીને તથા શારીરિક મહેનતનાં કામો શીખવીને સમાજની સારી સેવા કરી છે. પણ મારી ચેતવણી બધા હિન્દુઓ માટે છે. કેમકે વસતીના છઠ્ઠા ભાગ તરફ તેઓ ઉદાસીનરૂતિ રાખે છે અને તેથી તેમને ખીજા ધર્મનો અંગીકાર કરવો પડે છે.

બૌદ્ધધર્મે, ખ્રિસ્તીધર્મે અને ખ્રિસ્તીધર્મે 'લાખો દલિતવર્ગનાં લોકોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે' એ બાબત આપણે કબૂલ કરવી જોઈએ. પણ આપણે હવે એવા પ્રગતિમાન વિચારો અને સુધારા કરવા જોઈએ કે જેથી એ બીજા ધર્મોના પ્રયત્ન બહુ ઉપયોગી થવા પામે નહીં. એમ નહીં થાય તો સર્વત્ર અસંતોષ ફેલાવાનો ભય રહે છે; કેમકે તે પહેલાંના વખતમાં બ્રાહ્મણોના યજ્ઞયાગાદિક ધર્મ સામે બૌદ્ધોએ ઝંડો ઉઠાવ્યો હતો. "

" ત્યાં ત્યાં 'બ્રાહ્મણ' શબ્દ પડે એ જ ત્યાં ત્યાં પારિહા (ભંગી) શબ્દ પણ પડે એ છે એ વાત આપણને સરમાવનારી છે. આપણે દલિતવર્ગને જે દુઃખ આપીએ છીએ તે જોઈ આપણે હિન્દુ ધર્મ બીજી રીતે સારો હોવા 'છતાં' પરદેશી લોકો તેના તરફ તિરસ્કાર બતાવે છે. આપણે ઇંગ્લંડના મતદારોની સહાનુભૂતિ મેળવવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણા હિન્દમાં જ આપણે સારી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. રાજકીય હિંસા મેળવવા ઇચ્છતી પ્રજાએ પોતાના એક અંગને સામાજિક ન્યાય તો આપવો જ જોઈએ. જે બીજાને ખરો ન્યાય આપે તેજ બીજા પાસેથી ખરો ન્યાય માગી શકે. "

" આપણા દેશમાં સામાજિક ન્યાયનો ખ્યાલ બહુ ઊંડું મૂકકરણ અને વિવરણ કરવાથી થઈ શકે એમ છે. મેં બાળ્યાન આપી તમને ચકવી નાંખ્યા છે તેથી હવે ઉપદ્યુક્ત યાગતનો ખ્યાલ તમે તમારી મેજે કરી લેજો. પણ હું એટલું કહું છું કે માત્ર અમુક જાતિમાં જન્મવાના અકસ્માતરૂપી કારણથી, સ્વાભાવિક રીતે એક સરખા લાગતા મનુષ્યોના લોખંડી વિકાસો પાડી નાંખવા, એ અન્યાય છે. જુદી જુદી ન્યાતિઓ વચ્ચે સતત ચાલતું યુદ્ધ વેરમાવતું કારણ છે ને રહેશે. પણ આપણે પ્રજા તરીકે એકત્ર થવું

છે અને દેશાભિમાની, તરીકે ઉચ્ચ પદ મેળવવું છે. તો આપણામાં કુસંપ કેમ ચલાવી લેવાય ? જ્યારે આખું જગત અમુક મૂળભૂત સિદ્ધાંત ઉપર જળસું યુદ્ધ મચાવે છે ત્યારે આપણે નિર્થક બાબ-તોની શુષ્ક ચર્ચામાં આપણા પ્રાણ અને શક્તિઓનો વ્યય કરીએ છીએ. હિન્દુ સમાજમાંથી અંત્યજનોને ઉદ્ધાર કરવા એકાદ વિદ્યાર-દ્રોષ જિતરી આવવો જોઈએ, પુનર્જન્મ અને કર્મવાદ આ વિષય સાથે કાંઈક સંબંધ ધરાવે છે, પણ એ વિચારોનું પૃથક્કરણ કરવા જતાં આપણે અધ્યાત્મવિદ્યામાં જિતરવું પડે જેની અહીં જરૂર નથી. તો પણ મને લાગે છે કે “અમુક કાર્યકારણ”વાદ સાચવવા માટે આખા સમુદાયને કાયમના યુદ્ધામ ગણવાની જરૂર નથી, અને વૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ કરવાથી પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત ખરો લાગે તો પણ માત્ર એટલા જ માટે અનિષ્ટ અને અન્યાયભરેલી આ પ્રથા તો ચલાવવી ન જોઈએ. સૌથી ઊંચું જ્ઞાન “આત્મજ્ઞાન” કહેવાય છે. અનેક જુદાં જુદાં સ્વરૂપમાં વિહરતા ધ્વજાની એકતા દર્શાવવા માટે આપણે જ્ઞાતિભેદ અને ઊંચા દૂર કરવા જોઈએ. ભેદને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં ડહાપણ નથી. જન્મથી જ વર્ણ હોય એ બાબતમાં પ્રમાણ નથી. વ્યક્તિએ કેળવેલા યુણે છેક નકામા પડે અને જન્મ જ પ્રાધાન્ય ભોગવે એ સંભવિત નથી. ભગવદ્ ગીતાના ઉપદેશને અનુસરવા હું તમારું ધ્યાન એવું છું—“સમોઽહં સર્વ-ભૂતેષુ ન મે ક્ષેપ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ”

‘મારો પ્રયાસ’

“ખરેખર તમે મારી દલીલોથી ચાક્યા હસો, તેથી અંતે હું તમને કહી દઉં છું કે મેં વડોદરા રાજ્યમાં ચાંડાળ અથવા અરપૂ-ર્યને સમાજમાં મેળવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મને અસંખ્ય મુશ્કેલીઓ પડી હતી. અંત્યજને બણાવવા ઊંચા જગાર આપવાની લાલચ આપી

મેં હિન્દુ શિક્ષકોની તપાસ કરી પણ હજી કોઈ હિન્દુ મળ્યો નથી. જે છે તે મુસલમાનો છે. કોઈ આર્યસમાજવાળા છે. મારો વિનય મારો પ્રમના સહકાર ઉપર આધાર રાખે છે. ”

આપણે સમજાવીએ

“ હિન્દુઓ છેક ન સુધરે એવા નથી. આપણે તેમને દક્ષીણેથી સમજાવીશું’ તો ફક્ત વર્ગોને તેમના હક્ક આપવા તેઓ પોતાની ન્યાયદષ્ટિ ઉઘાડશે. હું મારા દેશમાં પાસે શું માંગું છું ? તેઓ પોતાના મત વિરુદ્ધ જઈને અંત્યજને પોતાની પુત્રી પરણાવે અથવા તેની સાથે ખાવા બેસે એવી ધ્વજા હું રાખતો નથી, પણ અસ્પૃશ્યો સ્પૃશ્ય થાય તેમાં શો વાંધો ? અસ્પૃશ્યતા દૂર થવી જ જોઈએ. દક્ષિણ તરફ કર્મકાંડ અને મતામદ બહુ વધતાં જાય છે તેથી અસ્પૃશ્યતાનો પ્રશ્ન દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં પણો લીધે છે. હું માનું છું કે માઈસોર અને ત્રાવણકોર રાજ્યો પણ ‘ પંચામા જાતિ ’ ના ઉદ્ધાર માટે કામ કરે છે. આપણે એવો ખ્યાલ રાખવો નથી કે ચાંડાળોને એક કરવાથી આપણને સ્વર્ગ મળી જવાતું છે. પણ અત્યાર સુધી જે લોકો પાસેથી કુદરતી હકકો લઈ લેવામાં આવ્યા છે તેમને તે પાછા મળશે એટલું યશે. આપણે જે કરવું જોઈતું હશે તે જૂતકાળમાં આપણે કયું નથી; પણ આજે થયેલી અસર નકામી નહીં જાય એવી હું આશા રાખું છું અને આપણે વિચારમાં, પાણીમાં અને વર્તનમાં એ પ્રમાણે ચાલીશું. ”

૧૯૧૮ ના જિનાણામાં સયાજીરાવ બિટ્ટી ગયા હતા. જુનાઈમાં તેઓ પૂને આવ્યા. ત્યાં ચિમણાબાઈ ગાયકવાડ તથા કુચબિહાર-નરેશ જિતેન્દ્રનારાયણ વચ્ચે મેળાપ થયો. ધૈર્યશીલરાવને મેસોપો-ટેમિયા યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ‘ કિંગ્ઝ કમિશન ’ (લસ્કરી હોદ્દો) મળ્યું.

આકેતો

આ વર્ષે વડોદરા રાજ્યમાં તેમ હિન્દમાં મન્દુલએન્ઝાનો રોગ ફાટી નીકળ્યો હતો. લાખો લોકો તેમાં સપડાયા હતાં. અમરેલી પ્રાંત તથા પેટલાદ બાદરજી મહાલમાં ૧૯૧૮-૧૯ માં દુકાળ પડ્યો. બાવ અસાધારણ રીતે વધી ગયા હતા. કીલાચંદ દેવચંદની પેઢીની મદદ તથા વ્યવસ્થાથી લોકોને ઓછા નફે અનાજ પૂરું પાડવામાં આવ્યું. તેજીને લીધે રાજ્યમાં અનેક કારખાનાં નીકળ્યાં પણ યંત્રકામની મુશ્કેલી નહીં.

પુનર્ઘટના

દીવાન ઓફિસની પુનર્ઘટના ચર્મ-મદ્રાસ હલાકામાં પ્રચલિત 'સેક્રેટરિયટ સિસ્ટીમ'ના ધોરણે હુન્નુર સેન્ડ્રલ કચેરીની રચના ચર્મ ને મુખ્ય મંત્રી મદદનીશ તથા મંત્રી મદદનીશો વિભાગવાર નિભાયા. મંત્રીમંડળના દરેક સભ્યને દીવાનની દેખરેખ નીચે ફેટલાંક ખાતાં સોંપાયાં.

યુદ્ધવિરામ

તા. ૧૧ મી નવેમ્બર ૧૯૧૮ ના રોજ યુદ્ધવિરામની શરતો હારેલાં જર્મની-ઓરિટ્ટ્યાહંગેરી વગેરે રાષ્ટ્રોએ કબૂલ રાખવાથી યુરોપમાં આશુ મહાયુદ્ધ ખંધ પડ્યું. આ યુદ્ધવિરામ માટે આનંદ દર્શાવવા તથા દિવસ સુધી વડોદરા રાજ્યમાં નવેમ્બરની તા. ૨૭ ના અરસામાં ઉત્સવ ઉજવાયો.

ચેમ્સફર્ડ વડોદરામાં

૧૯૧૮ ના માર્ચ આખરે હિન્દુસ્તાનના વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ વડોદરાની જાહેર મુલાકાત લેતાં રાજવી દુનિયામાં

સયાજીરાવને પ્રથમનું રથાન ફરી પ્રાપ્ત થયું. લોર્ડ મિન્ટો ૧૯૦૯ માં વડોદરા આવ્યા પછી દશ વર્ષે વાઈસરોય વડોદરા આવતા હોવાથી વડોદરાના રાજધરાણામાં આ વખતે અસાધારણ ઉત્સાહ હતો. વાઈસરોયે સયાજીરાવની યશસ્વી કારકીર્દી તથા સુધારાના બુદ્ધિમાન ગામો તથા પૂર્વ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓમાં જે ઉત્તમ તંત્રનો હોય તેનું યોગ્ય સંમિશ્રણ કરી ઉત્તમ રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માટે અભિનંદન આપ્યાં.

વાઈસરોયના હસ્તે ગાયકવાડ ઓરોડા રોટ રેલ્વે વર્કશોપનો પાયો જોવાગેટમાં આ મુલાકાત વખતે નંખાયો.

મહારાજાએ આ વર્ષના ફેબ્રુઆરીમાં રાજપીપળા સંરથોનેમાં ત્યાંના રાજવીના આમંત્રણથી નાદોદમાં ઇસ્પીતાવ ખુલ્લું મૂક્યું.

તાત્પર્ય

આમ આ દાયકામાં (૧૯૧૧-૧૨ થી ૧૯૧૮-૧૯)માં દિલ્લી દરબારના દુઃખદ પ્રસંગ પછી રાજદંપતીને અંગ્રેજ ઉચ્ચ સમાજના સામાજિક અમારંભોને અંગે દુઃખદ અનુભવમાંથી પસાર થવું પડ્યું. છેવટે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડના વખતમાં એ પ્રસંગના ઓગા નષ્ટ થઈ બ્રિટિશ દુનિયામાં તથા રાજવી દુનિયામાં તેમનું પૂર્વેનું રથાન પ્રત્યે પ્રાપ્ત થયું. વિશ્વયુદ્ધમાં વડોદરાએ કરેલી કીમતી મદદની કદર થતાં રાજદંપતીના હૃદયમાંથી વ્યથા દૂર થઈ તથા વડોદરા રાજ્ય તથા તેના વિશ્વવિખ્યાત રાજવી ઉચ્ચ દહેવાળી એવશર્કના આરોપ મૂકવામાં આનંદ લેનારા લોકોના દેહા પડ્યા.

શોકના પ્રસંગ

પરંતુ થોડાજ દિવસોમાં એટલે ૧૯૧૬ના નવેમ્બરમાં થોડા દિવસના અંતરે ઘણાના દરદથી સુવરાણી પદ્માવતીદેવીના અને ઇન્દુએન્ડાના તાવ તથા ન્યુમોનિયાના દરદથી રાજકુમાર શિવાશ્રવણના અકાલ અવસાન વડોદરામાં થયાનાં સમાચાર રાજદંપતીને યુરોપમાં મળતાં વજ્રપાત નેટલું દુઃખ થયું.

યુરોપ સીધાંદે છે

આ વર્ષ (૧૯૧૯)ના જૂન આખરે વિશ્વયુદ્ધનો અંત લાવનાર વર્સાય (Versailles)ના મુક્કેદના કોલકરાર પર સહીઓ થયાના શુભ સમાચાર આવતાં સૌને આનંદ થયો અને વડોદરાના રાજવી હવે તબિયતના સુધારા માટે યુરોપ જવા છૂટા હતા અને જયસિંહરાવની તબિયત બગડવાથી તેમને પણ યુરોપ લઈ જવાની જરૂર બિભી થઈ હતી. તેથી સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરમાં પ્રથમ જયસિંહરાવ અને તેમની પાછળ રાજદંપતી તથા જયસિંહરાવના પત્ની શકુંતલારાજે યુરોપ ગયાં. ત્યાં જ હિપર જણાવ્યા પ્રમાણે નવેમ્બરમાં રાજકુટુંબમાંથી થયેલાં અવસાનોના દુઃખદ સમાચાર તેમને મળ્યા અને રાજદંપતીના મનને બારે ધક્કો લાગ્યો.

- મહાકવિ નાનાલાલની અંજલિ

સયાશ્રવ મહારાજ માયકવાડે ગાદીએ આવ્યા પછી સને ૧૯૧૬-૧૭ સુધી જે જાતે અસાધારણ સુધરેલો રાજ્યવહીવટ કર્યો તથા દેશમક્તને હાજે એવું જીવન માળ્યું તેનાથી ત્રિરાઈ ગુજરાતના કવિસમ્રાટ મહાકવિ નાનાલાલ દલપતરામે આ અરસામાં તેમનું તેજજાયાનું એક ચિત્ર પ્રગટ કર્યું. તે ' ત્રેમભક્તિ ત્રંચ-માલા 'માં ' ચિત્રદર્શનો ' નામથી પૃ. ૩૬ થી ૫૬ માં સંગ્રહાયું છે. તેમાંથી કેટલાક ફરુ દાંડી આ પ્રકરણ આપણે પૂરું કરીશું.

કે. યુવરાજ શત્રુઘ્નસિંહરાવ તથા કે. યુવરાણી ખંચાવતીદેવી ગાયકવાડ

તેમાં તેમણે વડોદરાના રાજવી સયાજીરાવ ગાયકવાડને સંક્રાંતિ-કાળના સર્વ મુર્ખરવિચારકો અને કાર્યધુરંધરોમાં પ્રથમ સ્થાન આપી તથા અબાલુ ખેડૂતપુત્રમાંથી ઉત્તમ રાજવીમાં થયેલી તેમની ઉત્ક્રાંતિ વર્ણવી મહાકવિ સંત નિહાલસિંહને ટાંકી બતાવતાં જણાવ્યું છે કે:—

“ મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડનો નિકટથી અભ્યાસ કરનાર સંત નિહાલસિંહ મહારાજને વડોદરાના Autocrat-એકમક-સત્તાધારી અને Dictator-સર્વસત્તાધીશ કહે છે અને સાથે એમ પણ વર્ણવે છે કે ‘ Preparing his people for autonomic government ’ પોતાની પ્રભને પ્રભપ્રતિનિધિના રાજતંત્રને કાળે કેળવનાર મહારાજ છે. એ જાને ભાવનાઓ ઉપરના એ મહા પ્રસંગોએ જન્મ્યાની હોય એમ જણાય છે; ને એમ મહારાજના જાહેર જીવનમાં એ આદર્શ બંધાયા હોય છે, એ એ પ્રસંગોમાં મહારાજના રાજજીવનની કૃત્તીઓ છે. ”

આ પ્રસંગોમાં (૧) નાનપણમાં ગરીબાઈમાંથી એકદમ ‘ મહારાજ ’ થવું અને ઉચ્ચ રાજધર્મનું શિક્ષણ મળતાં ચોવીસે શ્લોક ‘ હું મહારાજ ’ની ભાવના, તથા (૨) હોડ રિપનનો ઉદાર-મતવાદથી પ્રેરાયેલો ‘સ્થાનિક સ્વરાજ્ય’ની બક્ષિસનો સયાજીરાવના રાજ્યાધિકારના અરસામાં (૧૮૮૧-૮૪) હિન્દબરમાં ગાજ રહેલો અખતરો, કવિશ્રીએ ગણાવ્યા છે.

સયાજીરાવનો પ્રભાવ

શ્રી. નાનાલાલ આગળ ચાલતાં જણાવે છે કે:—

“ મહારાજ સયાજીરાવ નરેશ ન હોત ને મંત્રી હોત તે પછી ૩૫ વર્ષના જૂના મંત્રીશ્વર મંત્રીમંડળમાં નરેશ જેવા જ

યઈ પડત. મહારાજ સયાજીરાવ દેવમંદિરમાંનો દેવ જેવા વૈભવ ને જાહોજલાલી માણે છે, પણ દેવમૂર્તિથી જીલકું ઢાઈ પૂજારીનાથી જે વિશેષ પરિશ્રમ વેડે છે. નિદ્રાસ્થાપ-Insomniacનો રોગ પણ એ બાવનાની સગ્ન તરીકે મહારાજને મળી ચૂક્યો છે, મહારાજ યથામાં માત્ર સુખ ને વૈભવ છે એવું તો અઝાની પાલક માત્ર આજ માનતા હોવા જોઈએ. "

✕

✕

✕

‘ મહાન હિન્દી ’

“ ગાયકવાડ મહારાજ એક મહાન હિન્દી છે, અને હિન્દમાં શ્રુમાધૂમ કરતી સર્વ વિચાર વાદ્યોની રમણા ધ્યાનથી નિહાળે છે ને તેમની જલવધી ઝીલે છે. ”

✕

✕

“ મહર્ષિ દાદાભાઈ અને કર્મસંન્યાસ મોહનદાસ ગાંધી હિન્દને બ્રિટિશ સસ્તનતના રાજ્યમંડળમાં પ્રવેશ કરાવવાને જીવન-ભર પ્રયત્નશીલ હતા અને છે. મહારાજ સયાજીરાવે પણ, એ એ મહાન ગુજરાતીઓની પેઠે, હિન્દ બધી જગતની મમતાભરી દષ્ટિ દોરવી છે. મોટા પર્વતોમાં મોટી ખીણો, તેમ મહાપુરુષોમાં પણ બધી વેળા હોય છે. એ તેજછાયાનું સરવૈયું કાઢતાં એમજ કહેવું પડશે કે પિતામહ જુદીવીર દાદાભાઈ અને નિત્ય યૌવનભર મોહન-દાસ ગાંધી પછી ગુજરાધિપતિ શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ સર્વશ્રેષ્ઠ વર્તમાન ગુજરાતી છે. બ્રિટિશ સસ્તનતના મંત્રમંડળમાં કે જગતના ભાવિ ઇતિહાસમાં મહારાજ સયાજીરાવથી ઓળખાતાં ગુજરાત શરમાશે નહીં. ”

ગુજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ રાજવીને ગુજરાતના મહાકવિએ આપેલી આવભીની અંજલિ માટે ખન્નેને અભિનંદન.

પ્રકરણ ૧૭ મું

ફરી પ્રવાસ-સુવર્ણ મહોત્સવ

ઝોખામંડળમાં હકૂમત સોંપાઈ

સયાહરાવ ૧૯૧૯ના સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરમાં યુરોપ ગયા તે પહેલાં ઝોખામંડળ (દારકાં તથા બેટશંખોદાર) ઉપર શ્રીમંત સરકારને વાઘેરો સંબંધી પૂર્ણ હકૂમત સોંપવાનો પ્રશ્ન રેસિડેન્સી-માંથી ઉપસ્થિત થતાં ડેટલીક સરતોએ હિન્દુસ્તાન સરકારે પૂર્ણ હકૂમત વડોદરા રાજ્યને સોંપવાની બક્ષામણ મંજૂર-રાખી.

તા. ૩૭ મે ૧૯૨૦ ના રોજ સયાહરાવ વતી દીવાન સર મનુભાઈને દરબારમાં દારકામાં આ હકૂમત સોંપાઈ.

પૂર્વસ્થિતિ

આ પૂર્ણ હકૂમત સોંપતાં પહેલાં વાઘેરો પૂરતી વરિષ્ઠ હકૂમત દારકામાં રહેતા એસિસ્ટન્ટ રેસિડેન્ટ પાસે હતી અને વડોદરા સરકારના ખર્ચે નભાવવામાં આવતી ૩૦૦-૪૦૦ માણસોની લશ્કરી ટુકડી (ઝોખા બેટલિયન) આસિસ્ટન્ટ રેસિડેન્ટના તાખામાં સ્વતંત્ર રીતે રહેતી અને ઝોખામંડળમાં સુલેહશાંતિ જળવાતી તથા વાઘેરો તોફાન ન કરે તેની સંભાળ લેવાતી. ૧૮૭૫માં રાજ સર ટી. માધવરાવે વડોદરા રાજ્યના કારભારની લગામ સયાહરાવની સગીર અવસ્થામાં ધારણ કર્યા પછી ઝોખામંડળમાં કઈ બાબતોમાં શ્રીમંત સરકારની હકૂમત છે તથા કઈ બાબતમાં સાર્વ-

બૌદ્ધ સત્તાની હકૂમત છે તેનો ખુલાસો તે વખતના રેસિડન્ટને પૂછાતાં તેમણે જવાબમાં જણાવ્યું હતું કે:—

“ સન ૧૮૫૯ થી વાઘેર લોકો ઉપરની દીવાની, ફોજદારી હકૂમત, ઓખા બેટેલિયન ઉપરની સત્તા તથા પોલીસના સર્વ અધિકાર આસિસ્ટન્ટ રેસિડન્ટને આપેલા છે અને આ પ્રાંતની ખાફીની રાસતી પ્રજા સંજોગે તમામ વ્યવહાર, મંદિરોનો કબજો તથા મહેમુલ વગેરે ગાયકવાડ સરકારના વહીવટદાર (Gaokwar's mandagor) તરફ રહે છે. ”

જો કે ઓખામંડળ પ્રાંતના રાજ્યમાલિક તરીકે શ્રીમંત સરકારનો હક્ક સ્વીકારાયો હતો, છતાં વાઘેરોને ખંડ કરતાં તેમ આંચિયાપણું કરતાં તથા રાજ્યની પાડોશના પ્રદેશમાં લૂંટફાટ વગેરે કરતાં એકલે હાથે અટકાવવામાં શ્રીમંત સરકાર અસમર્થ નીવડી હતી. તેથી ૧૮૫૯ થી સાર્વભૌમ સરકાર તથા વડોદરા સરકાર એ બન્નેની બેવડી હકૂમત ઓખામંડળમાં પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગો માટે હતી. તેથી કેટલાક ગૂંચવાડો પેદા થતા હતા. તેમ છતાં વાઘેર લોકોને વડોદરા રાજ્યની પોલીસમાં તથા ખીજી નોકરીમાં જગો આપવાનું ધોરણ સ્વીકારાયું. આ પ્રજાને વશ રાખવા માટે સંતાવા સારું અનુકૂળ જગો ન રહે તે માટે જંગલનો નાશ કરવામાં આવ્યો. પણ તેથી આ પ્રદેશ વેરાન થવાથી વરસાદ ઓછો બહુ થતો અને અને વારંવાર દુષ્કાળ પડતો. ઓખામંડળમાં દારકાં તથા બેટ જવાં પવિત્ર તીર્થસ્થળો હોવાથી તે એક હિન્દુ રાજવીના હાથ નીચે રાખવામાં આવ્યું હતું, જો કે વાઘેરોને જરૂર કરી તે જતી લેવામાં અંગ્રેજોએ તથા ગાયકવાડે સહકાર કર્યો હતો. આ પ્રાંત ઉપર પૂર્ણ હકૂમત રાજ્યને મળે એવી મહેમુદા છતાં તે કોઈ દિવસ પણ વડોદરાને મળશે એવી આશા સયાજીરાવ સેવતા નહિ હોય.

કારણ સાર્વભૌમ સત્તાને જે હકૂમત હજમ થઈ ગઈ હોય તે હકૂમત છોડી દેવાનું સૂઝવું કઠિન બન્યાય. અને તેમ હોય, પણ છેવટે આ હકૂમત સોંપવાની સુલુદ્ધિ પરિષદ સત્તાને સૂઝી અને ૧૯૨૦ ના મે માં શ્રીમંત સરકારને ઓખામંડળમાં પૂર્ણ હકૂમત કેટલીક શરતોએ સોંપાઈ એ વાત ખરી.

હકૂમત સશર્ત સોંપાઈ

શરતોમાં એમ કહ્યું હતું કે વાઘેરા ઉપરની પૂર્ણ હકૂમત સોંપાયા પછી પાંચ વર્ષ સુધી તેઓ રૈસિડન્સીને અરજીઓ કરી શકશે; વાઘેરા પાસ વગર ઓખામંડળની બહાર જઈ શકશે નહીં; વળી તેમની પાસે જે જમીન મહેસૂલ તથા તગાવીની ખાકી હોય તેનો મોટો ભાગ આદરવાનો હતો અને શ્રીમંત સરકારે તે વાત કબૂલ રાખી હતી. વાઘેરા સાંત ખેડૂત ખેતરો આ હકૂમતની ફેરબદલી શક્ય બની હતી; તેમને કરંજમુક્ત કરવા તથા બચાવવા ખાસ ઉપાય લેવાયા હતા. રૈસિડન્સી તો કે છ મે ૧૯૨૦ ના રાજ હિન્દુસ્તાન સરકારનો નિર્ણય બહેર કરતાં વડોદરા રાજ્યે વાઘેરાની ઉત્પત્તિ માટે લીધેલાં પગલાં તથા સમાધાનવૃત્તિની તારીફ કરી તથા વડોદરાનો રાજ્યવહીવટ સારો કાર્યક્ષમ બન્યાનું જણાવી વાઘેરા શ્રીમંત સરકારને પોતાના ઉત્તમ સંરક્ષક ગણે એવી અપીલ કરી. દીવાને બ્રિટિશ સરકારના ઓખામંડળના ૬૦ વર્ષના વાઘેરા સંબંધી વહીવટને અંગતિ અર્પી તથા બ્રિટિશ સરકાર વડોદરા રાજ્યના મિત્ર હોવાથી, વાઘેરા નો ચોખ્ખો રીતે નહીં વર્તે તો બ્રિટિશ લશ્કરની પૂર્ણ સહાય તેમના ઉપર પડશે એવી ગંભીર ચેતવણી આપી.

મહેન્દ્રા પૂરી થઈ

સયાજીરાવના રાજ્યજીવનની એક મહેન્દ્રા આમ પૂરી થઈ

અને ઓખામંડળમાં અંગ્રેજ તથા ગાયકવાડનો જેવડો વહીવટ બંધ પડી, ફક્ત શ્રીમંત સરકારનોજ પૂર્ણ વહીવટ ચાલુ થયો. વાઘેરા જે હલકો જમીન મહેસૂલનો આકાર ભરતા તે એક સેટલમેન્ટની મુદત સુધી ચાલુ રહેશે તથા કોઈ નવો જમીનવેરા કે જંગલવેરા-જેમ કે ચરાર્થ વેરા-આ મુદતમાં નહીં લેવામાં આવે એમ જાહેર થયું. દુષ્કાળમાં તેમજ ધાસચારાની તંગીના વખતમાં ઠાર જવા-ડવા ઉદાર મદદ ચાલુ રાખવાનું કહેવામાં આવ્યું. વારસાના રીત-રિવાજમાં દરમ્યાનગીરી નહીં કરવામાં આવે એવું વચન અપાયું. વાઘેરાની ફરિયાદો શ્રીમંત સરકારને ઝડપથી પહોંચે એટલા માટે અમરેલી પ્રાંતમાંથી ઓખામંડળને છૂટું પાડી મહારાજને સીધો જવાબદાર રહેતો ખાસ અમલદાર (ઓખામંડળ કમિશનર) નિમણો. તે મહત્ત્વની બાબતો સરસુબા મારફત હજૂરના ધ્યાન પર આણવાની ફરજ બજાવે એવી ગોઠવણ કરવામાં આવી; તેને લગભગ સુખા એટલા અધિકાર આપી તેના તાબામાં રહેનારી ઓખા બેટેલિયનનો કર્નલ બનાવવામાં આવ્યો. બેટેલિયનના કપ્તાને કર્નલના એડજન્ટ-ન્ટ તરીકે કામ કરવાનું હતું.

પ્રગતિ

ઓખામંડળ હિપર પૂર્ણ હકૂમત વડોદરા રાજ્યને સોંપાયા બાદ ત્યાં પાંચ વર્ષની અંદર જામનગર દ્વારકાં રેલવે બંધાર્થ દ્વારકાં રેલવે વ્યવહારથી જોડાઈ ગયું અને ૧૯૨૩-૨૪ માં બ્રિટિશ સરકારની સંમતિથી ઓખામંડળ બહાર જવા માટે ઓખામંડળ કમિશનર પાસેથી વાઘેરાએ પાસ લેવાની પ્રયા બંધ પાડવામાં આવી.

ઓખાખંદર

ઓખામંડળ શ્રીમંત સરકારને સોંપાતાં તેના વિકાસ માટે

ઝડપી પગલાં લેવાયાં અને ઓખા પોર્ટ બાંધવાની યોજના હાથ પર લેવાઈ. આ બંદરના વિકાસ માટે કુરંજાથી અડાત્રા સુધી જામનગર રેલવે લંબાવવામાં આવી. ૧૯૨૨માં આ રેલવે વિસ્તાર ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો. ઓખા પોર્ટ અડાત્રા નજીક બેટની સામે ઠાકિ-આવાડના દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ ખૂણે આવેલું છે ને ત્યાં બે આગબોટ સાથે જીભી રહી શકે એવો ડકકો બાંધવામાં આવ્યો છે તથા વખારમાં માલ રાખવા તથા બેંકની મદદ આપવા તથા બીજી બંદરી સેવા કરવા યોગ્ય સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે. આ બંદર ૧૯૨૬ના ફેબ્રુઆરીમાં સયાજીરાવના હસ્તે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું. ઓખા પોર્ટ હાલ 'ઓખા' નામથી ઓળખાય છે, ને સયાજીરાવનું ૧૯૩૮-૩૯ માં અવસાન થયું. તે વર્ષમાં ૧૮૧૧ લાખ રૂપિયા જકાતનું જે ઉત્પન્ન બતાવવામાં આવ્યું છે તે ધણે ભાગે ઓખા બંદરને લીધે મળતી જકાતનું ઉત્પન્ન છે. આમ ઓખા-મંડળમાં 'ઓખા' બંદર એ શ્રીમંત સરકારને 'કમાઉ દીકરો' છે. વળી આ પ્રાંતમાં મીઠાપુરના ઓખા સોલ્ટ વર્ક્સ, દ્વારકાં સીમેન્ટ ફેક્ટરી તથા ટાટા ટેમિકલ્સ લિમિટેડના વિકાસને લીધે દુકાળ કે તંગીના વખતમાં પ્રજાને મજૂરીની રાહત ઠીક પ્રમાણમાં મળે છે, તથા સરકારને પણ આ કારખાનાંઓના વિકાસને લીધે સારું ઉત્પન્ન આવે છે. ૧૯૨૦-૨૧ માં અમરેલીમાં વડી સરકાર તરફથી નિમાતો આસિસ્ટન્ટ રેસિડન્ટની જગો બંધ પડતાં આખા પ્રાંતમાંથી જહારની દબલગીરી જતી રહી છે.

બીજા પ્રશ્ન

૧૯૧૯-૨૦ ના વડોદરા રાજ્યકારભારના અહેવાલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સર મનુભાઈ મહેતાની દીવાનગીરીના પહેલાં પાંચ વર્ષમાં ઓખામંડળમાં શ્રીમંત સરકારને પૂર્ણ હકૂમતે સોંપાવા ઉપરાંત

ના જૂનથી ૧૯૨૬ આખર) કેટલીક મહાવ પંચાયતોને પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટવાનો હક્ક મળ્યો, કેટલીક પ્રાંત પંચાયતો પણ પ્રમુખ ચૂંટી શકતી અને ૧૯૨૪-૨૬ના સરકારી રિપોર્ટ પ્રમાણે વડોદરા તથા નવસારી પ્રાંતની ગામપંચાયતોને પોતાના પ્રમુખ ચૂંટવાની છૂટ મળી. વડોદરા શહેર સુધરાઈમાં ના. વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશના નિવૃત્ત સરન્યાયાધીશ તથા સુધરાઈના ચૂંટાયેલા સભ્ય થી, રામચંદ્ર હરી ગોખલે પ્રમુખ તથા મ્યુનિસિપલ કમિશનરના હોદ્દાથી સરકારના હુકમથી નિમાયા. સર મનુભાઈની દીવાનગીરી બાદ જૂજ સુધરાઈઓ સિવાય રથાનિક સ્વરાજ્યની બંધી સંસ્થાઓમાં ચૂંટણીના પ્રમુખનો અખતરો અનુભવના અંતે બંધ પાડવામાં આવ્યો હતો, જે કે વિશિષ્ટ પંચાયતોમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોનું કે પ્રમાણ ચાલુ રહ્યું હતું.

ધારાસભા

વડોદરા રાજ્યની ધારાસભામાં ૧૯૨૪, ૧૯૨૫, ૧૯૨૬ માં બેઠક ચર્ચવાનો અખતરો કરવામાં આવ્યો હતો, તેમ ૧૯૨૨ ના ઓક્ટોબરમાં સયાશ્રાવે કરેલા હુકમને અનુસરીને ધારાસભાની રચના તથા હક્કવિસ્તાર સંબંધે એક ચોજના ધીમંત મહારાજને સાદર કરવામાં આવી હતી. તેની સાથે સર મનુભાઈએ 'A Note on Baroda Legislature' રજૂ કરી ઐતિહાસિક સમાલોચના સાથે વડોદરા માટે બંધબેસતા બંધારણની સમજણ આપી હતી. ૧૯૨૩-૨૪માં વડોદરા રાજ્ય એક સ્વતંત્ર એકમ હોય એવી રીતે ધારાસભામાં કેનિયામાં હિન્દીઓ તથા રાજ્યના પ્રજાજનો તરફ જે તિરસ્કરણીય વર્તણૂક થતો હતો તેની સામે અસંતોષ દર્શાવી બેઠક દર્શાવતો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. મહારાજના હુકમથી તૈયાર કરેલી ધારાસભા હક્કવિસ્તારની ચોજનાનો વિચાર થઈ તેમના રાજ્યારોહણના સુવર્ણ મહોત્સવ

ઓખામંડળથી હિન્દુસ્તાનના કોઈ પણ જંદરે મીઠું નિકાસ કરવાની રાજ્યની માગણી બ્રિટિશ સરકારના નાણાકીય હિતો સાથે ખંધ બેસતી રહે એવી રીતે ફરી વિચારવાનું હિન્દુસ્તાન સરકારે કબૂલ્યું હતું; તેમજ વડી સરકારે સાલ્હેરના કુંગરી કિલ્લા ઉપરના મહારાજના રાજ તરીકે પૂણું હક્ક તથા માલિકી સ્વીકારી લેવાતી વાર્ષિક સલામી લેવાનું ખંધ પાડ્યું હતું.

થોડુંક સિંહાવલોકન

સયાજીરાવના વધુ પ્રવાસનું વર્ણન કરતાં પહેલાં તેમના રાજ્યારોહણના સુવર્ણ મહોત્સવ સુધી ચામેલા રાજ્યવહીવટ તથા જાહેર બનાવો સંબંધે થોડુંક સિંહાવલોકન આપણે હવે કરી લઈએ.

મહદની 'ઓફર'

૧૯૧૬માં અફઘાનિસ્તાન તથા હિન્દુસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થતાં યુદ્ધમાં સહકાર આપવા તથા દેશમાં આંતરિક વ્યવસ્થા સાચવવા મહદ આપવા સયાજીરાવે હિન્દી સરકારને જણાવ્યું હતું.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

શ્રી. મનુભાઈની દીવાનગીરીમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસ માટે મહાત્મ પંચાયતોમાં ચૂંટાયેલું તરવ હૈ ને બદલે કે રાખવામાં આવ્યું, ચૂંટણી વધારે સીધી બનાવવામાં આવી તથા ગામપંચાયતોને સ્વશાસિત તથા વધુ પ્રમુખીય પ્રતિનિધિત્વવાળી બનાવવા માટે નવેસર ગામપંચાયત સંબંધી નિર્ણય પસાર કરી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. ૧૯૨૩-૨૪ માં નવસારી તથા અમરેલી શહેર સુધરાઈએને પ્રમુખ ચૂંટવાનો કામચલાઉ હક્ક અખતરા દાખલ બક્ષવામાં આવ્યો. સર મનુભાઈની દીવાનગીરી દરમ્યાન (૧૯૧૬

ના જૂનથી ૧૯૨૬ આખર) કેટલીક મહાદ્વ પંચાયતોને પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટવાનો હક્ક મળ્યો, કેટલીક પ્રાંત પંચાયતો પણ પ્રમુખ ચૂંટી શકતી અને ૧૯૨૫-૨૬ના સરકારી રિપોર્ટ પ્રમાણે વડોદરા તથા નવસારી પ્રાંતની ગામપંચાયતોને પોતાના પ્રમુખ ચૂંટવાની છૂટ મળી. વડોદરા શહેર સુધરાઈમાં ના. વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશના નિવૃત્ત સરન્યાયાધીશ તથા સુધરાઈના ચૂંટાયેલા સભ્ય શ્રી. રામચંદ્ર દરી ગોખલે પ્રમુખ તથા મુનિસિપલ કમિશનરના હોદ્દાથી સરકારના હુકમથી નિમાયા. સર મનુભાઈની દીવાનગીરી બાદ જૂજ સુધરાઈએ સિવાય સ્થાનિક સ્વાભાવની બધી સંસ્થાઓમાં ચૂંટણીના પ્રમુખનો અખતરો અનુભવના અંતે બંધ પાડવામાં આવ્યો હતો, જે કે વિશિષ્ટ પંચાયતોમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોનું કે પ્રમાણુ ચાલુ રહેલું હતું.

. ધારાસભા

વડોદરા રાજ્યની ધારાસભામાં ૧૯૨૪, ૧૯૨૫, ૧૯૨૬ માં બજેટ ચર્ચવાનો અખતરો કરવામાં આવ્યો હતો, તેમ ૧૯૨૨ ના ઓક્ટોબરમાં સમાજશાસિ કરેલા હુકમને અનુસરીને ધારાસભાની રચના તથા હક્કવિસ્તાર સંબંધે એક ચોજના થીમંત મહારાજને સાદર કરવામાં આવી હતી. તેની સાથે સર મનુભાઈએ 'A Note on Baroda Legislature' રજૂ કરી ઐતિહાસિક સમાલોચના સાથે વડોદરા માટે બંધબેસતા બંધારણની સમજણ આપી હતી. ૧૯૨૩-૨૪માં વડોદરા રાજ્ય એક સ્વતંત્ર એકમ હોય એવી રીતે ધારાસભામાં કેનિયામાં હિન્દીઓ તથા રાજ્યના પ્રજાજનો તરફ જે તિરસ્કરણીય વર્તોવ થતો હતો તેની સામે અસંતોષ દર્શાવી ખેદ દર્શાવતો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો. મહારાજના હુકમથી તૈયાર કરેલી ધારાસભા હક્કવિસ્તારની ચોજનાનો વિચાર થઈ તેમના રાજ્યારોહણના સુવર્ણ મહોત્સવ

વખતે ઉદાર બંધારણીય મુદ્દારાની જાહેરાતની પ્રજા આશા સેવતી હતી પણ તે આશા નિષ્ફળ જઈ આખી યોજના લાંબા વખત સુધી વિચારણા ઉપર રહેતાં પ્રજામાં નિરાશાનું મોજું ફરી વળ્યું હતું. આ સંબંધમાં મિ. સ્ટેન્લી રાઈસે 'સયાશ્રાવના જીવનચરિત્ર, ભાગ ૨' ના પૃષ્ઠ ૮૨ ઉપર જણાવે છે કે:—

મિ. રાઈસનું મંતવ્ય

" The cautious ruler mindful of his responsibilities to the people declares that the hour has not yet struck when they can be entrusted with the full powers of self-government, the people, enthusiastically confident and enthusiastically impatient, cry out that they have, and that long ago. Impatience wants to drive faster; prudence would put the drag on. Each has its own reasons and its own arguments, and who shall say which is right? A *via media* may be found; meanwhile the last word is with the Maharaja, and it is upon his shoulders that the burden of the State rests. "

હાલમાં—' પ્રજા તરફ રહેતી પોતાની જવાબદારીનું જાન રાખનાર સાવધાન રાજ્યકર્તા એમ કહે છે કે સ્વરાજ્યના પૂર્ણ અધિકાર પ્રજાને સોંપવાનો વખત હજી આવ્યો નથી; પ્રજા ઉત્સાહપૂર્વક આત્મવિશ્વાસ: તથા ઉત્સાહી અધીરાઈ સાથે પોકારે છે કે અમે પૂર્ણ

સ્વશાસનના અધિકાર માટે લાયક છીએ, અધીરાઈ લેતાવળે હાંકવા કહે છે; ૩૬૧૫ થી ૩૬૨૦ થી હાંકવા લગામ ખેંચી રાખે છે. દરેક પાસે પોતાપોતાની દલીલો છે, અને કોણ ખરું છે એમ કોણ કહી શકે ? વચ્ચેના રસ્તો ખોળી શકાય; દરમ્યાન, હેલ્થો શબ્દ મહારાજ પાસે છે અને રાજ્યનો ભાર તેમના ખભા ઉપર છે. "

પ્રજામતનો વિકાસ

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળની ૧૯૧૬ આખરે નવસારીમાં રચાપના થયા પછી સર મનુભાઈની દીવાનગીરી દરમ્યાન વડોદરા શહેરમાં ૨ જી (૧૯૧૮) તથા ૩જી (૧૯૨૨) બેઠકો અનુક્રમે હિંદની વડી ધારાસભાના માજી પ્રમુખ મહુમ વિઠ્ઠલભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ તથા રાજરત્ન હરિલાલ ગોવિન્દજી પરિખના પ્રમુખપદે મળી હતી તે ત્યારબાદ ૪ થી બેઠક (૧૯૨૪) મહુમ મહુભાઈ ઠાંટાવાળાના પ્રમુખપદે પાટણમાં, ખાસ બેઠક (૧૯૨૫) મિલ્કી-મોરામાં વડોદરા રાજ્યના માજી સેનિટરી કમિશનર ડા. સુમન્તના પ્રમુખપદે, અને ૫ થી બેઠક દાદાસાહેબ સાને (અણેથ ભારકર સાને)ના અધ્યક્ષપદે અમરેલીમાં મળી હતો. આ તમામ પ્રમુખો ઠરેલ, અનુભવી તથા ગીઠ નેતા હોવાથી પ્રજામંડળના પાયા મજબૂત બનતા ગયા અને તેમની દોરવણી નીચે આ મંડળ દિવસે દિવસે રાજ્યવર્તુલોમાં તેમ પ્રજામાં લોકપ્રિય થઈ ગયું, અને યશઃકાંતમાં તે વડોદરાનું રાજ્યતંત્ર પણ તેના તરફ મુરખીવટ પ્રેરિત સહાનુભૂતિથી જોઈ હવું, તથા શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલને રાજ્ય મહેમાન જેવું કેટલુંક માન પણ મળ્યું હવું. આ નેતાઓ પૈકી આજે ડા. સુમન્ત મહેતા તથા દાદાસાહેબ સાને હયાત છે પણ તેઓ વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે કારણોને લીધે કેટલાક વર્ષોથી આ મંડળમાંથી લગભગ નિવૃત્ત થઈ જઈ બનતી બીજી સેવા જનતાગનાર્દન માટે કરે છે, ને મંડળ

નવી નેતાગીરી નીચે કામ કરે છે. શ્રી. મનુભાઈના વખતમાં જ પેટલાદ તાલુકાને લાયુ પાડેલા રિવિઝન સેન્ટલમેન્ટના (સબસેઈલ સાથેના) વધારે પડતા દર સામે સત્યાગ્રહ દિલગીયા ૧૯૨૪-૨૫ માં ચાલી છેવટે વચ્ચે રરતે સરકાર તથા પ્રજા વચ્ચે સમાધાન થયું તેમજ બિસ્લીમોરામાં મોખરાના કર (નોટીફિકેશન ઓરીયા) નો પ્રશ્ન તીવ્ર રૂપમાં ઉપસ્થિત થતાં તેની વિચારણા માટે ત્યાં પ્રજામંડળની ખાસ બેઠક બરવાનું યોજવામાં આવી રાજીનામું આપી નિવૃત્ત થયેલા સુખા શ્રી. રામલાલ હીરાલાલ દેસાઈ પ્રમુખ તરીકે નિયુક્ત થયા હતા, પરંતુ બેઠક મળતાં પહેલાં સયાશ્રાવે, તેમને નોકરીમાં મંત્રી મંડળ તરફથી જે અન્યાય થયો હતો એમ તેઓ કહેતા હતા તે દૂર કરી માનપૂર્વક ફરીથી નોકરીમાં લેતાં બિસ્લીમોરાની બેઠકના પ્રમુખ તરીકે દા. સુમન્ત મહેતાએ શ્રી. રામલાલ દેસાઈની ખાનગી સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લઈ બાપણ ક્યું હતું તથા કામકાજ ચલાવ્યું હતું. ૧૯૨૩ માં નવસારી ખાંતની દાફતરબંધીને ક્ષેત્રાવલી ' માતા દિલગીયા ' ચાલતાં જાહેર કાયદાનીઓ તથા રાજ્યતંત્ર અચકામણમાં આવ્યાં હતા, જ્યારે વડોદરા શહેરમાં ૧૯૨૫-૨૬ માં શહેર સુધારાઈએ ધરવેરો દાખલ કરવાના હુકમનો અમલ કરવા જતાં શહેરનું વાતાવરણ ગરમ થઈ બંધારણીય રીતે એ વેરાનો સામનો કરવા હુબેશ ચાલી હતી, પણ તે પાછળથી નરમ પડી હતી, અને છેવટે ધરવેરો દાખલ કરવામાં સરકાર સફળ થઈ હતી.

આ સમયે વડોદરા રાજ્યમાં એક સ્વતંત્ર પત્રની જરૂરત ખાસ જણાતી હતી; જે જરૂરતને સંતોષવા આ ગ્રંથના લેખકે " નવગુજરાત " પત્રનો આરંભ ૧૯૨૩ના ઓગસ્ટમાં કર્યો.

ખહારવટાં બિદાવ્યાં

૧૯૨૧થી ૧૯૨૩ સુધી ગુજરાત કાઠિયાવાડની પ્રજા મારખાંની અસોચ ટોળીના, મીયાણા ટોળીના તથા બાજરદેવાંની ટોળીના

બહારવટાં તથા લૂંટફાટથી હેરાન હેરાન થઈ ગઈ અને વડોદરા રાજ્યના મહેસાણા પ્રાંત, અમરેલી પ્રાંત તથા વડોદરા પ્રાંતની પ્રજાને તેથી ઘણું સહેલું પડ્યું. જુદી જુદી હકૂમતની પોલીસના સહકારથી છેવટે આ ટોળાઓ વિખેરવામાં સફળતા મળી. ૧૯૨૩ના એપ્રિલમાં મીરખાંની ટોળાના બે નાયક અલીખાન અને હૈદરખાન સિરોહીના કુંગરામાં માર્યા ગયા અને જુલાઈ માસ પૂરા થતાં પહેલાં 'મેવાડ બીસ ઠાર'ની મદદથી પોલીસની હથિયારબંધ ટુકડી મીરખાંને મેવાડના કુંગરામાંથી જીવતા પકડી શકી. તેને બાઈ ચાંદખાંન પણ પકડાયો. મીરખાંન તથા ચાંદખાંન ઉપર રીતસર કામ ચાલી તેમને ફાંસીની સજા થઈ અને બકોચ ટોળાના બહારવટાનો અંત આવ્યો. ૧૯૨૩-૨૪માં મીયાણા ટોળાનો નાશ કરવામાં આવ્યો અને બાબર દેવા પકડાઈ તેને પૂરી સજા થઈ. તેનો સાથી ડાબસો તથા તેની સ્ત્રી જીવતાં પકડાતાં, બાબર દેવાની ટોળા વિખેરાઈ અથવા સજા પામી. બહારવટું બંધ પડતાં પ્રજાએ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. મીરખાંને મહેસાણા પ્રાંત તથા તેની આજુબાજુમાં કેટલાંક ગામડાં લૂંટવાથી મામજનતા મળીત રહેતી ને સરકારની બંદોબસ્ત રાખવાની અશક્તિ માટે ફાવે તેમ બોલતી. પણ 'સૌ સારું જેતું છેવટે સારું' એ ન્યાયે બહારવટું છેવટે અશક્ય થઈ જતાં પ્રજાએ મોડાં મોડાં પણ સંતોષ અનુભવ્યો. ૧૯૨૬ના જુલાઈમાં ડબોઈ તાલુકાના વડજ ગામના રમપુત અભેસિંગે પોલીસ કબજે છતાં વડોદરા શહેરમાં રાવપુરા પોલીસ સ્ટેશનમાં એક પોલીસ સીપાઈનું ખૂન કર્યું ત્યારે ખૂનીને પકડવા જતાં પોલીસ માટે મુશ્કેલ સ્થિતિ ઊભી થઈ, પણ છેવટે પોલીસે ઠાઈ મકાનમાં ભરાઈ નિશાન તાકી બચાવના રથબેથી ગોળી મારી, જેથી અભેસિંગ માર્યો ગયો અને આમ આખા શહેરમાં સનસનાટી ફેલાવનાર બનાવનો અંત આવ્યો.

ચર્ચાભરી નિમણૂક

સયાશ્રવના રાજ્યવહીવટનો એક સિદ્ધાન્ત એવો હતો કે, અમુક પ્રકારનું ખાસ નૈપુણ્ય ન જતાવવું પડે એવી દરેક જગ્યા માટે તેમના અમલદારોને તાલોમ આપી હાયક બનાવી તેમને ગમે તે ખાતામાં મોકલી કામ લેવું અને આ ધોરણના અંતિમ પરિણામે ન્યાયખાતામાંથી બદલાઈ પોલીસ કમિશનર તથા સુબા, સેન્સસ કમિશનર વગેરે હિચકારોખારી ખાતામાં લગભગ બે હાયકા સુધી કામ કરી ઇન્સાફના કામથી અરપૂટ રહેતા એક મોટા અમલદારની શ્રી. રામચંદ્ર હરિ ગોખલે નિવૃત્ત થતાં સર ન્યાયાધીશ (ચીફ જસ્ટિસ) તરીકે ૧૯૨૦માં નિમણૂક થઈ. તથા બીજા એક અમલદારની પોલીસ નાયબસુબામાંથી ન્યાયખાતે નિમણૂક કરવામાં આવી. આ નિમણૂકોથી પ્રજામાં તેમ બહાર ખૂબ ચકચાર જાગી, કારણ સુધરેલા બ્રિટિશ હિન્દના રાજ્યવહીવટમાં કોઈ દિવસ પોલીસ કમિશનરને હાઈકોર્ટના ન્યાયાધીશ તરીકે નીમવાનો સ્વપ્ને પળ પૂર્યા આવે નહીં, તો પછી ‘ ચીફ જસ્ટિસ ’ તો ક્યાંથી નામે ? આ સંબંધમાં મિ. રાઈસ અંગ્રેજ સયાશ્ર ચરિત્રના ભાગ ૨ ના પૃ. ૪૬ ઉપર જણાવે છે કે:—

“ And in pursuance of this policy a man may find himself the head of the Revenue, the Police Commissioner and the Chief Justice in the course of two three years. Situated as Baroda is, ‘ There is something to be said for this conception; it is the very antithesis of the modern idea of high specialisation in a single branch, but where the services are

limited it is at least open to argument that it is wiser to make use of the best men in as many ways as possible. At the same time no man can know everything, and when men are shifted in order that they may learn something of some new work, the persons stand to gain at the expense of continuity of administration."

ભાવार्થ - " અને આ નીતિને લીધે જે ત્રણ વર્ષમાં કોઈ સખસ મહેસૂલી ખાતાનો વડો, પોલીસ કમિશનર અને સર ન્યાયાધીશ ખાતાને બનેલો જુએ, વડોદરા રાજ્યની સ્થિતિ, જોતાં, આ ધોરણના લાભમાં, કાંઈક કહી શકાય: આ રાજ્યવહીવટનો સિદ્ધાન્ત એકજ શાખામાં હિંમત નૈપુણ્ય મેળવવાના અર્વાચીન વિચારથી તદ્દન બિલકો છે, પણ જ્યાં નોકરીઓ મર્યાદિત હોય ત્યાં એવી ફલીલ કરવા માગ છે કે સારામાં સારા માણસોનો અને તેટલી રીતે ઉપયોગ કરી લેવો એ વધારે હિંમતજનક છે. તેજ વખતે કબૂલવું જોઈએ કે દરેક સખસ બહુ જ જાણી શકે નહીં, અને જ્યારે કોઈ સખસ નવું કામ શીખે તે માટે તેની બદલી કરવામાં આવે ત્યારે રાજ્યવહીવટના સાતત્યના ભોગે આમ કામ શીખવા બદલાયકા સખસોને કાંઈક વધારે જાણવાનો લાભ મળે છે."

વડોદરા રાજ્ય એ જાણે એક પ્રયોગશાળા હોય અને રાજ્ય-વહીવટમાં જુદા જુદા અખતર કરવા માટે અમલદારો ખાતાફેર બદલાતા હોય ત્યારે રાજ્યવહીવટના સાતત્યમાં અંતરાય આવે એ ખુદ્દુ છે અને મિ. રાઈસે સાવધાનપૂર્વક એજ અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપી છે એ સંતોષની વાત છે. સંવાંછરાવ પ્રજાકલ્યાણની ધુમે

મ્હાથી જ આ બધું કરતા હશે એમાં કાંઈ શક નથી. રા. બ. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા વિદ્યાધિકારીમાંથી મિલિટરી સેક્રેટરી બન્યા હતા, એ એક બીજો વિરોધાભાસ દર્શાવતો દાખલો છે અને આવા બીજા પણ દાખલા ગણાવી શકાય, અને મહારાજના ખાસ વિશ્વાસુ હજાર કામદાર, ન્યાયમંત્રી તથા નાયબદીવાન મહુમ્મદ રા. બા. ગણેશ બળવંત આંબેગાંવકરે લેખકને એક વખતે કહ્યું હતું કે તેઓ ફક્ત 'મેડિકલ ડિપાર્ટમેન્ટ' (દવાખાણું) સિવાય સર્વ ખાતાનો અનુભવ લઈ આવ્યા છે, પરંતુ, ન્યાય અને પોલીસ-ખાતાની તાલીમ એટલી પરસ્પર વિરોધી છે કે એક વખતના ન્યાયખાતાના અમલદાર પોલીસ કમિશનર કે પોલીસ નાયબસુખા તરીકે કામ કરી આવ્યા પછી ન્યાયના કામથી લાંબા વખતથી દૂર રહેલા તેમના જેવા અમલદારોને ઝીફ જરિસ કે નાયબ પ્રાંત ન્યાયાધીશ કે પ્રાંત ન્યાયાધીશની જગ્યાએ નીમવા એ ઇન્સાફ માનવા આવનાર પ્રજાની દૃષ્ટિએ જોખમભર્યું છે એમ કહ્યા વગર ચાલે એમ નથી. પ્રજાના સારા નસીબે આ અખતરો તદ્દન નિષ્ફળ તો ન નીવડ્યો અને જેમ તેમ ચલાવી લેવા જેવો નીવડ્યો, પણ સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ તે અનુકરણીય તો નથી જ.

કાર્યક્ષમ તંત્ર

વડોદરાના રાજ્યતંત્રના પ્રેરક તથા વૈષ્ણ સયાશ્રવ જ હતા. તેમણે અનેક યોજનાઓ ઘડી હતી, દોષો રાજ્યતંત્રમાંથી દૂર કર્યા હતા, અને તેઓ લાંબા વખત સુધી રાજ્ય બહાર રહી શકતા હતા એ તેમણે ગોઠવેલા તંત્રની કાર્યક્ષમતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. એકંદર રીતે સયાશ્રવે કરેલી સારી ચૂંટણીને લીધે તેમને ધણા સારા અમલદારોનો સહકાર મળ્યો હતો. નાના મોટા દરેક સરકારી નોકર પોતપોતાની ફરજ બજાવતાં પોતપોતાના સ્થળે મહાન છે.

મેઈ મેટા નથી કે મેઈ નાનો નથી. પરંતુ માનવસ્વભાવ પ્રમાણે સરકારી નોકરો વિવિધ પ્રકારના હોય છે. તે સંબંધમાં મિ. રાઈસ સમાચારાવના અંગ્રેજ ચરિત્રના ભાગ ૨ જાના પૃ. ૧૬૮ ઉપર જણાવે છે કે:—

“ To expect perfection is of course to expect the impossible. There are those who put self-interest first; there are those who are always clamouring for better pay, for promotion, for recognition of work in no way out of the ordinary; there are those who are unprofitable servants because they have done only that which is their duty to do, and there are those again who think no shame to cover up their laziness with an appearance of zeal. But there are others who, according to the light that is in them, have vied with the Maharaja himself in whole-hearted devotion to the State, whose sleeping and working thoughts are only Baroda and who but for this incessant preoccupation might, if the truth were told, have become more acceptable members of society by reason of a wider general knowledge. If it were not so, the Maharaja must have failed. And that is contrary to fact. ”

ભાવાર્થ:—“ પૂર્ણતાની આસા રાખવી એ અશકત અણકપ.

વરતુની આશા રાખવા જેવું છે. કેટલાક સૌથી આગળ પોતાનો સ્વાર્થ મૂકે છે; કેટલાક વધારે સારા પગાર, પ્રમોશન (બઢતી) સારુ સામાન્ય કરતાં વધારે ચકતું ન હોય એવા કામની કદર માટે ખૂબ પાડે છે; કેટલાક કદત પોતાની જે કામ કરવાની ફરજ હોય તેટલું જ કરીને સંતોષ પકડતા હોવાથી ગિનનશાકારક નોકર તીવડે છે અને કેટલાક કામ ઉમંગથી કરવાનો દેખાવ કરી પોતાનું આજસુપણું હાંકવામાં શરમ માનતા નથી. પરંતુ ખીજા કેટલાક રાજ્યસેવક એવા છે કે જેમણે પોતાની બુદ્ધિના પ્રકાશ પ્રમાણે મહારાજ સાથે રાજ્યની સેવામાં અંતઃકરણપૂર્વક મચી રહેવામાં હરીદ્વાર્ષ કરી છે તથા જેમણે ઉપતાં તેમ જાગતાં ફક્ત વડોદરાનો જ વિચાર કયો છે, તથા જેમણે વધારે વિસ્તૃત જ્ઞાન મેળવી સમાજમાં વધારે સ્વીકાર્ય સભ્ય થવાની તક, સાચુ કહીએ તો, આ નિરંતર ચિંતનના કારણે જતી કરી છે. જો આમ નિરંતર ચિંતન કરનારા અમલદારો સયાશ્રાવને ન મળ્યા હોત તો મહારાજનો રાજ્યવૃદ્ધિવટ નિષ્ફળતામાં પરિણમત. પરંતુ મહારાજ નિષ્ફળ નીવડયા નથી પણ સફળ થયા છે એ નક્કર હકીકત છે. ”

મિ. રાઈસે વર્ણન કર્યો પ્રમાણે કેટલાક આજસુ અમલદારો સયાશ્રાવને હાજરજવાબી તથા ઉત્સાહપૂર્વક કામનો દેખાવ તથા ટાપટીપથી ખુશ કરી શકતા, જ્યારે કેટલીક વખતે હાજરજવાબી વગર સારું કામ કરનારા અમલદારો યોગ્ય વાચાળતાના અભાવે પાછા પડવાના બનાવ પણ બનતા. તેમ છતાં એકંદર રીતે સયાશ્રાવ અનપસંદ ચૂંટણી કરી સારા અમલદારો મેળવવામાં બાગ્યશાળી જતા એમાં શક નથી. આવા કાર્યક્ષમ તંત્રના અસ્તિત્વને લીધે સયાશ્રાવ વારંવાર હાંખા વખત સુંધી તબિયત સુધારવા માટે તેમ નવું નવું જોઈ તેમાંથી વડોદરાને અતુકુળ યોગનાઓ વિચારવા માટે સુરોપ વગેરે સમક્ષીવોખ્ય પરદેશોમાં મુસાફરી કરવા જઈ શકતા.

યુરોપ અનુકૂળ

સયાહરાવની તખ્તિયતને યુરોપની ઠંડી હવા ખૂબ માફક આવતી ને તેમાં સેંટ મોરિસની હવા તો જરૂર ફાયદો કરતી. તેમને ત્યાં આનંદપ્રમેદ પણ મળતો; રાજ તરીકે હિન્દમાં જે મર્યાદાઓથી તેમનું સામાજિક જીવન અંકિત હતું તે મર્યાદાઓ યુરોપના ખુલ્લા જીવનમાં તેમને સ્વતંત્રતા ભોગવવાની આડે આવતી નહીં. તેથી તેમનું જીવન રાજ્યકારભારની મર્યાદિત ચિંતાઓને લીધે પ્રમાણમાં વધારે સુખી રહેતું.

ફરી યુરોપ તરફ

જયસિંહરાવની તખ્તિયત સારી રહેતી ન હોવાથી તેમને દાકતર સાથે ૧૯૧૬ના સપ્ટેમ્બરમાં પ્રથમ યુરોપ મોકલવામાં આવ્યા. તેમની પાછળ જ રાજદંપતી તથા ચક્રંતદ્વારાજે ૧૯૧૬ના ઓક્ટોબરના ખીજા અઠવાડિયામાં યુરોપ પહોંચ્યાં. સયાહરાવને સંધીવા સાથે 'ગાઉટ'નું દરેક ફરી હિપડવાને લીધે પણ તેમને મુસાફરીની જરૂર હતી. જયસિંહરાવને એક 'નર્સિંગ હોમ'માં રાખવામાં આવ્યા. સયાહરાવને દાકતરોએ યુરોપમાં આરામ લઈ તખ્તિયત સુધારવા સલાહ આપી. તેથી પ્રથમ નક્કી કરી પ્રમાણે નવેમ્બરમાં હિન્દ આવવાનો કાર્યક્રમ રદ કરવો પડ્યો. તા. ૧૫મી નવેમ્બરે સયાહરાવ ને ચિમ્મુઆઈ ના.. સહેનશાહ તથા સહેનશાહબાનુના મેમાન તરીકે જર્મીગહેમ પેલેસમાં લાંચ લેવા ગયાં. હિન્દી વજીર મિ. મોટેગ્યુ સાથે ભોજન લેવા ગયાં. બાદ સયાહરાવ 'નર્સિંગ હોમ'માં આરામ લેવા રહ્યા. એટલામાં આપણે હેલ્થ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ મહર્ષિ યુવરાજ, ફત્તેસિંહરાવનાં વિધવા યુવરાણી પદ્માવતીદેવીના તથા ત્યારબાદ લાગત જ રાજપુત્ર ચિવાહરાવના

શોકકારક અવસાનના સમાચાર આવ્યા તેથી ' નર્સિંગ હોમ 'માં વધુ આરામ લેવાનું મુલતવી રહ્યું. સયાજીરાવે શ્રી. કમળાદેવી તથા બાળકો માટે બનવું કરવા દીવાનને જણાવ્યું તથા પદ્માવતીમાઈના એકનાએક પુત્ર સુવરાજ પ્રતાપસિંહ તથા તેમનાં બહેન લક્ષ્મીદેવી માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવી. આ દૃટકાઓથી ચિમથાબાઈને બહુ દુઃખ થયું. ઇદિરાજાએ માતાને દિલાસો આપવા બનવું કયું. સયાજીરાવે ફરી આરામ લેવાનું ચર કયું ને પછી સેન્ટ મોરિઝ, મોંત્રો, હ્યુસન જઈ તબિયત સુધારી ૧૯૨૦ના મે માસમાં લંડનમાં આગમન કયું. ઇરિટબોર્ન, બાય વગેરે રથએ તેમણે બ્રમણ કયું પશુ તબિયતની સ્થિતિને લીધે હિન્દી રાજાઓને બ્રિટિશ સરકારે આપેલી મિજબાનીમાં તેમ રાજાઓ તરફથી વડા પ્રધાનને અપાયેલી વળતી મિજબાનીમાં તેઓ અનિવાર્ય કારણને લીધે હાજર રહી ન શક્યા, જો કે આ વખતે કોઈએ ખોટું લગાડયું નહીં.

બહસાયેલું દષ્ટિબિન્દુ

ફરજિયાત આરામ તથા નિયમિતતાને લીધે એકંદર રીતે તેમની તબિયતમાં સુધારો થયો. પોતે હવે હિન્દ જલદી આવવાની આશા રાખે છે એમ વાઈસરોય એમ્સફર્ડને તેમણે જણાવ્યું. હવે હિન્દી સરકારે લોર્ડ કર્ઝનનું દષ્ટિબિન્દુ છોડી દીધું હતું, અને જો કે યુરોપમાં લાંબો વખત રાજાઓ રહે તે તેમને જો તે રાજ્યની પ્રગતિ હિતની દષ્ટિએ અણગમતું હતું, તો પણ તે સંજોગે તેઓ હિન્દી રાજાઓને ' નિશાળીયા ' જેવા ગણી કપકો આપવા કે નિયંત્રણ ' મૂકવા તૈયાર ન હતા.

કૌટુંબિક જીવન

આ અરસામાં ઇંગ્લંડમાં કાયમ રહેલાજી માટે સયાજીરાવે

વૉટકડે નજીક ' રસેલ્સ એસ્ટેટ ' તથા લોર્ડ ટેનીસન (મહાકવિ)નું સરેમાં આવેલું ' ઓલ્ડવર્થ ' મકાન ખરીદ્યાં. રાજ્યકારભારનો ભાર આ વખતે તેમણે કાઉન્સિલ ઉપર નાંખ્યો હતો. પોતાને કુટુંબની ચિંતાઓનો ખડું ભાર રહેતો હતો. રાજપીત્ર પ્રતાપસિંહ શિક્ષણ માટે લંડન આવી પહોંચતાં તે માટે જોડાવલું કરવામાં આવી. ૧૯૨૦ ના નવેંબર આખરે સમ્રાટ દંપતી તથા શાહી સુવરાજની મુલાકાત તેમણે લીધી, અને ' પ્રિન્સ એવ વેલ્સ ' હિન્દ આવે ત્યારે વડોદરાની મુલાકાત લે એવી હિન્દી વજીરને વિનંતિ કરી. રૂબરૂમાં બ્રિટિશ સુવરાજને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું અને ૧૯૨૧ માં તેઓ હિન્દ આવ્યા ત્યારે વડોદરાની મુલાકાતે આવ્યા હતા એમ આપણે આગળ જોઈશું.

આરોગ્યની શોધમાં

સપ્તાહરાવ ૧૯૨૧ ના રેણુઆરીની શરૂઆતમાં યુરોપથી મુંબઈ આવી પહોંચ્યા પણ સંધિવાને લીધે તબિયત ખગડવાથી તેમને ખંદર ઉપર ખુરશીમાં લાવવા પડ્યા, અને ફરીથી માર્ય આખરે ' આરોગ્યની શોધમાં ' યુરોપની મુસાફરીએ ગયા. લોર્ડાં, વીશી વગેરે સ્થળે હવાફેર કર્યો પણ જોઈએ તેટલો લાભ મળ્યો નહીં. વડોદરા રાજ્યના બાવી બંધારણ માટે પ્રેરણા મેળવવા તેમણે આવખતે સ્વિત્ઝરલેંડના રાજ્યબંધારણનો તથા તેના પ્રત્યક્ષ અમલનો અભ્યાસ કર્યો, તેમ છતાં નાદુરસ્ત તબિયત મુધારવાના પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યા. સપ્તાહરાવથી ઈર્ધપણ એક ઠેકાણે લાંબા વખત સુધી ટકીને રહેવાતું નહીં. તેમણે આ વખતે પેરિસથી લંડન વિમાનમાં મુસાફરી કરી અને નવો અનુભવ લીધો. ઇંગ્લંડમાં ત્રણેક અડવાડિયાં રહી તેઓ પેરિસથી ફરી લોર્ડાં આવ્યા, અને ત્યાંથી મહારાણી સાથે ' યુદ્ધ પછીનું બર્લિન ' જોવા ગયા. જર્મન દાક્તરોએ તેમને

આરામ તથા ઠંડી હવામાં રહેવાની સલાહ આપી. ફ્રાન્સની રણબૂમિ તથા ખીન્ન કંટલાંક રથજો જોઈ માર્સે'ય થઈ તેઓ ૧૯૨૧ના ઓક્ટોબર આખરે હિન્દ આવવા નીકળ્યા. સ્ટીમર પર માનસિક રથેય આવતાં તબિયત સુધરવા લાગી અને કહે છે કે આ પહેલાં છઠ્ઠાં ફરા વર્ષમાં તબિયતમાં જે સુધારો નહોતો કેખાયો તે સુધારો આ વખતે થયો.

બ્રિટિશ યુવરાજ વડોદરામાં

હિન્દ પહોંચ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે (યુવરાજ એડવર્ડ) તા. ૨૩ મી તથા ૨૪ મી નવેમ્બર ૧૯૨૧ મળી જે દિવસ વડોદરાની જાહેર મુલાકાતમાં ગાળ્યા. તેમને સયાજીરાવે લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલમાં રાખ્યા ને પોતે મકરપુરે રહેવા ગયા. ફરેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે શાહી યુવરાજનું આતિથ્ય કરી તેમના માનમાં સયાજીરાવે ભવ્ય ખાણું (બેંકવેટ) આપ્યું. તે વખતે સયાજીરાવે ગાયકવાડ ધરાણીનો તાજ સાથેની એકધારી મેત્રી તથા વફાદારીનો હિસ્સેખ કયો, અને બ્રિટિશ યુવરાજે સયાજીરાવના કારભારને અંજલિ અર્પી. યુવરાજે અંજલિ અર્પતાં જણાવ્યું કે:—

“The enlightened policy of Your Highness has now perfected an advanced and orderly system of administration based on British models. Under these wise provisions the progress and welfare of Your Highness' subjects is the first care of the ruler, and Your Highness' people are fortunate that you have long been spared to reign over them and show your keen and enlightened personal

interest in all matters which affect their well-being; as a result, the departments of Your Highness' Government have attained a standard of efficiency which is worthy of the position occupied in India by the Baroda State and which has few, if any, counterparts in other Indian States."

જ્ઞાપાર્થ:—“ આપ નામદારની યાનમય નીતિને લીધે બ્રિટિશ પદ્ધતિ ઉપર આધારાયેલી વ્યવસ્થિત અને આગળ વધેલી રાજ્યવહીવટી પદ્ધતિ પૂર્ણક્રમને પ્રાપ્ત થઈ છે. આ સાચુપણુબર્યા કરાવેલે લીધે પ્રજાની પ્રગતિ તથા કલ્યાણુ એજ રાજ્યકર્તાની કાળજીનો પ્રથમ વિષય બન્યો છે અને આપની પ્રજા નસીબદાર છે કે તેમના કલ્યાણુની સર્વ બાબતોમાં તીવ્ર અને સમજણુપૂર્વકનો અંગત રસ લેવા આપને લાંબા વખત સુધી તેમના પર રાજ્ય કરવા સારુ પ્રજુએ જીવંત રાખ્યા છે; પરિણામે આપની સરકારના ખાતાંઓ કાર્યક્ષમતામાં એટલા ઉચ્ચ દરજ્જે પહોંચ્યા છે કે તેની બરોબરી કોઈકેજ હિન્દી રાજ્યો કરી શકશે. વડોદરા રાજ્ય આ માટે હિન્દમાં તેને ચોખ્ખ જ દરજ્જે ધરાવે છે. ”

કૌટુંબિક સુખદુઃખ

૧૯૨૨ના માર્ચમાં મૈથિલીલરાવનું વિમલારાજે સાથે વડોદરામાં લગ્ન થયા પછી ૧૯૨૨ના એપ્રિલની શરૂઆતમાં સયાજીરાવ કરી તબિયતના સુધારા માટે યુરોપ ગયા. મહારાજ આરોગ્યની સોધમાં એક ઠેકાણે ટકી ન રહેવાની ટેવને લીધે ઠેકઠેકાણે ફર્યા. તેઓ બર્લિન તથા જુસેલ્સ ગયા. ઇટિરાજાનેના પતિ કુચબિહારના મહારાજના મંત્રીર મંદવાડને લીધે સયાજીરાવ લંડન આવ્યા;

લંડન પહોંચતાં તેઓનું તે વખતે અવસાન થયાનું જાણ્યું. તેમની સ્મશાનયાત્રામાં તેમણે ભાગ લીધો. આ બનાવથી રાજદંપતી તથા રાજકુમારી ખૂબ ખિન્ન થયાં. તા. ૨૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૨ના રોજ કુચબિહારના મહારાજનું અવસાન થયું. સયાશ્રાવ યુરોપના પ્રવાસે ફરી નીકળતાં પહેલાં મહુમ યુવરાજ કૃતેસિંહરાવની પુત્રી રાજપૌત્રી લક્ષ્મીદેવીનું સાવંતવાડી મંરથાનના ગાદીવારસ શ્રી. બાપૂસાહેબ ખેમસાવંત સાથે લગ્ન વડોદરામાં જ કરવામાં આવ્યું. આવા સુખદુઃખના અનુભવો સયાશ્રાવને વૃદ્ધાવસ્થામાં મળવા લાગ્યા.

મુસોલિનીને મળ્યા

કુચબિહારના મહારાજના મૃત્યુને લીધે સયાશ્રાવે ૧૯૨૩ ના જાન્યુઆરીમાં વડોદરે આવવાનું માંડી વાળ્યું અને શિયાળો યુરોપમાં ગાળવાનું ઠરાવી સેન્ટ મોરિઝ રહેવા ગયા. ત્યાં તેમણે ‘રહેઠાણ’ કરવાનું શીખવા માંડ્યું. તેઓ મોંતેકાલો અને પછી છટાલી ગયા. બ્રિટિશ એલચીની મહેનતથી તેમની છટાલીના રાગ સાથે તથા સરમુખત્યાર મુસોલિની સાથે મુલાકાત તથા વાતચીત થઈ. સામ્યવાદમાંથી પ્રજાને બચાવી ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જનાર મુસોલિનીએ છટાલી માટે શું કયું તેની તેમના મન ઉપર ભારે અસર થઈ અને પાલ્સમેન્ટની પદ્ધતિ યુરોપખંડમાં ચાલતાં જવાબદાર લોકશાસન કરતાં પ્રજાપ્રકારક સરમુખત્યારીરૂપ એકશાસન પ્રજાનું ઝડપથી વધારે કલ્યાણ કરી શકે છે તથા રાષ્ટ્રને ઝડપથી દુનિયામાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવી શકે છે એવી તેમની ખાત્રી થઈ હશે. તેમને પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્રની બ્રિટિશ કલ્પના પ્રમત્કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ઓછી ફલદાયક લાગી હશે એવું અનુમાન થઈ શકે ! *

• દેવની મહન્યતિને લીધે એ જ મુસોલિનીની સરમુખત્યારીનો, તા. ૨૫ મી જુલાઈ ૧૯૪૩ ના રોજ તેણે છટાલીના રાગને રાજનામું આપવાથી, અંત આવ્યો છે.

જયસિંહરાવનું દુઃખદ અવસાન

રામ, ફોરેસ, વેનિસ, વગેરેની ઝડપી મુસાફરીથી સયાજી-રાવમાં હિત્સાહ આબો, પરંતુ જર્મનીમાં જયસિંહરાવની તબિયત ચિંતા કરાવતી હતી તેથી તેઓ ત્યાં ગયા. જર્મનીમાં તેમણે અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ તથા શારીરિક શિક્ષણની ગોઠવણોનું નિરીક્ષણ કર્યું. જુલાઈ ૧૯૨૩ માં તેઓ ઝેકોસ્લોવેકીયા અને ઓસ્ટ્રિયા ગયા, અને ઓગસ્ટમાં સેંટ મોરિઝ આવ્યા. ત્યાં થોડા દિવસ પછી ખબર આવી કે રાજકુમાર જયસિંહરાવ બર્લિનથી પેરિસ જવા આગમીમાં જતાં ટ્રેન ફલર્શોંગ પહોંચતાં યુગ્મરી ગયા. જયસિંહરાવના શબને ફલર્શોંગ સ્ટેશને રાજવંશી વેપર્ટોંગ રૂમમાં રાખી ત્યાંથી પેરિસ લઈ જવામાં આવ્યું. મહારાજ પણ સાથે જ ગયા. ત્યાં શબને અગ્નિ-દાહ કરવામાં આવ્યો, તથા અરિય વડોદરે મોકલવામાં આવતાં વિધિપૂર્વક તેમની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. જયસિંહરાવનું અવસાન તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૩ ના રોજ થયું હતું.

રોષ્ટરની બૂલ

પરંતુ રોષ્ટરની તાર સર્વિસની બૂલને લીધે મહારાજકુમાર જયસિંહરાવ યુગ્મમાંને બદલે જાણે રાજવંશી ગાયકવાડ યુગ્મમાં હોય એવી બહેરાત થઈ અને સયાજીરાવને પોતાના જીવનમાં જ તેમના સંબંધે જુદાં જુદાં વર્તમાનપત્રો કેવો અભિપ્રાય ધરાવે છે તે વાંચવાનો અસાધારણ પ્રસંગ તે વખતે પ્રગટ થયેલી મૃત્યુનોંધોને લીધે મળ્યો. તેમાં સયાજીરાવ હકીલા હતા, તેમની સાથે વ્યવહાર કરવો મુશ્કેલ હતો. દિલ્લી દરબાર વખતે તેમનું વર્તન પસંદ કરવા લાયક ન હતું વગેરે સુર ઇંગ્લંડનાં તેમ હિન્દના અંગ્રેજોની માલિકીના કેટલાંક પત્રોમાં નીકળ્યો હતો; જ્યારે, હિન્દી માલિકીના તમામ અંગ્રેજો તેમ જ હિન્દ શાપાનાં પત્રોએ તેમના એક દેશમક્ત

મહારાજ તરીકે વખાણ કરી તેમને ભાવભીની અંજલિઓ અર્પી હતી. રોષ્ટરે કરેલી જૂલની તપાસ વડોદરા રાજ્યના મંત્રીમંડળે તુરત કરી અને પ્રજાને ખાત્રી આપી કે મહારાજ નહીં પણ જયસિંહરાવ ગુજરાત હતા અને તેથી પ્રજામાં જયસિંહરાવ માટે શોક છતાં મહારાજ જીવતા હોવાના સમાચારથી હર્ષ ફેલાયો. આ જૂલ સુધરતાં હિન્દુઓમાં દરેક હિન્દીને ખુશાલી ઊપજી. જેમણે મૃત્યુનોંધામાં સયાજીરાવ સંબંધે ગેરવાજબી ટીકા કરી હતી તેમને શરમાવું પડ્યું હતું.

ફરી હિન્દમાં

ફરી સેન્ટ મોરિઝ, મેંત્રે, પેરિસ જઈ લંડન આવી બ્રિટિશ મુવરાજને તથા હિન્દી વજીર લોર્ડ પીલને મળી સયાજીરાવ હિન્દ આવવા ઉપડી નવેમ્બરની તા. ૨૩ મીએ મુંબઈ ઉતર્યા. ત્યાં જયમહાલમાં મુંબઈના શહેરીઓ, મરાઠાસમાજ, અરપૂરપસમાજ, હિન્દુ મહાસભા વગેરે તરફથી તેઓ સુખરૂપ આવી પહોંચવા માટે અભિનંદન અપાયાં. તા. ૨૬ મી નવેમ્બરે વડોદરામાં તેમણે બરેલા દરબારમાં વડોદરાના શહેરીઓ, પ્રજામંડળ વગેરે ૧૪ સંસ્થાઓ તરફથી તેઓ સુખરૂપ હોવા બદલ અભિનંદન રૂપ માનપત્રો અર્પણ થયાં, તથા જયસિંહરાવના શોકકારક અવસાન માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવાઈ. સયાજીરાવે બધાં માનપત્રોનો સામટો જવાબ વાળતાં દારૂની બદી બંધ કરવાની માગણી સાથે મળતા થઈ દારૂબંધી ચર્તા જે નુકસાન આવે તે એક વ્યવહારુ મનુષ્યની દૃષ્ટિએ વિચારવા અને ધીમે ધીમે આગળ વધવા જણાવ્યું હતું.

સાવચેતીના સુર

તેમણે સાવચેતીના સુર કાઢતાં જણાવ્યું કે:—

“ હું હવે ૬૬ થતો જાઉં છું. સાઠમે વર્ષે હું પહોંચ્યો છું.

મારા અમલદારોનાં અને પ્રજાનાં કામો ભારે થયાં છે, તેમની જવાબદારીઓ વધી છે. તમને કદાચ લાગશે કે હવે હું વધારે ચેતીને ચાલનારો થયો છું. પણ રાજ્યને મારા અનુભવનો લાભ આપવા હું હમેશાં પ્રયત્ન કરીશ અને જે ઉદાર નીતિ મેં અપ્પત્યાર કરી છે તે ચાલુ રહે તેની જવાબદારી રાખીશ. રાજ્યનાં તમામ ખાતાં તરફથી તમને યોગ્ય ઉત્તેજન અને મદદ મળે તે પણ હું જોઈશ. મારી પ્રજાની પ્રગતિમાં મારા અમલદારોએ સહાનુભૂતિથી મદદ કરવી જ જોઈએ; પણ મારે પ્રજાના મન પર ઠસાવવું જોઈએ કે પ્રગતિ માટેની તેમની માગણીઓ વાસ્તવિક અને વ્યવહારુ હોવી જોઈએ. ત્રુટિઓ ને ખામીઓ તમે પાંડે હરહમેશ જતાવતા રહેજોજ; સાથે તમારે તે માટે વ્યવહારુ ઉપાયો પણ સૂચવવા જોઈશે. રાજ્યના આર્થિક અને ધીજ સંજોગો જ્યાંનાં કઈ તમારે હમેશાં શક્ય હોય એવી રાજનીતિ સૂચવવી પડશે. સરકારની અડચણોનો વિચાર તમારે કરવો જ જોઈશે. પછી પ્રગતિનાં પંથ જતાવવા પડશે. પ્રમાણ, વિવેક અને વ્યવહારુ શક્યતાનું જ્ઞાન તમને છે એમાં મને શંકા નથી. ”

કારી ગયા

સયાજીરાવની તબિયત હિન્દમાં સારી ન રહેવાથી મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ ડા. રાવની સલાહથી કરી તેમણે યુરોપ જવાનું ઇયું. પરંતુ ત્યાં જવા બેપડતાં પહેલાં તેમને કાશીમાં આવેલી હિન્દુ યુનિવર્સિટીના પદવીદાન સમારંભમાં ચેન્સેલર તરીકે ભાગ લેવા જવાનું હતું. તેથી ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરીના મધ્યમાં તેઓ બનારસ ગયા. સમારંભ તા. ૧૯-૧-૧૯૨૪ ના રોજ હતો. પરંતુ તેમની તબિયત ત્યાં બગડવાથી તેઓ જાતે તે દિવસે હાજર રહી શક્યા નહીં અને સર મનુભાઈ (દીવાન) ને તેમનું વિદ્વાનમયુ બાપણ વાંચવું પડ્યું, તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે—

હિન્દુઓ નરમ ક્યાં સુધી રહેશે ?

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો વારસો મેળવીને તેવા જ ગૌરવથી આધુનિક કાળમાં જગતના ઉપયોગી કામમાં આપણે ઝંપલાવવું જોઈએ. હિન્દુઓ હવે નરમ ક્યાં સુધી રહેશે? નરમ માણસ કદાચ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકે, પરંતુ, માનની છાપ તે પાડી શકતો નથી. ઐરિસ્ટોટલે આપણને દિતકર મધ્યમ માર્ગ (Golden mean) દેખાડ્યો; પણ આપણે તેમાંથી શીખવું જોઈએ કે સ્વાર્થ, ક્રૂરતા અને ગર્વ ખરાબ છે તેમ અતિશય બીરુતા, નિર્બળતા અને સંસ્કૃતિથી આપણી પાસે રળૂ ચતાં સર્વ સાધનો તરફ અનાદર એ પણ એટલા જ અનર્થકારી છે. હિન્દુ તરીકે એટલો તો ગર્વ લેવો જોઈએ કે અમે ચંદ્રગુપ્ત, અશોક અને વિક્રમાદિત્યના સમયમાં જેવા પ્રાચીન માણસો હતા તેવા માણસ આપણે થવું છે. સિન્કનના શબ્દોમાં કહું તો “કોઈ તરફ દ્વેષ રાખ્યા વગર અને સર્વ તરફ ઔદાર્ય રાખીને આપણે આગળ ચાલો.”

નરમ હિન્દુને બીરુતા છોડવા ઉપદેશી સયાજીરાવે ઓઓ તથા અંત્યજ્નેની તરફદારી કરી પરદેશગમનના કાયદા ઉપર આવતાં જણાવ્યું કે:—

પરદેશ જાવ

“બીજી વાત જે હું તમારી પાસે મૂકું છું તે દરિયાપારના દેશોમાં મુસાફરી કરવા વિષેની છે. આપણા લોકોને પરદેશમાં મુસાફરી કરવા મોકલવાની આપણી ફરજ છે. તથા તેઓ બીજા દેશોની, પ્રજાની ને સંસ્કૃતિઓની માહિતી મેળવશે. હું પૂછું છું દરિયાપારની મુસાફરી ઉપર આપણને ધિક્કાર ક્યાંથી આવ્યો? તે તો અમ્યકાળનો વિચાર લાગે છે. કેમકે પ્રાચીન કાળમાં આપણા

પૂર્વજો, આપણા વ્યાપારીઓ તથા બીજા યુરોપીય અને તેમના શિષ્યો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ આપણા એશિયામાં ફેલાવવા માટે મુસાફરી કરતા હતા. આપણે એમનાં કામો ગૌરવથી વાદ રાખ્યાં નહીં. માત્ર ફેટલાક યુરોપીય પુરાવિદોએ અને પ્રાચીનતત્ત્વવિદોએ એ વાત શોધીને આપણને સમજાવી ન હોત તો આપણે એ વાત જાણત પણ નહીં. મધ્યકાળમાં આપણે ખીજા સાથે ધણો વ્યવહાર તોડી નાંખી માત્ર એકાંતવાસ એટલે અલગ રહેવાનું રવીકાયું. તેનાથી આપણને ધણું સામાજિક નુકસાન થયું છે, જેઓ શરિયાપારની શક્તિશાળી છવનપદ્ધતિ જેવાની કે વિચારવાની હજી રાખતા નથી તેઓ પેલા 'કુવામાંના દેડકા' કરતાંય વધારે દૂંઝી દટ્ટિવાળા રહે છે. આપણાં સાધનોમાં વધારો કરવા માટે આપણે ખીજા પ્રજાઓ સાથે વ્યવહાર રાખ્યા સિવાય ચાલશે નહીં. જે શક્તિ આપણે ખોઈ છે તે મેળવવા અને આપણું શક્તિજ વિસ્તૃત કરવા આપણે પાછા પરદેશ જવું પડશે. તમારામાંના ઠાઈ એમ કહે કે હિન્દી તરીકે જગતભરમાં પ્રખ્યાત થયેલા એવા ધણા યશસ્વી પુરુષો છે, જેમણે કદાપી સમુદ્રને પેલે પાર રહેલા દેશો જોયા નથી છતાં જેમનું જ્ઞાન વાચન ઉપરથી તથા ખીજાએ કહેલી વાતો ઉપરથી જ ખંધાએલું છે. જો કે એ વાત સાથે હું અંતઃકરણથી એકમત થાઉં છું, પણ મારી ખાતરી છે કે જો તેમણે તેમની સ્વાભાવિક મહાન શુદ્ધિમાં મુસાફરીથી મળતી વિશાળ કલ્પના-શક્તિ અને ખીજા દેશોના અંગત તપાસથી મેળવેલું જ્ઞાન મેળવ્યાં હોત તો તેમણે પોતાની શક્તિઓમાં ધણો વધારો કર્યો હોત. "

કાશીને અંજલિ

કાશીક્ષેત્રને અંજલિ અર્પતાં તેમણે જણાવ્યું કે:-

" જે-રે હું પૂછું છું કે આ હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયને મહાન

પ્રેરણાનો ઝરો આપનાર કાશી સિવાય બીજું કયું. સ્થળ હોઈ શકે ? બમવાન જુદે અત્રેના “ હરિજીવન ” (Deer Park) માં સત્ય અથવા નેકી ઉપર પોતાનું પ્રથમ ધાર્મિક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને આ સ્થળેથી જ તે મહાન યોદ્ધા સર્વત્ર ફેલાયો હતો. સમર્થ શંકરાચાર્ય કાશીમાં જ આવ્યા હતા અને જગતના સંબંધનો “ માયા ” વાદ તેમણે અહીંથી જ પ્રવર્તાવ્યો હતો. તિબેટ ચીન, જાપાન, સિયામ, બ્રહ્મદેશ અને લંકાથી હજી ઘણા યાત્રાળુઓ પવિત્રતા અને મોક્ષ મેળવવા કાશીમાં આવે છે. હજી કાશીની આસપાસના પ્રદેશમાં ઘણાં ખંડેરા છે ત્યાં યાત્રાળુને પવિત્ર સ્થળોનું મનન કરવાનું મળે છે. ત્યાંના વૃક્ષોમાં, પથ્થરોમાં અને વહેતા પાણીનાં ઝરણોમાં ઉપદેશની પવિત્ર પ્રેરણા વસી રહેલી છે. કાશી આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો વિજયનાદ કરે છે. કાશીએ સૈકાંઓ સુધી કાળનો સામનો કર્યો છે. હિંદુત્વ ત્યાં હજી સજીવન છે. હું ઇચ્છું છું કે આ અમર ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનનો પવિત્ર ઝરો અથવા જ્ઞાનવાપી વહેતી રહો જેમાંથી અનંતકાળ સુધી આપણા લોકોને પ્રાણ અને પ્રેરણા આપનારી સંસ્કૃતિ સર્વત્ર ફેલાય. પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર આ મહાન વિશ્વવિદ્યાલયને પોતાની બળવાન પ્રાંખની હાથમાં લઈ રક્ષણ આપો, કાળચક્રમાં વહી જતાં વર્ષોના ફેરફારો એ નામમાં કશી ક્ષતિ ન લાવે તથા જગતમાં મહાન સત્યયુગ પાછો ફરીથી શરૂ થાઓ. ”

માનદ એલ એલ. ડી. થયા

તા. ૨૮ મી જાન્યુઆરીએ ખાસ કોન્વોકેશનમાં હિન્દુ વિશ્વ-વિદ્યાલય તરફથી પં. મદનમોહન માલવીયાને હસ્તે સયાશ્રાવનેઃ એલ એલ. ડી. ની માનનીય પદવી એનાયત થઈ અને સયાશ્રાવનાદ હસ્તે બનારસના મહારાજને એ જ ડીઓ અપાઈ, તથા યુનિવર્સિટીના

મહુમ વાર્ધસ એન્સેલર ડો. સુંદરલાલની છપ્પી તેમણે ખુલ્લી મૂકો. એકંદર ખરાબ તબિયતને લીધે સયાશ્રાવને ધાયી કરતાં વધારે દિવસ કાશીમાં રોકાવું પડ્યું. પછી તેઓ દિલ્લી થોડા દિવસ રહ્યા. ફેબ્રુઆરીના છેલ્લા અઠવાડિયામાં વડોદરા આવ્યા.

વિશ્વભારતીને મદદ

સયાશ્રાવે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે સ્થાપેલા સાંતિનિકેતનમાં આવેલા વિશ્વભારતી વિદ્યાપીઠમાં હિન્દી તત્ત્વજ્ઞાન તથા હિન્દુ સંસ્કૃતિના અધ્યાપન માટે 'ચેર' સ્થાપન કરવા વાર્ષિક નમાવણી માટે સારી રકમ મંજૂર કરી.

તબિયતના સુધારા અર્થે

૧૯૨૪ ના એપ્રિલમાં સયાશ્રાવ ફરીથી તબિયત સુધારા. અર્થે યુરોપ ગયા અને ૧૯૨૫ ના નવેંબર સુધી ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, સ્વિત્ઝરલંડમાં જુદે જુદે ઠેકાણે 'આરોગ્યતાની શોધમાં' રહ્યાં.

'વિલિયર્સ' પ્રકરણ

આ અરસામાં ખાનગી નાણાં રોકવા સંબંધી અવ્યવસ્થિત કારભારને લીધે 'વિલિયર્સ' નામના એક મોટા લોકોમાં લાગવમ ધરાવનાર સફેદ કંગે ખૂબ વ્યાજ તથા નફોનો લાભ દેખાડીને મહારાજાને લગભગ ૬૯ લાખ રૂપિયાનું નુકસાન કર્યું. તેથી સયાશ્રાવના મનને ધક્કો લાગ્યો, તથા આ વિલિયર્સ પ્રકરણની તપાસ કરવા માટે કમિટી નીમવી પડી. નાણા સુરક્ષિત રાખવા 'ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કમિટી'ની યોજના પાછળથી અમલમાં મૂકવી પડી. આ પ્રકરણને અંગે સયાશ્રાવને એકાન્નિન્ટન્ટ જનરલ દાતારનો, તથા વડોદરા એન્કના મેનેજર મિ. રેન્ડલનો દોષ દેખાયો અને તેમના મત.

પ્રમાણે દીવાન સર મનુભાઈની દેખરેખ તથા કાળજીની ખામી જણાઈ; તે સિવાય આ પ્રકરણ સાથે સંડોવાયેલા બીજા કેટલાક અમલદારોની નિષ્કાળજી તેમને જણાઈ. તેથી સયાજીરાવે મિ. દાતારને ખરતરફ કથી, મિ. ફેન્ડલને લાંબે ગાળે ખરોડા જેન્કમાં જનરલ મેનેજર તરીકે વધુ મુદત ન મળી, અને કેટલાક અમલદારોના પેન્શન બંધ થયાં. સર મનુભાઈને પણ હાંટા ઊડતાં તેઓ વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાંથી સ્વેચ્છાથી નિવૃત્ત થયા અને તેઓ ૧૯૨૭ ની શરૂઆતમાં બ્રિટનરે રાજ્યના દીવાન થયા. હીરક મહોત્સવ વખતે તેઓ બીજી ઠાઈ નોકરીમાં ન હોવાથી સર મનુભાઈને સયાજીરાવે માસિક રૂ. ૫૦૦ નું પેન્શન બાંધી આપ્યું.

ફ્રેન્ચ શીખવા માંડ્યું

૧૯૨૪-૨૫ ના પ્રવાસ દરમ્યાન સયાજીરાવે ફ્રેન્ચ ભાષા આટલી ઉમરે શીખવા માંડી, જે માટે ફ્રેન્ચ શિક્ષિકા દલકાને રોકવામાં આવી હતી અને ૧૯૨૫ નો શિયાળો યુરોપમાં ગાળવાનું ઠરાવ્યું. આ સંબંધમાં મિ. રાઈસ પોતાના પુસ્તકના બીજા ભાગના પૃ. ૧૮૮ ઉપર લખે છે કે:—

“ The Maharaja has for many years heartily endorsed the European belief in the refining influence of the innocent intercourse of the sexes. He can see no sense in the older Indian ideas—now happily passing away that woman is to be kept in subjection, turned into a house-hold drudge, and kept in a seclusion which leaves her as companions only other women as uneducated as herself.

He has in word and deed steadily supported the Maharani's praiseworthy efforts towards the emancipation of Indian women which will enable them to take their proper place in society. Like all virile men, His Highness delights in ladies' society which brings him into contact with the female point of view. For Queen Victoria, the revered of all Indians, he had a special respect, and even affection; and in Europe, where the women are as free as the men; he was able to gratify his taste for feminine society to the full. "

ભાવાર્થ—“ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોના નિર્દોષ અરસપરસ-
મિલનની બંનેને સરકારી બનાવવાની શક્તિમાં યુરોપીય સમાજને
જે વિશ્વાસ છે તે સાથે મહારાજા ધણા વધોથી સંમત છે. સ્ત્રીને
તાજે રાખી તેને ઘરની મજૂરથી બનાવી અધમ. તેના જેવી જ
અમલક સ્ત્રીઓની સોગતમાં રાખવાના બૂના હિન્દી વિચારોમાં-જે
હવે સારા નસીબે જતા રહેવા માંડ્યા છે-તેઓ કંઈ અર્થ જોતા
નથી, સમાજમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લેવા માટે લાલચ બતાવવા.
હિન્દી સ્ત્રીઓની આઝાદી માટે મહારાણી જે સ્તુત્ય પ્રયત્નો કરે છે
તેમાં તેમણે વાણીથી તેમ કસણીયા એકધારી ટેકા આપ્યો છે.
સઘળા પીર્ષવાન પુરુષો માથે મહારાજા, સત્તારીઓની સોગતમાં
આનંદ લે છે. કારણ તેને લીધે તેઓ સ્ત્રીઓના દષ્ટિબિન્દુ સાથે
સંપર્કમાં આવે છે. મહારાણી વિક્ટોરિયા-કે જેમને સર્વ હિન્દીઓ
પૂજ્ય ગણે છે-માટે તેમને ખાસ માન હતું, તેમના ઉપર તેમને
હેત હતું, અને યુરોપમાં-જ્યાં સ્ત્રીઓ પુરુષો જેટલી જ સ્વતંત્રતા

વેચવાનો નિર્ણય થયો, પણ ' રસેલ્સ એરેટ ' ન નકાચો વેચાઈ શકાઈ ન્યારે ' ઓલ્ડવર્થ ' તેમના અવસાન સુધી વેચાયા વગર પડી રહી.

તબિયત સુધરી

મહારાજા ૧૯૨૪ ના શિયાળામાં હિન્દ આવવા માગતા હતા પરંતુ હાઠતરોએ તેમને પાછા જવાની સંલાહ ન આપી અને ૧૯૨૫ માં પણ તેઓ યુરોપમાં રહેવાથી તેમને ધણા મહિના સુધી ધુંટણમાં થતા સંધી વા (Gout) માંથી મુક્તિ મળી. ૧૯૨૫ ના નવેમ્બરની તા. ૭ મીએ સયાજીરાવ, તેમના રાજ્યારોહણને તા. ૨૭ મી મે ૧૯૨૫ ના રોજ ૫૦ વર્ષ પૂરાં થયેલાં હોવાથી તેના માનમાં પ્રજાએ યોજેલા ' સુવર્ણ મહોત્સવ ' માં ભાગ લેવા માટે, હિન્દ આવવા ઉપડ્યા અને તા. ૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૨૫ ના રોજ મુંબઈ પહોંચી બીજે દિવસે સવારે પોતાના નવાં સજ્જનમાં વડોદરે આવ્યા. આ જાહેર આગમન વખતે હરેલા ધોરણે તેમનું રાજ્ય તરફથી તેમ રેસિડન્સી તરફથી સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. તેઓ આવ્યા પછી બે દિવસમાં મહારાણી અલેક્ઝાન્ડ્રા (સમ્રાટ માતા) ગુજરાતી સોફ્ટવેર ખબર આપી. જ્યુબિલી તો જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ માં ઉજવાવાની હોવાથી કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડી નહીં. આર્યકુમાર આશ્રમ તા. ૧૧ મી ડિસેમ્બરે ખુલ્લો મૂકી સયાજીરાવ તા. ૧૩ મીએ ડોહા ગયા. ત્યાં હાથી પર સ્વારો કાઢવામાં આવી. તેમણે કાળકા માતાના લાકાત લીધી ને એક વસતિગૃહ ત્યાંની હાઈસ્કૂલના પાટિ ખુલ્લું મૂક્યું. ડિસેમ્બર માસના છેલ્લા દિવસોમાં જીમખાનાના અખિલ ભારતીય ટૂનોમેન્ટસના ગેમ અને ક્રિકેટમસ (નાતાલ) ને અંગે

બોગવે છે-તેઓ સ્ત્રીઓની સોજત માટેની તેમની ઇચ્છા પૂરી રીતે સંતોષે છે. ”

ગ્વાલિયરનરેશના બિછાને

આ અરસામાં ગ્વાલિયરનરેશ માધવરાવ સિંધીયા માર્સેયામાં ધણા માંદા હતા. તેમને યુરોપ આવતાં સ્ટીમર ઉપર પાકાંને રોગ થયો હતો. સયાજીરાવે તેમને બનતી મદદ આપવા માગણી કરી તથા દિવસમાં એક બે વખત તેઓ તેમને જોવા જતા. પોતાના દાકતરની મદદ પણ તેમણે આપી. પરંતુ પેરિસના ઉત્તમ દાકતરોની ઉત્તમ મદદ તથા સારવાર છતાં ૫ મી જુન ૧૯૨૫ ના રોજ સર માધવરાવ સિંધીયા ગુજરી ગયા. સયાજીરાવે તેમના કુટુંબને દિલાસો આપ્યો અને મરનાર રાજવીને છેલ્લું ‘માન આપવામાં’ સામેલ થયા.

સામાજિક સમારંભ

સયાજીરાવની તબિયત થોડી ધણી સુધરતાં તેમણે લંડનમાં ‘ટેટલાક સામાજિક સમારંભો તથા વોટર્ડમાં હિન્દી વજીર લોડ’ બર્કનહેડને માન આપવા મળેલી ‘કોન્ઝરવેટિવ’ સભામાં ભાગ લીધો. લોડ બર્કનહેડ તથા મહારાજનો સંબંધ સારો હોવાથી તેમના માનમાં સયાજીરાવે એક ખાણ આપ્યું. તેમણે બકિંગહામ પેલેસમાં સમ્રાટની ખાનગી મુલાકાત લીધી તેમ ‘રિસેપ્શન’ માં ભાગ લીધો.

સોલિસિટર સાથે મંત્રણા

એવીયામાં ઝરાનાં પાણીનો લાભ લઈ તથા રપેનમાં થોડા વખત ગાળી સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ લંડન આવ્યા. સોલિસિટર સાથે મંત્રણા કરી ‘રસેન્સ’ તથા ‘ઓસ્ટવર્થ’ મિલકતો (estates)

વેચવાનો નિર્ણય થયો, પણ ' રસેલ્સ એસ્ટેટ ' જ નફાથી વેચાઈ સકાઈ ન્યારે ' ઓલ્ડવર્થ ' તેમના અવસાન સુધી વેચાયા વગર પડી રહી.

તબિયત સુધરી

મહારાજ ૧૯૨૪ ના શિયાળામાં હિન્દ આવવા માગતા હતા પરંતુ હાલતરોએ તેમને પાછા જવાની સલાહ ન આપી અને ૧૯૨૫ માં પણ તેઓ યુરોપમાં રહેવાથી તેમને ધણા મહિના સુધી ધુંટણમાં થતા સંધી વા (Gout)માંથી મુક્તિ મળી. ૧૯૨૫ ના નવેમ્બરની તા. ૭ મીએ સયાશરાવ, તેમના રાજ્યારોહણને તા. ૨૭ મી એ ૧૯૨૫ ના રાજ ૫૦ વર્ષ પૂરાં થયેલા હોવાથી તેના મૃત્યુમાં પ્રજાએ યોગેલા 'સુવર્ણ મહોત્સવ'માં ભાગ લેવા માટે, હિન્દ આવવા ઉપડ્યા અને તા. ૨૫ મી નવેમ્બર ૧૯૨૫ ના રાજ સુખર્ષ પહોંચી બીજે દિવસે સવારે પોતાના નવાં સજ્જનમાં વડોદરે આવ્યા. આ જાહેર આગમન વખતે હરેલા ધોરણે તેમનું રાજ્ય તરફથી તેમ રેસિડેન્સી તરફથી સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. તેઓ આવ્યા પછી એ દિવસમાં મહારાણી અલેક્ઝાન્ડ્રા (સમ્રાટ માતા) ગુજરાતની સૌકજનક ખબર આપી. જ્યુબિલી તો જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ માં ઉજવાવાની હોવાથી કાર્યક્રમમાં ફરફાર કરવાની જરૂર પડી નહીં. આર્યકુમાર આશ્રમ તા. ૧૧ મી ડિસેમ્બરે ખુલ્લો મૂકી સયાશરાવ તા. ૧૩ મીએ ડબોઈ ગયા. ત્યાં હાથી પર સ્વારો કાઢવામાં આવી. તેમણે કાળકા માતાના મંદિરની મુલાકાત લીધી ને એક વસતિગૃહ ત્યાંની હાઈરિકુલના વિદ્યાર્થીઓ માટે ખુલ્લું મૂક્યું. ડિસેમ્બર માસના છેલ્લા દિવસોમાં તેમણે હિન્દવિજય જીમખાનાના અખિલ ભારતીય ટૂર્નામેન્ટસના ઇનામ સમારંભમાં ભાગ લીધો અને ક્રિસ્ટમસ (નાતાલ)ને અંગે

આજ્ઞા આપેલા રિવાજ પ્રમાણે યતો કાર્યક્રમ પૂરો કરી કડી પ્રાંતમાં ફેરવી કરી. તેઓ તા. ૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ ના રોજ વડોદરા પાછા આવ્યા.

સુવર્ણ મહોત્સવ

વડોદરા રાજ્યના કારભારના ૧૯૨૫-૨૬ ના અહેવાલમાં સયાશ્રાવના રાજ્યારોહણના સુવર્ણ મહોત્સવ સમારંભનું વર્ણન તથા સયાશ્રાવે, મળેલા માનપત્રોના જવાબમાં આપેલાં બાપણનો સાર આપવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વડોદરા રાજ્યના પ્રગજન તથા દૂર દૂરના શ્રીમંતના વખાણનારાઓની એક જાહેરસભા તા. ૧૪મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૫ના રોજ ન્યાયમંદિર હોલમાં મળતાં રાજ્યારોહણનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવવાનું કાર્ય તથા તે માટે ચાર દિવસનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો. જાન્યુઆરી માસ (૧૯૨૬)માં તા. ૧૧ મીથી ૧૪મી સુધી વડોદરા શહેરમાં તેમ આખા રાજ્યમાં આ મહોત્સવ ઉજવાયો. આ ઉજવણી માટે એક વગદાર મધ્યસ્થ સુવર્ણ મહોત્સવ સમિતિ સ્થાપન થઈ હતી. તેણે શહેર તથા રાજ્યનાં જુદાં જુદાં સ્થળો માટે ઉજવણીનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો.

આ અનેરા મહોત્સવમાં ભાગ લેવા અનેક યુરોપિયન તથા હિન્દી મહેમાનો તેમ જ સાવંતવાડીના તથા જમખંડીના રાજા-સાહેબ આવ્યા હતા. શહેરને ધનપતાકા તથા કુલોથી શણગારવામાં આવ્યું હતું.

વારસિયાના મેદાનમાં

તા. ૧૧ મીની સવારે સયાશ્રાવનું અબીષ્ટ ચિંતવા પ્રાર્થનાઓ મંદિરો તથા મસ્જિદોમાં થઈ. સવારે ૯ વાગે આ સમારંભ માટે વારસિયાના મેદાનમાં ઊભા કરેલા ચમિયાનામાં જવા

માટે રાજમહેલથી સરખસ નીકળ્યું. મહારાજ તથા દીવાન હાથી પર સોનાની અંખાડીમાં સાથે બેઠા હતા. હજારો પ્રેક્ષકોના જયવંદન ઝીલતા ઝીલતા સયાહરાવ વારસિયે આવી પહોંચ્યા. રાજધરાણાના મહારાજકુમાર ધૈર્યશીતરાવ તથા રાજપોત્ર પ્રતાપસિંહરાજે તથા કુચબિહારના મહારાણી ઈંદિરારાજેની હાજરી વ્યાસપીઠ ઉપર હતી. શ્રીમંત માતુશ્રી મહારાણી અ. સૌ. ચિમણબાઈ ગાયકવાડે સયાહરાવને પ્રથમ વંદન કર્યા પછી મહોત્સવને અંગે માનપત્ર આપનારા શહેરીઓના તથા ખીજાં કેષ્ટુદ્યોનોના અંગ્રેજ, મરાઠી, ગુજરાતી, ઉર્દુ, ફારસીમાં લખાયેલાં અભિનંદનો-માનપત્રો અર્પણ કર્યાં. તેમાં રાજમના શહેરીઓના માનપત્ર ઉપરાંત સુરત સુધરાઈ, અ. બા. હિન્દુ મહાસભા, રોમન કેથોલીકસમાજ, પારસીસમાજ, અંગ્રમત-ઈ-ઈસ્લામ, પૂનાનું શિક્ષણ પ્રચારક મંડળ વગેરે સંસ્થાનાં માનપત્રો હતાં. તેમનો સામટો જવાબ વાળતાં સયાહરાવે તાત્કાલિક રવિવંદનરૂતિનું બાપણ કરતાં જણાવ્યું કે—

બાળવાન થાવ

‘‘ સામાન્ય માનવોમાં જે ત્રુટિઓ હોય છે તે ત્રુટિઓ સાથે હું તમારી જોડે એક માણસ તરીકે બોલું છું. હું તમારમાંનો છું ને તમારો છું. તમારી નિર્જનતાઓ જેવી નિર્જનતાઓ મારામાં પણ છે; પરંતુ જો એક રાષ્ટ્ર તરીકે આપણે પ્રગતિ કરવી હોય તો આપણે કમર ઢસીને આપણા રાષ્ટ્રના પુનરુદ્ધાર માટે આપણો બાગ બજવવા બનવું કરવું જોઈએ. યાદ રાખજો કે તે વગર તમે જીવ્યા નહીં આવો, પણ નાશ પામશો. સુધારાઓ કરતાં પ્રગતિ સારા નીરોગી શરીરની જરૂર છે; તમે તમારી શરીરસંપત્તિ સુધારો; તમારી ફરજો બજાવવા માટે ગોંગ્ય શારીરિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરો; તમારે બાળકોનો દાળવાં જોઈએ. જો બાળકોનો થવા

દેશો તો નીરોગી સંતતિ કેવી રીતે મળશે ? તમારા માતાપિતાને તમારી દરકાર રાખવી પડતી હોય તે હિમરે તમને યતાં બાળકો તરફ તમારી શી દરજે છે તે સમજવા તથા જાગૃત્વવાનું તમારે માટે કેવી રીતે શક્ય રહેશે ? આપણે સંખ્યાથી આપણી કિંમત કરવાની નથી. આપણી લાયકાત તથા શારીરિક તાકાતથી આપણો ન્યાય થશે. હિન્દ માટે આ ખાસ કસોટીઓ છે. આ શુણ્ણથી મરદ બનાય છે, તે વગર રાષ્ટ્રનો નાશ થશે. ”

સુધારા જીવી જાણો

“ અડચણ તથા ભયના વખતમાં પણ તમે સત્યને વૃજી રહેજો. સુધારા ગણી બતાવવા તથા તે માંગવાની આવડતથી જ તમે લાયક બનતા નથી. તમારે તમારા જીવનમાં એ સુધારા જીવી જાણવા જોઈએ. તમારે સુધારાના વિચારને પોષીને વ્યવહારમાં તેનો લાભ લેવો જોઈએ. દરરોજના જીવનમાં જીવવાની શક્તિ તથા સખ ઇચ્છાશક્તિ વગર ફક્ત સુધારા દાખલ કરવાથી કાંઈ ફાયદો થતો નથી. શ્રદ્ધા તથા સમજણ વગર પ્રગતિ થઈ શકતી નથી. તમારા કલ્યાણ માટે રાજ્યે દાખલ કરેલી યોજનાઓનો પૂરો લાભ તમારે લેવો જોઈએ. તમારે સામાજિક બદલો દૂર કરી યુગમાહાત્મ્ય સાથે બંધબેસતા થવું જોઈએ. ”

શું કરવું જોઈએ

“ છેવટે હું જણાવું છું કે પરદેશી સંસ્કૃતિઓમાંથી જે ઉત્તમ હોય તે ગ્રહણ કરી પ્રજાના કલ્યાણ માટે બંધબેસતું ક્યાં સિવાય તથા સામાજિક નિર્બળતાઓ ત્યાગ કર્યા વગર કાંઈ પણ રાષ્ટ્રનો ઉદય થઈ શકતો નથી. જેને કાટ વગેરો છે તથા ભૂતકાળનું દોષ આજના સંજોગોને બંધબેસતું નથી તે તમામ છોડી દેઈ તમે

અડગ નીડરતાથી તથા હિંમતથી કૃત્ય કરો, રાષ્ટ્રના કલ્યાણ માટેની સર્વ તકો ઝડપી લો અને હું ખાત્રી આપું છું કે તમારી પ્રગતિ તથા તમારું કલ્યાણ જરૂર થશે.”

બીજો કાર્યક્રમ

એજ દિવસે લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલમાં જુદાં જુદાં દિવે તરફથી અનેક માનપત્રો સ્વીકારવાનો દરબાર ચંતાં સુધાશ્રાવે તેમના પ્રત્યેષકારક પગલાંમાં પ્રજાના સહકાર માટે માગણી કરી.

બાલસંમેલન, નગરરોશણાર્થ, જનમેળો, લશ્કરનો વિન્યુ લેવો, ગરીબજોગન, ગાર્ડનપાર્ટી વગેરે સમારંભો મહોત્સવના દિવસોમાં પાર પાડવામાં આવ્યા. તા. ૧૪ મીએ સંવારે કીર્તિમંદિરનો પાયો નાખવાનું કાર્ય સયાશ્રાવના હસ્તે થયું તે વખતે તેમણે પૈતાના રાજ્યંશી પૂર્વજોના માનમાં તેમ વડોદરા રાજ્યનું કલ્યાણ કરનારા સુપ્રસિદ્ધ નરરત્નોની વાદગીરીમાં આ ‘છત્રી તથા કીર્તિમંદિર’ની સ્થાપનાની જાહેરાત કરી.

મહોત્સવ નવાજેશ

આ મહોત્સવની વાદગીરીમાં ચાર લાખની મહેસૂલ બાકી વૈકી આશરે ત્રણ લાખ રૂપિયા માફ કરવામાં આવ્યા, તથા ૧ લી ડિસેમ્બર ૧૯૨૫ થી રાજ્યમાં ખનતા કાપડ ઉપર લેવાતી આંતરિક જકાત લેવાનું બંધ પાડ્યું. કેટલાક કેદોએને છોડી મૂકવામાં આવ્યા તથા રાજ્યના સુખ્ય સહેરોને ટેલીફોનની સવલત આપવાનું જાહેર થયું. આ સુવર્ણ મહોત્સવની વાદગીરીમાં ‘ગોઠ્ઠન બ્લુગિલી લેકચર’ ની યોજના કરવાનું આ કીર્તિમંદિરના ખાતમુહૂર્ત વખતે સયાશ્રાવે સૂચવ્યું. આ વ્યાખ્યાનો આંતરપ્રાંતીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ સંપાદન કરનારા મહાન ઔપર્યો તરફથી આપવામાં આવે છે.

લોર્ડ રેડીંગ વડોદરામાં

આ મહોત્સવ ઉજવાઈ રહ્યા પછી દિન્દના વાઈસરોય લોર્ડ રેડીંગ અને લેડી રેડીંગ વડોદરાની મુલાકાતે ત્રણ દિવસ માટે (તા. ૨૧ થી ૨૩ જાન્યુઆરી ૧૯૨૬) આવતાં હમેશનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો. તા. ૨૩ મીએ રાત્રે તેમના માનમાં ખાણું અપાયું.

દેશી રાજ્યોના હક્ક

તે વખતે સયાજીરાવે લોર્ડ તથા લેડી રેડીંગ (મેમાનો) ની સલામતી લેવડાવતાં દેશી રાજ્યો ને તેમના રાજ્યકર્તાઓના સર્વ હક્ક તથા મોભા પુનર્જીવિત કરી પૂરી રીતે સાચવવા તથા ખંડિયાં રાજ્યો ઉપર વડોદરાની જે સાર્વભૌમતા સો સવાસો વરસ પહેલાં હતી તથા જે સાર્વભૌમતા એક જુમ્મા તરીકે છેલ્લાં સો ઉપરાંત વર્ષોથી ગાયકવાડ વતી ખંડણી ઉધરાવીને બ્રિટિશ સરકારે વહીવટના કારણે સારુ પોતાની પાસે રાખી હતી તે પરત સોંપવા પહેલી જ વાર જાહેર રીતે વિનંતિ કરી જણાવ્યું કે

"In the interests of efficient Government, and with the utmost solicitude for the good of the Empire, I am prompted to suggest to the British Government that the ancient privileges be now fully restored to their Friends and Allies of old. For it is only as true allies and partners in a Commonwealth of States that our Indian States can really become pillars of the Empire."

આવાર્થ—“ અરે રાજ્યવહીવટને અંગે અને સામ્રાજ્યના

બહામાં સંપૂર્ણ સાથ આપનાર સ્તંભો તરીકે જૂના મિત્રોના અને રાજ્યોના અસલ હક્કો પાછાં સોંપી દેવાશે એવું બ્રિટિશ રાજ્યને મૂચન કરવાનું મને આ ઘડીએ મન યાય છે. કારણ કે સાચાં મિત્રરાજ્યો તરીકે અને સામ્રાજ્યના ભાગીદાર તરીકેજ દેશી રાજ્યો સામ્રાજ્યના સાચાં સ્તંભો બની શકશે. ”

લોર્ડ રેડિંગે જવાબ વાળતાં સાવંભૌમ : સત્તા દેશીરાજ્યો સાથે થયેલા કાલકરાર પાળે છે તથા તે પવિત્ર ગણે છે તથા બ્રિટિશ હિન્દમાં ખંધારણીય પ્રગતિ કરવાનો પ્રમ્ત વિચારાશે ત્યારે દેશીરાજ્યો તથા તેમના રાજવીઓનો દરબાજો તથા હિતો તરફ કાળજીભરી નજર રાખવામાં આવશે એવી ખાત્રી આપી સયાશ્રવાયે ઉશ્મૈએલો ખંડિયાં રાજ્યો ઉપર વડોદરા રાજ્યની સાર્વભૌમતાનો પ્રમ્ત વિચારણા ઉપર છે ને તેનો સરકાર સહાનુભૂતિથી વિચાર કરશે વગેરે ગોળ ગોળ શબ્દોમાં આશ્વાસન આપ્યું હતું.

સાધનસ ઇન્સ્ટિટ્યુટનો પાયો નાખાયો

લોર્ડ રેડિંગની મુલાકાત દરમિયાન વડોદરા કોમેન્ડ નેડે આવેલા ‘ગોલ્ડન જ્યુબિલી સાયંસ ઇન્સ્ટિટ્યુટ’નો પાયો નાખવાનો વિધિ તા. ૨૩ મીએ વાઈસરોયે કર્યો હતો.

ગરીબમૂલની સ્થાપના

બ્રાંતચિત્તાલય (મેન્ટલ હોસ્પિટલ) પાસે તા. ૧૦ મી માએ વડોદરામાં ‘ગરીબમૂલ’ (Poor House) ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા સયાશ્રવાયે કરી હતી. તેનો હેતુ સમજાવતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ આ ‘ પૂઅર હાઉસ ’ અર્થાત વૃદ્ધ નિરાધાર લોકો માટેના આશ્રમ કાઢતી વખતે આપણે માત્ર જે વૃદ્ધો - તદ્દન નિરાધાર છે

તેમનો જ વિચાર કરવાનો છે. જેઓને ગુજરાનનું સાધન નથી અને જેમની સંભાળ માટે કોઈ સચું કે મિત્ર નથી તેમનો જ વિચાર આંતરે આપણે કરીએ છીએ. આવા લોકો માટે રાજ્ય કે સ્થાનિક સંસ્થા કાંઈ તબીબી ન કરે તો તેઓ દુઃખી પરાધીન અવસ્થા ભોગવે અને અવ્યવસ્થિત દાનપદ્ધતિના ઉપર તેમને આધાર રાખવો પડે. આ આશ્રમ હાલ માત્ર વડોદરા શહેરની જ મુખ્ય દાગતો પૂરી પાડવાના પ્રયત્નના પ્રયોગ જેવો જણવાનો છે. આગળ જતાં આ પદ્ધતિ તેને માટે રખાતી સફળતા મેળવે તો તેનું ક્ષેત્ર વધારી શકાશે. વળી આગળ જતાં દરેક પ્રાંતમાં આવો એકેક આશ્રમ કાઢવાનો વિચાર કરીશું; પણ તે પહેલાં આ પ્રયોગ ખરી દિશામાં થયો છે કે કેમ તે આપણે જોવું જોઈએ.

નવી દાનપદ્ધતિ

તેમણે ‘ખીચડી તથા ગ્યારમી’ની જૂની પદ્ધતિ કેમ બદલી તે સમજાવતાં જણાવ્યું કે—

“ એક વખત એવો હતો જ્યારે વડોદરામાં વગર વિચારે દાન અપાતાં; ત્યારે ઘણા માણસો ખીચડી દેશોમાંથી અહીં આવી દાન ઉપર નિર્વાહ ચલાવતાં. આપણી લાગણી ગમે તેવી હોય તો પણ આપણા સાધનોને અમુક મર્યાદા હોય છે. તેથી આપણા લોકોમાં ખરા ગરીબ કોણ છે એ વાત આપણે નક્કી કરવી જોઈએ. “ પરોપકાર ઘરમાંથી જ શરૂ થાય છે; ” આ ઉપરાંત ‘ખીચડી’ કારણેથી મારે દાનની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો છે. મુસલમાનોને માટે “ ગ્યારમી કારખાનાં ” અને શ્રદ્ધાળુઓ માટે “ કેદારેશ્વર ખીચડી ” આપવાની પદ્ધતિ મને દોષવાળી લાગી છે. પોતાના કુટુંબના નિર્વાહ માટે અપાતો ખોરાક તેઓ બજારમાં વેચી તેના

પૈસા કરતા હતા. સ્વમાન અને સ્વાશ્રયનો વિનાશ અટકાવવા એ દાનપદ્ધતિ મારે સુધારવી પડી છે. ”

“ મારામાં પરોપકારની લાગણી કાંઈ જોહી ચર્મ નથી. જેએ નિર્બળ હોય અને નીતિમાર્ગમાંથી ચલિત થાય તેમને સારો માર્ગ દેખાડવા આપણે સુધારો કરવો જોઈએ. અનાયાશ્રમો ખોલવા માટે તથા રાનીપરજનાં છોકરાંઓ માટે નિવાસગૃહ સ્થાપવામાં દાનનાં ફંડનાં નાણાંનો ઉપયોગ થયો છે. જુદા જુદા પ્રાંતમાં અંત્યજનેનો ઉદ્ધાર કરવામાં પણ પૈસા વપરાયા છે, દવાખાનાંઓ સ્થપાયાં છે અને પ્રસૂતિગૃહોની જવરથા ચર્મ છે. જે બાળકોનાં માખાપો જિંદગી ઠેળવણીનો ખર્ચ વેઠી ન શકે અને જેમને નાણાંની તંગી હોય તેવા ગરીબ બાળકોને ખર્ચ માટે વિદ્યાવેતનો અપાય છે, આ પ્રમાણે આપણી પ્રજાની શારીરિક સંપત્તિ સુધારવા ને રાજ્યને માટે આરિચ્ચ વાળા તથા શિક્ષણ લીધેલા લોકોને તૈયાર કરવા નાણું ખર્ચાય છે એટલે આ નવીન દાનપદ્ધતિ સમાજને ઉપકારક છે ને અપકારક નથી.”

કવલાણા વગેરે તરફ

ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ ના છેલ્લા દિવસોમાં સયાજીરાવે પોતાની જન્મજૂમિ કવલાણા તથા માલેગાંવ તથા ગ્વાલિયરની મુલાકાતો લીધી. પોતાના વતનમાં તેમને કેવા વિચારો આવ્યા તથા શું જોયું તેનો ઉલ્લેખ અગાઉ આપણે કરી ગયા છીએ એટલે તે સંબંધે અત્રે વધારે કાંઈ જણાવવાનું રહેતું નથી. માલેગાંવમાં સયાજીરાવે ત્યાંનું ખેતીવાડી પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું ને ત્યાં તેમને કેટલીક સંસ્થાઓ તરફથી અભિનંદન આપતાં માનપત્રો મળ્યાં. તા. ૩૭ માર્ચે આ ફેરણી પૂરી થતાં તેઓ વડોદરે આવ્યા. તા. ૧૨ મી માર્ચે સયાજીરાવ મુંબઈથી મુરોપ તરફ તબિયત નાદુરસ્ત રહેતી હોવાને લીધે રવાનો થયા.

કેટલીક નોંધવાલાયક પ્રવૃત્તિ

આમ વર્ષમાં 'જમીનગીરી પેટી સમિતિ'નો અહેવાલ સરકારમાં રજૂ થયો તથા પાણીના પૂરવઠા માટે કડી પ્રાંતપંચાયત તરફથી 'બોરોંગ' થી કૃત્રિમ કરવાની પ્રવૃત્તિને વેગ અપાયો. કેટલેક ઠેકાણે આ પ્રાંતમાં પાતાળકૃત્રિમ નીકળ્યા. ખરાબ વર્ષોને પહોંચી વળવા રાજ્યની એક વર્ષની સાધારણ આવક જોટલું રીઝર્વ (રોકડ સિલ્લક) રાખવા તથા તેટલી રકમ ચર્તા-સુધી દર સાત રાજ્યના ઉત્પન્નમાંથી અમુક અંશ જચાવીને તે પૂરી કરવા સંબંધે દરેક રાજ્યની ધારાસભામાં પસાર થયો. આમ રાજ્યની પ્રગતિ દિત માટે દર વર્ષે જયત કરી રીઝર્વ સિલ્લક એક વર્ષના ઉત્પન્ન સુધી સર્વ જવાની રાજ્યની નીતિને ધારાસભાએ ટેકા આપ્યો હતો. રસ્તાઓનો કામકામ રેલવે સાથે મંત્રણા કરી નક્કી કરવાની નીતિ તે વખતે સ્વીકારાયાનું જણાય છે. રેલવેઓ રાજ્યના વહીવટ નીચે લીધા પછી સરકારમાં જે ગરમઝ માલૂમ પડી હતી તે અનુભવ મળતાં દૂર થવા માંડી તથા રેલવે સત્તાધિકાર સમિતિએ ઉતારુ તથા માલદ્રાફ્ટની સવસ્તનો વધારવામાં સારો ફાળો આપ્યો હતો. આખા પોર્ટ વ્યવહાર માટે સયાશ્રાવે તા. ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ ના રાજ પ્રુક્લું મુકલું, દરિયાઈ દ્રાફ્ટિ આખા તંરે ખેંચવા રાજ્ય તરફથી ખાસ પ્રયત્ન કરવા પડ્યા હતા, કારણ ખીજા બંદરોની તીવ્ર હરીદાર્થ હતી.

વડોદરાના દીવાનપદે રાવબહાદુર વી. ટી. કૃષ્ણમાચારીઅર.

સર મનુભાઈ ૧૯૨૬ ના ડિસેમ્બર આખરે ૧૦૧૧ વર્ષની દીવાનગીરી બોર્ડની દા. જ્ઞા. ગણપતરાવ ગાયકવાડને દવાસો સોંપી છૂટા થયા અને ખીજાનેની દીવાનગીરી સંભાળવા ૧૯૨૭ ના જાન્યુઆરીની સરકારમાં ગયા. તેમની જગ્યાએ સયાશ્રાવે રા. જ.

શ્રી. સયાજીરાવના ઉદ્દેશા ચાર દીવાન

(હાથ 'સર') વી. ટી. કૃષ્ણમાયારીને નીમ્યા. તેઓ મદ્રાસ સર-
કારની પરવાનગીથી આ રાજ્યની દીવાનગીરી સંભાળવા તા. ૧૮
મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૭ ના રોજ વડોદરે આવ્યા અને પોતાની
જગોનો તેમણે હવાલો સંભાળી લીધો. તેમને તા. ૧૨ મી માર્ચ
૧૯૨૭ ના દરબારમાં સમાજરાવે દીવાનગીરીના વસ્ત્ર આપતા
'ઉત્તમ દીવાન કાણુ' તે સંખ્યે માર્મિક વિવેચન કર્યું. તેમાં
સમાજરાવે નવા દીવાનને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું કે:—

" તમારી ફરજો બજાવવામાં તમારે કાર્યારંભ કરવાની શક્તિ,
સારાસાર વિચાર અને પ્રસંગને પહોંચી વળવાની શક્તિ બતાવવાની
જરૂર પડશે; તમારે આતુર્યની જરૂર છે અને સૌથી વધારે એકસરખી
નજર સાથે સંપૂર્ણ વ્યવહારશુદ્ધિનો ઉપયોગ અને કાઠપિણ્ય રાતે
ઓછા મહત્ત્વની નહીં એવી છેવટે મહાન કાર્યસાધક અને પ્રેરક
શક્તિની ખાસ જરૂર છે. "

" મહાન દરજ્જાઓ મહાન પુરુષોને વધુ મહાન બનાવે છે
અને જ્યારે " રાજાઓ કાય, શાળા અગર પુસ્તક જેવા છે અને તેમની
પ્રજા તેમને વિષે (હાખતો લઈ) શીખે છે, વાંચે છે અને જુએ છે,
ત્યારે રાજાઓના મુખ્ય પ્રધાનોએ રાજાઓના આદર્શ આપના થવું
જોઈએ. "

રાજા તથા તેના મુખ્ય પ્રધાન વચ્ચે કેવા આદર્શ સંબંધ
રહેવો જોઈએ તે સંબંધે કલ્યાણીના આતુકથ રાજા સોમેશ્વર કૃત
'માનસોહાસ' માંથી સમાજરાવે કેટલાક ઉતારા ભાષણમાં આપ્યા.
તેનો સાર એ હતો કે:—

" આ રાજ્ય મારા આધીન છે. રાજા મારા હસ્તક છે, હું
જે કદં તે વિરુદ્ધ કાણુ થઈ શકે " આવી રીતે ગર્વથી બોલનાર
સચિવ જે રાજ્યમાં હોય તે રાજ્ય સચિવને તાબે સમજવું. "

“ પ્રભુની આજ્ઞા વિના કંઈ પણ કરવા અસમર્થ છું ” એવી રાજ્યભક્તિ અને રાજનીતિ દર્શાવનારી બાબા સચિવ જે રાજ્યમાં વાપરતો હોય તે રાજ્ય રાજને સ્વાધીન સમજવું. આવું રાજ્ય નિર્ભય સુખકારક અને સિદ્ધિકારક થાય. આવું રાજ્ય સર્વમાં શ્રેષ્ઠ અને સ્થિર સમજવું. ” સયાજીરાવે ઉમેર્યું કે “ આજે તમે પ્રાચીન શાણપણ સાંભળ્યું છે અને તે આજે પણ લાગુ પડે છે. ”

“ છેવટે મારે ફક્ત યાદ દેવડાવવી જોઈએ કે તમારી સાથે કામ કરનારા મૃદુરથો ધણા અનુભવી અને સ્થાનિક જ્ઞાનવાળા છે અને મને ખાતરી છે કે તેઓ તમને ધણી જ ખુશીથી મદદ આપશે, તે મદદથી તમે રાજકારોબાર દઢતાથી તથા પ્રભાવ સાથે ચલાવશો અને મારા રાજ્યની અનેક પ્રવૃત્તિઓ સંપૂર્ણ રીતે સફળ કરશો. ”

પ્રંકરણ ૧૮ મું

ઉત્તરાવસ્થાનો રાજ્યવહિવટ

સર કૃષ્ણમાયારિયર (૧૯૨૭ થી)

સર મનુભાઈ નિવૃત્ત થયા પછી સયાશ્રાવના અવસાન સુધી ખાર વર્ષ રા. ખા. (સર) વી. ટી. કૃષ્ણમાયારી તેમના દીવાન તરીકે રહ્યા. જે કે રાજ્યની પ્રગતિ તથા સુધારાના પ્રેરક તરીકે તે સયાશ્રાવ ન ગિંદગી પર્થત રહ્યા હતા, તે પછુ તે પ્રગતિને તથા સુધારાને અમલમાં મૂકવાની તથા તેને યોગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રજા રૂબરૂ રજૂ કરવાની જવાબદારી દીવાન પર જ હતી. સયાશ્રાવને નાકુરસ્ત તબિયતને લીધે દરસાલ હિન્દનો કિનારો છોડી લાંબો વખત બહાર રહેવું પડ્યું હોવાથી રાજ્યના દીવાનની જવાબદારી સયાશ્રાવની વૃદ્ધાવસ્થામાં વધારે હતી. સર મનુભાઈની દીવાનગીરીના કાળને જે આપણે ર્યાનિક સ્વરાજ્યના પ્રજાકીય વિકાસનો યુગ કહીએ તો શ્રી. કૃષ્ણમાયારિયરના વખતને આપણે રાજ્યમાં અગાઉ દાખલ થયેલા સુધારાઓની કાર્યક્ષમતા, તથા પ્રામાણિક વહીવટની દૃષ્ટિએ ફરી તપાસણી અને તેને પરિણામે લેવા પડેલા ઉપાયોનો અને પ્રગતિ તથા સુધારાને સુસંગઠિત બનાવી આમોદાર તથા આમપુનર્જાટનાનો યુગ કહી શકીએ.

સર વી. ટી. કૃષ્ણમાયારિયર

ગૂજરાતના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર તથા રાજ્યના પ્રકાશન અમલદાર અને હાલના હજૂરકામદાર શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈએ વડોદરાના

સર્વત્ર બારે રેલસંકટ ફેલાયું. પ્રજા ખૂબ દુઃખી થઈ. તા. ૨૪ મી જુલાઈથી તા. ૨૮ મી જુલાઈ સુધી વડોદરા શહેરમાં ૩૯ ઇંચ વરસાદ પડ્યો, જ્યારે વાઘોડીયા તાલુકામાં તે દિવસોમાં ૫૫ ઇંચ વરસાદ થયો. તે પહેલાં દશ દિવસ અગાઉ બારે વરસાદ પડવાથી વિશ્વામિત્રી નદીમાં તા. ૧૩ મી તથા તા. ૧૪ મીએ રેલ આવી હતી. વાઘોડીયા તાલુકામાં સાધારણ રીતે સરેરાશ ૩૫ ઇંચ વરસાદ પડતો તેને બદલે આ સાલમાં ૧૧૩ ઇંચ નોંધાયો. આમ ખૂબ વરસાદ પડવાને લીધે નદીઓ તથા વહેણામાં રેલ આવી અને આખો પ્રદેશ જળજળાદાર થઈ ગયો. રેલ્વેના પાટા ધેવાઈ ગયા અને બચકાર તૂટી ગયો. તા. ૨૮ મી જુલાઈના રોજ બપોર પછી વડોદરા-શહેરમાં વિશ્વામિત્રીના મોટા પૂલ ઉપરથી રેલના પૂર ચઢી ગયાં ને પૂલની સપાટીથી નવ ફુટ ઉપર પાણી ઝડપથી જવા માંડ્યું. રસ્તેથી આવતા મુસાફરોને ચારે બાજુ ઊંડાં રેલના પાણીના ઝડપી પ્રવાહને લીધે ઝાડ ઉપર તેમ મકાનોનાં છાપરાં પર આશરો લેવો પડ્યો અને કહે છે કે રેલવે સ્ટેશન બહાર મદદ પડેલી શકે તે પહેલાં ૪૮ કલાક સુધી એક બાઈને તેના બાળક સાથે ઝાડપર રહેવું પડ્યું હતું ! વડોદરા કેંપ તથા રેસિડેન્સી સાથે શહેરનો સંજ્ઞાંધ કરાઈ ગયો અને રેસિડેન્ટ પોતાના જંગલના મેડા પર, ચારે બાજુ પાણી હોવાને લીધે, કેદ ભોગવતા હતા ! ઢાઢર નદીમાં બારે રેલ આવી હતી. તેમાં સૂધી, જળજળ તથા વિશ્વામિત્રી વગેરેના પાણી મળે છે અને રેલના પાણી તેમાં ઠસવાતાં બારે રેલ આવી તીરપ્રદેશ ઉપર થઈને પાણી જોસઅંધ જવા લાગતાં મના ગામ તથાઈ ગયાં, તથા પાક નાશ પામ્યો. વડાર એક જીમ સાથે તૂટી પડ્યો અને કાંસ નાદુરસ્ત-મી પાળી લઈ જઈ નહીં ચકવાથી વાચન્ય પ્રદેશમાં રેલના દિવસોમાં પેટલાદમાં ૩૪ ઇંચ,

દીવાન સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારીઅર સંબંધે એક સુંદર અંગલિમય લેખ ' શારદા ' માસિકમાં ૧૯૪૧ માં પ્રગટ કરી પુસ્તિકાકારે પણ તે બહાર પાડ્યો છે. તેમાં તેમનો પરિચય અપાયો છે. સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારી મદ્રાસ ઇલાકાની પ્રાંતીય સિવિલ સર્વિસની તે વખતે સેવાતી હરીદ્વારની પરીક્ષામાં ઉચ્ચ નંબરે પસાર થયા હતા, અને પછી એ ઇલાકામાં ડેપુટી કલેક્ટર, કોચીન રાજ્યના મહેસૂલી ખાતાના વડા-દીવાન પેશકાર, બોર્ડ ઓફ રેવેન્યુના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી, ઇલાકા સેક્રેટરિયટમાં સેક્રેટરી, કમિટી સેક્રેટરી, વિજયનગરમ જાગીરના મુખ્ય વહીવટદાર, કલેક્ટર તથા છેવટે સેક્રેટરિયટના ધારાવિભાગના સેક્રેટરીના હોદ્દાએ ઉપર ઉત્તરોત્તર તેઓ રહ્યા હતા. ૧૯૨૭માં તેઓ વડોદરા રાજ્યના દીવાન થયા. એ વખતે તેમની લગભગ ૪૬ વર્ષની ઉંમર હતી.

શિવાજી ત્રિશતાષ્ટિક ઉત્સવ હુલ્લડ

તેમની દીવાનગીરીની શરૂઆતમાં મહાન શિવાજીના જન્મને ત્રણસો વર્ષ થવાને લીધે ' ત્રિશત જયંતી સરઘસ ' ૧૯૨૭ ના મે માં વડોદરામાં નીકળી કડિયા મસ્જિદ પાસેથી રાજ્યના આસતા આવેલા વહીવટ પ્રમાણે વાગતે ગાજતે જવા માંડતાં ફેટલાક અંશુસમગ્ર મુસલમાનોએ પથરા ફેંકતાં હિંદુઓ તથા મુસ્લિમો વચ્ચે હુલ્લડ થયું. તે વખતે વડોદરામાં હાજર કાઉન્સિલર શ્રી. રામલાલ હીરાલાલ દેસાઈની સમયસૂચકતા તથા જનરલ નાનાસાહેબ શિંદે (સેનાપતિ)ના સહકારને લીધે આ હુલ્લડ વધારે ભયંકર સ્વરૂપ લેતું અટક્યું અને શાંતિ પથરાઈ. તે વખતે નવા દીવાન તથા ખીજા કાઉન્સિલરો અન્ય કામગીરી પર બહારગામ હતા.

ભયંકર રેલ

૧૯૨૭ ના જુલાઈમાં વડોદરા રાજ્યમાં તથા આખા ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ખૂબ વરસાદ પડ્યો અને અને ભયંકર રેલ આવી.

સર્વત્ર બારે રેલસંકટ ફેલાયું. પ્રમ ખૂબ દુઃખી થઈ. તા. ૨૪ મી જુલાઈથી તા. ૨૮ મી જુલાઈ સુધી વડોદરા શહેરમાં ૩૯ ઇંચ વરસાદ પડ્યો, જ્યારે વાઘોડીયા તાલુકામાં તે દિવસોમાં ૫૫ ઇંચ વરસાદ થયો. તે પહેલાં દશ દિવસ અમાઈ બારે વરસાદ પડવાથી વિશ્વામિત્રી નદીમાં તા. ૧૩ મી તથા તા. ૧૪ મીએ રેલ આવી હતી. વાઘોડીયા તાલુકામાં સાધારણ રીતે સરેરાશ ૩૫ ઇંચ વરસાદ પડતો તેને બદલે આ સાલમાં ૧૧૩ ઇંચ નોંધાયો. આમ ખૂબ વરસાદ પડવાને લીધે નદીઓ તથા વહેણમાં રેલ આવી અને આખો પ્રદેશ જળજળાકાર થઈ ગયો. રેલવેના પાટા ધેવાઈ ગયા અને વ્યવહાર તૂટી ગયો. તા. ૨૮ મી જુલાઈના રોજ બપોર પછી વડોદરા શહેરમાં વિશ્વામિત્રીના મોટા પૂલ ઉપરથી રેલના પૂર ચઢી ગયાં ને પૂલની સપાટીથી નવ ફુટ ઉપર પાણી ઝડપથી જવા માંડ્યું. રસ્તેથી આવતા યુસાફરોને ચારે બાજુ ઊંડાં રેલના પાણીના ઝડપી પ્રવાહને લીધે ઝાડ ઉપર તેમ મકાનોનાં છાપરાં પર આશરો લેવો પડ્યો અને કહે છે કે રેલવે સ્ટેશન બહાર મદદ પહોંચી શકે તે પહેલાં ૪૮ કલાક સુધી એક બાઈને તેના બાળક સાથે ઝાડપર રહેલું પડ્યું હતું ! વડોદરા કેંપ તથા રેસિડેન્સી સાથે શહેરનો સંજોગ કપાઈ ગયો અને રેસિડેન્ટ પોતાના બંગલાના મેડા પર, ચારે બાજુ પાણી હોવાને લીધે, કેદ ભોગવતા હતા ! ઢાઢર નદીમાં બારે રેલ આવી હતી. તેમાં સૂપી, જંજીવા તથા વિશ્વામિત્રી વગેરેના પાણી મળે છે અને રેલના પાણી તેમાં કસવાતાં બારે રેલ આવી તીરપ્રદેશ ઉપર ચઢીને પાણી જોસજોડ જવા લાગતાં આખાં ગામના ગામ તથાઈ ગયાં, તથા પાક નાશ પામ્યો. ગામડાંનો વ્યવહાર એક ખીજ સાથે તૂટી પડ્યો અને કાંસ નાદુરસ્ત રિયતિમાં હોવાથી પાણી લઈ જઈ નહીં ચકવાથી વાયવ્ય પ્રદેશમાં મકાનોને બારે નુકસાન થયું. રેલના દિવસોમાં પેટલાદમાં ૩૪ ઇંચ,

પાદરામાં ૨૮ ઇંચ તથા બાદરજી તાલુકામાં ૪૦ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હતો; કડી પ્રાંતમાં સૌથી વધારે વરસાદ આંતરસુંબામાં ૪૨ ઇંચ પડ્યો; જ્યારે કડી, કચોલ, વીસનગર, પાટણ, હારીજ, વિંઝપુર, ચાણુરમા તાલુકામાં - ૨૭ થી ૩૩ ઇંચ સુધી વરસાદ થયો હતો. ઓગસ્ટ માસના ખીજા અને ત્રીજા અઠવાડિયામાં માઉન્ટ આબુ તરફ હવામાં તોફાન થવાથી કડી પ્રાંતના ઉત્તર વિભાગમાં ભારે વરસાદ પડ્યો ને ખાનાખરાબી થઈ હતી;

પ્રજાની હિંમત તથા લોકમદદ

આ બયંકર રેલના દિવસોમાં સરકારી તંત્ર, સ્તબ્ધ થઈ ગયું હતું અને પ્રજાએ પોતપોતાના જનમાલના રક્ષણનું કાર્ય હાથ પર લીધું હતું. કુમારચો ધૈર્યશીલરાવ ગાયકવાડે; આ વખતે સ્વયંપ્રેરણાથી પ્રજાની વહારે ચડી જે અમૂલ્ય સેવા કરી તે પ્રજા કોઈ દિવસ નહોં વીસરે. જળજળાકાર વડોદરા હતું ત્યારે જીવના જોખમે તરીને તથા ખીજી રીતે લોકોને ખચાવવામાં હિન્દુમુસલમાન સર્વ લોકોએ સુંદર ફાળો આપ્યો; મરીબ લોકોને તથા બૂખ્યાંને ખાવાનું, કપડો વગેરે રાહત-રાજ્યના તેમ રાજ્ય બહારના અનેક સખસોએ તથા સંસ્થાઓએ આપ્યાં હતાં. સરકારી તંત્ર રેલને લીધે અવ્યવસ્થિત થતાં પ્રજાજનોએ એ તંત્રની સેવાંતે ભાર ઉપાડી લીધો તથા સરકારી રોન સાથે પ્રજાજનોની રોને રાત્રે પડી ગયેલાં મકાનોના કાટમાલ તથા ધરવખેરાના સામાનનું રક્ષણ કર્યું. પ્રજામતના પ્રયત્ન પોકારને લીધે મોડે મોડે પછુ મહેસાણા પ્રાંતમાં રેલસંકટનું અસ્તિત્વ સ્વીકારાયું અને તેને રાહત આપવાનું સરકારના ધ્યાન પર આવ્યું.

જનમાલની બયંકર ખુવારી

રેલને લીધે વડોદરા શહેરમાં ૪૦ માંજુસનાં જન ગયા,

તથા ૪૫૦૦ ઉપરાંત મકાનોનો નાશ થયો અથવા નુકસાન પામ્યાં. રાજ્યમાં એકંદરે ૧૦૭ સખસોનો જન-ગર્યો. આમાં વડોદરા શહેરમાં થયેલાં મરણોનો સમાવેશ થાય છે. આશરે ૩૦૦૦ પશુનો નાશ થયો. વડોદરા તથા મહેસાણા પ્રાંત મળી આશરે ૯૩૨૨૦ મકાનો, ૫૩૧ ગયાં અથવા નુકસાન પામ્યાં. આમ આશરે દોઢેક કરોડ રૂપિયાનું પ્રજાને નુકસાન થયું. તે ઉપરાંત જિભાં પાક ફૂળીને ઠાઠી જવોથી તથા ખેતીવી જમીન પર રેતી પથરાવાથી ને નુકસાન થયું. તે જુદું.

મહારાજાની દિલસોજી

આ વખતે સયાજીરાવ પુરોષમાં હતા. તેમણે આખું વડોદરા ફૂંચ્યું. એવાં અતિશયોક્તિભર્યા અહેવાલ અખબારોમાં વાંચતાં ખૂબ ચિંતા-સેવી પણ પાછળથી ખરી હકીકત જાણતાં છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો કે પ્રજાકૃપાથી ધાર્યા કરતાં પરિસ્થિતિ ઠીક છે. તેમણે પ્રજાના દુઃખમાં દિલસોજી બતાવી લાખેક રૂપિયા પોતાના ખાનગી-માંથી આપ્યા તથા રૂપતને દરેક રીતે પૂરી મદદ કરવા દીવાનને ફરમાવ્યું. તેથી શરૂઆતમાં રાજ્યત્રે બતાવેલા વલણમાં આવકારદાયક ફેરફાર થયો અને પ્રજાને મક્કત રાહત, તંગાવી, લોન, મકાન-બાંધવા માટે કેટલોક મક્કત સંરસામાન ગરીબોને પૂરો પાડવો, ઉરિજન વગેરે પંજાત કોમોને રેલસંકટ સહકારી મંડળીઓ મોરક્કત ધર બાંધવા માટે સવલત બપો કરજ આપવાં વગેરે ઉદાર પગલાં લેવામાં આવ્યાં તેમજ શહેર તથા આગડાંમાં રોગ ન ફાટી નીકળે તે માટે અંરિઅ-રક્ષણ સંબંધે ખાસ તજવીજ થઈ.

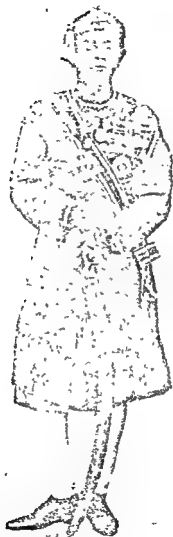
ખનસરકારી રાહત સમિતિઓ

પ્રજાના સંકટમાં મદદ કરવા વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળે ખાસ

ગોઠવણ કરી. આ રેલે ગુજરાતમાં પણ ભયંકર દાટ વાળેલો હોવાથી તેને પહોંચી વળવા મોટું ફંડ મુંબઈમાં બિજું કરવામાં આવ્યું. તેના વહીવટ ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ નેતા શ્રી. વલ્લભભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ મારફત થતો હતો. તે ફંડમાંથી વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ મારફત રાહત આપવાની યોજના થઈ. વડોદરા શહેર માટે સ્વતંત્ર રેલસંકટ રાહત સમિતિ હતી ને તેના પ્રમુખ પ્રિન્સ ધૈર્યશીલરાવ હતા; રાજ્યના દીવાને ખાસ કરીને શહેર સિવાયના પ્રદેશમાં રાહત આપવા માટે એક દીવાન ફંડ શરૂ કર્યું. તેમાં પણ સારી રકમો ભરાઈ. આ આફતના કાળમાં રાજ્યના તેમ રાજ્ય બહારના પ્રજાજનોએ ખૂબ ઉદારતાપૂર્વક સહાયતા કરી, તેમ ખોરાક તથા કપડાં આપ્યાં. તે વખતે વડોદરાના રેસિડન્ટ તથા વડોદરા રેલવે સ્ટેશનના સ્ટેશનમાસ્ટરે બૂખ્યાંને ખાવા આપવાની તેમ સંકટગ્રસ્તોને જલાવવા માટે જે સહાય કરી હતી તેની નોંધ તે વખતના અખબારોએ લીધાનું જણાવે છે.

ધૈર્યશીલરાવની અમૂલ્ય સેવા

મહારાજકુમાર ધૈર્યશીલરાવ ગાયકવાડ રાજાના પુત્ર હતા, છતાં ગરીબ-શ્રીમંતનો ભેદ બૂલી તા. ૪ થી ઓગસ્ટ ૧૯૨૭ ના રોજ, સવારે વડોદરા શહેરમાં ખારીવાવના ખાંચે એક પ્રભુ વિધવા બેયોબાઈ પ્રાંગીકરના પડી ગયેલા ઘરની ભીતોની ઘોડી તેમણે પાવડાથી તંગોરમાં નાંખી અને નળામાં રોડાં મતે ખસેડી હાથમજૂરીની ખાનદાની નજાતને દર્શાવી પાટલુનના ગજવામાં હાથ નાંખી નિષ્ક્રિય બેમાં રહેનારા કેટલાક લોકોને દાખલો ખેંસાડ્યો એ દસ્યે તેા પ્રજા કોઈ દિવસ નહીં જૂલે મહારાણી ચિમલાબાઈએ વિલાયતથી પોતાના આ પતેતા પુત્રને તાર કરતાં જણાવ્યું કે, “વડોદરા ઉપર પહેલી બારે તથા દુઃખદાયક આફતની વાત સાંભળી હું દિલગીર થઈ છું અને મારી વતી તમે જાંતે વડોદરાની રૂયતને મદદ કરો.”

सेवाभावी राजकुमार धीरशीलराव गायकवाड

માનતો નથી. પ્રજા જ્યારે જ્યારે મને જાહેર કાર્ય માટે ખોલાવશે ત્યારે ત્યારે હું પ્રજાહિતનાં કામ કરવા હાજર થઈશ.

ધૈર્યશીલરાવે શું જોયું ?

કુમાર ધૈર્યશીલરાવે વડોદરા પ્રાંતમાં તથા કડી પ્રાંતમાં જતે. ફરી બપોંડરે સંકટ ફેલાયાની ખાતરી કરી તથા નીચેના અમલદારોની વાજખી સૂચનાઓ તથા માગણીઓ સંબંધે પરિસ્થિતિથી અજાણ એક મોટા અમલદારે વિચિત્ર વક્તવ્ય લઈ દિપ્પણે પાછાં ધોડ્યાનું જણાવ્યું તથા અમલદારોની કડોડી રિયતિ ધ્યાનમાં આવી. આ સંબંધમાં 'નવગુજરાત'ના પ્રતિનિધિએ તેમની મુલાકાત તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના રોજ લેતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ ધરો ખાંધવાનો પ્રશ્ન મુખ્ય છે અને કડી પ્રાંત સૂખાએ પુત્રવ્યવહાર કરવામાં જેટલો કામગો વિગેરે કંટિનન્ટનો ખર્ચ કર્યો છે તેટલી કિંમત જેટલો સતોપકારક જવાબ તેમને મળ્યો નથી. કડી પ્રાંતના અમલદારો ધરો ફરી ખાંધવા સંબંધી સંકટ-નિવારણનું કામ કરવા પોતાનું બનવું કરે છે પણ એક મોટા અમલદારે વારંવાર દિપ્પણે પાછાં મોકલવાથી તેમનું કામ બગડ્યું છે. જો સરકાર તેમની સાથે પૂરતો સહકાર કરશે તો કડી પ્રાંતનાં ધરોને ખાંધવાના પ્રશ્નનો સંતોષકારક નિકાલ ત્યાંના સૂખા કરી શકશે. ”

“ આ મુસાફરી કરવામાં અમલદારોના દોષ જોવાનો મારો હેતુ નહોતો. પણ તેઓ પોતાની જોખમદારી ઉપર ખેડૂતો ઉપર છેલ્લાં સો વરસમાં પહેલી જ વાર આવેલી બપોંડરે રેલની આદતમાં તેમને સંપૂર્ણ સહાય કરી શકે તે માટે શું કરવું જોઈએ

તે ખોળી કાઢવાનો હતો. સૂઆથી માંડીને નીચેના દરજ્જાના અમલદારો સરકાર તથા પ્રજા વચ્ચે જન્મેના કૃપકા ખાનારા હાલ રૂપ છે અને તેમની આવી વિચિત્ર સ્થિતિ હોય છે કે તેઓ નિષ્ક્રિય નિષ્ક્રમની અડચણો, ઉપરી અમલદારના સહકારની ખામી, આપમેટાઈ, સતત ગેરસમજ વગેરેને લીધે જેટલું કામ તેઓ પ્રજાના કલ્યાણ માટે કરી શકે તેટલું કરી શકતા નથી. તેઓ માખાપ વગરનાં અનાથ, ઈશ્વરના બાળકો જેવા હોવાથી પ્રજાએ તેમને પાળવા જોઈએ. પોતે એક પેઢી પહેલાં વહીવટદાર હતા તે વખતે સ્થાનિક સ્થિતિ અમુક હતી તે આજે પણ કાયમ છે એવો ખ્યાલ રાખી હિંમત અમલદારોએ ન વર્તતાં વખત બદલાયો છે માટે જમાનાને અનુસરીને ચાલવું જોઈએ એમ જો સમજે તો પ્રજાનું ધણું કલ્યાણ થાય. મારા માનવા પ્રમાણે હિંમત અમલદારોના સહકારની ખામી, તથા જુદી જુદી વ્યક્તિઓના પરસ્પરવિરોધી હુકમો આ સ્થિતિ માટે જવાબદાર છે. તેથી સોંકાને ધણું ખમવું પડે છે. જો પોતાની પાઘડીમાં એકરૂઝ-સનના પીછાં ધાકનારા આ અમલદારો પોતાની પ્રથમ મુજબ પૂરી સક્રિયતા કામ કરે તો વડોદરા પોતાના રચના સંબંધી આશ્ચર્યજનક વિચારો સાથે ઉડવા લાગે. "

સમિતિઓને અંજલિ

સમિતિઓના કામને અંજલિ અર્પતાં તેમણે જણાવ્યું કે:-

" રાજસંકટ નિવારણ કમિટિઓએ પોતાની પાસેની જૂન રકમના પ્રમાણમાં જ્યાં ત્યાં સારું કામ કર્યું છે. જ્યાં મુશ્કેલ પહોંચી ન શકે ત્યાં પ્રજામંડળે વખતસર પડેલી જરૂર સારી રીતે આપી છે. "

ધૈર્યશીલરાવ પ્રજામતની પડખે

જ્યાં મહારાજકુમાર ધૈર્યશીલરાવ જીવતા હોય અમલદારોના વલણ સંબંધે આગ કડવી ફરિયાદ કરવી પડી ત્યાં વડોદરાના 'નવયુજરાત' તથા યુજરાત-કાઠિયાવાડ તથા મુંબઈના અખબારોને વધારે સ્પષ્ટીકૃતથી કડક ટીકા કરવી પડી હોય તો નવાઈ નહિ. સરદાર વલ્લભભાઈએ તો મહાત્મા ગાંધીજીના તંત્રીપણા નીચે ચાલતા 'નવજીવન'માં 'ધણી વગરના ઠોર સુના' એ મથાળા નીચે કડક લેખ લખ્યો, અને 'નવયુજરાતે' તે લેખ તથા બીજા કેટલાક અખબારી અભિપ્રાયના ઉતારાઓ પ્રગટ કર્યા. કડક ટીકાથી નહિ ટેવાયેલા વડોદરાના અમલદારો તંત્ર વતી સરસૂળાએ તેમાં રાજ્યદોષ થતો હોવાની શંકા લઈ તા. ૨૧-૬-૧૯૨૭ ના રોજ તા. ૫-૬-૧૯૨૭ તથા તા. ૧૨-૬-૧૯૨૭ ના એ પુત્રના અંકો સરકારે જપ્ત કેમ ન કરવા તે સંબંધે કારણ જતાવવા સૂચના કાઢી, અને જો તેમની દૃષ્ટિએ ખુલાસો અસંતોષકારક ગણાઈ અંકો જપ્ત કરવા તેઓ પ્રેરાય તો વડોદરા રાજ્યના છાપખાનાના કૌપદા મુજબ પ્રેસ બંધ થાય એવા હુકમો કરવાનો અધિકાર વપરાય એમ હતું. 'નવયુજરાત' પત્રે યોગ્ય ખુલાસો આપ્યો તથા રાજ્યભરમાં જુદી જુદી સંસ્થાઓએ તથા પ્રજામંડળના આશરો નીચે ભરાયેલી શહેરોઓની અનેક સભાઓએ સરકારની આ નીતિ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો તથા "નવયુજરાત"નો રેલસંકટ તથા બીજા પ્રમુખની સેવાની દૃદર કરી તેમજ વડોદરા રાજ્ય બહારની અખબારી દુનિયાએ તેને સાથ આપ્યો અને મહારાજકુમાર ધૈર્યશીલરાવ પણ મંજૂર રીતે તેની પડખે ઊભા રહ્યા. પરિણામે ૧૯૨૭-૨૮ ના સરકારી અહેવાલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'નવયુજરાત'ને ચેતવણી આપી નોટિસ નિકાલમાં ઠાઠવામાં આવી.

વડોદરા શહેરમાં ભરાયેલી શહેરીઓની સભામાં વડોદરા રાજ્ય પ્રગ્નમંડળના પ્રમુખ શ્રી. ડાહ્યાભાઈ લલ્લુભાઈ પુરોહિત વકીલ અધ્યક્ષસ્થાને હતા. આ સભા ૧૯૨૭ ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૨૯ મીએ મળી હતી. તેમાં 'નવયુગ્જરાત'ની પ્રગ્નકીય સેવાને પ્રગ્નમંડળના માજી પ્રમુખો દા. સુમન્ત ગહેતા, શ્રી. મહુભાઈકાંઠાવાળા, શ્રી. ગણેશ ભારંકર સાને, નગરશેઠ મગનભાઈ પુરુષોત્તમ હરિભક્તિ તથા જીગ્ન હિન્દુ મુસલમાન આગેવાનોએ ભાવભીની અંજલિ અર્પી તેને સર્વ રીતે સહાય કરવા પ્રગ્નને અપીલ કરી તથા મહારાજકુમાર ધૈર્યશીલરાવ ગાયકવાડે જાતે હાજર રહી ભાષણ કરી 'નવયુગ્જરાત'ની પીઠ યાગડી.

ધૈર્યશીલરાવના ટેકા

તે વખતે કરેલા ભાષણમાં તેમણે જણાવ્યું કે—

“ નવયુગ્જરાતે ” જે સુંદર સેવાઓ આ રેલસંકટ દરમ્યાન રાજપ્રગ્નની કરી છે તે માટે તેના તંત્રી શ્રી. ચીમનલાલને હું ધન્યવાદ આપું છું, અને અત્રે બધા ટેકાઓ આપવા તૈયાર થયા છે. તેમને હું ખાત્રી આપું છું કે હું તેને સંગીન મદદ કરવા તૈયાર છું. ”

“ મારા બોલવા ઉપરથી અને મારા રેલસંકટ નિવારણ કમિટીના પ્રમુખ તરીકે હું જે કાર્ય કરું છું તે ઉપરથી તેમને જણાશે કે હું પણ ખીજું “ નવયુગ્જરાત ” છું. પરંતુ “ નવયુગ્જરાતે ” જે સેવાઓ કરી છે તેના બદલામાં સરકારે એના પ્રકાશકને ત્રેસ એક્ટની રીતે પ્રગ્નની રાજનિષ્ઠા ઓછી થાય એવાં લખાણો તેમના તા. ૫-૯-૧૯૨૭ તથા તા. ૧૨-૯-૧૯૨૭ ના અંકોમાં છાપ્યાં છે એમ હારાખી તેની સામે પગલાં કેમ નહીં એવાં તેનો ખુલાસો માંગ્યો છે. હું અહીં હાજર રહેલા બધા

નગરજનોને આવતી કાલથી આ-શરૂ થનાર વપાસમાં રમપૂર્વક ધ્યાન રાખવા સૂચનું છું અને કદાચ આપણને ફરીથી ખીજ સમા બરવાનો પ્રસંગ આવશે. ' નવગુજરાત 'ના તંત્રના હતિદાસમાં આ એક ચાદગાર સોનેરી દિવસ (Gold Letter Day) ગણાશે."

×

×

×

" ડૉ. સુમન્ત મહેતાએ આપને કહી પ્રાંતની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો અને તેવોજ ખ્યાલ ' નવગુજરાત ' આપેશે. પરંતુ હમણાં છું એ તરફ જઈ આવ્યો છું અને હવે ખાતરી આપું છું કે સ્થિતિ સુધરી છે. "

" હવે હું આપને સરકારી અમલદારોને ' નવગુજરાત 'નું સત્પ્રકથન કડક કેમ લાગે છે તે કહીશ. "

" માલિક આગળ સત્ય હકીકત રજૂ કરવી એ રાજપ્રોહ (disloyalty) ગણાશે કે રાજનિષ્ઠા (loyalty) ? "

" પંખાના દંડા પવનની તલે અને સ્પ્રીંગવાળા ખુરસીએ ઉપર બેસીને જો રેલથી શું ગુકસાન થયું છે તેનો વિચાર કરવાનો અમલદારોનો ધરદો હોય તો તેમને સત્ય હકીકત મળી શકવાની નથી. તેમણે પોતા જો લોકોને દુઃખ થયું છે તેમની સ્થિતિમાં પોતાને મૂકીને તેમના દુઃખોનો વિચાર કરવાનો છે. "

" ડૉ. સુમન્ત મહેતાએ જો કે તેમનો દાક્તરી ધંધો છોડ્યો છે છતાં પણ તેઓ જો અમલદારોમાં કિવનીનના ડોક્ટર વખતેવખત આપતા રહેશે તો તે સંગીન કાર્ય કરી ચક્રશે. કદાચ જનતાની જાણપહાર અમુક સત્ય હકીકતો, અમલદારોની ભૂલોને જવાબદાર

અમલદારો પ્રકાશમાં લાવી ચર્ચા ઉત્પન્ન કરાવે એ રાજનિષ્ઠા કે રાજપ્રોહ (એક અવાજ: રાજપ્રોહ).”

“ જુઓ હું તમોને એનું એક દષ્ટાંત આપું. ”

“ અહીંના પોલીસ કમિશનર પેટ્રોલિંગ સામે મનાઈદુકમ કાઢ્યો હતો તે તેમણે ક્ષમાયાચના સાથે પાછો ખેંચી લીધો હતો, અને એ વાત અંદર અંદર સમજી જાંધ કરી હતી. પરંતુ પાછા એ અમલદાર એ બાબતના ગ્રેસ છૂટરવ્યુ આપે તે બાબત રાજનિષ્ઠા ગણાય ? ”

“ જો વર્તમાનપત્રનું કાર્ય સાચી હકીકતો બહાર પાડવાનું હોય અને તે પ્રમાણે તે ન કરે તો એ પત્રને રાજનિષ્ઠ તરીકે કેમ કહી શકાય ? ”

ધૈર્ધ્વીશીલરાવની અસર

જ્યાં પ્રજાના સંકટમાં મહારાજાના પુત્ર જ તેમની વહારે ચડેલા હોય ત્યાં તેમની સ્પષ્ટોક્તિ તથા તપાસની સરકારી તંત્ર ઉપર અસર થયા વગર રહે જ નહિ, પાટણમાં બાપણ કરતાં રાજ્યના હોવાને અરધો કરોડ સુધી પ્રજાને મકાનો બાંધવા તથા નિર્વાહ માટે મદદ કરવા અહેર ક્યું. તે સિવાય રેલસંકટમાં રાહત આપવા સંબંધી કામોને અંગે ધૈર્ધ્વીશીલરાવને મંત્રીમંડળના વધારાના સભ્ય તરીકે ૧૯૨૮ ના જાન્યુઆરી આખર સુધી લેવામાં આવ્યા તથા ત્યારબાદ લશ્કર તથા પોલીસ ખાતાં તેમના હસ્તક કાઉન્સિલર તરીકે રાખવામાં આવ્યાં.

સરકારી નોંધ

આ રેલમાં સરકારી મકાનો, પૂલ, નાળાં વગેરેને પણ ખારે

નુકસાન થયું હતું તથા પબ્લિક પાર્કમાં રાખવામાં આવતા વાઘ, સિંહ વગેરે પાંજરામાં રાખવામાં આવતાં પ્રાણીઓનો નાશ થયો હતો.

૧૯૨૭-૨૮ ના સરકારી કારોબારી અહેવાલ પ્રમાણે તાત્કાલિક મફત રાહત માટે પાદરા, પેટલાદ, બાદરણ, વાધોડિયા તાલુકામાં મંજૂર થયેલા ૫૦ હજાર પૈકી ફક્ત ૧૫ હજાર ખર્ચાયા હતા. મફત રાહતમાં અનાજ તથા કપડાં રાહત સમિતિઓએ હિદાયતાથી આપ્યાં હતા તથા લોખંડના પતરાં વગેરે બાંધકામનો સામાન આપ્યો હતો. આવી રાહતમાં જિન સરકારી સમિતિઓએ લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યાં હતા. તે ઉપરાંત રથાનિક સમિતિઓએ સરતા અનાજ વગેરેની દુકાનો ખોલી હતી. રેલમાં પાક ધોવાઈ જવાથી ફરીથી વાવેતર કરવાની જરૂર પડી હતી ને તે માટે સવલત બરો તગાવીની યોજના અમલમાં મુકાતાં આશરે ૪૭૦ હજાર રૂપિયા તગાવી આશરે ૨૧૦૦૦ ખેડૂત-ખાતેદારોએ લીધી હતી. બીજાની વખતે સરકારે કાઢી હતી તેમ પ્રજામંડળ તથા રથાનિક સમિતિઓએ સરના દરે બી વેચવા સવડ કરી હતી. આમ ફરીથી વાવેતર કરવામાં આવ્યું. ધરો બાંધવા માટે ગરીબને રૂ. ૬૦) સુધી મફત રકમ બાંધકામના સામાનના રૂપમાં તથા

આખત ખાસ કાળજી લઈ ગરીબોને મદદ કરી હતી. આ કામ માટે દીવાન ફંડમાંથી રૂ. ૫૦૦૦ વડોદરા શહેરને તથા રૂ. ૧૫૦૦૦ ગામડાંઓને મળ્યા હતા.

ગરીબો સિવાય ખીજાઓને સવસતભરી સરતોથી કરજ આપવા માટે કરેલી યોજના મુજબ વડોદરા તથા કડીપ્રાંતમાં મળી આશરે ૨૨ લાખનું કરજ આંદાજે ૧૯ હજાર માણસોને આપવામાં આવ્યું તથા તે હપ્તાથી ભરવાનું હતું. રૂ. ૧૨૫૫ સુધીના કરજ માટે વ્યાજ લેવાનું ન હતું. ઉપર જણાવેલું કરજ ધણે ભાગે વ્યક્તિ દીઠ રૂ. ૧૨૫૫ થી વધારે ન હતું તેથી તે વગર વ્યાજે હતું. સરકારી નોકરો તથા આસામદાર તથા સરદારોને પણ ધરો ખાંધવા કે દુરસ્ત કરવા ખાસ કરજ આપવા ગોઠવણ ચર્ચ હતી તે મુજબ આશરે ૭૦ હજાર રૂપિયાની મદદ અપાઈ હતી. આ સિવાય ધર ખાંધનારી સહકારી મંડળીઓ રથાપી, કસમા તથા ગામડાંમાં આશરે ૧૫૪ હજાર રૂપિયા કરજ અપાયું હતું. વડોદરા શહેરમાં તે સિવાય ખાસ હરિજનો માટે આરોગ્યતાના ધોરણે મકાનો ખાંધવા સહકારી મંડળીઓ રથપાઈ આશરે રૂ. ૮૨૦૦૦ ખર્ચાયા હતા. ખીજા ધર ખાંધનારી મંડળીઓ મારફત રૂપિયા ૩૮૨ હજાર કરજ અપાયું હતું. ઉદિ તથા નળિયાં બનાવવા માટે સવસતો, ખાંધકામ માટે સરસામાન માટે ડેપો, રેલ્વે દૂરમાં ઘટાડો, જકોતની મારી વગેરે કામો પણ લેવામાં આવ્યા. મહારાજાના હુકમ પ્રમાણે કેટલાંક નવાં ગામડાં ઊંચી જગોએ ખાંધવામાં આવ્યાં. આવાં ૮ ગામડાં મહી નદીને કાંઠે તે એક પેટલાદ તાલુકામાં જૂના ગામઠાણમાં લગભગ નાશ પામવાથી હિચ્ચ બ્રૂપ્ટ પર નવેસર બંધાયાં. તે સિવાય ખીજા તાલુકામાં મહારાજાની ઉદાર રકમમાંથી ગામડાંઓને મદદ આપવામાં આવી. આ બધાં પગલાંને પરિણામે ૧૯૨૭-૨૮ આખરે બધે લગભગ દુરસ્તી તથા ખાંધકામ પૂર્ણ થયાં હતાં.

ધૈર્યપુરાનો પાયો નાંખ્યો

યુરોપથી મહારાજ તથા મહારાણી બન્નુઆરી ૧૯૨૮ માં આવી પહોંચતાં તેમણે વડોદરા તથા કડીપ્રાંતમાં સંકટગ્રસ્ત ભાગોની મુલાકાત લઈ સ્થિતિનો ખ્યાલ પાંખ્યો તથા પેટલાદ તાલુકામાં નાશ પામેલા પચરાણીયા ગામને બદલે નવા ગામનો પાયો નાંખ્યો તથા તેનું નામ ધૈર્યશીલરાવની રેલસંકટ સેવાની કદરમાં 'ધૈર્યપુરા' રાખ્યું.

સન્માન દરબાર

તા. ૯-૪-૧૯૨૮ ના રોજ ખાસ દરબાર ભરી સયાજીરાવે રેલસંકટમાં કરેલી નોંધવાલાયક સેવાની કદરમાં અનેક જથ્થે સન્માનના બહુમાનચિહ્ન આપ્યાં. આ પ્રસંગે મહારાજાએ કરેલા બાષણમાં પ્રજાએ ખતાવેલી હિંમત, મૌન બહાદુરી તથા પ્રસંગાવધાન તથા સ્વયંપ્રેરણાથી લીધેલા વ્યવહાર રાહતનાં પગલાં તથા સરકારી તથા ખિનસરકારી સંસ્થાઓ વચ્ચે સંકટગ્રસ્તોને મદદ કરવા માટે થયેલા સહકારની પ્રશંસા કરી. સન્માનચિહ્નો પ્રિન્સ ધૈર્યશીલરાવની શહેર રેલસંકટ સમિતિની બલામણીને અનુસરીને ઘણે ભાગે અપાયાં. આમ "સૌ સારું જેનું છેવટ સારું" એ ધોરણે આ બધંકર રેલસંકટમાં સરકાર તથા પ્રજાએ સહકાર કરી એ સંકટમાંથી પાર જિતવાનું કામ સરજા બનાવ્યું હતું ને તે માટે દીવાનની પ્રજાના કુખમાં જીડી દિલસોજીને તથા મહારાજાએ પ્રસંગને અનુસરીને જોઈએ તેટલી ઉદાર મદદ આપવા મંત્રીમંડળને આપેલા પૂર્ણ અધિકારને તથા પ્રિન્સ ધૈર્યશીલરાવ તથા તેમને ટેકા આપનાર પ્રજામતનો સાચો પડવો પાડી સત્ય હકીકત સરકારની નજરે હિંમતપૂર્વક આજીવની સેવા કરનારાં અખબારો તથા સંસ્થાઓને યશ ધોરે છે.

૧૯૩૩ ની રેલ

૧૯૨૭ ના રેલસંકટ પછી ૧૯૩૩ ના ઓગસ્ટમાં ફરીથી બારે વરસાદ પડી વડોદરામાં રેલ આવી હતી. પ્રથમની રેલના અનુભવને લીધે આ વખતે પોલીસે વધારે ખજરદારી રાખી હતી. સ્ટેશન તથા આનંદપુરા વચ્ચે બધે પાણી જ પાણી હોવાથી ટપાલ હાથી પર સ્ટેશન પર લઈ જવામાં આવી. આ રેલને લીધે નુકસાન થોકું થયું, ને લોકોએ વેળાસર નીચાણવાળા મહોલ્લા ખાલી કર્યા. નર્મદામાં રેલ આવવાથી આદિજનજનજાકર થયું. તે વખતે નાકુરમ્ત તબિયતને લીધે ધૈર્યશીલરાવને છગ્ગડમાં નર્સિંગ હોમ (સારવાર ગૃહ)માં રાખવામાં આવ્યા હતા અને મહારાજ તથા દીવાન કૃષ્ણામાચારી વિલાયત હતા. પણ તે વખતના યુવરાજ તથા વડોદરાના હાલના નવા મહારાજ શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ-વડોદરામાં હોવાથી તેઓ બારે વરસાદ તથા રેલની રાત્રે તા. ૧૧ મીએ તથા તા. ૧૨ મીએ સવારે રેલગત વિસ્તારોમાં ફર્યા હતા.

ધૈર્યશીલરાવની પ્રજ્ઞની મહત્તે આવવાની ઇચ્છા

જો કે ધૈર્યશીલરાવનું શરીર વિલાયત હતું તો પણ તેમનું મન વડોદરા રાજ્યની પ્રજ્ઞના સુખદુઃખમાં યુગાયુગ હતું. વડોદરામાં ફરીથી રેલ આવ્યાના તારસમાચાર જાણી તેમણે 'નવયુગરાત'ના તંત્રીને તા. ૧૪ મી ઓગસ્ટે તાર કર્યો કે 'જો વડોદરાની પ્રજ્ઞની ઇચ્છા હોય તો તાજડતોજ આવી શકું છું'. વડોદરા સાથે भारी દિલસોજ છે. 'નવયુગરાત' તરફ તેમ પ્રજ્ઞ તરફ આ પ્રજ્ઞ-સેવા માટે ઉત્સુક રાજકુમારને ઢેલવી મમતા હતી તે આ તાર ઉપરથી જણાઈ આવે છે. 'નવયુગરાત'ના તંત્રી તરફથી તેમને

પ્રજા વતી આભાર માની જણાવવામાં આવ્યું કે તેમણે ' નર્સિંગ હોમ 'માંથી ઠેક વિદ્યાવતથી વડોદરે સક્રિય સેવા આપવા માટે આવવાની જરૂર પડે એવું આ રેલથી જનમાલનું તુકસાન થયું નથી તેથી આવવાની તરદી સેવાની જરૂર નથી.

આમ પ્રજાસેવા માટે અહર્નિશ કિત્તુક રાજપુત્ર માંદગીના જિજ્ઞાસેથી પ્રજાની વહારે ધાવા ખડે પગે તૈયાર હતા, પણ ૧૯૪૩નું રેલસંકટ ૧૯૨૭ ના સંકટ કરતાં ઘણું હળવું હોવાથી તેમને વડોદરે આવવાની તરદી આપવી યોગ્ય ન હતી, તેથી તેમને તારથી તેવા મતલબનો જવાબ અપાયો હતો. એકટીંગ હીવાન (રામલાલભાઈ)ને પણ તેમણે તાર કરેલો, પણ તેઓ તો સરકારી માણસ રહ્યા એટલે કદાચ રાજકુમારને આવવાની જરૂર છતાં આવશે નહિ એવો જવાબ આપે એવો સંભવ હતો તેથી જ તેમણે પ્રજાહિત સારું ' નવયુગરાત 'ના તંત્રીને તાર કરવાની સાવચેતી લીધી કે જેથી અરેબર પ્રજાને તેમની સેવાની જરૂર પડે એવી સ્થિતિ જિભી ચઢી હોય તો તેમને વડોદરે આવવા સૂચવવામાં આવે; અને તે વખતે વિદ્યાવતમાં સયાશ્રાય પાસે રહેતા માણસોથી ખૂબર મળે છે કે જે ' નવયુગરાત 'નો તાર તેમને વડોદરે જોવાવવા સારુ આવ્યો હોત તો ધૈર્યશીલરાવે તળિયતની દરકાર ન કરતાં વડોદરે પુરત નોકળી આવવાનો નિશ્ચય કરેલો હતો અને જ્યારે ' નવયુગરાત 'ના તંત્રીનો ' આવવાની જરૂર નથી ' એવા મતલબનો તાર આવ્યો ત્યારે રાજદંપતી તથા આશુમાણુના માણસોએ રાહત અનુભવી અને રાજપુત્ર નાદુરસ્ત તળિયત છતાં મુસાફરી કરશે એવો જય દર થયો.

પ્રજાસેવક રાજકુમારની ખોટ પડી

આવા સહેલ્ય રાજકુમારની સેવા, તેમની નાદુરસ્ત રહેતી

તખિયતને લીધે રાજ્યને કે પ્રજાને ફરીથી ન મળી શકી, અને સયાશરાવ ૧૯૩૯ ના ફેબ્રુઆરીમાં સ્વર્ગવાસી થયા પછી તેઓ ૧૯૪૦ ના એપ્રિલમાં તા. ૬ ફીની સવારે કલકત્તામાં કુચ્છિહારના રાજવીના ખંડલાનો જીનો બિતરતાં અકસ્માત પડી જવાથી આ કાની દુનિયા છોડી જતાં વડોદરાની પ્રજા શોકસાગરમાં ડૂબી હતી. તેમનું રાજ દ્રેન તથા વિમાન માર્ગે વડોદરા લાવી તા. ૭ મીએ સાંજે રમશાનયાત્રા નીકળતાં પ્રજાએ સજ્જ નયને તેમની ૧૯૨૭ ની સુંદર રેલસંકટ સેવાઓનું 'રમચ્છુ કયું' હતું. 'નવગુજરાતે' તેમને સહૃદય અંજલિ અર્પતાં 'A Democratic Prince' તરીકે તેમનું વર્ણન કયું, અને સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપદે મહેસાણામાં એપ્રિલ આખરે વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળની બેઠક મળતાં તેમના અવસાન માટે શોકદર્શક ઠરાવ થયો તથા જણાવાયું કે "એમના અવસાનથી વડોદરાની પ્રજાને બારે દુઃખ થાય છે. શ્રીમંતે (કુમારે) લોકહિતના કરેલાં કાર્યોની આ પરિપક્વ નોંધ લે છે અને એમના અવસાન બદલ રાજકુટુંબને દિલાસો આપે છે." સયાશરાવની હયાતીમાં રતેદસિહરાવ, જયસિહરાવ તથા શિવાશરાવ સ્વર્ગવાસી થયા હતા પરંતુ સયાશરાવને આ ચોથા પુત્રના સ્વર્ગવાસનો આઘાત સહન કરવાનું કમનસીબ પ્રાપ્ત ન થાય એવી પ્રજાની ઇચ્છા હશે તેથી આ પ્રસંગ આવતાં પહેલાં જ સયાશરાવ ચૌદ માસ અગાઉ સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

પ્રગતિનો હિસાબ

૧૯૨૧-૨૭ માં રેલવે બજેટ બ્રિટિશ હિન્દના ધોરણે રાજ્યના બજેટથી જુદું પાડવામાં આવ્યું. તથા વેપારી ધોરણે તે રચાયું. રાજ્યમાં જાહેર નોકરીઓમાં ભરતી કરવા સર્વિસ કમિટીની સ્થાપના.

યર્ષ. ઓખાખંદરનું દરિયાઈ જકાતનું ઉત્પન્ન સંરક્ષવા ' સંરક્ષક જકાત 'ની અમરેલી તથા મહેસાણા પ્રાંતમાં શરૂઆત થઈ. હિન્દી ભાષા રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ગુજરાતી ચોથા ધોરણમાં તથા અંગ્રેજી ૧-૨ ધોરણમાં શીખવાનું ફરજિયાત રખાયું. બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં શ્રી. સયાજીરાવ માયકવાડ પુસ્તકાલય સ્થાપવા બે લાખ રૂપિયા અપાતાં વાઈસરોયે ' તેના પાચે નાખ્યો. ૧૯૨૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં વિઝાપુર-આમલીયાસણ રેલવે સયાજીરાવના હસ્તે ખુલ્લી મુકાઈ. મિ. રૅન્ડી રાઈસને શરૂઆતમાં ' પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી ' તરીકે આણી તે હિન્દ પહોંચતાં તેમને ૧૯૨૭ના ડિસેંબરમાં કાઉન્સિલર (મંત્રસચિવ) બનાવ્યા. તા. ૧લી મે ૧૯૨૮થી દીવાન અધિકારના કામેનો નિકાલ કર્મસચિવે દીવાનની દેખરેખ નીચે કરવા તથા કાઉન્સિલ અધિકારના કામેમાં સલાહ તથા મત આપવા મંત્રસચિવોની પદ્ધત રાજગાથી દાખલ થઈ. રેલવે વર્કશોપસ ગોયાગેટ સ્ટેશન પાસે ગાડીઓ નભાવવા, ફુરસત કરવા તથા વેગનો બાંધવા માટે કાઢવામાં આવેલી પરંતુ અનુભવ લેતાં તે વેગનો બાંધી શકે એમ નથી, પણ બીજું પરચુરણ કામ કરી શકે એમ છે એમ ૧૯૨૬-૨૭ માં માલૂમ પડતાં તે ધોરણે તે રાખવાનું હતું.

પરવાનાવાળા ગોર મારફત લગ્ન વગેરે સંસ્કારો કરાવવા સંજો ૧૯૧૫ માં પસાર થયેલો ' પુરોહિત નિર્બંધ ' ૧૯૨૭-૨૮ માં ફેટલાક સ્થળોને લાગુ કરવામાં આવ્યો ને આમ તેના અમલની શરૂઆત થઈ. ૧૯૩૪-૩૫ માં તે આખા રાજ્યને લાગુ થયો. કડવા કચ્છબીઓમાં પ્રથમવાર બાર બાર વર્ષે લગ્ન થતાં હોવાથી તેમને બાળલગ્ન પ્રતિબંધક નિર્બંધના અમલને અંગે ફેટલીક અપવાદ તરીકે સવલતો આપવામાં આવેલી. તે એ કામમાં દર વર્ષે છૂટાં લગ્નો થવા માંડતાં ખેત્રી લેવામાં આવી.

આયોદ્યાર પ્રવૃત્તિ

ગામડાંને પીવાના પાણીના પુરવઠા તથા રેલવેના ટ્રાફિકમાં વધારો કરી ઉત્પન્ન વધારવામાં ઉપયોગી શીડર રોડની યોજના ઓનો સર વી. ટી. કૃષ્ણમાચારીયરની દીવાનગીરીમાં વિકસતો કાર્યક્રમ અંકાર્ધ પ્રાંત પંચાયતો મારફત તેનો થયેલો અમલ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ૧૯૩૮-૩૯ ના રાજ્યકારોબારના અહેવાલ મુજબ રેલવે સ્ટેશનો સાથે જોડતા પોપક (શીડર) રસ્તાના કાર્યક્રમ પૈકી એકંદરે ૨૮૯ માઈલ લંબાઈના ૧૧૪ રસ્તા પૂરા થયા હતા; ૧૯૩૧-૩૨ માં નહીં કરેલા કાર્યક્રમ મુજબ આ સાલ આખરે સરકાર મદદથી ૪૫૯ મામ ફૂવાં, તથા પ્રાંત પંચાયતો તરફથી ૨૭૨ ફૂવા બંધાયા હતા તથા ન્યાં સામાન્ય ઊંડા ફૂવા ખોદતાં પણ પીવા લાયક પાણી મળે એમ નહતું તેવા પ્રદેશમાં 'ટયુલ વેલ્સ' કરવા માટે શારડો મૂકીને ખૂબ ઊંડાઈથી પાણી મેળવવા પ્રયત્ન થતાં ૨૭૭ એવા ખોરોમ ફૂવા સફળતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યા હતા. ખેડૂતોના ઉદ્ધાર માટે ચલાવાતાં ખેતીવાડી ખાતાનો ખર્ચ મિ. એ. જી. એલનને ખાસ નિષ્ણાત તરીકે યુ. પી. માંથી આજ્ઞા પછી વધ્યો હતો ને તે સયાજીરાવના અવસાનના સુમારમાં લગભગ ૭૦ લાખ રૂપિયા હતો. સહકારી મંડળીઓને વધારે સંગીન પાયા પર મૂકવા તથા નિષ્ફળ નીવડેલી મંડળીઓ કમી કરી સંગઠન (consolidation)ની નીતિનો અમલ આ દીવાનના વખતમાં કરવામાં આવ્યો.

ખેડૂતોની વહીવટ

૧૯૨૯ ના જનગણતરી આખરે સખત હિમ પડવાથી પાકનો નાશ થતાં મહેસૂલ માશીની રાહત આપવાની શરૂઆત થઈ. તહકુબીની રાહત પણ ચાલુ રહી. આશરે ૧૩૦૦ ગામડાંમાં

૧૩ લાખ રૂપિયાની મહેસૂલ માશી તહકુખીના રૂપમાં અપાઈ. તે સિવાય ઓછા વ્યાજે જી તથા નિર્વાહ માટે તગાવી અપાઈ. ૧૯૨૯ પછી પણ કમનસીમે લગભગ દર વરસે કોઈ ને કોઈ કેકાણે તીડસંકટ, હિમસંકટ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, કંમોસમનો વરસાદ, વગેરે થતાં રૈયતની પાયમાલી ચાલુ રહી અને સરકારને પણ પ્રગ્નને ઊભી રાખવા માટે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં લાખો રૂપિયાની મહેસૂલ માશી તથા તહકુખી, જી તથા નિર્વાહ માટે ઓછા વ્યાજે તગાવી આપવાની જરૂર પડેખાઈ. કૃપા તગાવી તો લાંબા વખતથી અપાય છે.

આ લગભગ સાતોસાઢની રાહતનો સરવાળો કરવામાં આવે તો એ આંકડો લાખોને બદલે કરોડોમાં ગણવો પડે. છેવટે બાવ-સંકટનો લગભગ દશકો ચાલુ રહેતાં સયાશ્રાવના અવસાન પહેલાં ૧૯૩૮ ના ડિસેમ્બરમાં પાંચ વર્ષ માટે જમીન મહેસૂલના આકાર-માં સંગીન ઘટાડો જાહેર કરવો પડ્યો હતો જે નવા મહારાજાએ બાવી સેટલમેન્ટ સુધી કાયમ કર્યો હતો. આ ઘટાડાને લીધે રૈયતને ૨૦ ટકા ઉપરાંતની કાયમી રાહત મળી, આંકડિયા તથા બારખળી ગામોમાં પણ જમીન મહેસૂલના માગથામાં ઘટાડો કરવો પડ્યો હતો. વળી ખેડૂતોના કરજનું મારણું ઘટાડવા ખેડૂત કર્જનિયમન નિર્ણય, કરજ સમાધાન ગંડળ નિર્ણય, પછાત વર્ગો માટે ગણોત નિયમન નિર્ણય, પછાત વર્ગના ખાતેદારોનાં જમીનનાં ખાતાના સંરક્ષણ માટે કાયદો, આંકડિયા તથા હકરાતી ગામોના ખેડૂતોને રક્ષણ આપતાં ટેટલાંક ધોરણો, જમીનગીરો પેઢીઓ વગેરે સંબંધે ખેડૂતોપકારક કાયદાઓ પસાર કરી તેમનું કલ્યાણ કરવા પ્રયત્ન આ દીવાનગીરીમાં થયો હતો. વળી સયાશ્રાવેના રાજ્યારોહણના હીરકમહોત્સવની ઊજવણી વખતે સયાશ્રાવે ૧૯૩૬ના જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં એક કરોડ રૂપિયાની બાદશાહી સખાવત કરી ‘શ્રી સયાશ્રાવ

હીરક મહોત્સવ આમોદાર એક કરોડ નિધિની સ્થાપના કરી હતી. તે સિવાય પ્રજા તરફથી આ મહોત્સવને અંગે લાખોની ટીપ બરાઈ પ્રજા-કીય આમોદાર નિધિ સ્થપાયો હતો. વળી સયાજીરાવ સ્વર્ગવાસી થયા પછી તેમની યાદગીરી કાયમ રાખવા નવા મહારાજાએ રૂપિયા એક કરોડની દેણગી બહેર કરી તેનો ઉપયોગ આમોદાર વગેરે માટે પણે ભાગે કરવાનું વિચારાયું હતું, સયાજીરાવ હમેશ કહેતા કે બહેણા મધ્યમવર્ગને બંધારણીય વિકાસ જોઈએ છે, બ્યારે લાખોના આમવર્ગને કરના ભારણમાં સંગીને પટાગે સંતોષે છે. પ્રજાને જ્ઞાન આપવા માટે ફરજિયાત કેળવણીને સંગીન બનાવવા શું ઉપાય લેવામાં આવ્યા તથા બહેણું-બુંદાયું નહોં તે માટે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિકાસ માટે સયાજીરાવના સ્વર્ગવાસ સુધીમાં શું કરવામાં આવ્યું તે આપણે પ્રથમ એક આમલા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ એટલે તેની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. આમોદારને અંગે આમોદોગ-મંદિરની સ્થાપના કરી તથા કાંતણુ કેન્દ્રો વગેરેને મદદ કરી આમો-દોગને પુનર્જીવિત કરવા આ કાલખંડમાં પ્રયત્ન થયો છે. સર મનુભાઈ ગયા પછી સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાંથી જૂજ અપવાદ સિવાય ચૂંટણીના પ્રમુખની પ્રથા સંગીન તથા પ્રામાણિક વહીવટની કહેવાતી દૃષ્ટિએ બંધ પડી, જૂની મહાલ પંચાયતો રદ કરી પ્રાંત પંચા-યતોની રાઈસ રિપોર્ટના ધોરણે ૧૯૨૯ આખરે પુનર્ધટના થઈ જોનો ઉદ્દેશ પ્રથમ થઈ ગયો છે. મામ પંચાયતો તથા નાની સુધારાઈઓ સિવાય પ્રાંત પંચાયતો તથા ગોટી સુધારાઈઓને પ્રમુખ ચૂંટવાનો હક્ક છેક ૧૯૩૮ ના ડિસેમ્બરમાં બક્ષવામાં આવ્યો. મામ પુન-ર્ધટનાને અંગે ખેડૂતોને સહાયક ધંધો આપવા કોસંખા કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી હતી.

બીજી પ્રવૃત્તિઓ

રાજ્યની કેળવણી પ્રવૃત્તિના શિખર જેવી વડોદરા યુનિવર્સિટી

સ્થાપનાની શક્યતા સંબંધે તે બાબત નિમાયેલા કમિશને તપાસ કરી એક ખર્ચાળ યોજના રજૂ કરી પરંતુ તે મહત્વાકાંક્ષી યોજનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું, સચાલકરાવના વખતમાં બની શક્યું નહિ, બે કે તે યોજના નામજૂર કરી બાજુએ રાખી છે એમ સ્પષ્ટ જાહેર થયું નથી. રજારી તથા ઠાકરડા કોમેને આગળ લાવી તેમની પ્રગતિ કરવા માટે રજારી વસાહત તથા ઠાકરડા બેર્ડોઈ હાઉસની યોજના અમલમાં મુકાઈ. બેડૂતોના મોંઘા પાક ભેલાણુ કરી ખવરાવી ન ખવા સામે પોકાર બહતો ઢોર પાળનાર વર્ગને તેમ કરતાં અટકાવવા ' ઢોર નિબંધ ' પસાર કરી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો. રજારી વસાહતની યોજનામાં ઢોર ચરાવવા ઔચર જમીન પૂરતા પ્રમાણમાં રાખવા હતું.

રાજ્યના કેટલાક ભાગોમાં તાલીવા તાવ સામે સંઘટિત પગલાં લેવાયાં તથા તે પગલાંને વિકાસ થયો તથા વૈદકીય સારવાર દવાખાનાની આસપાસ પાંચ માઈલના અંતરમાં આવતાં સર્વ ગામડાને મળે એવી યોજનાને અંગે દવાખાનાં વધારે ને વધારે નીકળતા ગયાં અને ૧૯૩૮-૩૯ માં વૈદકીય સરકારી સંસ્થાઓની સંખ્યા ૧૧૦ પરં આવી. તે ઉપરાંત મદદથી આલતાં ગ્રામ ઔપધાયોની સંખ્યા ૨૩૬ થઈ હતી; રાજ્યમાં ૮ હસ્પિતાઓમાં પ્રસૂતિની સારવાર માટે સગવડ હોઈ તે સિવાય રાજ્યમાં અનેક ઠેકાણે તાલીમ પામેલી દાયણો પ્રસૂતિના કામમાં સહાય કરતી હતી. ગ્રામઆરોગ્યની સુધારણા માટે તથા ખાનગી અખડાને મદદ આપવા માટે આ કાલખંડમાં વધારે પ્રયાસ થયા હતા. ગામડાંને દુવામાંથી પંપની મદદથી પાણી કાઢી ખેતીની જમીનને પાવા માટે વીજળીક બળ ગામડાંને પૂરું પાડવા વડોદરા શહેરના ઇલેક્ટ્રીક ખાતા તરફથી પ્રવૃત્તિ થતી હતી. તે સિવાય રાજ્યના જુદા જુદા અનેક કસબાઓમાં સુધારાઈ તરફથી અથવા

વીજળીક કંપની તરફથી વીજળીક રેશન્યુર્ષ માટે પૂરતું વીજળીક ખર્ચ પૂરું પાડવાની પ્રવૃત્તિ વિસ્તરતી ગઈ છે. તે સિવાય રાજ્યના કસબા તથા કેટલાક મોટા ગામે પાણીના બાંધકામ (વોટરવર્ક્સ) બાંધી પ્રજાનું પીવાના પાણીનું કુખ દૂર કરવા તથા સ્ત્રીઓને કુવેથી પાણી ભરી જવાની મજૂરીમાંથી બચાવવા રાજ્ય તરફથી ખાસ પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યા હતા.

રાજ્યના ઉદ્યોગીકરણ માટે સર. વી. ટી. કૃષ્ણામાચારિયરના વખતમાં વધુ પ્રયાસ થતા રહી જહારંગી મૂડી રાજ્યમાં ઉદ્યોગો સ્થાપવા આકર્ષાય તે માટે વડોદરા રાજ્યના આયપતવેરાના ધોરણે મૂડીવાનોને પ્રિવિલેજ હિન્દ કરતાં ખૂબ હળવાં પડે એવી નીતિ ચાલુ રાખવામાં આવી. કેટલાક નવો ઉદ્યોગોમાં રાજ્ય તરફથી અમુક ટકા મૂડીના શેર લેવાની પ્રથાની પણ શરૂઆત થઈ. એવાં કારખાનામાં દાદા કેમિકલ્સ લિમિટેડને મુખ્યત્વે ગણાવી શકાય.

હિન્દુસમાજની વહારે

સપાટરાવના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન હિન્દુ કાયદામાં સ્ત્રીઓના મિલકત સંબંધે વારસા હક્ક, છૂટાછેડા સંબંધે આવકારદાયક સુધારા તથા હિન્દુઓના લગ્ન, દત્તક વગેરે સંબંધે કાયદાના ધોરણોમાં દુરસ્તીઓ તથા એકંદર રીતે હિન્દુઓને લાભ પડતા કાયદાને હિન્દુ નિર્બંધમાં સુધારા વધારા સાથે ગ્રંથિત કરવાનાં પગલાંનો ઉદ્દેશ એક આગલા પ્રકરણમાં થઈ ગયો છે. તે ઉપરાંત સંન્યાસ દીક્ષા નિયમન નિર્બંધથી સગીરોને દીક્ષા આપવા સામે પ્રતિબંધ મૂકતો કાયદો, ગ્રાંતિઓની જોડકાં સામે દ્રોણદારો પગલાં લેવા અધિકાર આપતો 'ગ્રાંતિત્રાસ નિવારણ નિર્બંધ' તથા સાર્વજનિક ધર્મોદાય તથા ધાર્મિક જુમ્મા તોંધાવવા

તથા હિસાબ રજુ કરવા સંબંધે કાયદા પસાર થયા હતા. ખેટમાં આવેલાં મંદિરો માટે વ્યવસ્થાપક સમિતિ તથા દ્વારકાના દ્વારકાધીશના મંદિર માટે ફંડનો સ્થાપના ચર્ચ હતી.

બીજા સુધારા

ઉદ્યોગ સંઘ તથા ઔદ્યોગિક મજૂર-માલિક તકરાર સંબંધે કાયદાઓ તથા હિન્દુ કોડનો કાયદો. છેક ૧૯૩૭-૩૮ માં પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. આપણે આગળ જોઈશું તે પ્રમાણે શારીરિક ફળવણી રાજ્યમાં ફરજિયાત કરવાનો હુકમ ૧૯૩૬ માં જર્મનીમાં અખિલ જગત ઓલીમ્પીક ગેમ્સ જોતાં મળેલી પ્રેરણા ઉપરથી મહારાજાએ કરી ફરજિયાત બૌદ્ધિક ફળવણીનું ફરજિયાત શારીરિક શિક્ષણ સાથે લગન કરી આપ્યું. ગામડામાં વસવાટના સ્થળમાં વધારે પડતી ગીરદો થતી અટકાવવા સારુ ગામડાણ વિસ્તાર સંબંધે નિયમ કરવામાં આવ્યા તથા ૭૦૦૦ અગર વધારે વસ્તીવાળા ગામે રમતગમતના ખુલ્લાં મેદાનો તથા વિદ્યાભિરમ (નાના બગીચા) સ્થાપવા હુકમ કરવામાં આવ્યો.

ગ્યારમી કારખાના તરફથી ગરીબ અગર કંઘાલ મુસ્લિમોને જે રાંધણું અનાજ આપવાની પ્રથા હતી તે ૧૯૩૬-૩૭ માં બંધ પાડી વૃદ્ધ તથા અશક્ત મુસ્લિમોને પાસ આપી માસિક રકમ આના આપવાની પ્રથા શરૂ થઈ.

સુવર્ણ મહોત્સવ પછી સયાશ્રવ યુરોપ ગયેલા અને ૧૯૨૬ ના નવેંબરમાં પાછા આવ્યા તે દરમિયાન તેમણે ત્યાં પોર્ટ ઓખામાં સ્ટીમરો બિભી રખાવવા સર જોન એલરમન સાથે કામચલાઉ વ્યવસ્થા કરી તે સિવાય ખાસ મહત્વની વાત એ યુરોપ સ્વારીમાં બની નહતી. નવા દીવાન ૧૯૨૭ ના ફેબ્રુઆરીમાં

આખા પછી વડોદરા રાજ્યના દરિયાઈ જકાતના હક્ક સંબંધે આશુ કોન્ફરન્સમાં ભાગ લેવા ગયા પણ તેનું પરિણામ કંઈ આશુ નહોતું.

સ્ત્રીઓની વહારે મહારાષ્ટ્રી સ્ત્રી ચિમણાબાઈ

હિન્દમાં છતાં મહારાષ્ટ્રી ચિમણાબાઈ ગાયકવાડના પ્રમુખપદે ૧૯૨૭ ના જન-યુઆરીની તા. ૫ મીએ અખિલ ભારત હિન્દી સ્ત્રી પરિષદ (All-India Indian Women's Conference) ની પહેલી બેઠક પૂનામાં મળી હતી. તેમાં તેમણે આપણુ કરતાં જણાવ્યું કે—

“ સ્ત્રીઓનું મહાન કાર્ય નીતિમાન, શુદ્ધિમાન અને તંદુરસ્ત સ્ત્રીપુરુષોને જન્મ આપી તેમને જીંદગીવતું છે. એક બાળકની ડેજવણી અને આરિયનો આધાર સ્ત્રી પર જ છે, આ માટે જરૂરનું છે કે સ્ત્રીઓ પોતે મનજે તેમજ તનમાં તંદુરસ્ત હોવી જોઈએ, સ્ત્રીઓમાં તંદુરસ્તી સાથે મનદુરસ્તી પણ હોવી જોઈએ. ચાલતા આવેલા રિવાજથી સ્ત્રીને દરજ્જે ઓછો ગણવામાં આવે છે પણ ધર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સ્ત્રીને દરજ્જે મહાન છે. માટે આપણે ધર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તીને આપણા દરજ્જે વધારીશું તો દેશમાં સુધારો વધારો થશે. ”

“ સ્ત્રી ડેજવણીના પ્રચારને અટકાવનારો જે પહેલો સંસારી સડો છે તે બાળલગ્નનો છે. એક બાળા જે દુનિયાદારી શું તે જાણતી નથી અથવા જોઈ નથી તેણીને આત્મા છે કે નહિ તેનું જ્ઞાન પણ નથી, ખરું જોડું શું તે સમજવાની વયે તે આવી નથી. તેનું મન તેમજ તેનું શરીર હજી ખીલી રહ્યું નથી તેવી બાળ વયમાં તેને પરણાવી તેનું અને પેટે અવતરનારી ઓલાદનું

આપણે ખૂન કરીએ છીએ. આ બાળકનના ગુના, સતીના ગુનાથી પણ વધારે ભયંકર છે; કારણ કે સતીને ઘોડીવાર ભયંકર વેદના થાય છે પણ આ બાળક-પત્નીનો આખો ભવ નડી કાઢી શકાય તેવી વેદનામાંથી પસાર થાય છે. સ્ત્રીશરીરનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયા પહેલાં લગ્ન ન થવું જોઈએ અને તેવો વિકાસ નિહાન ૧૮ વરસની ઉંમર પહેલાં થતો નથી. ”

“ સંમતિની વય ઓછામાં ઓછી ૧૬ વરસની હોવી જોઈએ. આપણે જાણીને ખુશી છીએ કે આ સવાલ પર હાલમાં ચર્ચા થાય છે અને લોકલાગણી વધુને વધુ તેની તરફથી આવતી જાય છે. સર હરિસિંહ ગોડ-જેનો દિ-દુસ્તાનની દરેક સ્ત્રીએ આભાર માનવે જોઈએ-વડી ધારાસભામાં ૧૬ વરસની મુદત ઠરાવવા એક ખીલ લાવનાર છે. સર હરિસિંહને અહીં એક ઠરાવ પસાર કરી ખાલી ટેકો આપવો નહીં જોઈએ પણ ટેકાણે ટેકાણે વખતો વખત આ સવાલ ઉપાડી લઈ તેને પૂરતી જાહેરાત આપી લોકલાગણી તે તરફ દોરવાની જોઈએ. આ ઘણો મોટો અગત્યનો સવાલ છે અને તેના ઉપર સ્ત્રીજીવણી અને સુધારાનો આધાર રહે છે. ”

સુધારો-રાજદારી-સામાજિક-આર્થિક-નકામો છે જો તેમાં સ્ત્રીઓની સામેલગીરી નહીં હોય તો. ”

“ આ અંધારાગારમાંથી મું આપણે સ્ત્રીઓને વિદ્યા-કુન્નરના અજવાળામાં નહીં લાવી શકીએ ? આ પરિપક્વ પોતાનો અવાજ આ સવાલ ઉપર અચૂક રીતે ફાંચવો જોઈએ. આ સંસારી ખેડી તોડી તુકડીની બાતુઓ છૂટી થઈ છે. આ સવાલનો નિર્ણય કરવાનું આપણા જ હાથમાં છે; જો આપણે સર્વે સ્ત્રીઓ એકમત થઈએ અને આખા હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓ એકજ અવાજ રજૂ કરે તો પડદાનો રિવાજ પળવારમાં નાશ થાય. ”

જાહેરજીવન સંબંધે તેમણે કહ્યું કે:—

“ પ્રજાકીય સવાલોમાં ઉત્સાહ ત્રેવામાં સ્ત્રીઓની જાગૃતિ થઈ છે. ધારાસભા, સુધારાઈ, લોકલ બોર્ડ રફલ કમિટી વગેરે પ્રજાસેવાનાં મંડળોમાં સ્ત્રીઓ ભાગ લેવા માગે છે. છેલ્લાં થોડાંક વરસમાં તેઓને એ હક્ક મળે છે પણ હજી વધારે હક્ક સ્ત્રીઓને મળવા જોઈએ. ”

સ્ત્રી કેળવણી પર આવતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ કેળવણીની જાગૃતિમાં સ્ત્રીઓ ધણી પછાત છે. વધુ પ્રચાર માટે આપણે માગણી કરવી જોઈએ. લખવાની કેળવણી ઉપરાંત ઘરસંસારી ઉદ્યોગધંધાની અને અંગજીવની કેળવણીની જરૂર છે. અંગજીવની કેળવણી ઉપર જેટલું ધ્યાન આપીએ તેટલું બાકી છે. ”

“ સ્ત્રી કેળવણી પુરુષની કેળવણીના ધોરણથી જુદી હોવી જોઈએ. તેઓ માટે શાળા તેમજ કોલેજ પણ જુદી હોવી જોઈએ કે જેથી સો સ્ત્રીને ઘરની કેળવણી અને

અંગબળની તાલીમ આપી શકે.” પ્રાથમિક ફળવણી કન્યાઓ માટે ફરજિયાત કરવી જોઈએ. ઓ શિક્ષકો પેદા કરવા માટે એક ટ્રેઈનીંગ કોલેજની અગત્ય છે. ”

પરણેલી ઓઓને સમાન દરજ્જે આપવા તથા રાણીઓ તથા મહારાણીઓને જનનામાં પડતાં દુઃખો નિવારવાની તેમણે હિમાયત કરી હતી. મહારાણી ચિમશ્યાબાઈ સયાશ્રાવ સાથે લાંબો વખત રહી તેમના જેવા જ સામાજિક સુધારા સંબંધે આગળ પડતા વિચાર ધરાવતાં થયાં હતાં એમ આ બાબતુ ઉપરથી સાબિત થાય છે.

ડેન્માર્કની મુલાકાતે

૧૯૨૭ ની યુરોપસ્વારીમાં સયાશ્રાવે સ્વીડન તથા ડેન્માર્કની સરકારી ડેપ્રીની મુલાકાત લઈ તે સંબંધે રસપ્રદ માહિતી મેળવી. ઈંગ્લંડમાં પાછા આવતાં તેમણે ‘ ફોક્સ હન્ટીંગ ’ (શિયાળોના શિકાર)માં ભાગ લીધો, ને તે માટે ૧૫ વર્ષની ઉમરે ઘોડેસ્વારી કરી, આ સિવાય હેમ્પસાયરમાં લોડ્સ મીનવેની જમીનમાં phoebe and paintingનો અનુભવ મેળવે ઝિંજલને સાથે તેમણે લીધો.

તત્ત્વજ્ઞાનની કોંગ્રેસમાં

૧૯૨૭ ના ડિસેંબરમાં મુંબઈમાં ઇડિયન ફિલોસોફિકલ કોંગ્રેસ ભરાતાં તે સયાશ્રાવના હસ્તે ખુદ્દી મુકાઈ હતી. તે વખતે તેમણે “ હિન્દુસ્તાનમાં ફિલસૂફી અથવા તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન અને તેનો ‘ સામાજિક પ્રગતિ સાથે સંબંધ ’ એ વિષય ઉપર ઐતિહાસિક સમાલોચના સાથે પ્રવચન કર્યું હતું. તેમાં તેમણે વિદ્વાન શ્રોતાઓને જણાવ્યું કે:—

“ આપણી પ્રાચીન પ્રણાલિકા તથા આપણા આદર્શો ધ્યાનમાં

રાખી, અર્વાચીન ભારતવર્ષનો ગ્રેમ હેડે ધારણ કરી તેના ભવિષ્યને ઉજ્જવલ બનાવવાની ધમકી રાખી, તેના ભૂતકાળનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી તેમ જ પશ્ચિમની ઝીણવટ અને ચોક્કસાઈથી બંધિતમારા પોતાના સંસ્કારો અને સંસ્કૃતિનો તેમ જ અત્યારના આપણા જીવન સાથે સંકળાયેલા વિશાળ જગતના મહાન પ્રશ્નોનું તાત્વિક અન્વેષણ કરો. "

" આવી વિદ્વત્પરિપક્ષમાં મારે કહેવાની જરૂર નથી કે 'યોગ' એટલે મનની સમતા છે, નર્દા કે જગતની ઉપેક્ષા. જો વર્ણાશ્રમનો સિદ્ધાંત બરાબર સમજી જીવનમાં ઉતારવામાં આવે તો સંન્યાસી અને બાવાઓની જે મોટી જગાતો અત્યારે હિન્દુસ્તાનની પ્રગતિમાં ખારક થઈ પડી છે તેમાંથી આપણો પ્રભુ ખરેખર મુક્ત થઈ જાય."

" સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે પાશ્ચાત્ય દ્વિતીયીનો આદર્શ 'દયદાતાનું' અભ્યાસગૃહ, સારી આવક, પદાર્થના ગુણો અને રચનાનું પૃથક્કરણ કરવા માટે વિશાળ પ્રયોગશાળામાં સમાયેલો છે. તેથી બિલકુલ બૂઝથી એમ માનવામાં આવે છે કે હિન્દી આદર્શ દ્વિતીય વનવાસી સંન્યાસી હોઈ સંસારનાં વાસના અને ઉપભોગોથી વિરક્ત રહી આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા માટે અવશ્યનીય એવા પરમાત્માનું ધ્યાન કર્યું કરે છે. "

" હું જાણું છું કે જગતના પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરીને પરંપરાને શોધી કાઢવાનો કોઈ ટૂંકો માર્ગ છે જ નહીં. પરંતુ હું જાણુવવા માગું છું કે માનસિક શોધખોળ, કળાનાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપો, સમાજના અનેકવિધ સંબંધો—ટૂંકામાં જેને આપણે સંસ્કૃતિ અને સુધારો કહીએ છીએ તે બધાની મારફતે મનુષ્ય પરંપરા અથવા આદર્શના વધારે ને વધારે નિકટ સહવાસમાં આવતો જાય છે."

" આ રીતે વિશાળ અર્થમાં કહીએ તો સામાજિક પ્રગતિ

આપણા સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક જીવનની વિચળતા અને ગંભીરતા સાથે ધણી સંકળાયેલી છે. કેટલાંક કામો ખાસ અમુક જાતનાં અને શારીરિક મહેનતવાળાં હોઈ કંટાળાભરેલાં હોય છે અને તે સિદ્ધ કરવા માટે ધણા શ્રમ અને ખર્ચની જરૂર રહે છે. આવાં કામોમાં ધણી વાર ફિલસૂફ પડતો નથી; પરંતુ તેણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આવાં મહેનતમજૂરીવાળાં કામો પણ પોતાના આદર્શ અનુસાર કરવાની લોકોને પ્રેરણા આપવાની જવાબદારી તેની છે. સંસ્કૃતિનો સમગ્ર વિકાસ જડવાદી હોતો નથી. સંસ્કૃતિનો વિકાસ એટલે આદર્શવાદી મનુષ્યની આત્મશક્તિનો જડ પ્રકૃતિ પરનો ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ પામતો વિગ્રય. ફિલસૂફીનો ધર્મ તો એ છે કે તેણે આદર્શની નવી નવી બાજુઓ શોધી કાઢી જાહેરમાં વ્યક્ત કરવી જોઈએ જેથી વ્યવહારમાં સામાન્ય માણસો પણ તેને ઝીંપે ચાલી સામાજિક પ્રગતિ સાધી શકે. ”

“ આ સંબંધમાં એક બાબત બૂલી જવી જોઈતી નથી, તે એ છે કે હિંદુસ્તાનની દેશી ભાષાઓમાં પણ ફિલસૂફી અને વ્યવહારના મૌલિક ગ્રંથો રચવાની ખાસ જરૂર છે. હાલમાં ઉત્પન્ન થતા દેશી ભાષાઓના સાહિત્ય માટે એવી ટીકા થતી સંભળાય છે કે એ સાહિત્યમાં આધુનિક જિંદગી જાતની વિદ્વતા અને બહુશ્રુતતા દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. ખીલ ભાષાના સારા સારા ગ્રંથોનાં અધ્યયન માણસોને હાથે ચથેલાં ભાષાંતરો કે અનુવાદોથી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ થતી નથી અને તેમની બહુ આવશ્યકતા પણ જણાતી નથી. દેશી ભાષાઓમાં મૌલિક ગ્રંથો લખવાનું કાર્ય પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સારા સંસ્કારો પામેલા, જ્ઞાનકળાસંપન્ન પ્રૌઢ વિદ્વાનોનું છે. સદ્ગૃહસ્થો જ્યાં સુધી તમારી માનસિક પ્રવૃત્તિઓનાં સંદર ઢળો સમાજની પ્રવૃત્તિને માટે છૂટે હાથે વહેંચવામાં આવે નહિ,

ન્યાસુધી અન્ય સામાન્ય માણસો કરતાં તમારી પાસેથી જે પ્રકાશની ભોંકા આસાએ રાખે છે તે પ્રકાશથી તેમનાં જીવન ઉન્નત્વળ અને નહિ ત્યાં સુધી સામાજિક પ્રગતિ પર તમારી દિલચૂસીની કાંઈ જ અસર થશે નહિ. "

વિવિધ પ્રવૃત્તિ

તા. ૨૩-૨-૨૮ ના રોજ દિલ્લીમાં સીકેજવણીના એક ડેન્ડ-સરસ્વતીભવનના ઉદ્ઘાટનની ક્રિયા સયાજીરાવે કરી. એપ્રિલની શરૂઆતમાં તેઓ બૌદ્ધ સભ્યના અવશેષો જોવા સાંચી ગયા. શ્રી. ચિમશ્યાબાઈ ગાયકવાડ શ્રી. હમાબાઈ આગ્રમ ખુદ્દો મૂકવાની ક્રિયા કરી સયાજીરાવ સાથે એપ્રિલના મધ્યમાં મુરોપ ગયાં.

મહારાજાની હિન્દમાં હાજરી દરમ્યાન ૧૯૨૮ ના માર્ચમાં ઇડિયન સ્ટેટસ કમિટી (બટલર કમિટી) એ વડોદરાની મુલાકાત લીધી તથા હિન્દુસ્તાન સરકાર તેમ જ તાજ સાથે દેશી રાજ્યોના સંબંધ તથા સંસ્કૃતિમતા સંબંધે વડોદરાને શું કહેવું છે તે રૂબરૂમાં સમજી લીધું.

મુરોપથી ૧૯૨૮ ના ડિસેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં સયાજીરાવ વડોદરા તરફ આવતાં નવસારીમાં તેમણે વોટર વર્ક્સ ખુદ્દાં મૂકવાની ક્રિયા કરી; શ્રી. જમશેદજી ટાટાનું બાવનું તથા બાપુજી દેસાઈ સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ખુદ્દાં મૂક્યાં તથા બાળસંમેલનમાં ભાગ લીધો. આ વખતના મુરોપનિવાસથી તેમની તબિયતને જોઈએ તેવો ફાયદો થયો ન હતો; શુવરાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડનું શાંતાદેવી ઘોરપડે સાથે તા. ૪ થી જાન્યુઆરી ૧૯૨૯ ના રોજ ધામધૂમથી લગ્ન થતાં તેમાં ભાગ લેવાથી તેમને જે શ્રમ પડ્યો તેને લીધે તેઓ ગાંઠિની ખીમારીથી પટકાઈ એકાદ માસ

ખિજાનાવશ રહ્યા. તેથી વૈદ્યકીય દળાણને લીધે માર્યાના મધ્યમાં તેઓ ફરી યુરોપ સીધાવ્યા અને ચીમણાગાઈ ગાયકવાડ એગ્રિલના મધ્યમાં યુરોપ ગયાં.

રકાઉટ જ'જૂરી

વડોદરા રાજ્યમાં બાલચમૂની સ્થાપના ૧૯૧૯ માં થઈ હતી ને તે આખા રાજ્યમાં પ્રસરી હતી. હીરક મહોત્સવ વખતે લગભગ ૧૨ હજાર રકાઉટ હતા. ઈંગ્લંડમાં ૧૯૨૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં બેચ રકાઉટનું 'મોટું' સંમેલન અથવા 'જ'જૂરી' ભરાતાં તેમાં ભાગ લેવા વડોદરા રાજ્યે પણ એક પ્રાતિનિધિક દુકડી મોકલી હતી. તેને સયાજીરાવ ઈંગ્લંડમાં આ સ્વારી વખતે મળ્યા હતા. રપેન તથા પોર્ટુગાલ જેઈ મદીરાદીપસમૂહની મુલાકાત લઈ તેઓ ૧૯૨૯ ના છેલ્લા ભાગમાં પેરિસ આવ્યા. ત્યાં બાદશાહ જ્યોર્જ પ મા જુજરી ગયાની વર્તમાનપત્રોમાં આવેલી ખોટી ખબર વાંચતાં તેમને પોતાના મૃત્યુની ૧૯૨૩ ના ઓગસ્ટમાં હોટેલી ખોટી ખબરની સ્મૃતિ થઈ.

આસોજ અત્યાચાર કેસ

૧૯૨૯ ના છેલ્લા ભાગમાં વડોદરા પાસે આસોજ ગામે એક પોલીસ અમલદાર (ફોજદાર) તથા તેના મળતિયાએ મ્રાંગધ્રા રાજ્યના ફરતા પ્રજાજનોની ટોળીમાંની કોઈ સ્ત્રીઓ ઉપર કહેવાતો અત્યાચાર શુભર્ષી બાળત મજબૂત પ્રજાપોકાર બિહતાં કેસ થઈ તેની ખાસ ન્યાયાધીશ શ્રી. વામનરાવ નારાયણરાવ પાટકર રૂબરૂ ચોકસી થઈ. ૧૯૩૦ ના પહેલા ભાગમાં ફોજદારને સજા થઈ. આ કેસ 'આસોજ અત્યાચાર કેસ' અથવા 'ફોજદાર ચંખપાળ કેસ' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયો. આ કેસ સંજ'ધે લોકહક્કીક્ત સયાજીરાવ યુરોપથી ૧૯૨૯ આખરે પાછા ફર્યા ત્યારે તેમના જાણવામાં આવી તથા

અખખારોમાં તથા પ્રગ્નમાં એ બનાવને લીધે કેટલી સનસનાટી ફેલાઈ છે તથા રસ લેવાય છે તે તેમના ખ્યાન પર આવ્યું.

હિન્દી રાજ્યોની માગણી

૧૯૩૦ ના જાન્યુઆરીની તા. ૨૧-૨૨ વાઈસરોય લોર્ડ અર્વિનની વડોદરાની મુલાકાત માટે રમરણીય છે. તેમને આપેલા મળ્ય ખાણ (Banquet) વખતે બાપજી કરતાં સવારસાથે બંધારણીય કટોકટીને ઉલ્લેખીને જણાવ્યું કે:—

“ ખાજે આટલો એકરાર કરતાં મને ખાસ આનંદ થાય છે કે હિન્દી રાજ્યોની અગત્ય અત્યાર અગાઉ સ્વીકારાઈ હોય તે કરતાં પણ તે આજ આપ નામદારના માર્ગદર્શનથી વધુ માન્ય થઈ છે અને આપ નામદારે બોલાવેલી (ગોળમેજી) પરિષદમાં તેમનો અવાજ સંભળાશે. મારા સમગ્ર જીવનમાં એ રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવા હું મધ્યે છું અને તેમનું ભાવિ મારી સહાની ઊંડી ચિંતાનો વિષય થઈ રહ્યું છે. અમારા પ્રાચીન દહ્લુ માટે અમે મગર હીએ અને તાજ સાથેની અમારી સૈકાઓ જૂનો મૈત્રીનું અમને અભિમાન છે. અમે અંબીરતાથી આશા રાખીએ છીએ કે હિન્દુ ગમે તે થાય તો પણ અમારા એ દહ્લો અને મૈત્રીના સંબંધોમાં કોઈ જાતના વિશેષ કે ફેરફાર થશે નહીં. માત્ર હવે પ્રવૃત્ત કરવાનો હિંમત કરી હું કહું છું કે હવે પછીની નવી ઘટનામાં અમારા હિતને ખાસ અગત્યનાં જે મુદ્દાઓ અમે ગણીએ છીએ તે આ છે:—૧, પ્રથમ તો આંતરજાસનમાં રાજ્યોની પોતાની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા; ૨, તાજ સાથે રાજ્યોએ કરેલાં તહનામાં અને સંધિઓના કરારોનું અક્ષરચઃ તાત્પર્યપૂર્વક પાલન; ૩, વાદી-પ્રતિવાદી બન્ને પક્ષ કાયદેસર રીતે પોતાની અરજ ન્યાં નોંધાવી શકે અને પોતાના સર્વ બેદ સમાવી ન્યાંથી ફેંસલો મેળવી શકે

એવી એક સ્વતંત્ર લવાદી કચેરીની સ્થાપના; ૪, દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ હિન્દ એ બન્નેની સામાન્ય સર્વ બાબતોમાં મદત્વના વચન સાથે તેઓ બોલી શકે એવા કેટલાક ઉપાયોની યોજના. લાંબા ઇતેઝરીબાંધો વિચારે મને પ્રતીતિ કરાવી છે કે માત્ર આ રીતેજ રાજ્યો પોતાનાં વાજબી સ્થાન ભોગવી શકે અને માત્ર આમજ બ્રિટિશ હિન્દ અને દેશી રાજ્યો તેમના મુકરર ધ્યેય તરફ પરસ્પર વિશ્વાસથી શાંતિપૂર્વક સાથે સાથે આગળ ધપી શકે. "

વાઈસરોયે જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે દેશી રાજ્યો સંબંધે સર્વ પ્રશ્નોનો વિચાર ખડું કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવશે તથા ખટલર કમિટીના રિપોર્ટ ઉપરથી કાંઈ વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે તો તેમાં અખિલ ભારતને લગતા પ્રશ્નો સાથે દેશી રાજ્યોના સંબંધના પ્રમાણમાં તેમના વિચારો તથા હિંદુઓને પૂરતું ધ્યાન અપાય એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવશે. દેશી રાજ્યોની આંતરિક વહીવટની સ્વતંત્રતા માટે જિલ્લો સુધી લડત ચલાવનાર રાજા જ હિન્દી હિંદના રાજ્યકર્તાઓની ઓછામાં ઓછી માગણી રજૂ કરી શકે ને તે ધોરણે પોતાના વર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે સયાશરાવે બાવી હિંદની ધટનામાં દેશી રાજ્યોના મદત્વના સ્વીકારનો હાલો રજૂ કર્યો; દેશી રાજ્યોના કારભારની વિશિષ્ટતાનો નાશ કરી રાજ્યકર્તાની પ્રતિષ્ઠાને ઈજ્જત પહોંચાડવામાં પરિશ્રમતી સાર્વભૌમ સત્તાની હરમ્યાનગીરીનો તેમણે સદા વિરોધ કર્યો હતો, ને આ વિશિષ્ટતા જાળવી રાખવા તથા રાજ્યને પોતાની રીતે પ્રગ્નની ઝડપી પ્રગતિ સાધવાની તક ચાલુ રાખવાની સગવડ સાથે અખિલ ભારતીય તંત્રમાં દેશીરાજ્યોને વચનદાર સ્થાન આપવાની આગ્રહભરી વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

૧૯૩૨ના ડિસેમ્બરમાં હિંદના નવા વાઈસરોય લોર્ડ વિલ્કીન્સને

વડોદરાની મુલાકાત લેતાં તેમના માનમાં તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બરે 'ખાલુ' અપાયું હતું. તે વખતે ખાપલુ કરતાં સ્વાસ્થ્ય સમૂહ-તંત્રનો વિચાર માન્ય રાખી જણાવ્યું કે:—

“ સર્વ વિગતો સાથે સંપૂર્ણ તૈયાર હોય એવી કોઈ યોજના ધડી કાઢવાનો હું દાવો કરતો નથી. પણ ઘણા વર્ષોથી મેં વિચાર્યું છે કે બ્રિટિશ હિન્દ, અને દેશીરાજ્યો સમાન ભાગીદારીથી ચોતાના સામાન્ય હિત માટે કામ કરે એવા સંયુક્ત હિન્દના વિકાસ તરફ એક ચોક્કસ પગલું ભરવાનું જોઈએ. મારી પૂરી પ્રતીતિ યઈ છે કે આવી કોઈ પણ યોજનામાં દેશીરાજ્યો સારો અને તવારીખમાં નોંધવા જોગ ભાગ ભજવી શકે. એમને આ કામ કરવા શક્તિમાન બનાવવા મારા મત પ્રમાણે બે વસ્તુઓ અત્યંત આવશ્યક છે. પ્રથમ તો સમવાયતંત્રના ક્ષેત્ર બહારની સર્વ બાબતોમાં દેશીરાજ્યોને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા હોવી જોઈએ. અત્યારે અસ્તિત્વમાં નથી એવા સંયોગોમાં એક કાળે એક યા બધાં દેશીરાજ્યો પર લદાયલાં બંધનો અને અંકુશો સમવાયતંત્રની રચના અમલમાં આવતાં જ દૂર થવાં જોઈએ. ત્યારે જ અને તે રીતે જ દેશીરાજ્યો સુતંત્રના અનેકવિધ કાર્યો માટે સંપૂર્ણ સાધનસંપન્ન, જવાબદારીના ઊંડા ખ્યાલવાળાં, શ્રવતા જગતા પ્રજાળ વ્યક્તિત્વવાળાં બનશે. બીજું એ કે નવા ક્રમમાં આપણે આત્મઘાતી સમાનતા કે એકરંગીપણા પાછળ પડવું જોઈએ નહીં. આપણને ધણીવાર યાદ અપાય છે કે હિન્દ વિષે સામાન્ય અનુમાનો દોરવાં જોખમભર્યાં છે ઉત્તર છે તે દક્ષિણ નથી અને પૂર્વ છે તે પશ્ચિમ નથી. કોઈ અવલોકનકારને આવી સાવધાનીની ચેતવણીની જરૂર હોય તો ખાસ કરીને રાજ્યવહીવટના ઉપયોગી બહોળા ક્ષેત્રમાં તે વાત વિશેષ અગત્ય ધરાવે છે. માણસે વાળેલા વિચિત્ર વાંક અને આકારવાળા વૃક્ષોની માફક નહીં પણ

વનવૃદ્ધો સ્વાભાવિક રીતે વિકસે છે તેવી રીતે આપણે બધા સૌ સૌની પ્રયાત્નસાર પોતે પસંદ કરેલા વિકાસ માર્ગે જ નૈસર્ગિક રીતે વિકાસ પામવા માગીએ છીએ. મારા રાજ્યમાં મેં જે કંઈ કર્યું છે તે તમામ પાછળ મારો આ આદર્શ રહ્યો છે. હું અત્યંત વિનંતિપૂર્વક જણાવીશ કે અમારા લોકોની લાગણી અને રુચિ તથા હુદ્દિ સ્વીકારે તેવે ધોરણે-મારું રાજ્ય ખીલવવા મેં યથામતિ પ્રયાસ કર્યો છે. લોકશિક્ષણ, આ દેશની સંસ્કૃતિનું પુનઃસંસ્કરણ, સામાજિક કાયદા, રાજ્યવહીવટમાં લોકોને રસ લેતા કરો તેમાં તેમને ભાગ લેતા કરવાના ઉપાયોની યોજના, કોમી અને બીજાં પરસ્પરવિરોધી હિતોનું સમાધાન વિગેરે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રોમાં દેશીરાજ્યો પોતાની અનોખી વિશિષ્ટ પ્રથા અને પરંપરા દ્વારા સફળ અખતરાઓ કરી ચકે છે. આ રાજકીય અને રાજ્ય-વહીવટી અનુભવોની સંપત્તિઓ હિન્દને વંચિત રાખે એવું કંઈ પણ પગલું ભર્યું હયાજનક છે. તેથી સંયુક્ત હિન્દનું સ્વપ્ન સાચું પડવાની તૈયારી જોઈ હું રાચી રહ્યો છું તે સમયે પણ જો તેમાં વ્યક્તિત્વનો ભોગ અપાયો હશે તો એ સ્વપ્નસિદ્ધિની કિંમત વધારે પડતી અપાઈ છે એમ મને પોતાને લાગ્યા સિવાય નહિ રહે. સમવાયતંત્રની આખી યોજના એરી રીતે ધડાવી જોઈએ કે દેશીરાજ્યોને પોતાનો વિકાસ પોતાની રીતે કરવાની છૂટ રહે અને સંગઠિત સંયુક્ત રાષ્ટ્રના સામાન્ય હિત અને ઉદ્દેશો પૂર્ણ કરવામાં સહાયજૂત થઈ પડે. એ પૂરતો આવશ્યક સંબંધ સમવાય સરકાર જોડે દેશીરાજ્યો રાખે. હિન્દને તેના રણોની વેરાન એકવિધતા (monotony) થી નહિ પણ તેના પર્વતોની ભવ્ય વિવિધતા (diversity) થી ખીલતું જોવા હું માગું છું.”

લોર્ડ વિલિંગ્ટન સમવાયતંત્રના ક્ષેત્ર બહાર દેશીરાજ્યોની આંતરિક સ્વતંત્રતાની માગણી સાથે સંમત થઈ આત્મઘાતી એક-

વિધતા સામે સયાશ્રાવે કાઢેલા ચેતવણીના સુર સાથે મળતા થયા હતા. તેમણે સયાશ્રાવના રાજ્યવહીવટનું સિદ્ધાવલોકન કરી તેને સુંદર અંજલિ અર્પી હતી.

તક ખોઈ

૧૯૨૭-૨૮ માં પ્રાથમિક ડેળવણીનો વહીવટ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ (પ્રાંત પંચાયતો તથા વડોદરા શહેર સુધારાઈ)ને સોંપવાનો સયાશ્રાવનો ધરાદો છતાં તે બોલે ઉઠાવવા આ સંસ્થાઓએ ના પાડવાથી તે વિચાર પડતો મુકાયો એવી નોંધ સરકારી અહેવાલમાં મળે છે. જો એ સંસ્થાઓએ હા પાડી હોત તો બ્રિટિશ ગુજરાત માફક આપણી પ્રાથમિક ડેળવણીનો વહીવટ લોકોના હાથમાં હોત અને તેમાં નજરે પડતી ખામીઓ દૂર કરી સુધારાવધારા કરવાની તક મળતે મળત.

૧૯૨૮-૨૯ના એડમિનિસ્ટ્રેશન રિપોર્ટના પૃ. ૨૪૦ ઉપર નોંધ છે કે—

" The Government have pledged themselves to the policy of developing this (library) movement steadily till every village has its own library. "

ભાવાર્થ—“ દરેક ગ્રામમાં પુસ્તકાલય મળે ત્યાં સુધી આ (પુસ્તકાલય) પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કરવા સરકારે વચન આપ્યું છે. ” આ વચન પૂર્ણ કરવામાં આવે એટલું જ વડોદરા રાજ્યની પ્રજા ઇચ્છે છે.

રાજદ્વારી બુવાળમાં તટસ્થતા

૧૯૩૦ તથા ૧૯૩૨ માં દિ-દમરમાં સત્યાગ્રહની ઉમ રાજકીય

ચળવળ ચાલતાં નાકરની લડતને અંગે ખારડોલી તથા ખોરસદ તાલુકાના લોકો ૧૯૩૦ માં વડોદરા રાજ્યની હદમાં નવસારી પ્રાંતના તથા વડોદરા પ્રાંતના લગતા તાલુકાઓમાં દિગ્ગરત કરી રહેવા આવ્યા હતા. વડોદરા રાજ્યે સાર્વભૌમ સત્તા સાથેના કરારોને અનુસરીને વર્તન કર્યું તથા દિગ્ગરતીઓને રહેવા દીધા ને કરારોની મર્યાદા બહાર આવતી વિનંતિઓ અમાન્ય કરી. તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૯૩૦ ના રોજ વડોદરા શહેરમાં વિદ્યાર્થીઓનું એક સરપસ ત્રિરંગી વાવટા સાથે માંડવી દરવાજે આવ્યું ને માંડવીના ચાર દરવાજામાં જવા આમંત્ર કરતાં અયકામણનો પ્રસંગ આવ્યો પણ તે વખતના સૂબા તથા નિઃક્ષા મેજિસ્ટ્રેટની કુનેહથી અયકામણ થતી અટકી ને વિદ્યાર્થીઓનું સમાધાન થયું. ૧૯૩૧ ના જાન્યુઆરીમાં વડોદરા શહેરના સુવક સંઘના ત્રણ સભ્યોએ પ્રતિજ્ઞાધિત સરપસ કાદતાં પોલીસ તથા પ્રજા અયકામણમાં આવી ને લાડીમાર થતાં તે સામે હિમ પુણ્યપ્રદોષ બબૂકી હિલો. પરંતુ આ લાડીમાર અનધિકારે થયાનું જણાઈ તે માટે આગાપત્રિકામાં દિલ્લગીરી જાહેર થતાં આ વાત પર પડેલો પડ્યો.

પ્રતાપસિંહ સરોવર ખુલ્લું મૂક્યું

૧૯૩૦ ના એપ્રિલમાં ફરી યુરોપ જતાં પહેલાં મહારાજાએ આર્ય મહિનામાં પ્રતાપસિંહ સરોવર-જે સયાજી સરોવરની મદદમાં ખંધાયું હતું—ખુલ્લું મૂક્યું. તે વખતે બાપણ કરતાં સયાજીરાવે જણાવ્યું કે વડોદરા શહેર ઉપરાંત તેર નાના વોટર વર્ક્સ તૈયાર થયાં છે, ૧૮૮૬ થી ૧૯૨૦ સુધી માં ૩૦ લાખ ઉપરાંતની તગાવીથી ૧૨૦૦૦ ઉપરાંત કૂવાઓ ખોદાયા છે, ત્રણેક લાખના રોકાણથી ૨૦૦૦ ઉપરાંત જૂના કૂવા ફરસ્ત થયા છે, અને એ લાખના આશરે

સુધીની રકમ ઓછી એન્જન, પંપ, ટ્રેક્ટર જેવી આધુનિક યંત્ર-સામગ્રી વસાવવા માટે ધીરવામાં આવી છે.

નહેરનીતિની નિષ્ફળતાનો એકરાર

ખાંધકામ ખાતાની ખેતી માટે જમીનને પાણી પાવાના સાધ-નોની મોટી યોજનાઓ ધણે અંશે નિષ્ફળ જવાનો એકરાર કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ ખેતી માટે જમીનને પાણી પાવાના સાધનોની યોજના કરવામાં આપણે આ સારી સાગતી હિતસાહવૃત્તિથી આડે માર્ગે દોરાર્ધ ગયા હતા. શરૂઆતનાં વર્ષમાં તો આપણે પૂરતું સમજ્યા જ ન હતા કે જમીન માટે કેવળ પાણીના જદોળસ્ત ઉપરાંત બીજાં ધણુંય કરવું આવશ્યક છે. હું નથી ધારતો કે બ્રિટિશ હિન્દમાં પણ આ બાબતમાં રાજ્યનાં અનેક ખાતાનો નિકટવર્તી અંતર અંબંધ પૂરે સમજાયો હોય. કૃષિવિજ્ઞાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ, પાણી પાવાની જમીનના ગુણદોષ, સ્વભાવ અને તેનું જંધારણ, વરસાદ પર જંગલોની અસર, ખેડૂતોએ ઉત્પન્ન કરવાના પાકની જાતો, બીજા પાક લેવાની તેમની તૈયારી અને શરૂ છે કે કેમ—આ અને એવી બીજી બાબતો બહુજ ઓછી ગંભીરતાથી વિચારમાં લેવામાં આવી હશે યા તો તે વાતો બિલકુલ લક્ષમાં લેવાઈ જ નહીં હોય. સર્વસામાન્ય અનુભવ એવો હતો કે ભારે ભારે પાણી પડું પાડવામાં આવણું, ભારે તેનો ઉમંગભેર સ્વીકાર થતો અને એમ ધારવામાં આવણું હતું કે વડોદરામાં પણ એસજ થશે. કમબાએ આ આશંકા પૂર્ણ થઈ નહીં. સપાટ પ્રદેશમાં અને પ્રતિકૂળ જમીનમાં ખેતની મુશ્કેલીઓ આપણે પૂરેપૂરી સમજ્યા ન હતા. જુદી જુદી રાજ્યસરકારો વચ્ચે વહેંચાઈ ગયેલા જળમાર્ગો અને નદીઓના મુલકમાંથી ઉપસ્થિત થતાં વિધોથી આપણે વાકેફ ન હતા. આપણાં

યંત્રો ખાગીવાળાં અને અપૂર્ણ હતાં. ગમે તે કારણ હોય તો પણ એટલું તો ખરું જ કે કામના અમલમાં, ખેતી કરનારની ઇચ્છા જાણવામાં, અથવા આ ખાખતને લાભતાંવળગતાં બીજાં ખાતાંની સાથે મસલત કરવામાં પૂરતી સંભાળ અને સાવચેતી બતાવવામાં આવેલી ન હતી; આવાં ખીતના બાંધકામ પાછળ આપણે આશરે પંચાવન લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યાં છે. આજ આપણે કબૂલ કરવું પડે છે કે આ જંગી રકમમાંથી કેટલાક પૈસા તો પાણીમાં જ ગયા છે. રાજ્યના આ ખાખતના એકંદર ખર્ચમાં સૌથી મોટો ફાળો વડોદરા અને નવસારીનાં મોટાં વોટર વર્ગસનો છે છતાં તેમાંથી ઉપજતું મહેસૂલ ખાતાના નિભાવના ખર્ચ કરતાં ઓછું આવે છે તે ઉપરથી તે કેટલાં લોકપ્રિય થયાં છે તેનો ખ્યાલ આવશે. વઢવાણ તળાવની યોજના માત્ર દુષ્કાળ સંકટના નિવારણ અર્થે હાથ ધરવામાં આવી હતી. મેં તે વખતેજ જણાવ્યું હતું કે દુષ્કાળની મુસીબતમાં અને લોકોની તાત્કાલિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના રથવાટમાં માણસો બિવિધની પરવા કરતા નથી. ખાસ કરીને દુષ્કાળ જેવી મહાન વિપત્તિ વખતે લોકો દોષ પણ જાતની પૂર્વતૈયારી વગરના અસહાય સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે તો ઓછાસ બિવિધના વિચાર નેવે મુકાય છે. વડોદરાના આપણા લોકો ઉપર ઓચિંતા દુષ્કાળમાં ઝડપાઈ જવાનો ભય હમેશાં ઝંઝુમ્યાં કરે છે અને તાત્કાલિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા ઉતાવળે આદરેલાં કામો નિઃશંક નકામા ને ઉડાઉ થઈ પડે છે. દીર્ઘદષ્ટિ તો માગે છે કે આવી આફતોનો સામનો કરવા આપણે પહેલેથી સજ્જ અને સાવધાન રહીએ. ”

બાંધકામ ખાતાનો વિકાસ

રાજ્યની બાંધકામ નીતિ સમગ્રવર્તા સયાશ્રવે જણાવ્યું કે

સર ટી. માધવરાવના વૈજયંતીમાં જૂના ઇમારત કારખાનામાંથી ખાંધકામ ખાતુ' સ્થાપન થયું ત્યારે તેના મહેકમનો ખર્ચ ૬૬૮ રૂ. ૭૦ હજાર જેટલી નજીવી રકમનો હતો, તેમનાં રાજ્યશાસનના પ્રથમના ૬૨ વર્ષમાં તે આંકડો દોઢ લાખ નીચે રહ્યો, ૧૮૯૦માં ખાતાની પુનર્ધારના વધતી જતી જરૂરિયાતોને લીધે કરવામાં આવતાં તે રાજ્યતંત્રની એક સૌથી અગત્યની શાખા થઈ પડ્યું. ખાંધકામમાં ઉપયોગ સાથે સૌંદર્ય ગ્ના સુયોગ રાખવામાં આવ્યો છે; આધુનિક પ્રગતિનાં પ્રતીક અને બાવી કલાકાત્મકી આશાના ધોરણે આખાખંદર બંધાયું છે; રેલવે વિસ્તાર ૭૬૦ માઈલ હોઈ સાડાચાર કરોડ રૂપિયા તેમાં શેકાયા છે. આ તળાવના ઉદ્ધાટનના પ્રસંગે સયાશરાવે પહેલીવાર પ્રતાપસિંહનો ઉલ્લેખ 'યુવરાજ' તરીકે કર્યો હતો એ નોંધવાલાયક છે.

રાજપ્રપીત્રનો જન્મ

આ ઉદ્ધાટન પછી થોડા જ દિવસમાં તા. ૨ ૭ એપ્રિલ ૧૯૩૦ના રોજ યુવરાજી શાંતાદેવીએ બાવી યુવરાજ રૂતેસિંહરાજેને જન્મ આપવાની આનંદદાયક ઘટના બનતાં સયાશરાવ પ્રપીત્ર બોવાતું વિરલ સુખ પામ્યા.

ખાદીમીઠી ટીકા

તા. ૨૮ મી માર્ચ ૧૯૩૦ ના રોજ રાજ્યના અમલદારોને લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલમાં 'રાજ્યતંત્રમાં સહકાર' સંબંધે બોધ આપતાં સયાશરાવે કેટલીક ખાદીમીઠી ટીકા કરતાં જણાવ્યું કે:—

“કુદરતનાં કાનૂનો નિર્દય અને ડંખીલાં છે એમ કહેવાય છે. જ્યાં સહકારની ભાવનાને બદલે સ્વાર્થ અને વિરોધની વૃત્તિઓનું પ્રાબલ્ય જાય છે ત્યાં ઉપદુ' સત્ય ખડું પડે છે. પ્રેમ, દયા

અને માયાળુતાના વાતાવરણમાં જ સહકાર ખીસે છે, સ્વાર્થી ધતાના ગલીય વાતાવરણમાં તે મુંઝળાઈ જાય છે. હા, અહીં હું એટલું જણાવીશ કે બૂખ્યાં વરઝો પણ અંદર અંદરના મેળથી બળવાન થઈ પોતાનો સ્વાર્થ સાધે છે, પણ એ બોમ્બાઈ તમારે લેવાની જરૂર નથી. નહીં તો, મારી પ્રજા એવા બૂખ્યાં વરઝોને લોભ થઈ પડશે. આપણે જાણીએ છીએ કે રાજ્યના નોકરોમાં કેટલાંક વરઝો છે જે ઘેટાંનું ચામડું એાઢી આમતેમ ફેરે છે, પરંતુ મારા પ્રત્યેની, મારી પ્રજા પ્રત્યેની અને તમારી જાત પ્રત્યેની તમારી ફરજ છે કે આવાં વરઝોનું ઘેટાંનું ચામડું ખેંચી લઈ તેમને ખરા સ્વરૂપમાં રજૂ કરવડા અને એ રીતે રાજ્યમાંથી પાપ ધોઈ નાંખવું.”

કેટલાક બનાવો

૧૯૩૦ ના એપ્રિલમાં યુરોપ પધારી ત્યાંથી ૧૯૩૧ ના ફેબ્રુઆરીમાં પરત આવ્યા પછી સયાશ્રાવે મુંબઈમાં શુદ્ધ સોસાઈટીએ બાંધેલો ‘આનંદવિહાર’ ખુલ્લો મૂક્યો. ૧૯૩૧ ના માર્ચમાં વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળે કડી મુકામે ધારાસભાના હક્કવિસ્તારમાં ચચેક્ષા બારે વિલંબના વિરોધમાં લોકજ સભાસદોને રાજીનામું આપી છૂટા થવાનો આદેશ આપ્યો તેથી એક યા બીજા દારણે દશેદશ લોકજ સભ્યોની બેઠકો ખાલી પડી અને પ્રજામંડળની લાગવગ રાજદારી વિચાર કરતા વર્ગમાં કેટલી છે તે જણાઈ આવ્યું. ધારાસભાની બેઠક કેટલાય મહિના સુધી મળી નહીં. આ બનાવથી પ્રજાને દેખીતો કોઈ ખાસ લાભ થયો નહીં અને આશરે દોઢેક વર્ષે લોકજ સભ્યોની ચૂંટણી મૂળના બંધારણ મુજબ થઈ ધારાસભા ફરીથી અસ્તિત્વમાં આવી. ત્રણેક વર્ષ પછી પ્રજામંડળના સભ્યોએ ચૂંટણીમાં ભાગ

લઈ ફેટલીક બેઠકો હાથ કરી અને ધારાસભામાં બેસી બનતી પ્રજા-સેવા કરવાનું દુરસ્તા ધાયું.

૧૯૩૩ની પ્રવૃત્તિઓ

સયાશ્રવ તા. ૨૩-૫-૩૧ થી તા. ૨૩-૧૧-૩૨ સુધી યુરોપમાં હતા. વડોદરા આવ્યા પછી તેમણે વાઙ્મય પરિવહ પ્રુસ્તી મૂકતાં લોકશિક્ષણનો ગામડાંમાં વાયુવાતાંલાપ મારફત પ્રચાર કરવા આગ્રહ કર્યો. વડોદરા કોલેજના સુવર્ણ મહોત્સવમાં તેને ભાવી વડોદરા વિદ્યાપીઠના ડેન્ટ્ર (principal) સાથે સરખાવી હતી. એલેમ્બિક ડેમિકલ વર્કસના રોથ મહોત્સવમાં તેમણે ભાગ લીધો.

૭૧મો વાર્ષિકવસ

તેમનો ૭૧મો જન્મદિવસ ઉજવવાનો વિચાર ફેટલાકને આવતાં તેમણે સયાશ્રવની કારકિર્દીની વિવિધ સેવાઓ સંબંધે અંગ્રેજ, મરાઠી, ગુજરાતીમાં સુપ્રસિદ્ધ લેખકો પાસે લેખ લખાવી ‘સયાશ્રવ ગૌરવ ગ્રંથ’ જાપી તે તેમને અર્પવા તા. ૧૮-૩-૧૯૩૩ના રોજ મુંબઈમાં બબ્બ મેળાવડો કરવામાં આવ્યો તથા જાણીતા આગેવાનો તથા જુદી જુદી સંસ્થાઓએ તેમને સ્તુતિપુષ્પો ચડાવ્યાં. પૂના, અહમદનગર તથા સતારા જતાં તેમને જે તે સ્થળની સુધરાઈ તથા લોકલ ડિરેક્ટટ બોર્ડ તથા ખીજ અનેક સંસ્થાઓએ તથા મરાઠા સમાજે માનપત્રો આપી સત્કાર્યા. વળી વાર્ષિકમાં તેમનો બબ્બ સત્કાર થયો ને સર્વત્ર મહારાષ્ટ્રીય અનેક સંસ્થાઓએ તેમને અભિનંદન આપ્યાં. આ વખતે વડોદરા ચહેર સુધરાઈએ તેમને માનપત્ર આપ્યું. મહાજળેશ્વરમાં થોડા દિવસ રહી તેઓ ફરી એપ્રિલના પાછલા ભાગમાં યુરોપ ગયા.

રેસિડન્ટ એ. જી. જી. બને છે

આ અરસામાં વડોદરાના રેસિડન્ટને ગુજરાત રેલ્વે, તથા રેવાકાંઠા, ખેડા, સુરત અને થાણા એજન્સીઓનાં રાજ્યો માટે એજન્ટ ડુ ધી ગવર્નર જનરલ (A. G. G.) નીમી તેમની સત્તા તથા હકૂમત વિસ્તારવામાં આવ્યાં. રેવાકાંઠા, સુરગાણા, ડાંગના પોલિટીકલ એજન્ટ તરીકે રેસિડન્ટના સેક્રેટરીએ કામ કરવાનું થયું. મહીકાંઠા, બનાસકાંઠા (પાલનપુર તથા દાંતા સિવાય) ના રાજ્યો તથા તાલુકા સાબરકાંઠા એજન્સી નીચે મુકાઈ તેમને વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા એજન્સીના ઘટકે બનાવ્યાં. દાંતા તથા પાલણપુરને રાજપુતાના એ. જી. જી. નીચે મૂકવામાં આવ્યાં. આ નવી વ્યવસ્થા તલસ્પર્શી હતી.

ધિવિધ બાબતો

આ વર્ષે ન્યુ દિલ્હીમાં વડોદરાના રાજવી માટે રહેવા સારું બંધાયેલું ' દિલ્હી મેન્શન ' અથવા ' ભરોડા હાઉસ ' પૂરું થયું.

ગુજરાતી-મરાઠી નામાંકિત મંચકારોને વારાફરતી બોલાવી તેમને પારિતોષિક આપી ભાષણોની માળા રાખવાની યોજના. આ વરસે મંજૂર થઈ હતી. તેને અનુસરીને ૧૯૩૩-૩૪ માં ગુજરાતના નામાંકિત સાક્ષરોએ ભાષણ આપ્યાં હતાં. ઓખામંડળ ઉપર ૧૯૨૦ માં પૂરી હકૂમત સોંપાઈ તે વખતે થયેલી શરતો મુજબ ઠેટલાકે નિર્બંધ મૂકાયા હતાં તે આ વરસે દૂર થયા.

મહેસાણા મીટરગેજ રેલવે તથા ખીજડીયા-ધારી રેલવેનો વહીવટ ૧૯૩૩ માં વડોદરા રાજ્યના હસ્તક આવ્યો. ૧૯૩૪-૩૫ માં 'પુરાતન વસ્તુ શોધબોજ બાતા'ની રચાયના થઈ. સયાશ્રાવ ૧૯૩૪ ના ઓક્ટોબરમાં હિન્દ આવી ૧૯૩૪ ના એપ્રિલમાં યુરોપ ગયા તે ૧૯૩૫ ના નવેમ્બરમાં પાછા આવ્યા. ૧૯૩૫ માં ના.

સમ્રાટ ન્યોર્ ૫ માના રાજ્યારોહણનો રૌપ્ય મહોત્સવ આખા હિન્દ માફક વડોદરામાં ઉજવાયો. સામ્યવાદના પ્રચારનો ભય વધતાં લાલવાવટા દિલચાલ ગેરકાયદે ફરાવવામાં આવી. ૧૯૩૫-૩૬ માં રાજ્યમાં 'સ્ટેટિરિટકસ' આવું થઈ ચલું.

મનાઈદુકમ બંજવાયા

૧૯૩૬ માં કઠોરમાં વડોદરા રાજ્ય પ્રગમંડળની બેઠક ડા. સુમનંતા પ્રમુખપદે મળતાં મહેસૂલવટાડાની માગણીના ટેકામાં ગામડે ફરી મહેસૂલની તપાસ કરવા સમિતિ નીમી કામ કરવાનો ફરાવ થતાં સમિતિના કેટલાક સભ્યો ઉપર મનાઈદુકમે બળવવામાં આવ્યા તેથી વાતાવરણ તંગ થયું, પરંતુ વિનીત તરવેની સમાધાનવૃત્તિવાળી દોરવણીથી નિકાલ થઈ એક સિવાય બીજા બધા પરના મનાઈદુકમ નીકળી ગયા, અને કેટલીક ગેરસમજૂત દૂર થઈ. પ્રગમંડળે ૧૯૩૮ ના બોકટોબર આખરે મળેલી બેઠક માટે સરદાર વલ્લભભાઈની વરણી કરી. એ બેઠક બાદરણમાં મળી ગયા પછી પ્રગમે પ્રાંત પંચાયત તથા મોટી સુધારાઈના પ્રમુખ ચૂંટવાના હક્કની તથા રાજ્યના જમીન મહેસૂલના માગણીમાં પાંચ વરસ માટે લગભગ ૨૦ ટકાની છૂટની ઉદાર જાહેરાતો થઈ તથા ધારાસભા હક્ક-વિસ્તાર સમિતિ સંખ્યા ઉપરાંત બંધારણીય પ્રગતિ સંબંધે યોગ્ય લાગે તે સૂચના કરી શકે છે એવી સ્પષ્ટતા થઈ. તે મુજબ સમિતિએ બેઠકો ભરી વિચાર કરી એકમતી અહેવાલ પણ ૧૯૩૯ ના જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં તૈયાર કરતાં તે સરકારમાં રજૂ થયો, જેની મુખ્ય સ્પરેખા કેટલાક ફેરફાર સાથે પોતાને માન્ય હોવાનું નવા મહારાજના તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૯ ના 'વહાલી પ્રગમે' હિદ્દોલા યાદગાર સંદેશમાં જાહેર થયું. જમીન મહેસૂલની તપાસ

કરનાર સમિતિને આ વખતે પેટલાદં બાદરણ તાલુકામાં ફરીને તપાસ કરવા દેવામાં આવી.

એક કમનસીબ બનાવ

આ બેઠક પહેલાં થોડા વખત અગાઉ મધ્ય પ્રાંતોની કોન્ગ્રેસ સરકારના વડાપ્રધાન દા. ખરે વિરુદ્ધ ગાંધીજીની મંજૂરીથી શિસ્તના પગલાં લેવાતાં તેમાં સરદાર વલ્લભભાઈ એ પ્રમુખપણે ‘કોન્ગ્રેસ હાઈ કમાન્ડ’ ને દોરવનાર તરીકે ભાગ લીધાનું માની કેટલાક યુવાન મહારાષ્ટ્રીયોને તેમના પર રોપ હતો. તેમાં સરદારના બાદરણ અધિવેશન વખતે ઝંડા ચોક્કસ બાપણ તથા ત્યારબાદ પ્રજામંડળ તરફથી આતેલા પ્રચાર ને તેને અંગે થયેલાં બાપણોના અહેવાલોને લીધે એ રોપમાં વધારો થયો. આવા સંજોગોમાં શ્રી. વલ્લભભાઈને વડોદરા રાજેશમાં બાપણ આપવા પ્રજામંડળ તરફથી આમંત્રણ આપી તે માટે તા. ૨૦મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ ઠરાવવામાં આવતાં તેમના આગમન વખતે કાળા વાવટા દેખાડવા, નથા સભા વખતે વિરોધ બતાવવાનું કેટલાક યુવાનોએ ઠરાવ્યું. પરંતુ હમેશાં બને છે તેમ બંધારણીય વિરોધને બદલે કેટલાક વધારે ગરમ મગજેએ સમાજ તોડી નાખવાનો વિચાર કર્યો. પરિણામે સભાસ્થાને સભા બરવી અશક્ય થઈ પડી ને હમરો માણસોને નિરાશ થઈ પાછા જવું પડ્યું. સભામંડપ તોડી રાષ્ટ્રીય વાવટાને જલાવી દઈ કેટલાક વિરોધીઓએ હા ઓળંગી અને કેટલુંક વધારે પડતું તુકસાન કર્યું.

બીજો દિવસે સાંજે ૫ વાગે પોલીસ બંદોબસ્ત સાથે અલકા-પુરીમાં સભા થઈ. તેમાં જતા આવતા માણસોને વલ્લભભાઈના યુવાન વિરોધીઓએ હેરાન કર્યા. એક મરાઠા વિદ્યાર્થીને ઠાઈ સંજોગોમાં ઈજા થતાં તે યુજરી ગયો. તેનું શબ સરખસ રૂપે તા. ૨૨

મીએ કાઢવામાં આવતાં વડોદરા શહેરમાં ખૂબ તંગ વાતાવરણ બિંધું થયું અને સરકારી હુકમનું અતિક્રમણ થઈ સરવસ શહેરમાં ચાર દરવાજા અંદર લહેરીપુરાથી માંડવી તરફ જતાં કાંઈક રથને રાખતી પાસળી ઉપર કાંઈએ કાંઈક નાંખ્યાની શંકા પડવાથી અથવા એવી ગેરસમજૂત કરી લેવાથી રાજ સાથેના માનવસમુદાય ખળબળ્યો. કેટલાક ગરમ મગજના બિનજવાજદાર માણસોએ કેટલેક રથને છટિ-પથરા ફેંટી તોડાન કર્યું. તેમ કરતાં લોકોને ઈર્ષા તથા મિલકતને નુકસાન થયાં. થોડા દિવસ માટે વડોદરા શહેરના દક્ષિણી-ગુજરાતી બંધુનાં મન બિચાં રહ્યાં, જે મન કુઝા લાંબા વખત સુધી આશ્વ નહીં તે માટે બંને સમાજોના આગેવાનોને ધન્યવાદ ધટે છે. આ બનાવ સંબંધી વિશેષ જિહાપોહ કરવાની કશી જરૂર નથી એમ લેખક માને છે.

પ્રકીર્ણ

૧૯૩૬-૩૭માં હરણીમામ નજીક વિમાની સ્ટેશન તૈયાર થયું. તે સિવિલ એવિએશન ખાતાને સોંપાઈ તેના વરિષ્ઠ ઉપરી ઓફિસર એન્ડનીયરને ખેંચાવવામાં આવ્યા. એ એરોપ્લેન નવા પુવરાજ ફતેહસિંહ રાજેના હસ્તે ૧૯૩૬માં ખુલ્લું મુકાયું. ૧૯૩૭-૩૮માં માધ્યમિક શિક્ષકોને તાલીમ આપતી સેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજ કાયમ કરવામાં આવી જેએલર ઓવ ટીચિંગ (B. T.)ની ડીગ્રી માટે મુખર્દી યુનિવર્સિટી સાથે જોડાઈ. 'સ્ટેટ ઇકોનોમિક બોર્ડ'ની સ્થાપના થઈ ડિરેક્ટર ઇકોનોમિક બોર્ડ પણ સ્થપાયાં, અને ઇડરટીઝ બોર્ડની પ્રવૃત્તિઓ પણ ચાલુ રહી. તે સિવાય સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં 'ટેકનોલોજી એનેક્સ' બંધાઈ રહ્યા પછી તેના એક ભાગ બેતીવાડી અને વેપારકોગ ખાતાને શોધબોજ માટે

આગણે વરસે સોંપાયો હતો. ક્ષયરોગ નિવારક હિન્દી સામ્રાજ્ય કુંડમાં સયાજીરાવે ૧૯૩૭-૩૮ માં બે લાખ રૂપિયા આપ્યા જેમાંથી મોટા ભાગ કુંડના જંધારણની શરત પ્રમાણે ક્ષયરોગ-નિવારણના કામે ઇરિપતાળ વગેરે માટે વાપરવા પાછો મળ્યો તથા શ્રીમંત પ્રજાજનો પાસેથી તેમાં ઉમેરો કરી લેવામાં આવ્યો.

સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારીની દીવાનગીરીના વખતમાં આંતરિક કારભાર સંબંધે મહારાજની હકીકત ઉપર આવી ગઈ છે. તે ઉપરથી તેમની જાહેાષી, બુદ્ધિમત્તા, રાજદારી કુનેહ તથા સૌને સંતોષવાનો પ્રયાસ કરવાની નીતિનો વાચકને ખ્યાલ આવશે.

ઉદ્ભવા દીવાન સર વી. ટી. કૃષ્ણભાગ્યારી

પ્રકરણ ૧૯ મું

રાજકારણ

વડોદરા રાજ્યના લશ્કર સંબંધે ૧૯૧૧-૧૨ ના 'ખરાડા એડમિનિસ્ટ્રેશન રિપોર્ટ' (પૃ. ૧૧)માં તે વખતના દીવાન શ્રી. બિહારીલાલ શુક્લે નોંધ કરી છે કે:—

વડોદરાનું લશ્કર

“ Our State Army is chiefly maintained and equipped for the preservation of internal order in the State and not for conflict with foreign enemies. It must not however be lost sight of that there have been occasions when active operations in suppression of disorder have been necessary, and that such occasions may recur. As far as cavalry is concerned it is maintained to supply the necessary escorts for His Highness the Maharaja, the members of the reigning family and for distinguished guests. Its other duties were chiefly ceremonial, but a systematic method of teaching has been introduced and our cavalry not only are efficient in all ceremonial matters, but

are well qualified to carry out duties in the field, and if armed with modern arms of precision would be a most useful force. Even as it is, they would be most useful for escort duties, for patrolling purposes and reconaissance. Their interest is kept up in field work not only by their training but by field manœuvres during the cold weather."

ભાવાર્થ:—“ આપણા રાજ્યનું લશ્કર શત્રુઓ સાથે લડવા માટે નહીં પણ મુખ્યત્વે રાજ્યની અંદર સુસેઠ્ઠાંતિ જાળવવા માટે જરૂરનાં સાધનોથી સજ્જ રાખી નભાવવામાં આવે છે, પરંતુ એ વાત આપણા ધ્યાન બહાર જવી ન જોઈએ કે ગેરવ્યવસ્થાને દાખી દેવા માટે લશ્કરનો સક્રિય ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડે એવા પ્રસંગ આવ્યા છે અને ફરીથી પણ એવા પ્રસંગ આવે. ઘોડેસ્વાર લશ્કર સંબંધે કહીએ તો તે મહારાજ તથા રાજપ્રજાનાં તેમજ સન્માનનીય ગેમાનો માટે જરૂરના ‘એસ્કોર્ટ’ (સ્વારી સાથે આવતા સ્વાર) પૂરા પાડવા માટે નભાવવામાં આવે છે. તેની ખીજ ફરજો મુખ્યત્વે રાજવંશી સમારંભોને અંગે હોય છે, પરંતુ પદ્મતસર લશ્કરી તાલીમ તથા શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે અને તેથી સર્વ સરકારી સમારંભો પૂરવું જ ઘોડેસ્વાર લશ્કર કાર્યક્ષમ છે એમ નથી પણ લડાઈમાં પોતાની ફરજો જાળવવા માટે સારી રીતે લાયક છે, અને જે અર્વાચીન ચોક્કસ નેમના હથિયારોથી તેમને સુસજ્જ કરવામાં આવે તો તે એક ખૂબ ઉપયોગી લશ્કર બને. જેવું છે તેવું પણ આ લશ્કર ‘એસ્કોર્ટ’ ની તથા પહેરાની તથા બાતમીતપાસ માટે ફેરણીની ફરજો જાળવવા માટે ઘણું ઉપયોગી બને એમ છે.

યુદ્ધ કામગીરીમાં તેમનો રસ તેમની તાલીમથી તથા શિયાળામાં થતી લશ્કરી વ્યૂહની હિલચાલોથી ટકાવી રાખવામાં આવે છે. -

પીલવાઈના દંગા વખતે વડોદરા રાજ્યના લશ્કર પાસે અર્વાચીન યુદ્ધશસ્ત્રોના અભાવને લીધે કેટલીક મુશ્કેલીઓ આવી હતી તે સુપ્રસિદ્ધ છે અને ૧૯૨૧ થી ૧૯૨૩ સુધી મહેસાણા પ્રાંતમાં મીરખાની બહારવટિયા ટોળાને ઠેકાણે પાડવામાં પોલીસ અસમર્થ બનતાં લશ્કરને મોકલવામાં આવ્યા છતાં બહારવટિયાની વધારે દૂર જઈ ચકતી ગોળી છોડવાની શક્તિવાળી બંદૂકો વગેરે શસ્ત્રોને લીધે એક વખત લશ્કર તથા બહારવટિયા વચ્ચે સામસામા ગોળીબારનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે લશ્કરને બહારવટિયાને જરૂર કરવામાં નિષ્ફળતા મળી પાછા ફરવું પડ્યું અને બહારવટિયા નાસી શક્યા એ આપણી સ્મૃતિ બહાર નથી, જે કે પાછળથી બ્રિટિશ તથા વડોદરા રાજ્યની પોલીસ તથા રાજ્યના લશ્કરના સહકારથી ફરી સામનો થતાં બહારવટિયા ટોળીના બે આગેવાન માર્યા ગયા હતા.

ઈમ્પીરિયલ સર્વિસ ટ્રુસ

સને ૧૮૮૫ માં રશિયા હિન્દુસ્તાન ઉપર સ્વારી કરશે એવો ડર બ્રિટિશ સત્તાવાળાને લાગતાં હિન્દી લશ્કરની મદદમાં દેશી રાજ્યો સ્વેચ્છાથી 'ઈમ્પીરિયલ સર્વિસ ટ્રુસ' (શાહી સેવા ફોન્ડ) બ્રિટિશ સલાહકાર તથા તાલીમ આપનાર શિક્ષકના સહકારથી ઊભા કરે એવી યોજના બહાર પાડવામાં આવી. કેટલાંક રાજ્યોએ તે પ્રભાણે કબૂલત પણ આપી. આ યોજના માર્ચ ૧૯૦૫ ઉપર ફરજિયાત ન હતી પણ મરજિયાત હતી. આ યોજના મુજબ દેશી રાજ્યના લશ્કર પૈકી કેટલાક ભાગને તાલીમ તથા શસ્ત્રસજ્જતાની બાબતોમાં હિન્દી લશ્કરની બરોબરીનું બનાવી પ્રસંગ આવે વડી સરકારની

મદદમાં મોકલવાનો હિદ્દેશ રખાયો હતો. આ માગને તૈયાર કરનારની સેવા અંશુક મુદત માટે દેશી રાજ્યને બ્રિટિશ સરકાર આપે; તેનો ખર્ચ જે તે રાજ્યે આપવાનો છતાં તે રાજ્યનો નોકર ન ગણાય એવી ગોઠવણ હતી. આ લશ્કર સુસજ્જ તથા તૈયાર કરવાનો ખર્ચ જે તે રાજ્ય પર પડવાનો છતાં સામ્રાજ્યના સંરક્ષણમાં તેને મોકલવામાં આવે તો તે સ્વારીનો ખર્ચ પણ જે તે મદદ કરનાર રાજ્યે ભોગવવાનો હતો. બાકીનું દેશી રાજ્યનું લશ્કર જૂનાં શત્રો તથા યુદ્ધસામગ્રીવાળાં રહેવાનાં હોઈ તેમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાનો ન હતો. અને તેનો ઉપયોગ રાજ્યની જરૂરિયાત પૂરતો જ રહેવાનો હતો.

બ્રાઉન્સલોની રાંક

આ યોજના સંબંધે ફ્રીડ્રીક માર્ચલ બ્રાઉન્સલોએ 'Strategic Notes' માં, રશીયા સામે મદદ કરવા દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓએ જે ઉત્સાહ બતાવ્યો તેની ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનના લશ્કર તથા અમીર-હિમરાવો તથા સરદારોનો લશ્કરી ઉત્સાહ વધારવામાં અને રાજવીઓને લશ્કરમાં ઉમેરો કરવા દેવામાં બ્રિટિશ રાજ્યને જોખમ છે અને કાંઈ પણ સેવક ગમે એટલો રાજ્યનિષ્ઠ હોય તોપણ તે સેવક મટીને માલિક થવા નારાજ હોતો નથી.

લોર્ડ કર્ઝનની માગણી

૧૯૦૪ માં લોર્ડ કર્ઝને દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓને બ્રિટિશ સંત્રાના ભાગીદાર ગણી માગણી કરી કે તેઓ આ યોજના સર્વત્ર દાખલ કરે, અને જો તેમનો અત જુદો પડતો હોય તો કારણસર જોખમો નકાર આપે, બીજા રાજ્યો માફક સયાશ્રવાને આ મત લખતો પત્ર મળ્યો હતો તથા ચોતાના મંત્રીઓ તથા સાર્વભૌમ

સત્તાના પ્રતિનિધિની સલાહ લઈ જવાનું આપવા વાઈસરોયે સૂચવ્યું હતું. જધાના જવાનું આવ્યા પછી કઝન આ પ્રશ્નની વિચારણા, માટે રાજ્યોની પરિષદ બોલાવવા માગતા હતા.

સયાશરાવનો નકાર

સયાશરાવે આ પ્રશ્ન સંબંધે પોતાના મંત્રીઓ સાથે મસક્ત કરી તેમની સલાહને અનુસરીને વડોદરા રાજ્યને રૂ. ૬૯૫૦ છે તે સંબંધે એક લાંબુ 'મેમોરેન્ડમ' (નોંધ) તૈયાર કરાવ્યું. તે તે હોડ કઝનને એક અંગત પત્ર સાથે મોકલ્યું. એ પત્રમાં તેમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે એક વ્યક્તિ તરીકે લશ્કરી સહકારે કેવું સ્વરૂપ લેવું એ બાબત તેઓ બેદરકાર રહેત પશુ એક રાજ્યકર્તા તરીકે રાજ્યનાં હિત સાચવવાની જવાબદારી સમજીને તેમણે આ પ્રશ્નનો સર્વ બાળૂએ વિચાર 'Maharaja in Council' (મંત્રી-મંડળની સલાહ લેતા મહારાજ) તરીકે કયો અને જો જવાબ આ યોજના વિરુદ્ધ હોય તો તે મદદ કરવાની નામરજીને લીધે નહીં પણ, યોજના શાવતી આવે એવી નથી એવી ખરેખર ખાતરી થવાને લીધે છે.

વાઈસરોયે પોતાના પત્રની શરૂઆતમાં જણાવ્યું હતું કે આખા હિન્દને રક્ષણ મળતું છતાં રક્ષણનો બોલો - શક્તિ બ્રિટિશ હિન્દ શા માટે હોયકે. તેના જવાબમાં સયાશરાવે જણાવ્યું કે તમે અમને જે રક્ષણ આપો છે, તેની બારે કિંમત અમે આપી છે. દેશી રાજ્યોએ પોતાનો આંતરરાષ્ટ્રીય દરજ્જો તથા સર્વ-સત્તાધીશના ખૂબ મહત્વના હક્ક સાર્વભૌમ સરકારને ચરણે સોંપ્યા છે, આંતરિક વહીવટ તથા પ્રજા સાથેના અપ્રતિબદ્ધ વ્યવહાર સંબંધે કેટલીક મર્યાદાઓ તથા નિયંત્રણો સ્વીકાર્યા છે તથા, તાબેદારીનું અને સંકુચિત જીવન જીવવાનું સ્વીકાર્યું છે. ન્યારે

બ્રિટિશ સરકારની દરિયાપારની વસાહતોનું રક્ષણ બ્રિટિશ સરકાર કરે છે તે તેના બદલામાં સંરક્ષણના ખર્ચમાં તેમણે ફાળો આપવો એ તેમની નૈતિક ફરજ છે એમ કહેવામાં આવતું નથી ત્યારે દેશીરાજ્યો નૈતિક રીતે સંરક્ષણમાં ફાળો આપવા બંધાયા છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. આ સિવાય દેશીરાજ્યોએ ' સહાયકારી ફોર્સ ' (Subsidiary Force) માટે નાણાં અથવા મુલકના રૂપમાં સંરક્ષણમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે ને આ ફોર્સ હવે બ્રિટિશ લશ્કરમાં અંતર્ગત થયા છતાં તેમને તબાવવા માટે જમીન અગર નાણાં દેશીરાજ્યો તરફથી અપાયેલાં હોવાથી સાહી બચાવમાં તેમણે કાયમનો ફાળો આપેલો જ છે. વડોદરા રાજ્યે ૧૮૧૮ના છેલ્લા મરાઠાવિગ્રહ પહેલાં પણ તે વખતની આંકણી પ્રમાણે ૨૪ લાખ ઉત્પન્નનો મુલક બ્રિટિશ સરકારને આપ્યો છે જેનું ઉત્પન્ન આજે નિદાન બમણું તો થયું છે. વડોદરા રાજ્યને મૈત્રીના કરાર મુજબ રક્ષણ આપવા બદલ આ પૂરો બદલો હતો. ' પ્રિન્સિપલિયલ સર્વિસ ટ્રુપ્સ ' ની યોજનામાં લશ્કરના અમુક ભાગને સંપૂર્ણ બનાવી, બાકીના લશ્કરને સશસ્ત્રજતા તથા મુદ્દસામગ્રીની બાબતમાં પછાત રાખવાનું ધોરણ હતું, તેને લીધે લશ્કરના બે ભાગમાં અસમાનતા ઉત્પન્ન થઈ અસંતોષ પેદા થઈ એક ભાગ હુમ્મ ને બીજો ભાગ કનિષ્ઠ એવી ધખ્યા ઉત્પન્ન કરે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થતી હતી. વળી અંગ્રેજ તાલીમ આપનાર તથા સજ્જાહકાર રાજ્યનો નોકર નહીં હોવાથી બ્રિટિશ દરમ્યાનગીરી, અયકામણ, અસંતોષ, સાર્વ-ભૌમ સરકારની ખપગી અને છેવટે દેશીરાજ્યે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ ચરિષ્ટ સત્તાની મરજીને તાબે થવું એવી આમાં દૂષિત પરંપરા હતી.

અર્પાચીનતા માટે વિશ્વાસ જોઈએ

... સયાજીરાવને પોતાનું લશ્કર હથિયાર તથા આવડતમાં પછાત

રહે એ પસંદ ન હતું; ચાલુ પરિસ્થિતિ મુજબ આ લશ્કર પરેડ તથા શોભાના સમારંભો સિવાય, 'ચાહી નિયંત્રણોને લીધે લગભગ અઠાર્ધ કલાક હતું'. તેથી ફોજને અર્વાચીન બનાવવા માટે આ પ્રસંગે દલીલ કરવાની તક ઘણી સમાજસેવાને જણાવ્યું કે:—

“ જ્યારે હિન્દુસ્તાન સરકાર લશ્કરી સહકારની નીતિ દાખલ કરવા છાએ છે ત્યારે તેની ફતેહ માટે પહેલી શરત એ છે કે હાલ મુજબ અંશતઃ તથા મર્યાદિત નહીં પણ પૂર્ણ અને ઉત્સાહપૂર્વક વિશ્વાસે (સરકારની પ્રથમની) અણુવિશ્વાસની નીતિનું સ્થાન લેવું જોઈએ. આમ થશે તો રાજ્યના લશ્કરી સાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ થશે; અને રાજ્યના કેટલાક લશ્કરને ચાહી સેવા માટે તૈયાર કરી બાકીના લશ્કરને અસમર્થ રાખવાની નીતિ કરતાં (આખા) લશ્કરને સુસજ્જ બનાવવાની નીતિ વધારે સારી ગણાશે. ”

આ પ્રશ્નના નિકાલ માટે સમાજસેવા વૃક્ષિય તથા સેંડહસ્ટ લશ્કરી કોલેજોમાં હિન્દી અમલદારોને દાખલ કરવા સંબંધે કરેલી સૂચના લાંબે ગાળે હિન્દી સરકારે અમલમાં મૂકી છે એ સમાજસેવાની દીર્ઘદષ્ટિ સૂચવે છે. ”

બોલી વલના

વાઈસરોયે જર્મન જુદેરશાયના ઘટકો જેમ ચાહી લશ્કરની કુમકે લશ્કર મોકલે છે તેમ ‘ ઇમ્પીરિયલ સર્વિસ ટ્રસ્ટ ’ દેશીરાજ્યો આપે એવી સરખામણી કરી હતી. પરંતુ ‘ જુદેરશાય ’ના સમયે જે તે ઘટકની સરકારના સમાન દરજ્જાના પ્રતિનિધિ હતા અને જે લશ્કર ચાહી સંરક્ષણ માટે અપાતું તેની ફરજ તે સિવાય બીજી ન રહેતી; જ્યારે ઇમ્પીરિયલ સર્વિસ ટ્રસ્ટ ’ને જર્મન ફોજો માફક ચાહી સૈન્યનાં અંગ તરીકે ગણવામાં આવતાં નહતાં, અને સામ્રાજ્ય-

સંરક્ષણની જરૂરિયાત જિભી ન થાય તો શાંતિના કાળમાં જે તે સંસ્થાનના લશ્કરના ભાગ તરીકે આંતરિક સ્વસ્થતા વગેરે જાળવવાનું કામ કરવાનું હતું. પરંતુ તેમના હિપરી અમલદાર પર જે તે રાજ્યનો તાબો નહીં હોવાથી આંતરિક સેવાના પ્રસંગે રાજ્યના હુકમનો અમલ તે કરે કે ન કરે એવી અનિશ્ચિત સ્થિતિ હતી. વળી જર્મન રાજ્યોનો શાહી વહીવટમાં અવાજ હતો જ્યારે કર્મનાના વખતમાં દેશીરાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓને શાહી મસલતોમાંથી બાકાત રાખવામાં આવતા હતા. તેથી સયાજીરાવે દલીલો સાથે મામણી કરી કે જો આ નવી ફરજ દેશીરાજ્યો પર નાખવામાં આવે તો 'સામ્રાજ્યની મસલત પરિપક્વ'માં તેમને અસરકારક અવાજ રજૂ કરવાનો હક્ક આપવો એ જરૂરનું છે. લશ્કરી સહકાર માટે સંધ્ય તંત્રને અંગે આ વસ્તુ યથાપ્રાપ્ત છે; હાથ તો એકજ પક્ષ (હિન્દી સરકાર) દેશીરાજ્યો તથા સાર્વભૌમ સત્તા વચ્ચે તકરાર ઊઠતાં ન્યાય આપે છે, તે પ્રથા પણ આ નવી કલ્પના પ્રમાણે બંધ પાડવામાં આવે એવી હિન્દી હિન્દ તથા હિન્દુસ્તાન સરકાર વચ્ચે નવી વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવી જોઈશે. તેમણે જણાવ્યું કે:—

મંત્રણામાં સ્થાન જોઈએ

Let the States be given a voice in imperial matters and questions between States and the Supreme Government, and a responsible autonomy in their internal administration; let them have a share not only in the burdens of the Empire but in its privileges and advantages; they may then be induced

to accept a reasonable share of the military expenses either in men or money. ”

ભાવાર્થ—“ શાહી બાગતો તથા દેશી રાજ્યો અને વડી સરકાર વચ્ચેના પ્રસ્નોમાં દેશી રાજ્યોને અવાજ આપો તથા તેમના આંતરિક કારભારમાં જવાબદાર સ્વાયત્તતા આપો; સામ્રાજ્યના યોગ્યમાં જ નહીં પણ તેના હક્ક અને હાથકાળોમાં તેમને ભાગ આપો; આમ થશે તો તેઓ લશ્કરી માણસો અથવા નાણાંની બાગતમાં લશ્કરી ખર્ચમાં વાજબી ફાળો આપવાની જવાબદારી સ્વીકારવા તૈયાર થશે. ”

હીઘંદિયે

આમ સયાજીરાવે છેક ૧૬૦૪ માં દેશીરાજ્યો તથા બ્રિટિશ હિન્દના સંઘ (confederation) ની કલ્પના કરીને જણાવી દેશીરાજ્યો માટે અખિલ ભારતીય બાગતોમાં અસરકારક અવાજની માગણી કરી હતી. આ માગણી તે વખતે સ્વીકારાઈ ન હતી, પણ મહામુઘ્લ હરમાન રાજવીઓની પરિપક્વ બોલાવવાની પ્રથા શરૂ થઈ તે મોટેમુ-એમસહઈ સુધારાનો અમલ થતાં નરેન્દ્રમંડળમાં પરિણમી, અને ૧૬૩૫ ના હિન્દી બંધારણના કાયદામાં સમવાયતંત્રની યોજના થઈ દેશી રાજ્યોને પણ તેમાં માનઅર્પુ સ્થાન આપવાના હરાવો સમાવિષ્ટ થયા. આ હિપરથી આપણે સયાજીરાવનો બાવિમાં દ્રષ્ટિપાત ઠેકઠેકો યોગ્ય હતો તે બોઈ શકીએ છીએ.

નવી યોજના

. લોકો કર્ઝનની યોજનામાં સયાજીરાવ ન જોડાયા ને તેમના લશ્કરને અર્વાચીન મુઘ્લસરંજમ તથા શસ્ત્રોથી લાંબા વખત સુધી વંચિત રહેવું પડ્યું. સયાજીરાવે બ્રિટિશ કેમ્પરેખ નીચે લશ્કરને

બ્રિટિશ શરતોએ મુસજમ કરવા કરતાં તેને પોતાના પૂર્ણ તાબામાં જૂનાં હથિયારોથી સજમ રહેવા દેવું વધારે પસંદ કર્યું. મહાયુદ્ધમાં 'ઈમ્પીરિયલ સર્વિસ ટ્રુપ્સ'ની યોજના કસોટીમાં નિષ્ફળ નીવડતાં 'Indian State Forces' (ઈન્ડિયન સ્ટેટ ફોર્સીસ)ની યોજના શરૂ કરવામાં આવી તે 'ઈમ્પીરિયલ સર્વિસ ટ્રુપ્સ'ની યોજના બંધ પડી. નવી યોજના મુજબ દેશી રાજ્યોના લશ્કર (Indian State Forces) માં ત્રણ પ્રકારની ફોર્સ રહે તે નીચે પ્રમાણે:—

(' A ' વર્ગ) આ વર્ગનું લશ્કર ચાકુ હિન્દી લશ્કર (Indian Army) ની પદ્ધતિનું સંઘટના તથા મહેકમની બાબતમાં રહે અને કેટલાક અપવાદ સિવાય 'ચાકુ હિન્દી લશ્કર' (Regular Indian Army) ને જે પ્રકારના શસ્ત્ર આપવામાં આવે છે તેવાં શસ્ત્ર આપવામાં આવે; (' B ' વર્ગ)— આ વર્ગના લશ્કરને તાલીમ તથા શિસ્ત લગભગ ' એ ' વર્ગ જેવી જ મળે, પણ તેણે ' એ ' વર્ગના લશ્કર પછી કામગીરીપર આવવાનું હોવાથી તેના કાયમ વિભાગને ' એ ' વર્ગને મળતો શસ્ત્ર સરંજામ મળે અને હંગામી વિભાગને હિન્દી રીઝર્વ લશ્કરને આપવામાં આવતાં હથિયારો મળે; ત્રીજા પ્રકારની ફોર્સ ' C ' વર્ગની હોઈ તે રાજ્યની અંદર સુમેહશાંતિ જાળવવામાં મદદરૂપ રહેવા પૂરતી તાલીમ તથા શિસ્ત તથા હથિયારવાળી રહે. દરેક રાજ્ય ઉપલા દરેક વર્ગની ફોર્સ કેટલી રાખવા માગે છે તે સાર્વભૌમ સરકાર તરફથી દરેક રાજ્યને પૂછવામાં આવ્યું હતું, ને ધણાં રાજ્યોએ આ યોજનામાં જોડાવું યોગ્ય ગણ્યું. દેશી રાજ્યોના લશ્કરને લશ્કરી તાલીમ તથા સલાહ આપવા બ્રિટિશ લશ્કરી અમલદાર હિંદીના આપવાની તથા દેશી રાજ્યોના લશ્કરી અમલદારોને બ્રિટિશ લશ્કરી શાળાઓ તથા કોલેજોમાં દાખલ કરી શીખવવાની ગોઠવણ આ યોજનામાં હતી. સયાજીરાવ સાર્વભૌમ

સત્તાની દરમ્યાનગીરીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ચંચુપ્રવેશ ન થાય તે માટે સાધન રહેતા હોવાથી 'હિંદીના અપાયેલા બ્રિટિશ સલાહકાર' ને લાવવામાં જોખમ જોતા હતા. કારણ ગોરા સલાહકારો જો રાજ્યની ચિસ્ત તથા આગ્રામાં પૂરેપૂરા ન રહે તે કોંડોડી રિયલિટી બની થવાનો સંભવ રહેતો.

વડોદરા નવી યોજના સ્વીકારે છે

પરંતુ વડોદરા રાજ્યના લશ્કરને જૂનવાણી શસ્ત્રસજ્જતામાંથી ફેટાકે અંશે આવડતન કાર્યક્ષમતા તથા યુદ્ધોપયોગિતા તથા યુદ્ધ-સજ્જતાની કક્ષાએ આણુવું હોય તો 'બ્રિટિશ લશ્કરી સલાહકાર'ની સેવા હિંદીની મેળવી આ યોજનાનો લાભ લીધા સિવાય ખીજો માર્ગ નહોં હોવાથી છેવટે સગાજીરાવે પોતાના હોવાન સર વી. ડી. કૃષ્ણામાચારીની આમહમરી સલાહ સ્વીકારી આ યોજનાને હીરક મહોત્સવની આસપાસના કાળમાં સંગતિ આપી તથા ૧૯૩૭-૩૮ ના રિપોર્ટ પ્રમાણે વડોદરા રાજ્યના લશ્કરની પુનર્ઘટના આ યોજનાના ધોરણે કરવા જનરલ ગિસેરપીને પ્રથમ લશ્કરી સલાહકાર તરીકે આણુવામાં આવ્યા ને રાજ્યનક જનરલ તથા સેનાપતિ નિવૃત્ત થતાં તેમને જનરલ તથા સેનાપતિ નીમી રાજ્યના આકાંક્ષિત સેવક બનાવ્યા. તેમણે વડોદરા રાજ્યના લશ્કરના ફેટલાકે ભાગને 'ઇન્ડિયન સ્ટેટ ફોર્સીસ'ની યોજના મુજબ તૈયાર કરી હિન્દી લશ્કરના જેવા હથિયારો અપાવ્યાં, તથા લશ્કરને યાંત્રિક (mechanised) બનાવવા તથા મશીનગન વગેરેથી સુસજ્જ કરવા પગલાં લીધાં.

પોણાચાર લાખનો ફાળો

'કન્ટિન્યુઅન્ટ' લશ્કરના બદલામાં દર સાલ પોણાચાર લાખ

રૂપિયા બ્રિટિશ સરકારને વડોદરાએ આપવાનો જે કરાર સર દી. માધવરાવના વહીવટમાં બ્રિટિશ સરકારે કરાવી લીધો તે કેટલો ન્યાયથી વેગળો હતો તે આપણે પ્રકરણ ૪ થામાં જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રશ્ન શ્રી. કૃષ્ણાભાચારિયરની દીવાનગીરીમાં ફરીથી ઉપાડવામાં આવ્યો અને આ અન્યાય સયાશ્રાવને સાલતો હોવાથી તે દૂર કરાવવા પત્રવ્યવહાર થયો, ને યોજાયાર લાખ રૂપિયા લેવાનું બંધ કરવા જણાવ્યું. પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે ખંડિયા રાજ્યો તથા તાલુકામાં સુલેહશાંતિ તથા બંદોબસ્ત જાળવવાના કામે થતા ખર્ચ સાથે આ કન્ટિન્જન્ટ ફોજના બદલામાં આપવી પડતી રકમનું લગ્ન કરી લીધેલું હોવાથી, વડોદરા રાજ્યે નાનાં ખંડિયાં રાજ્યો તથા તાલુકા સાથે સીધો સંબંધ પરત સોંપાવા માટે જે વાજબી યોજના રજૂ કરી તે કોઈ પણ સ્વરૂપમાં અમલમાં મુકાતાં આ 'કન્ટિન્જન્ટ' ફોજના બદલામાં આપવી પડતી રૂ. ૩૭૫૦૦૦ જેટલી રકમ આપવાની પ્રથા બંધ પડવાની આરા રખાઈ હતી અને ૧૯૪૩ ના મધ્યમાં સાર્વજનિક સરકારે આશરે ૨૫૦ નાનાં સંરંધાનો તથા તાલુકા વડોદરા રાજ્ય સાથે જોડી તેમને વડોદરા રાજ્યમાં અંશતઃ મેળવી દેવાની યોજના અમલમાં મૂકવાથી આ રકમ આપવાનું બંધ પડવાનું ૧૯૪૩-૪૪ ના બજેટ ઉપરથી જણાય છે.

નાનાં ખંડિયાં રાજ્યોનો પ્રશ્ન

ખંડિયાં નાનાં રાજ્યો તથા તાલુકા સાથે વડોદરા રાજ્યનો સીધો સંબંધ જોડવાની યોજનાની તરફેણમાં ૧૯૩૬ સાં ના. વાર્ષિકરોયને વિનંતિ કરતાં સયાશ્રાવે તેમના રાજ્યારોહણના હીરક મહોત્સવ દરમ્યાન લોર્ડ વિલિંગ્ડને આપેલા ભવ્ય ખાણા (Banquet) વખતે કરેલા બાપણમાં જણાવ્યું કે:—

“ અત્યાર સુધી, સામાન્ય રીતે હું હિન્દુસ્તાનને લગતું બોલ્યો છું. હવે મારા રાજ્યને લગતો સવાલ—કે જે રાજ્યને ખંડેશી બરનાર નાનાં રાજ્યો અને જાગીરો વચ્ચેના સંબંધનો છે, તેને હિંદેશી હું નિવેદન કરવા માત્રું છું. સો વર્ષ પહેલાં બ્રિટિશ રાજ્યે, મારા પૂર્વજો અને ખંડિયાં રાજ્યો વચ્ચે મધ્યસ્થ થવાનું પસંદ કરેલું. તે સમય પછીથી પરિસ્થિતિમાં ઘણો મોટો ફેરફાર થઈ ગયો છે, અને પહેલાંના જમાનાની પદ્ધતિ નવીન રીતે અંકિત થાય એવી આવશ્યકતા ખડી થઈ છે. ઉપયુક્ત સંબંધની પુનઃકંટનાની એક યોજનાની મેં દરખાસ્ત રજૂ કરી છે. આ યોજના તૈયાર કરવામાં મેં બે ખાસ મુદ્દા લક્ષમાં રાખ્યા છે. પહેલો મુદ્દો એ છે, આ રાજ્યો અને જાગીરોની સત્તા અને વિશેષાધિકાર કોઈ પણ રીતે ઓછાં ન થાય, એટલું જ નહિ પણ વધારામાં તેમની દ્રવ્યસાધન વિષયક સ્થિતિ સદ્દર થાય એટલા માટે, તેઓ બરે છે તે ખંડેશી જે ન્યાયપૂર્વક ધોરણ પર નિશ્ચિત ગ્રેડેલી નથી, અને જેનો બોજો અસમાન છે તે કાઢી નાંખવી. બીજો મુદ્દો એ છે કે હિન્દુસ્તાનના આ તંત્રકના પ્રદેશમાં સુવ્યવસ્થિત રાજતંત્રના ફાયદા અને આર્થિક વિકાસની અભિવૃદ્ધિ થવી જોઈએ. હું એવી આશા પ્રદર્શિત કરવાની હિંમત કરું છું કે આ યોજના માન્ય રાખવામાં આવશે અને તરત જ નવી કાર્યપદ્ધતિની રચના સ્થાપિત થશે. ”

વાઈસરોયના આશીર્વાદ

લોર્ડ વિલિંગડને આ યોજના તરફ પોતાની પસંદગી દર્શાવતાં જણાવ્યું છે:—

“ હું અંતરથી વિશ્વાસ રાખું છું કે ખંડિયાં સંસ્થાનો અને

તાલુકાઓ શ્રીમંત સરકારની ચોજનાનો પૂર્ણ તથા કાળજીપૂર્વક વિચાર કરશે, કારણ તેમ કરવામાં જ તેમનું હિત ચોક્કસ છે. "

પ્રશ્નનો પૂર્વેતિહાસ

વડોદરા રાજ્યને લગભગ ૨૭૫ ચુજરાત કાઠિયાવાડના રાજ્યો તથા તાલુકા ખંડણી આપે છે તે પૈકી ૧૯૩ રાજ્યો તથા તાલુકા એવા છે કે જેમની સત્તા મર્યાદિત છે અથવા બિનહકૂમતી છે. જેમને પૂર્ણ આંતરિક સ્વોધીશતા છે તેમને આ ચોજના લાગુ પડતી નથી પરંતુ જે નાનાં રાજ્યો તથા તાલુકા વડોદરા રાજ્યને ખંડણી ભરે છે, પણ મર્યાદિત હકૂમતવાળાં અથવા હકૂમત વગરનાં છે તેમને લાગુ પડે છે. ખંડિયાં રાજ્યો તથા તાલુકા વડોદરાને પ્રથમ સીધી ખંડણી 'મુલકગીરી' થતાં ૬૨ વરસે આપતાં, અને મુલકગીરી વગર આપવામાં કમીપણું સમજતાં. પરંતુ 'મુલકગીરી'ની સાક્ષોક્તિ સ્વામીઓને લીધે ચુજરાત-કાઠિયાવાડની સુલેહશાંતિ બગડતી અને પ્રજા હેરાન થતી. તેથી બ્રિટિશ સરકારે ખંડણી આપતાં રાજ્યો તથા તાલુકા પર ગાયકવાડ સરકારની સાર્વભૌમતા અથવા સર્વોપરીતા સિદ્ધાંત તરીકે કાયમ રાખી ખંડણી પોતે ખારોખાર ઉધરાવી આપવાનું માથે રાખ્યું અને મુલકગીરી બંધ પડાવી. તે સંબંધે કરાર મહારાજ આશુદેરાવ ગાયકવાડના વખતમાં કરવાની શરૂઆત થઈ સયાશ્રવાવ ૨ જાની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં ૧૮૧૯માં ઉપટના કરારો થયા. તેમાં જણાવ્યું હતું કે:—

" મુલકમાં આળાદી, શાંતિ તથા સલામતીની વૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી તથા કાઠિયાવાડ તથા મહીકાંઠા પ્રદેશમાંની ખંડણી ગાયકવાડ સરકારને ત્રાસ સિવાય સહેલાઈથી મળે એવા હેતુથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે, તે સરકારે ઉપર જણાવેલા બંને પ્રાંતમાંના જમીન-

દારોના મુલકમાં ખંડણી વસૂલ કરવા માટે પોતાની ફોજ કંપનીની સંમતિ સિવાય મોકલવી નહીં; તેજ પ્રમાણે તે જમીનદારો તરફ પોતાની ખંડણીની માગણી કંપનીની મારફત સિવાય કરવી નહીં. આના બદલામાં કંપની સરકાર કબૂલત આપે છે કે ગાયકવાડ સરકારની સર્વ ખંડણી તેમને ધેરબેઠાં કંપની સરકાર કાઢી પણ ખર્ચ લીધા સિવાય વસૂલ કરી આવશે. જે કદાચ કાઢી જમીનદાર કે તાલુકદારના ગેરવત્તનને લીધે તેની તરફથી મળવાની ખંડણી વસૂલ કરવામાં વિશેષ ખર્ચ કરવો પડશે તો તે ખર્ચ કસ્ટરદાર પાસેથી વસૂલ કરવામાં આવશે. ”

આ કરારનો અમલ કરવાનું કામ રેસિડન્ટને સોંપતાં મિ. માઉન્ટ રુટઅર્ટ એલફીન્સ્ટને જણાવ્યું કે:—

“ ખંડણીની રકમ વસૂલ નહીં આવવાથી કોઈ પ્રાંતમાં સૈન્ય મોકલવું પડે તો તે લશ્કર બનતાં સુધી ગાયકવાડ સરકારનું નહીં મોકલતાં બ્રિટિશ લશ્કર મોકલવું. ખંડણી ભરનારા સાથે સર્વ બ્યવહારમાં ગાયકવાડ સરકારના તેમના પરના વરિષ્ઠ સત્તા તરીકે અધિકાર અખાધિત હોવાની સ્મૃતિ કાયમ રાખવા માટે કાળજી રાખવી. જમીનદારોએ પોતાની ખંડણી બંને ત્યાંસુધી ગાયકવાડ સરકારની ત્રિજેરીમાં ભરવી. ”

રેવાકાંઠા પ્રાંતમાંનાં ખંડિયા રાજ્યો તથા તાલુકા સંબંધે આ મતલબનો કરાર ૧૮૨૫ માં કરવામાં આવ્યો. ગાયકવાડ સરકાર સાથે થયેલા કરારો મુજબ કંપની સરકારને મળેલા અધિકારનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા સંબંધે ૧૮૨૫ માં જે તપાસ કરવામાં આવી તે ઉપરથી એમ નક્કી થયું કે જેમને ઠાકોરો ખંડણી ભરે છે તેમને જ પોતાના સાર્વભૌમ માને છે, તે

સાર્વભૌમ તરીકે ગાયકવાડ સરકારને તકરારી વારસાઈ હક્કનો નિકાલ કરવો, જે તે હકરાતના વતની નહીં હોય એવા ગુનેગારને સજા કરવી, ધાડપાકુ વગેરેને પકડીને બંદોબસ્ત કરવો, સુલેહશાંતિનો ભંગ કરનાર ઠાકોરોને જેર કરવા, અને પોતાના અધિકારનો દુરુપયોગ કરનારના આંતરિક કારભારમાં દરમ્યાન થયું વગેરે અધિકાર છે.

સયાશ્રાવનો સંયમ

જો કે બધાં ખંડિયાં રાજ્યો તથા બિનહકૂમતી હકરાતો સંજોગે ગાયકવાડ સરકારને સાર્વભૌમતાના અધિકાર હતા તો પણ સૈદ્ધાંતિક ઉપરાંત ગાયકવાડ સરકાર વતી બ્રિટિશ સત્તાએ કરેલા વહીવટને લીધે આંતરિક વહીવટની લગભગ પૂર્ણ સત્તા ભોગવનારાં ખંડિયાં રાજ્યો તથા બ્રિટિશ સરકારનાં જ સીધાં માંડલિક હોય એવો વ્યવહાર થવાથી સયાશ્રાવે ફક્ત મર્યાદિત હકૂમતવાળાં તથા બિનહકૂમતી રાજ્યો તથા તાલુકાઓ સાથે સીધા સંબંધની માગણી કરી અને સો વરસ ઉપરાંતથી જે સાર્વભૌમતા ગાયકવાડ સરકાર વતી બ્રિટિશ સરકારે ચલાવી હતી તે સાર્વભૌમતા પરત સોંપવા વિનંતિ કરી. આપણે જોઈ ગયા તેમ આ માગણી ન્યાયી હોઈ તેને હોડ વિલ્ડીંગને આશીર્વાદ પણ આપ્યા હતા; ને-જો તે સ્વીકારાય તો રાજ્યને ૧૯૩૭ હકરાતો તથા તાલુકાઓ એટલે ૨૫૦૦ ચોરસ માઈલમાં રહેતી ચાર લાખ પ્રજા પર સાર્વભૌમતા પરત મળે; પરંતુ એ સાર્વભૌમતાનો અમલ એવી રીતે કરવાની યોજના છે કે જેથી એ રાજ્યો તથા તાલુકાના ઠાકોરો આજે જે સત્તા ભોગવે છે તે કાયમ રહે, બ્રિટિશ સરકારે તેમની સાથે કરેલા કરારોને અનુસરીને ગાયકવાડ સરકાર પોતાની સર્વોપરી સત્તા વાપરે, તથા તેમના વાજખી હક્કો પર આક્રમણ થયાનું લાગે તો માંડલિકો એજન્ટ દ્વારા ગવર્નર

જનરલ તથા ખુદ વાઈસરોયને અપીલ કરી શકે, ખંડણીની પૂર્ણ માફી મળે, એજન્સી વહીવટમાં જે બાબતો માટે બ્રિટિશ સરકાર ખર્ચ કરે છે તે બાબતોના વહીવટ માટે ૧૦૮૩થી વધારે નહીં એટલી રકમ સંસ્થાન કે તાલુકાના ઉત્પન્નમાંથી કાઢેરા આપે તથા વડોદરા રાજ્યની પ્રગતિને જે નોકરી, શિક્ષણ, વૈદ્યકીય સારવાર વિગેરે કાંઈ હક્ક મળે છે તે હક્ક તેમની પ્રગતિને વડોદરા રાજ્યમાં મળે, તેમના ઉપર ખુદ મહારાજાનો હકૂમત રહે ને કે.ઈ.ધારામંડળોની ન રહે, વારસાઈ સંબંધે તકરાર અગર નિર્વંશ જામીરની વ્યવસ્થા તથા ફુર્તન માટે તપાસ કરી નિકાલ આપતાં પહેલાં વાઈસરોયની સલાહ લેવી વગેરે. આ યોજનાના અંતે વડોદરા રાજ્યના દીવાનની સીધી દેખરેખ નીચે કામ કરતા એક રાજદારી ખાસ અમલદાર નીમવાનો હતો. આ યોજનાનો લાભ પેશાપુર રાજ્યે લઈ ખંડણીની માફી મેળવી.

આ યોજના સાથે કેટલીક યોજનાઓ કેટલાંક કહેવાતાં પિતૃ રાજ્યોએ રજૂ કરી તથા એક સંઘતાંત્રની યોજના પણ એક વખતે બહાર આવી હતી. પરંતુ તેના ગ્રુપ્પોપ ભેટાં વડોદરા રાજ્યની યોજના સૌથી વધારે માલ રહે એવી છે એમ કહેવાતું.

સાર્વભૌમ સત્તાનો નિર્ણય

આ પ્રશ્નનો ૧૯૪૩ ના એપ્રિલમાં હેવટ નિકાલ થઈ બોમ્બે-લિફ નિકટતા તથા રાજદારી અને આર્થિક હિતોની એક વાક્ય-તાની દૃષ્ટિએ ૨૫૦ નાનાં રાજ્યો તથા તાલુકા 'સંયોજિત પ્રદેશ' (attached areas) તરીકે વડોદરા રાજ્ય સાથે જોડી દેવાયા છે અને તે ચાલતા આવેલા બ્રિટિશ રાજદારી ખાતાના વહીવટને મળતા ધોરણે સંયોજિત પ્રદેશ માટે નિર્માણ થયેલા તંત્ર નીચે સુકાયા છે, તથા આ જોડાયેલા પ્રદેશના કોરોરો તથા પ્રમુખને.

રાજ્યની રૂપરતને જે પ્રાગતિક પદ્ધિવટ તંયા ચોજનાના લાભ મળે છે તે મળવાના છે.- જોડાયેલાં રાજ્યોમાં ઘણાં ખંડિયાં રાજ્યો છે તેમની ખંડણી માફ થવાની હોવાથી રાજ્યને ખંડણી બદલ દોઢેક લાખનું ઉત્પન્ન ઓછું આવશે. આ રૂપ૦ એકમોમાં કેટલાંક રાજ્યો તથા તાલુકા ભૌગોલિક નિકટતા વગેરે ધોરણે રાજ્યના ખંડિયાં નહિ છતાં જોડવામાં આવ્યાં છે, જ્યારે કેટલાંક ખંડિયાં રાજ્યો તથા તાલુકા એ જ ધોરણે ખીળાં રાજ્યોમાં મેળવાયાં છે.

મીકું-અંશતઃ ક્ષેત્ર

શ્રી. કૃષ્ણામાચારીયરના વખતમાં દરિયાઈ જકાત, ખંદર સંખંધે હક્ક તથા મીકાના ઉત્પન્નના પ્રશ્નોનો નિવેડો આવ્યો છે. સર ટી. માધવરાવના કારભાર દરમ્યાન વિરોધ તથા લાંબા પત્ર-વ્યવહારને અંતે ગૂજરાતમાં મીકું ન પકવવા, ગેરકાયદે પકવનારને સજા કરવા તથા બ્રિટિશ સરકારના મીકા ખાતાના 'પ્રીવેન્ટીવ અમલદારો'ને ગુનેગારની પાછળ પડી પકડવામાં સવલતો આપવાના કરારને નાખુશીથી સર ટી. માધવરાવને વડોદરા વતી સંમતિ આપવી પડી હતી. તે કરારમાં ફેરફાર કરાવી લેવા તેમના પછીના એ દીવાનોએ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં સફળતા ન મળી તે ૧૮૮૭માં થયેલા નિર્ણય પ્રમાણે આ સવાલ તે વખતે બંધ પડ્યો. ત્યારબાદ ૧૯૦૬માં હિન્દી વજર લોડ મોર્દેને ૧૮૭૮ના નિર્ણયના ગેરવાજખી-પણા બાબત એક પત્ર લખીને સયાજીરાવે તકરાર પહોંચાડી પરંતુ ૧૯૧૧માં જવાબ મળ્યો કે એ નિર્ણયમાં કમીગસ્તી કરવાનું હિન્દુસ્તાન સરકારને યોગ્ય લાગતું નથી. ફરીથી આ પ્રશ્ન સયાજીરાવે ૧૯૨૩માં ઉપાડ્યો તથા ઇંગ્લેન્ડ તથા વડોદરા રાજ્ય વચ્ચે થયેલી સંધિઓ વગેરેની કલમોનું વિગતવાર વિવેચન કરી પોતાની માગણી વાજખી છે એમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે

નિષ્ફળ ગયો. બાદ બ્રિટિશ હિન્દ તથા હિન્દી હિન્દુ સંમવાયતંત્ર સ્થાપવાનો પ્રશ્ન હિન્દુસ્તાનના બંધારણીય વિકાસની ચર્ચાને અંગે ઉપરિચિત થતાં દેશીરાજ્યો તથા બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે આર્થિક આપણેના ગુચ્છવાડાબર્યા પ્રશ્નોનો વિચાર કરી જવાબદારી નક્કી કરવા માટે એક ખાસ કમિટી નીમાતાં આ મીઠાના હક્કનો પ્રશ્ન ફરીથી ઉપરિચિત થયો. તેણે પણ કાંઈ દાદ દીધી નહીં (ડેવિડસન કમિટી રિપોર્ટ). પરંતુ સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારીયરની ચીવટાઈને લીધે છેવટે ૧૯૩૬માં તડળેડથી એવો કરાર કરવામાં આવ્યો જે કે હાલમાં હિન્દુસ્તાન સરકારની સંમતિ સિવાય ગુજરાતમાં મીઠું પકવવું નહીં; તેના બદલામાં ૮૦ રૂપિયાભારના શેરના હિસાબે દર માણસે સાડાછશેર મીઠું ગણી રાજ્યની વસતિના હિસાબે જેટલું મીઠું વપરાયાતું ગણી શકાય તેટલા મીઠાં પર જેટલો મીઠા વેરો ચડી શકે તેટલી રકમ દરસાલ હિન્દુસ્તાન સરકાર વડોદરા રાજ્યને આપે; વડોદરા રાજ્યને યોગ્ય લાગે તો કાઠિયાવાડમાં પોતાના બંદરમાં આબકારી જકાત વસૂલ લઈ ઉપર જણાવેલી મર્યાદા સુધી મીઠું ગુજરાતમાં મોકલી શકે, અને આમ મોકલવામાં આવતા મીઠા પરની જકાતની (મીઠાવેરાની) રકમ ઉપર ઠરાવેલી રકમ કરતાં ઓછી આવે તો ખૂટતી રકમ હિન્દી સરકાર વડોદરા સરકારને આપે, કાઠિયાવાડમાં મીઠું પકવવાના હક્કને અખાધિત રાખવામાં આવી ત્યાંથી મીઠું કલકત્તા તથા બીજાં નિકાલ કરવા ને ધોરણે અમલમાં જે તે ચાલુ રચાં છે. આ પ્રશ્નના આ નિકાલને લીધે વડોદરા રાજ્યને દરસાલ લગભગ પોણાછ લાખ રૂપિયા મીઠાવેરા તરીકે મળે છે.

બંદરી જકાત હક્ક

વડોદરાના બંદર તથા દરિયાઈ જકાત સંબંધે હક્ક બાબત

તકરાર લાંબા વખતથી ચાલતી હતી. આ પ્રશ્ન કાઠિયાવાડના દરિયાઈ રાજ્યોને પણ લાગુ છે.

ઇતિહાસ

૧૮૬૫ માં થયેલા કરાર મુજબ વડોદરા રાજ્યના બંદરોને બ્રિટિશ હિન્દના બંદરોનો દરજ્જો આપવામાં આવ્યો, અને ભાંગેલા બ્રિટિશ હિન્દમાં જે દરે જકાત લેવાય તે દરે લેવાનું કરાવ્યું. વડોદરા રાજ્યે હિન્દો સરકારની જકાત સંરક્ષવામાં સહકાર આપી વડોદરા રાજ્યના બંદરોએ કોઈ માલ ઉતારવામાં આવશે તો જાણે તે માલ કોઈ બ્રિટિશ હિન્દના બંદરે આયાત કે નિકાસ થયો હોય એવી રીતે તે સંબંધે વર્તવામાં આવશે, એવી કબૂલત આપી. આ કબૂલત અમલમાં આવે તો કોઈને દાણચોરીથી માલ વડોદરાના બંદરે ભારત હિન્દમાં દાખલ કરવા હિતેજન મળે એમ નહોતું. માત્ર વડોદરા રાજ્યના આંતરિક કારભારની અખંડતા જળવાય એવી રીતે સાર્વભૌમ સરકારે કામ લેવું જોઈએ, ને તેથી બ્રિટિશ અંકુશ દાખલ કરવાની સૂચના દિતાવહ નથી એમ જણાવાયું. પરંતુ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન ટેરિટોરી અમલ ચાલે છે કે કેમ તે જોવા માટે બ્રિટિશ કર્ટમ્સ અમલદારોને તપાસણી માટે રાજ્યનાં બંદરે આવતો વહીવટ જોવા આવવા દેવાનો આમલ રાખવામાં આવતાં તે આંતરિક વહીવટમાં દખલગીરી જેવું હોવાથી આ માગણી ધનકારવામાં આવી, ને તેથી દરેક રાજ્યની સરહદે જકાતી લાઈનુદોરી નાંખવાની ધમકીનો અમલ ૧૯૦૫ માં થઈ વિરમગામનો જકાતી લાઈનુદોરી નાંખાઈ, ને કાઠિયાવાડના કોઈપણ બંદરે ઉતરેલા માલ ઉપર જકાત અપાયા છતાં બ્રિટિશ સરકારે પોતાની જકાત લેવા માંડી અને માલ પર જમણી જકાત આપવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો. વડોદરા

રાજ્ય સાથે ૧૮૬૫ માં થયેલા કરાર મુજબ રાજ્ય આલવા તૈયાર હતું પણ હિસાબી તથા વ્યવસ્થા સંબંધી મુદ્દતબંધી તપાસણી બ્રિટિશ જકાતી અમલદાર કરે એ શરત સ્વીકારવા ૧૯૦૬ માં પણ રાજ્યે ના પાડી, જે કે બ્રિટિશ સરકારે રજૂ કરેલી બાકીની ૬ શરતો સામે વાંધો નહતો.

આમ બાર વર્ષ સુધી વિરમગામની લાઈનદોરીને ત્રાસ લાખો લોકોને સહન કરવો પડ્યો અને તેથી જે પોકાર ઊઠ્યો તેને લીધે ૧૯૧૭ માં નવી શરતો સર્વભૌમ સરકારે રજૂ કરી. તેમાંની ધણીખરી ૧૮૬૫ ના કરારને મળતી હતી એટલે તેને સંમતિ આપવા તે વખતના દીવાનને વાંધો ન જણાયો, પણ કેટલાક મુદ્દા સંબંધે તેમણે કેટલાક અપવાદ એ સંમતિ સાથે રજૂ કર્યા. હિન્દી સરકારે પોતાની શરતો વ્યવહારતઃ વડોદરા સ્વીકારે છે એવો અર્થ કરી વિરમગામમાં નાંખેલી જકાતની લાઈનદોરી રદ કરી.

મુંબયણ ઊલી થઈ

બાદ ખીજાં કાઠિયાવાડના રાજ્યોએ પોતપોતાના બંદરે અર્ધ-ચીન પદ્ધતે વિકસાવ્યાં. વડોદરા રાજ્યે ‘ઓખા’ બંદર લાખો રૂપિયાના ખર્ચે બાંધ્યું. કાઠિયાવાડમાં રેલવે વિસ્તાર થયો ને તેને લીધે પ્રથમ મુંબઈ ઊતરતો કેટલોક માલ કાઠિયાવાડના ભાવનગર, પોરબંદર, જેડી, નવલખી, ઓખા વગેરે બંદરે ઊતરવા માંડ્યો તેથી મુંબઈની વેપારી આલમે ખૂબરાણુ કરી મૂક્યું અને ૧૯૨૭ માં વિરમગામમાં ફરીથી જકાતી લાઈનદોરી નાંખવામાં આવી. કાઠિયાવાડના બંદરે ઊતરતો માલ બ્રિટિશ હિન્દમાં લાખલ થતો અટકાવવા, અગર તો ફરીથી જકાત લઈ જેવડી જકાતના બોબ નીચે મૂકવાની નીતિ પૈકી એક વિકલ્પ સ્વીકારવાનો પ્રસ્ન દરિયાઈ રાજ્યો રચક

રજૂ થયો. પરિણામે, કાઠિયાવાડના જે રાજ્યો પોતાનાં બંદરોના વિકાસ માટે કાઠિયાવાડના બંદર વગરના રાજ્યોમાં માલ ખપવા ઉપર આધાર રાખતાં હતાં તેમજે વિરમગામની લાઈનદોરી ઉદ્ધવ-દીને જે માલ બ્રિટિશ હિન્દમાં જાય તેના ઉપરની જકાત હિન્દી સરકાર રાખી લે એ વાત ફરજિયાત સ્વીકારી લીધી. તેમના બંદરે ઊતરતા માલ પેકી થોડો જ માલ વિરમગામની લાઈનદોરી બહાર જતો હતો, જ્યારે ધણોખરો માલ તેમના રાજ્યમાં તથા પડોશના કાઠિયાવાડપ્રદેશમાં ખપતો હતો. ને તેથી તેમને આર્થિક તુકસાન ઓછું હતું. વળી તેમનાં રાજ્યો કાઠિયાવાડમાં જ હતાં, તેમનો વડોદરા માથે ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત કે દક્ષિણ ગુજરાતમાં કોઈ પણ પ્રદેશ ન હતો. દરેક રાજ્યને પોતાની રૈયતને પોતાના બંદરેથી માલ પહોંચાડી ઉત્પન્ન મેળવવાનો હક્ક છે એવી વડોદરાની દલીલ હતી. વડોદરાએ ઓખા ઉપર બારે અર્થ ક્યો હતો અને તેનો માલ જો કાઠિયાવાડ બહાર ન જઈ શકે અગર તે ઉપર બીજી વખત વિરમગામમાં જકાત લેવામાં આવે તો ઓખાબંદર 'ઘોળા હાથી' થઈ પડે ને કરેલા અર્થનો વાજબી બદલો મળવાની આશા ન રહે. બ્રિટિશ હિન્દના હિતના અધ્ધરમાં દેશીરાજ્યોના હિતનો ભોગ અપાય એ અસહ્ય હતું.

વડોદરાની દરખાસ્ત

સયાજીરાવ વતી દીવાન સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારિયરે આ પ્રશ્ન સંબંધે સાર્વભૌમ સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો, ને મહારાજ સયાજીરાવે પણ ૧૯૩૦ના માર્ચમાં જાતે વાઈસરૌયને વચલા રસ્તા તરીકે સમાધાનની એક દરખાસ્ત એક અંગત પત્રમાં કરી. આ દરખાસ્ત એવા પ્રકારની હતી કે વડોદરા રાજ્યની એકંદર પ્રજા તરફથી ખરીદ કરવામાં આવતા માલ પર જેટલી

જકાત પડે તેટલી મર્યાદા સુધીનું ઉત્પન્ન વડોદરા રાજ્યના બંદરમાં જિતરનારા માલ ઉપરની જકાતના રૂપમાં વડોદરાને ગળે. આ પ્રમુખ ગોળમેજી પરિષદે નીચેલી ડેવિડસન કમિટી રૂબરૂ આવતાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી વડોદરાની બાબુ જોરદાર દલીલો સાથે રજૂ કરવામાં આવી, ને તેમાં યુજરાતમાં આવેલા વડોદરા રાજ્યના પ્રદેશમાં બંદરો ખોલવા તથા ઘીરું પકવવાના નૈસર્ગિક હક્કની પણ સાથે માગણી કરી.

જકાતી સમાધાન

હવે ખૂબ પાટાપાટને અંતે સંમાધાનનો એક મુસદ્દો તૈયાર થઈ સપાછરાવના રાજ્યારોહણને સાઠ વર્ષ પૂરાં થયાં તે દિવસે એટલે તા. ૨૭ મી મે ૧૯૩૫ ના રોજ ગવર્નર જનરલ તથા વાઈસરોય લોર્ડ વિલિંગ્ડન તરફથી 'પ્રનિસ્તલ' થયો. અને ૧૯૩૬ માં તે ધોરણે વડોદરા રાજ્ય તથા હિન્દુસ્તાન સરકાર વચ્ચે બંધનકારક કરાર થયો. તેની કલમોનો સાર નીચે મુજબ છે:—

હિન્દી સરકાર વખતોવખત આગાત તથા નિકાશ માલ ઉપર ચાલી જકાત જે દરથી નાંખે તે દરથી વડોદરા રાજ્ય પોતાનાં બંદરમાં આવતા તથા ત્યાંથી ચડતા માલ ઉપર જકાત વસૂલ કરે; જે પ્રકારના માલને બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં જકાતની આદી હોય તે માલ પર વડોદરા સરકાર જકાત ન નાંખે; જન્ને સરકારે એકબીજા વિરુદ્ધ જકાતની બાબતમાં બેદ રાખવો નહીં; કોઈપણ માલ બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના બંદરે જિતરવાથી તેના પર જકાત લેવાઈ તે માલ વડોદરા રાજ્યની હદમાં આવે તો તે ઉપર વડોદરા સરકારે, અને, કોઈ પણ માલ વડોદરા રાજ્યના બંદરે જિતરવાથી તેના પર વડોદરા રાજ્યે જકાત વસૂલ લીધા પછી તે માલ બ્રિટિશ હિન્દમાં આવતાં

તે ઉપર બ્રિટિશ સરકારે, ફરીથી જકાત લેવી નહીં. વડોદરા રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલા માલ પર હિન્દી સરકારે જકાત લેવી નહીં એટલે આ જકાત પરદેસથી આપાત થતા માલ તથા પરદેશ ચડતા (નિકાસ થતા) માલને અંગે છે. વડોદરા રાજ્યના બંદરે જે જકાત વસૂલ થાય તે હિન્દી સરકારના એકંદર ' કરટમ્સ ' ઉત્પન્નના એક ટકા સુધી વડોદરા રાજ્ય રાખી શકશે, ને વધારો હશે તો જકાત વસૂલ કરવાના ખર્ચ માટે સેંકડે અઢી ટકા કાપી લઈ બાકીની રકમ હિન્દી સરકારને વડોદરા રાજ્ય ભરે, ને જે એક ટકાથી ઓછું ઉત્પન્ન આવે તો તે વડોદરા સરકાર પૂરેપૂરું પોતાને માટે રાખી શકે. આ એક ટકાનું ધોરણ તથા વરસ માટે કામચલાઉ હરાવાઈ તેના અંતે વડોદરા રાજ્યમાં ખપતારા માલ ઉપર જકાતનું પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન તે એક ટકાથી વધારે કે ઓછું કેટલું આવે છે તે જોઈ તેમાં યોગ્ય તે ફેરફાર કરવો, અને આમ દર ત્રણ વરસે ફરી તપાસ કરી રકમ કે પ્રમાણ નક્કી કરવાં.

વડોદરા રાજ્યનું કાઠિયાવાડમાં ઓખાબંદર મુખ્ય છે. તે સિવાય વેલ્લથ વગેરે નાનાં બંદરો છે તે વડોદરા રાજ્ય સુધારી શકે છે. ગુજરાતમાં વડોદરા રાજ્યના બંદરો નહિં હોવાથી ગુજરાતમાં તે ખોલવા દેવાની માગણી સંજોગે એમ હરાવવામાં આવ્યું કે દરિયા કિનારે પાંચ વરસ સુધી ગુજરાતમાં વડોદરા રાજ્ય નવાં બંદર ઉઘાડે નહીં. પરંતુ પેશવા સાથે અંગ્રેજ સરકારને થયેલા વસાઈના કાલકરાર (સંધિ) મુજબ નવસારી તથા બિલ્લીમોરામાં બંદરી જકાત બ્રિટિશ સરકાર લે એમ હતું છે, તો પણ, વડોદરા સરકારને હિન્દુસ્તાન સરકારના જકાતના ઉત્પન્નનો એક ટકા જે ઉત્પન્ન લેવાનો હકક આપ્યો છે તે કાઠિયાવાડના વડોદરા રાજ્યના બંદરે ઉધરાવાતી જકાતથી પૂરો થતો ન હોય તો એક ટકા ઉત્પન્નમાં જોડલી ખોટ આવે તેટલી રકમ નવસારી તથા બિલ્લીમોરા

બંદરોએ માલ પર જે જકાત ખિટિશ સરકારને વસૂલ મળે તેમાંથી ' ખિટિશ સરકારે વડોદરા સરકારને આપવાની ઠરી છે.

પેટ્રોલિયમ કરાર

આ સિવાય ઉપર જણાવેલા જકાતી માલ ઉપરાંત પેટ્રોલિયમ : સંબંધે એવો કરાર કરવામાં આવ્યો કે હિન્દુસ્તાનમાં તૈયાર થયેલા તથા બહારથી-આયાત થતા પેટ્રોલિયમના બે ટકા સુધી પેટ્રોલિ-યમ વડોદરા સરકાર પોતાના બંદરમાં આણી શકે ને તે ઉપર ક્ષેવાતો ' પેટ્રોલિયમ ટેક્સ ' વસૂલ લે. આ કરાર થતાં આખામાં પેટ્રોલિયમની મોટી મોટી ટાંકાઓ બંધાઈ છે.

આમ શાહી દરિયાઈ જકાત તથા બંદરો સંબંધે કરાર થતાં હિન્દુસ્તાન સરકારે વડોદરા રાજ્યના બંદરોને કેટલાક કારણ સારુ ખિટિશ ઇન્ડિયન બંદરો ગણવાનું જાહેરનામું કાઢ્યું. મીઠું તથા જકાતના કરારના પાપામાં રાજ્યની એકંદર વસ્તી જકાતી માલ તથા મીઠું વાપરી કેટલી જકાત તથા મીઠાવેરો આપે છે તેનો અડસદો કાઢી રાજ્યની વસતિના પ્રમાણમાં જકાત તથા મીઠાવેરામાંથી વડોદરા રાજ્યને હિસ્સો આપવાનું ધોરણ છે. હોડ' ડનેડિને આજ ધોરણ સૂચવ્યું હતું, ને તેનો લાભ વડોદરાને મળ્યો છે; પણ કાઠિયાવાડના ઓછા વસતિવાળાં રાજ્યોના બંદરોને તેથી ઉત્પન્નમાં નુકસાન જાય એવી પરિસ્થિતિ જોવા યઈ છે. વડોદરા રાજ્યના બંદરો ઉપર વડોદરા રાજ્યની સર્વોપરી હકૂમત છે તેમાં ખિટિશ કર્ટમ્સ અમલ-દારની તપાસણીની કે બીજી દખલગીરી નથી. માત્ર જકાતી વહી-વટને અંગે આંકડાના પત્રક જાણ માટે મોકલી આપવામાં આવે છે.

મીઠું ઉત્પન્ન મળે છે

આ કરારને લીધે રાજ્યના ઉત્પન્નમાં આશરે ૩૮ લાખનો

વધારો થઈ તે ૫૦ લાખ સુધી વધરા સંભવ છે, ને ઓખા બંદરના ઉત્પન્નને લીધે જ સયાશ્રાવના અંતકાળ પહેલાં ખેડૂતોને જમીનમહેસૂલના આકારમાં લગભગ ૨૦ ટકાનો ઘટાડો આપવાનું જાહેર થઈ શક્યું હતું, અને હજુ પણ ઉત્પન્ન વધારે આવશે તે ખેડૂતોને વધુ રાહત મળવાનો સંભવ છે.

પ્રકીર્ણ હક

રેલવે, તાર તથા ટપાલ ખાતાના સર્વવ્યાપકપણાને લીધે દેશી રાજ્યો પાસેથી તે સંબંધે હકૂમત બ્રિટિશ સરકારે મેળવી લીધી છે. શ્રી. રામેશચંદ્ર કાન્તા વખતમાં વડોદરા રાજ્યે પોસ્ટખાતાને આપેલી સવલતોના બદલામાં રાજ્યની સરકારી ટપાલ મફત લઈ જવામાં આવે એવી ગોઠવણ તેમણે બ્રિટિશ સરકાર પાસે કરાવી લીધી, ને તે ધારણે પોસ્ટોના આર્જના દરમાં જે ફેરફાર થાય તે મુજબ અમુક પતા સુધી રાજ્યને 'સર્વિસ પોસ્ટેજ રેટેમ્પસ' પૂરા પાડવામાં આવે છે.

અફીણનો પ્રશ્ન

અફીણનું વાવેતર મર્યાદિત કરી તેને સરકારના એકલથ્થુ ધંજરાનું સ્વરૂપ આપવા સંબંધે જે કરારને સર ટી. માધવરાવના વખતમાં સંમતિ આપવામાં આવી હતી તે કરાર વડોદરા રાજ્યની દૃષ્ટિએ અસંતોષકારક તો હતો જ. તેમાં વર્ષા ૧૯૧૩ માં બ્રિટિશ સરકારે ચીનને અફીણના વ્યસનમાંથી છોડાવવા માટે હિન્દના અફીણના ઉત્પન્નનો ભોગ આપવાની નીતિ સ્વીકારતાં વડોદરા રાજ્યને પણ ભારે ફટકો પડ્યો ને અફીણનું પૈસા આપણ વાવેતર ખૂબ ઘટી જતાં અફીણનું વાવેતર કરતા ખેડૂતોની આખાદી પણ ઘટી ગઈ. રાજ્યને અફીણબંધીની બ્રિટિશ નીતિને લીધે અફીણનો

ઉત્પન્નના મળતા રૂ. ૨૦ લાખને બદલે રૂ. ૫ લાખ મળવા માંડતાં ૧૫ લાખ રૂપિયાનું તુકસાન ચલ્યું.

સયાહરાવને આ નીતિ પસંદ ન પડી ને બીજા રાજ્યો પણ નાખુશ હતા. બટલર કમિટી (ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ કમિટી) રૂબરૂ આ પ્રશ્ન બારેબાર સામાન્ય સ્વરૂપમાં આવતાં ' માનવતા તથા સમ્યતાના હિતમાં ' સામ્રાજ્યે આપેલાં બેગનો ફાળે પડતો બેગને દેશી રાજ્યોએ સહન કરવો જોઈએ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું.

બેડા-અમદાવાદ જિલ્લાનો ઇતિહાસ

બીજો એક મહત્વનો પ્રશ્ન વડોદરા રાજ્યના ખર્ચે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી પ્રથમ નબાવાના ' સહાયકારી લશ્કર ' (Subsidiary Force) ને અંગે રાજ્ય પાસેથી અપાયેલા પ્રદેશ પરત મળવા બાબતનો હતો. તેનો ઇતિહાસ એવો છે કે સને ૧૮૦૦ માં મહારાજા ગોવિન્દરાવ ગાયકવાડ ગુજરાતી જતાં તેમના વડા પુત્ર આણંદરાવ તેમની માદીએ આવ્યા. તેઓ નિર્બળ મનના હોવાથી રાજ્યની સર્વ સત્તા તેમના પિતાના દાસીપુત્ર કાન્હોજીએ હાથમાં લીધી. મહારાજા ગોવિન્દરાવના દીવાન રાવજી આધ્યાજીએ કાન્હોજીને આ સત્તાથી ચ્યુત કર્યો; પરંતુ કડીના જાગીરદાર મંલ્હારરાવે (ગોવિન્દરાવના કાકાનો હોકરો) કાન્હોજીનો પક્ષ લીધો. તેથી રાવજી આધ્યાજીએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની મદદ આણંદરાવ વતી મંલ્હારરાવ સામે માગી અને ૧૮૦૨ માં કંપની સરકાર તરફથી ૨૦૦૦ પાયદળ તથા યુરોપિયન તથા હિન્દી તોપખાના સાથે તોપચીઓની નાની ટુકડી ' સહાયકારી લશ્કર ' તરીકે આપણામાં આવ્યાં; આ લશ્કરનો તે વખતે માસિક ખર્ચ રૂ. ૬૫૦૦૦ ગણતારા વર્ષે રૂ. ૭,૮૦,૦૦૦ આવતો. વડોદરા

સરકારે પોતાની સમવડે આ ખર્ચને પહોંચી વળવા જામદાદ જમીન અગર રોકડ ઉત્પન્ન આપવાનું હ્યું હતું. તે મુજબ કરાર થઈ રૂ. ૫૦૦૦૦ રોકડા દર વરસે નડિયાદ પ્રગણના ગામડાંના ઉત્પન્નમાંથી આપવા તથા એક વરસમાં ૭૩૦ હજાર રૂપિયા રોકડા આપવાના હતા (૧૮૦૨). બાદ ૧૮૦૩ માં આ રોકડ રકમના બદલામાં પણ પ્રદેશ આપવાનું ફરી રૂ. ૭૮૦ હજારનું ઉત્પન્ન આપતા ધોળકા, નડિયાદ, કડી ટાપના ગામડાં તથા વિજપુર પ્રગણા કંપની સરકારને ‘ સબસિડિયરી ફેસ ’ ના ખર્ચ પેટે આપવામાં આવ્યા. તે વખતની સનદો જોતાં આ પ્રદેશ કાયમને માટે આપવામાં આવ્યા નહતા. (૧૮૧૭ માં કડી ટાપો અને વિજપુર પ્રગણા પરત અપાઈ તેના બદલામાં કંપની સરકારને કંપડવંજ, બાલેજ, કડોદ વગેરે મળ્યા). ૧૮૦૪ ના જૂનમાં સહાયકારી લશ્કરમાં એક હજાર પાયદળ સિપાઈનો વખારો થઈ વધારાના ખર્ચના બદલામાં માતર અને મહુધા પ્રગણા તથા કીમકોટાના ટાપનાની જઠાત તથા મીઠાનું ઉત્પન્ન કંપની સરકારને આપવામાં આવ્યાં. આ પ્રગણા તથા જઠાતનું ઉત્પન્ન રૂ. ૨૬૦ હજાર આવતું. કીમ-કોટાના ટાપામાં ઓલપાડ, અંકલેશ્વર અને હાંસોટ મહાલ જે પેશવાના ભાગમાં હોઈ પાછળથી બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા તેનો તેમજ ગાયકવાડના ભાગમાં આવેલા વસરાઈ માલ્હા, વરિયાવ, અને તાડકેશ્વરનો સમાવેશ થતો હતો અને તેની જઠાત તથા મીઠાનું ઉત્પન્ન કંપની સરકારને મળવાના હતાં. આ પૈકી તાડકેશ્વર પ્રગણું તો ૧૮૧૭ માં કંપની સરકારને આપવામાં આવ્યું. ઉપર જણાવેલા ઉત્પન્ન ઉપરાંત કાઠિયાવાડની ખંડણીમાંથી દર વરસે એક લાખ રૂપિયા આપવાની ‘ વરાત ’ (ચિઠ્ઠી) આપવાનું હ્યું હતું.

૧૮૦૫ માં વડોદરા રાજ્ય તથા કંપની સરકાર વચ્ચે થયેલા

બધા કરારોનું એકીકરણ કરી નવા કોલકારાર કરી અરસપરસ એકબીજાના સંરક્ષણ માટે મૈત્રીનો કરાર થયો. તે મુજબ કંપની સરકારે ૩૦૦૦ રેગ્યુલર પાયદળ લશ્કર, યુરોપિયન તોપખાનાની એક ટુકડી, અને ગનવારકરની બે ટુકડીઓ (companies) તથા તેને અંગે જરૂરી તોપો, મુદ્દસામગ્રી તથા હાથગોળા કાયમને માટે વડોદરા રાજ્ય સારું આપી તે વડોદરા રાજ્યના પ્રદેશમાં સદર રેશન કરીને રાખવાનું હતું. આ કાયમના સહાયકારી લશ્કરના ખર્ચ પેટે મહારાજા આણંદરાવે પ્રથમ જે પ્રમણા તથા ઉત્પન્ન કંપની સરકારને આપ્યાં હતાં તે આ વખતે ફરીથી કાયમ આપ્યાં. આપેલા પ્રદેશ તથા રોકડ ઉત્પન્ન મળી તે વખતે ચોક્કસ ઉત્પન્ન ૧૧ લાખ ૭૦ હજાર રૂપિયા આવતું હતું. ૧૮૮૮ માં ઉત્પન્નમાં આશરે ૧૭૬ હજારની ઘટ પડતાં વધુ પ્રદેશ તથા રોકડ ઉત્પન્ન કંપની સરકારને સોંપાયાં. ૧૮૧૨ માં મુંબઈ સરકારે સબસિડિયરી લશ્કરના ખર્ચ માટે જે પ્રદેશ મળેલા તે રૂપિયા એક કરોડ ઉપરાંત રોકડા મળેથી ગાયકવાડ સરકારને પરત સોંપવા તથા વસાઈના તહનામાં નીચે જે પ્રદેશ (ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં) પેશવાએ આપ્યો તેનો ધન્યરો ગાયકવાડને આપી બીજી રીતે સહાયકારી લશ્કર સંબંધી કરાર કાયમ રાખવા હિન્દુસ્તાન સરકારને સૂચના કરી પરંતુ હિન્દી સરકારે એ સૂચના નામંજૂર કરી. ૧૮૧૭ માં પેશવા સાથે કંપની સરકારે કરેલી સંધિ પ્રમાણે પેશવાએ ગાયકવાડ સામેના તમામ દાવા જતા કરી તેના બદલામાં દર વરસે રૂકા ચાર લાખ રૂપિયા લેવાનું કબૂલ્યું. (૧૮૧૮ માં પેશવાઈનો અંત આવતાં આ રકમ પેશવાને આપવાની ન રહી.) વળી તેણે અમદાવાદ શહેરમાં રહેતા પેશવાના વડા અધિકારીની હકૂમતમાં આવતો ગુજરાતનો પ્રદેશ વાર્ષિક સાઝાચાર લાખ રૂપિયા બાડાના બદલામાં ગાયકવાડને ધન્યરો આપવાનું કબૂલ રાખી ગુજરાતમાંનો

પેશવાની માલકીનો સર્વ પ્રદેશ તથા કાઠિયાવાડમાંથી પેશવાને મળતી સર્વ ખંડણી, વસાઈના તહનામા અન્વયે કંપની સરકારની સહાયકારી ફોજ સાથે સહકાર કરવા માટે પેશવાએ નભાવવાની ૫૦૦૦ સ્વાર તથા ત્રણ હજાર પાયદળની બનેલી ઇન્ટિન્ડેન્ટ ફોજનો ખર્ચ અંશતઃ આપવા માટે બ્રિટિશ સરકારને આપી દીધાં.

આ સંધિ થતાં હિન્દુસ્તાનના મવર્નર જનરલ લોડ્સ હેરિટજે વહીવટની સરળતા સારુ પ્રદેશની જરૂરી અદલાખદલી કરી માયકવાડ તથા બ્રિટિશ સરકારના પ્રદેશ એકબીજાએ આવે એવી યોજનાની કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સને બહામણ કરી હતી પણ તેનું કાર્ક પરિણામ આપ્યું નહીં.

૧૮૧૭ માં કંપની તથા પેશવા વચ્ચે થયેલી સંધિ પ્રમાણે અમદાવાદનો કાયમનો ઇજારો ગાયકવાડને ચાર લાખ રૂપિયામાં આપવા સંબંધે સનદ કાઢી તા. ૨૫ મી જૂન ૧૮૧૭ ના રોજ ગાયકવાડ સરકારને મોકલવામાં આવી. આમ ગાયકવાડને વધારે લાભ મળતો જોઈ મુંબઈ સરકારના પેટમાં કુખ્ય અને તેમજ એજ દિવસે આ લાભના બદલામાં ગાયકવાડ સરકાર પાસે વધારે સંખ્યામાં સહાયકારી ફોજ કેમ ન રખાવવી એમ વિચારી કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડને જે ખંડણી મળતી હતી તે કંપનીને લખી આપી ગાયકવાડ ઘોડેસ્વાર લશ્કરની બે રેજિમેન્ટ તથા ૧૦૦૦ દેશી પાયદળની પદ્મટણ સહાયકારી લશ્કર તરીકે વધુ રાખે એવી સૂચના કરી. મહારાજ આજ્ઞાદરાવના મુતાલિક ફતેહસિંહરાવે વધારે સહાયકારી ફોજ રાખવાનું કબૂલ કરી કાઠિયાવાડ દ્વીપકલ્પમાંના ગાયકવાડના હક્કના બદલે અમદાવાદ પ્રગણના કાયમના ઇજારાને લીધે વડોદરા રાજ્યને જે હક્ક મળ્યા હતા તે, બ્રિટિશ સરકાર તેને માટે ઠરેલું બાકું પેશવાને આપે એવી શરતથી, ગાયદાદમાં આપવાની માગણી

કરી; જે સ્વીકારતાં ૧૮૧૭ ના મૂળ કોલકારના પૂરવણીકરાર ખન્ને વચ્ચે થયા. આમ ૧૮૧૭ ના આ છેલ્લા કોલકરાર પછી વડોદરામાં બ્રિટિશ સરકારે રાખવાના સહાયકારી લશ્કરની સંખ્યા ૪૦૦૦ પાંચદળ, ૧૦૦૦ ઘેડેસ્વાર અને જરૂરી તોપખાનું, યુદ્ધસાધન, તથા દારૂગોળા સાથે યુરોપિયન તથા હિન્દી આર્ટીલરી (તોપચી)નું એકમ રહે એમ થતું હતું.

આ બધા પ્રદેશ તથા રોકડ ઉત્પન્ન મળી ૧૮૧૭ માં સખ-સિડિયરી ફોજની નિભાવણી માટે આશરે ૨૪ લાખ ૭૨ હજાર રૂપિયા દર વરસે કંપનીને મળતા હતા.

આ પ્રગણાનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચોરસ માઈલ હોઈ ૧૯૨૧ના સેન્સસ પ્રમાણે તેની લોકસંખ્યા પંદર લાખ થવા જાય છે જે વધીને આજે વીસ લાખ થવી જોઈએ. આ પ્રદેશમાં ખેડા કિલ્લો તથા નાપાડ ટપ્પો સિવાય આખો ખેડા જિલ્લો તથા ધંધુકા, ચૂડા, રાણપુર, ધોધા તાલુકાનો, તેમજ અમદાવાદનું ‘ ગાયકવાડના હિરસા’નું અરધું ચહેર તથા ગાયકવાડી દલકોઈ જે વડોદરા સરકારે ડભોઈ, સાવલી, બહાદરપુર વગેરેના બદલામાં બ્રિટિશને આપ્યાં હતાં તે સિવાયના આખા અમદાવાદ જિલ્લા તથા અરધા રાડેરનો સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત સુરત જિલ્લામાં રંગારપાટ, સુરત જિલ્લામાં કડોદ ટપ્પો તથા કીમ-કટોદ્રા જકાત ટપ્પો પણ કંપનીને આ ફોજની નિભાવણી માટે મળ્યા હતા.

સહાયકારી ફોજનો હેતુ

આ ફોજ (૧) રાજ્યકર્તા ગાયકવાડના ચરીરનું સંરક્ષણ કરવા, (૨) રાજ્યમાં બંડખોરો તથા બખેડો ઊભો કરનારા, તેમજ રાજ્યના કર વગેરે હક્ક ન ભરનારા તથા ટંટાકિસાદ કરી.

રાજ્યમાં અસ્વચેતા ઉત્પન્ન કરનારાને વશ કરી રાજ્યને ખિન-જોખમી બનાવવા, (૩) વડોદરા રાજ્યની સરહદે આવેલા બ્રિટિશ જિલ્લાઓમાં સુસેદ શાંતિ જાળવવા, તથા હિન્દમાં અંગ્રેજ તથા ગાયકવાડના સામાન્ય યત્નનો સામનો કરવાના હેતુથી રાખવામાં આવી હતી. આ ફોજ અસ્તિત્વમાં હોય ત્યાં સુધી ગાયકવાડ સરકારે આપેલા પ્રદેશ તથા રોકડ હક્કનો ભોગવટો કંપની કરી શકે એમાં શક નથી.

કારણ અદૃશ્ય થતાં શું ન્યાય થવો જોઈએ

પરંતુ ૧૮૩૦ ના ઓક્ટોબરમાં સહાયકારી ફોજનું જુદું અસ્તિત્વ બંધ પાડી તેનો સમાવેશ 'ઉત્તરની ફોજ'માં કરી તે બ્રિટિશ હિન્દના લશ્કરનો એક વિભાગ બની, અને વડોદરામાં ફાલકરાર પ્રમાણે લશ્કર ન રાખતાં વડોદરા જાવણીમાં ફક્ત ૮૦૦ માણસોની એક હિન્દી પાયદળ પદ્ધતિ રાખવામાં આવે છે. હિન્દી લશ્કરમાં સહાયકારી ફોજને ભેળવી દેવાથી તે લશ્કર લશ્કરના ખીજા વિભાગ માફક હિન્દ બહારની યુદ્ધ કામગીરી ઉપર મોકલવાને પાત્ર થાય છે, ને હિન્દી સરકારનું હિન્દી લશ્કર જે ફરજે બજાવે છે તે તમામ કામ કરવામાં સહાયક થાય છે. આમ ખરે-ખર જોતાં સહાયકારી ફોજ અદૃશ્ય થતાં ગાયકવાડ સરકારે તે નબાવવા માટે આપેલા પ્રદેશ તથા રોકડહક્ક વડોદરા રાજ્યને પરત મળવા પાત્ર થાય છે.

મિ. બાર્ટન શું કહે છે

હિન્દુસ્તાન સરકારના રાજદારી ખાતાના એક મોટા નિવૃત્ત અમલદાર સર વિલિયમ બાર્ટન 'Princes of India' નામના ચોડાં વર્ષ પર પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકમાં વડોદરા રાજ્યે આપેલા ખારે ભોગનો કલ્પેખ કરતાં જણાવે છે કે:—

" The State has paid heavily in cessions of territory for the benefit of military protection, having handed over 4000 square miles, almost a third of its original territory. It is obvious that in recent years, with the heavy contribution in sea customs added to the revenues from the ceded territories, Baroda has paid a far larger proportion than is equitably due from its share in the cost of military defence. And be it observed that the British never defeated Baroda in the field ! Over and above all this, the Gaekwar in 1820 lost his position as suzerain of his numerous tributaries in Kathiawar and in the hilly country east of Baroda, who formerly owed allegiance to the Baroda ruler. The tribute is paid, but most of the prestige has gone. "

ભાવાર્થ—રાજ્યના પ્રદેશમાંથી ત્રીજા ભાગનો પ્રદેશ લશ્કરી રક્ષણનો લાભ મેળવવા આપવો પડવાથી વડોદરા રાજ્યે તે માટે ભારે કિંમત આપી છે. આ પ્રદેશ ૪૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. દરિયાઈ જકાતનો ભારે ફાળો તથા બ્રિટિશને આપેલા પ્રદેશની મહેસૂલ મળીને છેલ્લાં વર્ષોમાં લશ્કરી જયાવના ખર્ચમાં ન્યાયપૂર્વક આપવાના ફાળા કરતાં પ્રજાજીમાં ધણો વધારે ફાળો વડોદરાએ આપેલો છે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે વડોદરાને યુદ્ધમાં બ્રિટિશે કોઈ દિવસ પરાજિત થયું નથી ! આ ઉપરાંત

ગાયકવાડે કાઠિઆવાડમાં તથા વડોદરા રાજ્યની પૂર્વે આવેલા કુંભરાજ પ્રદેશમાં આવેલા સંખ્યાબંધ ખંડિયાં રાજ્યો ઉપરની સાર્વભૌમતા ૧૮૨૦ માં ખોઈ છે. આ રાજ્યો તે પહેલાં વડોદરાના રાજ્યકર્તાને સાર્વભૌમ તરીકે વફાદાર રહેવા બંધાયા હતાં. ખંડણી તો મળે છે પણ વડોદરાની સાર્વભૌમ તરીકે રહેતી ધણીખરી પ્રતિષ્ઠા ગઈ છે. ”

પ્રદેશ પરત મળવા પાત્ર છે

સહાયકારી ફોજના ખર્ચ માટે જે પ્રદેશ કંપની સરકારને વડોદરા રાજ્યે આપ્યો હતો તેનું ઉત્પન્ન વધતું જતું હોવાનું મુખ્યમંત્રીના મવર્નર સર જેમ્સ કારનેકે ૧૮૪૧ માં કબૂલ રાખ્યું હતું. બાદ અમદાવાદ શહેરમાં વેપારઉદ્યોગ વધતાં તે ખૂબ આબાદ થઈ બ્રિટિશ સરકારને સારું ઉત્પન્ન આપવા લાગ્યું. આવાં સંન્નિગોમાં ઉપર જણાવેલા પ્રદેશ જે દારણુ માટે અપાયા હતા તે સહાયકારી લશ્કર અદસ્ય થવાથી ગાયકવાડ સરકારને પાછા આપવા જોઈએ. હૈદરાબાદ, મહીસુર, ગ્વાલિયર, ત્રાવણકોર, કોચીન, કચ્છ વસતિના પ્રમાણમાં સહાયકારી લશ્કર તથા રાજ્યના ને છતર લશ્કર ઉપર જેટલો ખર્ચ કરતાં તેના કરતાં વડોદરા વધારે ખર્ચનો ભોગ લશ્કરી ખચાવને અંગે ઉગાડે છે. એ વાત ધ્યાનમાં લઈ સાર્વભૌમ સરકારે વડોદરા રાજ્યને ન્યાય આપવો જોઈએ.

દેશના સંરક્ષણમાં ફાળો

હિન્દુસ્તાન માટે નવું બંધારણ ઘડવા માટે ગોળમેજી પરિષદ બરાતાં સમવાયતંત્રની યોજનાને દેશી રાજ્યોએ સંમતિ આપતાં દેશના રક્ષણમાં દરેક ઘટક પ્રમાણમાં ન્યાયયુક્ત સમાન ફાળો આપે એવો પ્રસ્તુત બિંબો થયો ને તેથી દરેક દેશી રાજ્ય શું ફાળો આપે છે

તે તપાસવા માટે કમિટી નિમાતાં તેના અધ્યક્ષ શ્રી. ડેવિડસનને નોમવામાં આવ્યા. સંચાલકરાવે ગોળમેજી પરિષદની કામગીરીને અંગે ૧૯૪૧ ના મે મહિનામાં વાર્ષિકરોપને પત્ર લખીને જણાવ્યું કે—

“ નવીન રાજ્યઘટનાની દૃષ્ટિએ જે કાંઈ પુનર્ચોજના કરવી આવશ્યક થશે, તેમાં સહાયકારી લરકરના નિમિત્તથી જે મુલક અંગ્રેજ સરકારને વડોદરાએ આપ્યો છે તે સર્વ અથવા તેનો કેટલોક ભાગ ગાયકવાડ સરકારને પરત આપવાની તજવીજ કરવી એ વાત મુખ્યત્વે હોવી જોઈએ, કારણ તેમ કરવાથી જ સામાન્ય સંરક્ષણની યોજનામાં વડોદરાએ જીયકવાનો હિસ્સો પ્રમાણસર થઈ શકશે, અને બંને સરકારને રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં જે અડચણો આવે છે તે દૂર થશે. ”

આમ માગણી કયો છતાં પ્રશ્નનો આખર નિકાલ ડેવિડસન કમિટીના રિપોર્ટ ઉપર મુલતવી રખાયો.

મુલક ન મળે, વાર્ષિક રકમ મળરે મળે

ડેવિડસન કમિટીએ વડોદરા રાજ્યે આપેલા મુલકનું આજે જે ઉત્પન્ન આવે છે તે ન્યાયપુરઃસર ગણવાને જદ્દતે તે મુલક જે વખતે આપવામાં આવ્યો તે વખતનું ઉત્પન્ન જ મળરે ગણવા શિકારસ કરી પણ મુલક પરત સોંપવાની વાત બાબૂએ રાખી; જો કે તેણે કબૂલ કર્યું કે રાજ્યના દૃષ્ટિબિન્દુથી મુલક પરત મળે એ જ યોગ્ય ધલાજ ગણાય, અને નાણાકીય હિસાબ એ મીણુ ગણાય. કમિટીએ છેવટે જણાવ્યું કે મુલક પરત આપવાની બલામણુ કરવાનું કામ અમને સોંપાયું નથી તેથી અમે તે સંબંધે કાંઈ બલામણુ કરી શકતા નથી. તેથી ડેવિડસન કમિટીએ વિવેચન કરી સહાયકારી ફાજ ગાટે આપેલા પ્રદેશ તથા રોકડ દહનના

ખદલામાં વાર્ષિક રૂપિયા ચોવીસ લાખ બાવીસ હજાર મળે
આપના બલામણુ કરી ને આ શિક્ષારસ પાલમેન્ટે માન્ય રાખી.

અમલ થયો નથી

આનો અમલ સમવાયતંત્ર અમલમાં આવે ત્યારે દેશના
બચાવમાં દેશી રાજ્યો તરફથી ન્યાયયુક્ત સમાન પ્રમાણમાં ફાળો ગણતરી
વખતે આટલી રકમ મળે આપવાના રૂપમાં કરવાનો હતો. પરંતુ
સમવાયતંત્ર સંજોગોથી બંધારણના ભાગનો અમલ કરવાનું
મુશ્કતવી રહ્યું છે અને જૂના કાલકરારોને વળગી રહી જે સ્થિતિ
ઉત્પન્ન થતી હોય તેને વળગી રહીને રાજ્યને સમવાયતંત્રમાં
જોડાવું છે કે પાલમેન્ટે માન્ય રાખેલી ડેવિડસન કમિટીની શિક્ષારસ
મુજબ હરેલી રકમ મળે ગણવાની સરવે જોડાવું છે તે વડોદરા
રાજ્યના રાજ્યકર્તાની મરજીની વાત છે, અને જો દિસાબ ગણતાં
એમ લાગે કે દેશના બચાવના ફાળામાં વડોદરા રાજ્યે સહાયકારી
ફોજને નબાવવા માટે જે પ્રદેશ તથા રોકડ હજી આપ્યા છે તેથી
પૂરતો ફાળો આપ્યો છે એ દલીલ લાભકારક છે, અને ડેવિડસન
કમિટીના ધોરણે રકમ મળે ગણાવતાં દેશના બચાવ માટે વધારે
રકમ આપવાની જવાબદારી રાજ્ય પર આવી પડતી હોવાથી
તે સ્વીકારવાનું રાજ્યના હિત વિરુદ્ધ છે તો વડોદરાના રાજ્યકર્તા
રાજ્યને ફાયદાકારક જે વાત જણાય તે પ્રમાણે વર્તવા મુખત્યાર
છે. સયાજીરાવને પોતાની હયાતીમાં મુશ્કેલ પરત મળવાનું ન કરવાથી
અસંતોષ થયો હતો એમાં કાંઈ શક નથી.

ગોળમેજીમાં સયાજીરાવ

૧૯૩૦ ના એપ્રિલમાં સયાજીરાવ યુરોપ ગયા ત્યારે તેઓ
પગમાં ચાલુ સંધિવાને લીધે ફરી શક્તા ન હતા. યુરોપ પહોંચ્યા

પછી થોડા દિવસ તેમની તળિયતમાં સુધારો મ્યો ન હતો પણ પાછળથી તે સુધરવા માંડી.

બીજી તરફ અખિલ ભારતીય બંધારણ રચવામાં સલાહ આપવા હિન્દુસ્તાનના પ્રતિનિધિઓની લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ ભરવાનું ભાવી હિન્દી બંધારણ સંબંધી તપાસ કરતા સાયમન કમિશનનો રિપોર્ટ બહાર પડતાં પહેલાંજ ૧૯૩૦ના જૂનમાં કમિશનના પ્રમુખ સર જ્યોન સાયમનની બલામણુથી નક્કી થયું હતું. આ પરિષદને 'રોમનિયન સ્ટેટસ' ના પાયા પર બંધારણ ધડવાની સુપરત કરવાની માગણી ડેંગ્રેસે કરેલી છતાં તે નહીં સ્વીકારાયાથી તેમાં ડેંગ્રેસે ભાગ લેવા ના પાડો હતી તથા સ્વતંત્રતાના ખ્યેય માટે કાયદાના સવિનયભંગની બડત થર કરી હતી. બ્રિટિશ સરકારે ગોળમેજી પરિષદ (Round Table Conference) માટે રાજવીઓમાંથી તેમ બ્રિટિશ હિન્દના રાજપુરુષોમાંથી પસંદગી કરી પ્રતિનિધિઓ નીમ્યા હતા. તેમાં વડોદરા નરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડનો પણ સમાવેશ ક્યો હતો તથા તેઓ તળિયતને લીધે હાજર ન રહી શકે તો તેમની વતી તેઓ ડેઈને બદલાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમે એવી તેમને છૂટ આપી હતી. તે છૂટનો લાભ લઈ તેમણે પરિષદના કારણ સારુ પોતાના સલાહકાર (દીવાન) સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારિયરને પોતાનો ગેરહાજરીમાં પરિષદમાં તેમનું સ્થાન લેવા નીમ્યા.

તા. ૧૨ મી નવેંબર ૧૯૩૦ ના રોજ ના. શહેનશાહ જ્યોર્જ પાંચમાએ રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ ખુલ્લી મૂકી. તેઓ મયા પછી વડા પ્રધાને પ્રતિનિધિઓને તેમના કાર્પ માટે આવકારતું બાપણુ કયું. બાદ હિન્દ તરફથી સયાજીરાવે પ્રથમ જવાબ વાળતાં તાજ તરફ વફાદારી જાહેર કરી જણાવ્યું કે:—

“ હિન્દી રાજવીઓની અને હિન્દના લોકોની મહેચ્છાઓ મોટે ભાગે (આ પરિપક્વ) પૂર્ણ થશે અને મહારાષ્ટ્રીનું પદ સેતાં જ નામવર મહારાષ્ટ્રી વિકટોરિયાએ પોતાના જગજગદેર હિન્દી દેરા દ્વારા ઉચ્ચારેલાં નીચેનાં વચનોને તેને લીધે જ સિદ્ધિ વરશે. ”

“ તેઓની આજ્ઞાદીમાં જ અમારું બળ છે, તેઓની સંતોષ-વૃત્તિમાં જ અમારી સલામતી છે અને તેમની કૃતગ્રતામાં જ અમારો ઉત્તમ યદ્ધો છે. ”

“ આ મહાન ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે પરસ્પર વિશ્વાસ અને સહભાવથી અને ખરા હૃદયથી આપણે બધા જ જહેમત ઉઠાવીએ. ”

કહેવાની જરૂર નથી કે સયાજીરાવ સર્વ રાજવીઓમાં વયો-વૃદ્ધ, યૌનવૃદ્ધ તથા અનુભવવૃદ્ધ હોવાથી તેમની સલાહ સૌ સેતા અને ૧૯૧૭ થી અખિલ હિન્દ માટે સમવાયતંત્રની વિચારણા કરનાર નરેશની સલાહના પ્રતાપે રાજવીઓ તરફથી અખિલ ભારત સમવાયતંત્રની કલ્પનાને સંમતિ અપાતાં, બ્રિટિશ સરકારને આશ્ચર્ય અકિત થઈ આવા મધ્યસ્થ તંત્રને જવાબદાર તંત્ર બનાવવાની કબૂલત કેટલીક અનામતીઓ તથા સલામતીઓ સાથે આપવી પડી. રાજવીઓના પ્રતિનિધિમંડળની ખાનગી બેઠકોના પ્રમુખસ્થાને બેસી સયાજીરાવે અનેક વખત પોતાનો અનુભવ કહી તેમને હિન્દી હિન્દ (દેશી રાજ્યો) તથા બ્રિટિશ હિન્દના સમૂહતંત્રની યોજનાની તરફેણમાં આપ્યા.

રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ ખુલ્લી મુકાયા પછી ઈરટ ઇડિયા એસોસિએશને તેમને તથા ખીજા મહેમાનોને આમંત્ર્યા હતા. આ મેળાવડો તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૩૦ ના રોજ ચતાં સયાજીરાવે ચયેલા બાવળીના સત્કાર માટે આભાર માનતાં જણાવ્યું કે—

“ નામદાર વાર્ષિકરોય સાહેબે બ્રિટનનો ચાતુ સરકારની સંમતિથી જણાવ્યું છે કે હિન્દની રાજ્યજીવારથીય, પ્રગતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય જ હોય. મારા ધારવા પ્રમાણે આ નીતિ ધણા જ જીયા પ્રકારનું રાજકૌસલ્ય બતાવે છે.”

“ બ્રિટિશ રાજ્યે ધણું કયું છે. પણ કેટલું બધું કરવાનું બાકી રહે છે ? હિન્દની આખીય રાજકીય, આર્થિક, નૈતિક અને સામાજિક હમારત તેની પરંપરાગત પ્રજાઓને અનુરૂપ ધર્મ પડે અને તેની પ્રજામાં શૈય, પુરુષાર્થ અને રાષ્ટ્રીય સંગઠનની વિશાળ બાવના પ્રેરે એવે ધોરણે પુનર્રચના માગી રહી છે. ”

“ એક જ શબ્દમાં કહીએ તો આટલા લાંબા સમય પછી પણ હિન્દને પોતાનું આત્મબાન થવા દર્ષ જગતની હરોળમાં તેને તેનું યોગ્ય સ્થાન લેવા દો. એ એનો અધિકાર છે એટલું જ નહીં પણ બ્રિટિશ કોમનવેલ્થ ઓવ નેશન્સ ના સ્વરાજ્ય ભોગવતા એક સભ્ય તરીકેનો દાવો છે. અમે હિન્દીઓ સમગ્ર માનવજાતિનો પાંચમો ભાગ છીએ. ”

એકતામાં વિવિધતાનું સ્થાન

પહેલી ગોળમેષ્ટ પરિષદની પ્રજ્ઞાકૃતિ થતાં તા. ૧૯ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૧ ના રોજ લંડનમાં પરિષદની બેઠકમાં બાપજી કરતાં સમાજરાવે જણાવ્યું કે:—

“ હું એવા સંયુક્ત હિન્દની કલ્પના કરું છું કે જેમાં બ્રિટિશ હિન્દ તથા હિન્દી દેશી રાજ્યો સમગ્ર હિન્દના હિત ખાતર બાગીદારોની માફક પરસ્પર સહકાર કરશે, છતાં પ્રત્યેક ઘટક પોતાનું વ્યક્તિત્વ સાચવી શકશે, અને પોતપોતાનો વિકાસ પોતાની વિશિષ્ટ શુદ્ધિશક્તિ પ્રમાણે સાધી શકશે. જીજ્ઞ બાપામાં

કહીએ તો સમાનતા સિવાયની એકતા જે સમૂહતંત્રની મુખ્ય જરૂરિયાત છે તે આપણે પ્રાપ્ત કરીશું. "

" સમાનતા સિવાયની એકતા (unity) ખાખત હું કહી ગયો. સમૂહતંત્રની યોજનામાં સમાનતા (uniformity) લાવવા પાછળ કરાતો સર્વ શ્રમ નિષ્ફળ જશે કારણ કે એ પદ્ધતિ ભૂલભરેલી છે એવી મારી દઢ માન્યતા છે. "

" દરેક વ્યક્તિને અથવા ઘટકને પોતાની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ પ્રમાણે વિકાસ સાધવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. વેરસેર વગરની અને ભાઈબીની સ્વરૂપની સ્પર્ધા રાજ્યને તેમજ વ્યક્તિને હિતકારક છે. હિન્દના દેશી રાજ્યોમાં આમ ચલાવી જ પશુ ફળદ્રુપ વિમારોનું સેવન થઈ રહ્યું છે. "

દેશી રાજ્યોની લાવના

" હિન્દી રાજ્યો આ સમૂહતંત્રની યોજનામાં કેવી માવનાથી સામેલ થશે ? "

" સૌથી પહેલાં તો પોતાના આંતર-વ્યવહારમાં એઓ સ્વતંત્રતા મળે છે અને એ સ્વતંત્રતા (autonomy)નું સંસ્કૃત થાય છે તેમ થયાં જાય એમ પણ તે આગ્રહપૂર્વક ઇચ્છે છે. જે જે પ્રકારના પ્રતિબંધો-જે આજની ધડીએ નિરર્થક છે તે દૂર થાય એમ પણ તેઓ ઇચ્છે છે. ખીણું, સમૂહતંત્રના ઈન્દ્રને જવાબદાર એવા એક રાજતંત્રની સ્થાપનાની તરફદારી પણ દેશી રાજ્યો કરે છે જેનાથી બ્રિટિશ હિન્દ તથા હિન્દી દેશી રાજ્યોને સરખી રીતે અસર કરનારા હોય તેવા પ્રસ્તોતો લોકલ લાવવાનું સુગમ થઈ પડે અને સમગ્ર હિન્દને ઉપકારક હોય તેવા પ્રકારની રાજનીતિનો વિકાસ સાધી શકાય. "

“ હિન્દને આર્થિક અને એવા જ બીજા પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાનો છે. તેના ઉકેલની મુશ્કેલીઓની અત્યુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. આપણા પરિશ્રમની ક્ષતેહનો આધાર એક કસોટીવાળા પ્રશ્ન ઉપર રહે છે. શું આપણે ખરેખર એવાં પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર ઉપજાવી શક્યા છીએ કે જે હિંમતથી આવા પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે લઈ શકે અને શાણી નીતિ તથા કાર્યપદ્ધતિ અખત્યાર કરવા સમર્થ થાય તથા જગતના આગળ પડતા દેશોમાં હિન્દને માનભર્યું સ્થાન અપાવી શકે ? ”

“ રાજ્યખંધારણનાં સ્વરૂપોનું ચોક્કસ મહત્ત્વ હોય છે એ ખરું; પરંતુ તે સારી રાજ્યપદ્ધતિ માટેનું સાધન છે, સાધ્ય નથી. તેથી રાજ્યખંધારણના સ્વરૂપને આપવાનું મહત્ત્વ તેના પરિણામ ઉપરથી અંકાયું ધટે છે; કારણ કે જે પરિણામ એટલે પ્રજાનું સુખ, સંતોષ અને સમૃદ્ધિ. જો આપણું બાવી રાજ્યશાસન “ લોકોનું, લોકો માટે અને લોકો વડે ” યાત્રે એવું થવાનું હશે તો પ્રાંતોની વર્તમાન રચના તે હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે ઘણી મોટી જણાય છે. રાજ્યતંત્ર ધણું સરળ, ઓછું ખર્ચાળ અને સ્પષ્ટ હેતુવાળું હોવું જોઈએ. વિશેષમાં પ્રજા અને સત્તાધારીઓ વચ્ચે નિકટ અને અંગત પરિચય પણ હોવાની જરૂર છે. ”

આમજનતાને કેળવો

“ હવે એક બોલ બોલીને મારું વક્તવ્ય હું પૂરું કરીશ. નવી રાજનીતિમાં એક અગત્યની વસ્તુ હોવાની જરૂર છે, તે એ છે કે હિન્દુઓમાં લોકસમૂહની કેળવણી પાછળ આપણે તનતોડ પ્રયાસ કરવાનું નક્કી કરવું પડશે. કોઈ પણ સાચા પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રે અસરકારક રીતે કામ કરવા માટે પોતાના પ્રજાજનોને તેમની જવાબદારીઓનું ખરેખરું જાન કરાવવું જ જોઈએ. ”

“ આવા લોકસમૂહશિક્ષણકારા લોકોની હિતિ સાધવા પાછળ જ આપણા બધા મહાન પ્રયાસો કેન્દ્રિત થવાની જરૂર છે. દેશનું લોકોએ એક પ્રખ્યાત પ્રશ્નને કહ્યું હતું તેમ ” આપણે આપણા સત્તાધારી માલિકોને કેળવવાની ઘણી જરૂર છે. કારણ કે તેમ થશે તો જ એ લોકો ખરું અને ખોટું શું તેના વિવેક કરી શકશે અને લોકશાસનની અતિશયતાઓ તથા ત્રુટિઓને દૂર કરી શકશે. ”

આમ હિન્દી હિન્દ તરફથી unity માટે સંમતિ સાથે uniformity સામે ચેતવણી આપી ફરેક દેશીરાજ્ય પોતપોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પ્રજાનું કલ્યાણ તથા ઝડપી પ્રગતિ પોતાની રીતે સાધવા છૂટું રહે એવી ગોઠવણ સમૂહતંત્રના બંધારણમાં કરવા સયાશ્રાવે માગણી કરી હતી.

સાહિત્યશોખ

યુરોપની આ સ્વારીમાં સયાશ્રાવે સાહિત્ય તથા કળાને ઉત્તેજન આપ્યું તથા ગ્રો. સિલ્વન્દ્રાંય લેવી ને સંસ્કૃત સાહિત્યવર્ધન સંભાને ઉદાર રકમ આપી. ‘ હિન્દુસ્તાનનો આંતરરાષ્ટ્રીય દરબાને ’ એ વિષય પર અંગ્રેજીમાં પુસ્તક લખવા ગ્રો. લંકાસ્ટરમને પણ તેમણે મદદ કરી.

ફરી યુરોપમાં

૧૯૩૧ નો મે માસ બિતરવા લાગતાં સયાશ્રાવ રાજીન્દ ટેમ્પલ કોન્ફરન્સની બીજી બેઠકમાં બામ લેવા યુરોપ ગયા. ત્યાં ‘ ગાઉટ ’ની જિભારીની લીધે ઘણા દિવસ તેઓ જિજ્ઞાસાપણ રહ્યા. પછી તબિયત સુધરતાં તેમને જીવાઈમાં ફેરવેલ સ્ટ્રોકથર કમિટી

ઉપર કામ કરવા આમંત્રણ મળ્યું. તેઓ સપ્ટેમ્બરમાં લંડન પહોંચ્યા ને ડોર્ચેસ્ટર હોટેલમાં રહ્યા. આ બીજી પરિપક્વમાં કોંગ્રેસ વતી મહાત્મા ગાંધી ગાંધી-અર્પિન સંધિને અનુસરીને આવ્યા હતા. તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે ગાંધીજી તથા શ્રીમતી સરોજીની નાયકુ મહારાજાને મળવા ગયાં હતાં.

તા. ૨૧-૯-૧૯૩૧ ના રોજ બીજી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ શરૂ થતાં સમાજરાવે એક નાનું સરખું બાપણ ક્યું હતું. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ મને વિશ્વાસ છે કે, ફરીથી આપણે છૂટા પડવાનો સમય આવે ત્યારે મારા જીનનું સૌથી પ્રિય સ્વપ્ન-હિંદી પ્રજાનાં અને સમસ્ત સામ્રાજ્યનાં પ્રગતિ અને કલ્યાણ અર્થે સાથે મળીને કામ કરતા સંયુક્ત સ્વશાસિત હિંદનું દશમ-આપણી નજર સામે વધુ તરવરતું આપણે જોઈશું. ”

જે સ્વપ્ન સિદ્ધ થયેલું જોવા સમાજરાવ તકસૂતા હતા તે સ્વપ્ન આજે પણ સિદ્ધ થઈ શક્યું નથી એ આપણી રાજકીય તથા ઐતિહાસિક કારણોને લીધે હિતપન્ન થયેલી પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે તેમાં કોણ કોનો દોષ કાઢે ? સમાજરાવને પણ આપણા મતભેદો અકબાવતા હતા અને પરિણામ માટે થંકા આવવા લાગી એમ તેમના તે વખતના એક પત્ર ઉપરથી જણાય છે.

વાચન

આ વખતે સમાજરાવે પોતાના પ્રિય વિષયોના પુસ્તકો વાંચવામાં માળ્યો. આ વખતે તેમણે હિન્દુસ્તાન આવવાનું મુલતવી રાખી યુરોપમાં રહેલું જ પસંદ ક્યું ને રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સની

ત્રીજી બેઠક ને ૧૯૩૨ ના ઓક્ટોબરમાં બરાઈ તેમાં જાતે અગર દીવાન મારફત હાજરી આપી. સયાજીરાવ ડિસેમ્બરની શરૂઆતમાં હિન્દ આવી ફરીથી ૧૯૩૩ ના એપ્રિલમાં યુરોપ ગયા.

સન્માનાયા

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા એસોસિએશને આ વખતે સયાજીરાવને મુખ્ય મેમાન બનાવી તેમના માનમાં સભા ભરતાં તેમનો જે સત્કાર સંસ્થાના પ્રમુખ લોર્ડ લેમિંગ્ટને કયો તેના જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

‘ માફ દિપ્તિબિન્દુ ’

“ સર સેમ્યુઅલ હોર (હિન્દી વજીર)ની અહીંની હાજરીનો આથી વધુ જડો અર્થ પાડ્યો છે. કોમનવેલ્થમાં હિન્દુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો જે સ્થાન ભાગવે છે તેના વધતો જતો સ્વીકાર તેમની હાજરીમાં સમાયેલો છે. હું મારે વિષે બોલું છું તે માફ કરશો, પરંતુ મેં જાહેર જીવનમાં મારા બધાં ૫૫ વર્ષના વયે દરમિયાન હિન્દુસ્તાનનાં રાજકારણમાં દેશી રાજ્યોને તેમનું હક્કદાર યોગ્ય સ્થાન મળે એ માટે પ્રયત્ન કર્યો છે અને હું જો તેમના હક્કોને માટે લડ્યો હોઉં તો હું તેમની ફરજો ઉપર બાર મૂકવામાં પાછો પડ્યો નથી. આપણે હક્કો અને ફરજો એ બન્ને ઉપર સરખો જ બાર મૂકવો જોઈએ, આપણો ધ્યાનમંત્ર ‘ ભાગલા પાડ્યા વિનાનું’ ફેડરેશન, (સંમવાયતંત્ર) સંધાનો દોર બતાવ્યા વિનાનો વિકાસ ’ એ હોવો જોઈએ, કોમનવેલ્થ એટલે સ્વતંત્ર પ્રજાઓની સાગીદારી. તેથી મને એ જણીતે સંતોષ થાય છે કે હિન્દુસ્તાનને માટે જે બંધારણ હાલમાં ધરાઈ રહ્યું છે તેના મૂળભૂત સિદ્ધાંત તરીકે આખા હિન્દુસ્તાનને માટે

સમવાયતંત્રનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આ તંત્રમાં 'સમગ્ર હિન્દુસ્તાનનું' બધું થાય એવી નીતિ ઘડવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં દેશી રાજ્યોને પણ તેમનો વાજબી હિસ્સો પ્રાપ્ત થશે. કેટલાંક વર્ષોથી અને તો ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે આ માર્ગે જ હિન્દુસ્તાનના પ્રશ્નોનું યોગ્ય નિરાકરણ થઈ શકે અને કોમનવેલ્થના સ્વરાજ્ય ભોગવતા હિન્દુસ્તાનની ધ્રુવરત આજ વિશાળ અને ઊંડા પાયા ઉપર જ ચઢાવી જોઈએ. "

" મહાયુદ્ધ પછી તરત જ લાંબા વખતનો મારો આ અભિપ્રાય મેં વ્યક્ત કર્યો હતો અને આજે એવી યોજનાની વિગતો નિષ્ણાતો મળીને નક્કી કરે છે એ જાણીને મને ધણો આનંદ થાય છે. "

હિન્દી વજીરની અંજલિ

સમાજરાય ખોલી રહ્યા પછી તેમને સુંદર અંજલિ અર્પતાં સર સેમ્યુએલ હોરે જણાવ્યું કે:—

" આજે આ ઠેકાણે મહારાજા ગાયકવાડ માટે મને જે માન છે તે દર્શાવવા માટે જ હું હાજર રહ્યો છું. તેઓ ફક્ત હિન્દુસ્તાનમાં જ નહીં પણ દુનિયાના હાલના સર્વ રાજ્યોમાં (રાજ્ય અમલમાં) સૌથી વધારે જાણ્યાન છે. "

" તેઓ ગાદી પર આવ્યાને લગભગ ૬૦ (સાઠ) વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં છે. તેમ છતાં જેમણે તેમને આજે બાપણ કરતાં સાંભળ્યા છે તેમનો આ વાત પર વિશ્વાસ જેસસે નહીં. ફક્ત તેમના રાજ્યારોહણની નોંધ અનેક સંદર્ભગ્રંથોમાં કરેલી હોવાથી આ વાત ખરી માનવી પડે છે. આટલા દીર્ઘકાળ સુધી-લગભગ એ પેઢી નેટલી મુદત સુધી-તેમણે હિન્દુસ્તાનમાં મોટા રાજ્ય પર

શાણુપણથી, સહાનુભૂતિથી, દૂરદર્શિત્વથી તથા સુસંગત રીતે રાજ્ય કયું છે એ વાત તેમને કેટલી ખૂબસુરપદ છે !”

દેશી રાજ્યોને સંધિયારો આપ્યો

હિન્દી વજીર સર સેમ્યુએલ હોરે ગોળમેજી પરિપદ (રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ)ની ત્રીજી સેશન પૂરી થતી વખતે દેશી રાજ્યો તથા તાજ વચ્ચે થયેલા કેલકરાર તથા સંધિઓ તેમજ સાર્વ-ભૌમતાને સમવાયતંત્રની નવી યોજનાથી બાધ આવશે નહીં એમ જાહેર કયું.

નવું બંધારણ પસાર થયું

બાદ ૧૯૩૩ માં અખિલ ભારતીય સમવાયતંત્ર તથા પ્રાંતિક સ્વાયત્તાના પાયા પર પરિપદની બેઠકોની ચર્ચાના પરિણામ રૂપ ‘ન્દાઈટ પેપર’ (સ્વેતપત્ર) બહાર પાડી તે ઉપરથી હિન્દુસ્તાનના રાજ્યશાસન સંબંધે કાયદાનો નવો ખરડો તૈયાર કરતાં પહેલાં પાર્લામેન્ટના બંને ગૃહોની સંયુક્ત તપાસસમિતિ પાર્લામેન્ટે નીમી ને તેમાં હિન્દી સલાહકારોને પણ સરકારે સાથે રાખ્યા. આ સમિતિએ સર સેમ્યુએલ હોરની ખૂબ લંબાણથી બિલટ તપાસ લીધી અને બીજા પણા સાક્ષી તપાસ્યા અને પોતાનો રિપોર્ટ રજૂ કરી વિગતવાર યોજના પાર્લામેન્ટ સમક્ષ મૂકી. તે ઉપરથી સરકારી નિષ્ણાતોએ કાયદાનું બીલ તૈયાર કયું ને તે પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચાઈ કેટલાક ફેરફાર સાથે ગંબૂર થઈ તેને બાદશાહની સંમતિ મળતાં કાયદાનું સ્વરૂપ મળ્યું, જે ‘ગવર્નમેન્ટ ઓવ ઇન્ડિયા એક્ટ ૧૯૩૫’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

સમવાયતંત્ર અનિશ્ચિત

આ કાયદાના પ્રાંતિક સ્વારાજ્ય સંબંધે વિભાગનો અમલ

થયો છે. પરંતુ બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળતાં સમવાયતંત્ર માટે ને શરતો પૂરી થવી જોઈએ તે શરતો થોડાં વખતમાં પૂરી થવી શક્ય ન રહેવાથી તેનો અમલ મુલતવી રાખી હિન્દીઓએ એકમત થઈ ફરી વિચારણાને અંતે હિન્દી સંજોગોને અનુકૂળ આવે તેવું પૂર્ણ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય સાથે બંધાયેલું બંધારણ કેટલીક મર્યાદાને પાત્ર રહી યુદ્ધ પૂરું થતાં ઘડવા તથા તે બ્રિટિશ સરકારે થોડાં વિચારને અંતે મંજૂર રાખવાનું જાહેર થયું છે. ૧૯૪૧ના જૂનમાં નાયબ હિન્દી વજીર ડયુક ઓવ ડેવનશાયરે અમેરિકાને વાયુવાતાંલાપ ભારત સંભળાવતાં જણાવ્યું છે કે યુદ્ધ પછી હિન્દનો કારભાર લંડન (જહાઈટ હોલ)થી ન ચાલતાં હિન્દથી હિન્દીઓના હિતમાં હિન્દીઓ ભારત ચાલે એવું ધ્યેય બ્રિટિશ સરકારે રાખ્યું છે. પણ મુસ્લીમ લીગની પાકીસ્તાનની માગણી જોતાં બાવી બંધારણ સાચા પૂર્ણ સ્વરાજ્ય અર્પતા સમવાયતંત્રના સ્વરૂપનું રહેવાનો સંભવ ધટ્યો છે ને કદાચ તે સ્વતંત્ર રાજ્યોના આક્રમક તથા સંરક્ષણાત્મક કારણ સારું કાપમને માટે એકસંધ થયેલા સંઘતંત્ર (Confederation)નું સ્વરૂપ લેએવા સંભવ બિનો થયો છે.

પ્રકરણ ૨૦મું

હીરકમહોત્સવ

આંતરરાષ્ટ્રીય પુરુષ

૧૯૩૩ માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનના સત્કારસમારંભ પછી સયાજીરાવ ઓઝકવર્થમાં રહ્યા. આ અરસામાં 'World Fellowship of Faiths' (વિશ્વધર્મસંઘ પરિષદ)ની પહેલી પરિષદની બેઠક શિકાગોમાં બરાતી હોવાથી તેનું અધ્યક્ષસ્થાન લેવા તેમના પર તાર ઉપર તાર આવવા લાગ્યા. આ સુંદર આંતરરાષ્ટ્રીય માન-સ્વીકારી સયાજીરાવ ઓગસ્ટ ૧૯૩૩ માં 'એમ્પ્રેસ ઓવ ઇન્ડિયા' સ્ટીમરમાં અમેરિકા ગયા. તેઓ તા. ૨૬ મીએ શિકાગો પહોંચ્યા. હાં તેમનું બધું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. આ વખતે શિકાગોમાં 'વર્લ્ડસ ફેઅર' (વિશ્વપ્રદર્શન) બરાત્યું હતું તેથી તેના પ્રમુખ પણ આ સ્વાગતમાં સામેલ હતા. બીજો દિવસે પરિષદની મુખ્ય બેઠક પહેલાં અમેરિકાના પ્રભુજનોને રૂઢિચોંસે મારફત સંદેશો આપવા સયાજીરાવને વિનંતિ થઈ. તેમાં તેમણે કહ્યું કે શિકાગોમાં ૧૮૯૩ માં બરાતેલી 'સર્વ ધર્મ પરિષદ'થી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં બીજા ધર્મોનો અભ્યાસ કરવાની પ્રેરણા મળી, પણ હિન્દુસ્તાનમાં તો સમ્રાટ અશોક તથા સમ્રાટ અકબરે સેંકડો વર્ષો ઉપર આવી પરિષદો બરી હતી. એક બીજાના ધર્મનો સહાનુભૂતિથી અભ્યાસ થતો હતો, હિન્દુ ધર્મ ખૂબ સહિષ્ણુ છે, પૂર્વ તથા પશ્ચિમે એક બીજાનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ, જમતમાં શાંતિ દેવાની સદ્ભાવ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ વગેરે. એક મહાન હિન્દી

રાજવીને અમેરિકાના શહેરીઓને સંબોધવાની તક મળે એ આપણા દેશનું બહુમાન હતું.

‘સર્વ ધર્મ સંઘ’ના ઉદ્દેશ

તે જ દિવસે (તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટ) ‘ વિશ્વધર્મસંઘ ’ પરિષદની બેઠક શરૂ થઈ. આ પરિષદનો હેતુ સર્વ ધર્મોના વર્તમાન સ્વરૂપને બાબૂએ મૂકી તેમને સંઘરૂપમાં બંધુબાવથી એકત્રિત કરવા અને મનુષ્યજાતિના અંતઃકરણમાં જે મૂલ્ય પ્રમેયો છે તે ઉકેલવા અને જગતના આદિકારણરૂપ નિયામક તત્ત્વ ઉપર માનવશ્રદ્ધા રહે એજ ખરા ધર્મ એવા દષ્ટિબિન્દુથી સર્વ ધર્મોએ આ પરિષદમાં ભાગ લેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું.

મહાઅધિવેશન

આ પરિષદનું સંયુક્ત મહા અધિવેશન તા. ૨૭ મી ઓગસ્ટ ૧૯૩૩ ના રોજ ભરાતાં જુદા જુદા ધર્મના સુસંસ્કૃત પા લાખ શ્રોતાઓ હાજર રહ્યા હતા. આ બેઠકના પ્રમુખ તરીકે સયાશ્રાય આવી પહોંચતાં તેમનું અધ્યાત્મિક રીતે સ્વામત થયું હતું. તેમનો પરિચય પરિષદના મુખ્ય સંચાલક મિ. ચાર્લસ ફ્રેડરીક વેલરે સમાજનોને કરાવ્યા પછી સયાશ્રાયે એક મનનીય ‘ આંતરરાષ્ટ્રીય-આંતરધર્મીય ’ ભાષણ કર્યું હતું.

વિશ્વનિયંતાનું સ્વરૂપ

તેમાં તેમણે પરમાત્મા કાળ અને આકાશરૂપે વ્યક્ત થાય છે, પરમેશ્વર એટલે સત્ ચિત્ આનંદ છે અને જગત એનું પરિધાન, એનો તરંગ, એનો આનંદ વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે, ગીતાશ્લોકોએ પ્રમાણે નિઃસ્વાર્થ સેવાની ભાવનાથી પોતાની ફરજ બજાવવાથી.

મનુષ્યને પ્રભુ મળે છે, કોઈ ઉચ્ચ કે નીચ નથી, બધા સેવકો છે, જે મોટામાં મોટો હોય તે સૌનો સેવક હોય, વગેરે સત્યો-સમગ્રવ્યાં હતાં.

સાચો ધર્મની શક્તિ

સાચો ધર્મ શું કરી શકે તે સમગ્રવતાં તેમણે જણાવ્યું કે:-

“ સાચો ધર્મ શું કરી શકે? પરમાત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિની એ જંખના છે, અને તેથી એ એવો આગ્રહ ધરાવી શકે કે સંક્રાંતિ અને અરાજકતાના સમયમાં શ્રદ્ધા, આશા, પ્રેમ જેવી અમૂલ્ય વૃત્તિઓ અને સહભાગીદારી તથા આત્મવિસર્જન જેવા મહાન સિદ્ધાંતો રહેવા જ જોઈએ. ધર્મ એ વાસ્તવિકતા અને જીવન માટેની જંખના પણ છે. એટલે જો ટકી રહેવું હોય અને વાસ્તવિક બનવું હેય તો પછી એણે ઢોંગ, રૂઢિ વગેરેને તિલાંજલિ આપવી ધટે છે. વળી ધર્મ સાદો અને સાફ રીતે વ્યક્ત થવો જોઈએ જેથી રસ્તે જતો માણસ અને સામાન્ય ગરીબ જનતા પણ તેને જૂખ ટાળવાના સાધન તરીકે-નહોં કે પથરા તરીકે-પીછાની લે. ધર્મમાં ગરીબ તથા અજ્ઞાની વિસરાવા ત જ જોઈએ. ”

“ અહિંસાની નવી વ્યાખ્યા ધડતી વેળા પણ અમે અમારો અહિંસાનાં આગ્રહ સ્મરણમાં લાવીએ છીએ અને સમજીએ છીએ કે ચૂસણવૃત્તિ અને સંહારનીતિ એ પણ હિંસાના જ પ્રકાર છે. નિર્દોષ તો એ છે કે જે સત્કાર્ય કરે છે, નહોં કે માત્ર અનિષ્ટ કાર્યથી અલગ રહે છે. ”

“ આપણે બધા એક પિતાના દરજ્જા છીએ. કુદરત યા પરમાત્માએ બધી પ્રજાઓને એક લોહીમાંથી બનાવી છે અને

ધર્મોત્તમાઓ તો માને છે કે આ વિશાળ દુનિયા એ પાડોશીઓનો સમૂહ છે, ત્યારે આપણે પાડોશી કોણ તેનો વિચાર કરીએ. જમસે કહ્યું છે કે જે પાડોશીધર્મ જગવે તેજ ખરો પાડોશી છે. છુદ્દે કહ્યું છે કે જે કોઈ હિમ્મત રીતે વર્તે તે હિમ્મતવાળો. કોન્ફ્યુશીયસે કહ્યું છે કે સાદો ગૃહસ્થ કોઈપણ સમાજને પોતાનું કુટુંબ ગણી લે છે. આજે આપણે સઘળે સ્વજનોથી શીખી શકીએ એમ છે. પરમેશ્વર જોડા ત્યાસ પાડી રહેલ છે કે, જેથી બીજા જોડે બિતરૂં પાકના સારા ફાલ આપી શકે. બધી બાબતોને એ અવનવી બનાવી રહેલ છે જેથી જગતમાં સત્ય અને પ્રામાણિકતા જામે, મુક્ત નાશ પામે અને દુનિયા એક બને. ”

ધર્મોત્તમ સમૂહતંત્ર

ધર્મોનો સમાન દરજ્જાના પાયા પર સંઘ બનાવવાના વિચારને આવકારતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ ધર્મોના આ સમૂહતંત્રની રચના કરવામાં તમે ધણું ઝઘાપણ અને દીર્ઘદષ્ટિ રાખી છે. દરેક પોતપોતાના ધરની સુવ્યવસ્થા કરી લે, અને દરેક પોતપોતાના ખજાનામાંથી નવી જૂની જડી-છુદીઓ કાઢે જેથી રાષ્ટ્રોનાં કુઃખદર્દ દર્દે થઈ જાય તો કેવું ? જે ભાવનાની આપણને અગત્ય છે એ વિશે પેલા ચીનાઈ તત્ત્વજ્ઞ પચીશ સદી પહેલાં જે કથન કર્યું હતું એના કરતાં વધુ સારી રીતે તે કોણ વ્યક્ત કરી શકે એમ છે ? એ કથન તે આ છે:— ‘ પ્રભુત્વ વિનાની પ્રવૃત્તિ, મમત્વ વિનાનું સર્જન, જોડાકી વિનાનું માર્ગદર્શન. ’ આ આખેહુબ ખ્રિસ્તી સૂત્ર છે અને અમે હિન્દુ-સ્તાનના લોકો પણ એવો દાવો કરીએ છીએ કે અમે પણ કુદરતી રીતે આ ખ્રિસ્તી આદર્શને મળતા છીએ. અમે પણ સ્વીકારીએ

છીએ કે ખ્રિસ્તે અમને અમારો ધર્મ વધારે સરળ અને ઉત્કૃષ્ટ બનાવવા પડકાર કર્યો છે. ”

આમ સયાજીરાવે ‘વિશ્વ ધર્મસંઘ પરિષદ’ની શરૂઆતમાં અગ્રભાગ લઈ વિશ્વધર્મનો પાયો નાંખ્યો.

જાણીતાં સ્થળો જોઈ ચીન-જાપાન તરફ

વિશ્વપ્રદર્શન તથા રોટ્ટરો કલ્કત્તાની બેટ લીધા પછી સયાજીરાવ હાલિનોઈસના ગવર્નર હોર્નરના આમંત્રણથી રિંગ્રોશીફ ગયા તે ત્યાં મહાન સ્વાતંત્ર્યમકત એક્ષેહેમ લિંકનની કબરની મુલાકાત લઈ પુષ્પહાર ચડાવી આવ્યા. અમેરિકામાં ન્યુ મેક્સિકો-કેલિફોર્નિયાનું સૃષ્ટિ સૌંદર્ય જોઈ વેન્કૂવર થઈ સપ્ટેમ્બરમાં પેસિફિક માર્ગે ચોક્કાદામાં (જાપાન) આવ્યા તે ટોકિયો, નાગાસાકી, યાંધાઈ, હોંગકોંગ, સિંગાપુર, કોલમ્બો થઈ મુંબઈ આવી તેમણે તા. ૧૪ મી ઓક્ટોબરે વડોદરા આગમન કર્યું.

પૌર્વાત્ય પરિપટમાં

૧૯૩૩ ના ક્રિસ્ટમસની રજાઓમાં વડોદરા શહેરમાં ‘ એલ ઇડિયા ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ ’ (અખિલ ભારત પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ)ની ૭ મી બેઠક શ્રી કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલના પ્રમુખપદે મળી. તે ન્યાયમંદિરમાં ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા સયાજીરાવને હસ્તે થઈ. તે વખતે એક વિદ્યતાપૂર્ણ મનનીય બાપજી કરતાં તેમણે પ્રાચ્ય વિદ્યા માટે શું શું કર્યું તે જણાવી ચોગ્ય સંશોધન તથા શોધખોળ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો તથા મૌલિક સંશોધનની આવશ્યકતા સમજાવી હતી. તેમણે ટૂંકમાં પોતાના વિચાર સમજાવતાં જણાવ્યું કે:—

■ મારા કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે સૌધખોળ કરનાર વિદ્વાન મૌલિક હોવા ઉપરાંત ગહન વિચારક હોવો. જોઈએ અને તેના નિર્ણયો પરિપક્વ હોવા જોઈએ. યાનની પ્રગતિ કરવાના આ ક્ષેત્રમાં આવા નેતાઓ બહુ વિરલ હોય એ સ્વાભાવિક છે. વળી કેટલાક દશકાઓ સુધી આપણા ફક્ત સારા જ વિદ્વાનો યુરોપ અને અમેરિકામાં જઈત્યાંના મહાન સાક્ષરો પાસેથી આ વિષયની સારી જાણણી લઈ શકતા. પરંતુ હું ધારું છું કે હવે તો આપણા દેશમાં જ વિદ્યાપીઠો, મહાવિદ્યાલયો અને સૌધખોળના ખાતાઓ વધવાથી દૂર પરદેશમાં જઈ લાંબો સમય ગાળવાની આવશ્યકતા રહી નથી. અહીં જ આપણે એ જાતની સારી જાણણી આપવાને સમર્થ છીએ. ”

“ પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય રીતરિવાજો ભિન્ન છે, છતાં તે એકમેકના પૂરક હોવા છતાં પોતપોતાની લાક્ષણિક પરિપાટી પર વિકાસ પામે એ જ માણસ જાતને માટે હિતાવહ છે, અને એ કથન ખરું હોય તો જન્મે એ પરસ્પરનો સારો પરિચય કરી લેવો ઘટે છે. અલંબત, પ્રત્યેકમાં સંસ્કૃતિનાં અનેક ક્રમિક પગથિયાં તો રહેલાં છે જ. જે દુનિયામાં આપણે રહીએ છીએ તે દુનિયાને સમજવા માટે જુદા જુદા દેશ અને જમાનાની સંસ્કૃતિનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ આપણે જાણવો જ જોઈએ.

“ આ રીતે આપણે હિન્દુસ્થાનના લોકોએ આપણો ઇતિહાસ જાણવો જોઈએ, પરંતુ આપણે વસ્તુતઃ કેવા દેખાઈએ છીએ એ જાણવા માટે એશિયાના ઇતિહાસના એક ભાગ તરીકે આપણા ઇતિહાસનું આપણે અધ્યયન કરવું જોઈએ, જેથી ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ ચાલી ગયેલી પ્રબળો અને તેમનું સંમિશ્રણ એ સમજાવે આપણને ખ્યાલ આવી શકે. આધુ-

નિક કૃષ્ણભૂમિની આ ગાબૂ ફેટલી જરૂરી છે એ આપણાં વિદ્વાપીડો હવે સમજી લે અને શાળાપાઠશાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં એ વિષયો દાખલ કરી દે એવો સમય આવી લાગ્યો છે. હાલના અભ્યાસ ક્રમમાં પણ આ પ્રકારના હિન્દી ઇતિહાસ, કળા, અને રાજનીતિ વિષેના વ્યાખ્યાનો હિમેરાય અને ચીન જાપાન વિષે પણ વ્યાખ્યાનો આપાત તે હજીવા જોગ છે. એશિયા ખંડના ભિન્ન ભિન્ન દેશોએ એક બીજાને પરસ્પર ઓળખી લઈ જૂતકાળની સંસ્કૃતિ અને સંબંધોનો વિચાર કરી ભાગીદારીનો એક નવો સંબંધ જમાવવાની જરૂર છે. "

અમેરિકાથી ચીન જાપાનના માર્ગે ટુરનના જ વડોદરે આવેલા મહારાજના મનમાં ૧૯૧૪માં જાપાનની પ્રથમ મુલાકાતે જે બીડી સાંસ્કૃતિક છાપ પાડેલી તેના સંસ્મરણો તાજાં થતાં તેમણે હિન્દુ-બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના સુંદર મિશ્રાપ તથા પરસ્પર મેળ માટે એશિયાના ઇતિહાસના ભાગ તરીકે હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવા તથા ચીન જાપાન વિષે ભાષણો આપવાનો પ્રબંધ થવા માગણી કરી હતી. કહેવાની જરૂર નથી કે પરિપક્વ પ્રમુખ શ્રી. જયસ્વાએ સયાજીરાવને ભવ્ય અંજલિ અર્પી હતી.

પૂજ્ય પુરુષોત્તમ અંજલિ

૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીમાં સયાજીરાવે નવસારીમાં 'હિન્દના દાદા' મહુ'મ દાદાબાઈ નવરોજીનું ખાવણું ખુલ્લું ચૂકતાં તેમને ભાવભરીની અંજલિ અર્પી હતી. માર્ચમાં કમેટીબાગ (પબ્લિક પાર્ક)માં શિવાજી મહારાજનું ભવ્ય પૂતળું ખુલ્લું ચૂકવાની ક્રિયા સયાજીરાવને હરતે થતાં શિવાજીને એક વીર પુરુષ તરીકે વખાણીને તેમણે જણાવ્યું કે—

" તેમણે જતાવી આપ્યું કે હિન્દુ ધર્મનું સનાતન વૃક્ષ સુકાયું નથી અને પ્રાચીન સમયથી ચાલતી આવેલી પદ્ધતિ ગમણી

અગીર લઈ લઈકરી નોકરી કરનારી સમાજ જીવનને તાબે થવાની નથી. તે ઉપરાંત તેમણે એવી પણ પ્રતીતિ કરી આપી કે સ્થાનિક ને તાબાના લોભ પણ નીતિની દૃષ્ટિએ ઊંચા હોઈ શકે છે, રાજ પણ તોફાનના વખતમાં ન્યાયપરાયણ રહી શકે છે, તે પોતાના ખોટા રસ્તે દોરાયેલા પુત્રની તરફ સખતાર્થ કરી શકે છે, તે પોતાનું ખાનગી જીવન પવિત્ર રાખી શકે છે, પોતાના મિત્રો તરફ ઉદારવૃત્તિ બતાવી શકે છે છતાં વખત આવે તે ખેડૂતના હક્કની પણ સંભાળ રાખી શકે છે. ”

“ આપણે લાંબા વખતથી હુમલાના ને જીવનના બોગ બન્યા છીએ, તેથી સ્વતંત્રતાના વધારે શાંતિમય માર્ગ, સ્વનાતમક કાર્યક્રમ અને વિપ્રલના જેટલી જ ક્રિમતવાળી નીતિએ ત્રણે માટે ગ્રેરણા આપનાર બળ તરીકે આપણે તેઓ તરફ નજર કરીશું. વીરતાના જીરસાના દિગ્દર્શન માટે હજી પણ પુષ્કળ અવકાશ છે. શિવાજીને દૃષ્ટાંત આપણને ઉદાર અને ધૈર્યવાન જીવન ગાળવાને ગ્રેર છે. આ અપ્રલના જમાનામાં પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે શિવાજી ખરા અંતઃકરણથી અને ભાવથી ધાર્મિક હતા, તેઓ સ્થાનિક દેવો તરફ પૂજ્યવૃત્તિ રાખતા એટલું જ નહીં પણ પોતાના લોકોના આલતા આવેલા ધર્મ તરફ પણ ભક્તિભાવ રાખતા. ”

સમાજશાસ્ત્રે આ પ્રસંગે પોતાની પરિસ્થિતિને અનુસરતા સંયમનું અવલંબન કરીને પણ દેશભક્તિની જલ્દત બપોત તેમના હૃદયમાં કેટલી સળંગે તેના જગતને દર્શન કરાવ્યાં હતાં.

હિન્દી તથા એક લિપિ

મહાંમ સમાજ સુધારક કરસનદાસ મૂળજીના શતસંવત્સરિક ઉત્સવમાં ભાગ લઈ તેમણે દિલ્લી જઈ તા. ૨૪ મી માર્ચ ૧૯૩૪ ના રોજ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાં અધ્યક્ષસ્થાન લીધું. તે વખતે

भाषण करतां राष्ट्रभाषा तरीके हिन्दीने मल्याळी देवभरमां सर्व भाषाओं ऐक लिपि (देवनागरी) मां लखवानी अभय समगरी हती. इरेक जेणे प्रादेशिक, आंतरप्रांतीय तरीके हिन्दी के हिंदू, अंग्रेज तथा सांस्कृतिक माध्यम तरीके संस्कृत के शरसी-आरभी भाषाओं. मल्याळी ज्ञानियात मल्याळी छतां अंग्रेज केहि दिवस आभयभरमां प्रसारी राष्ट्रभाषा जने ऐम नथी तेम रोमन लिपि देहानी ऐक लिपि तरीके स्वीकाराय ऐम नथी वगेरे मल्याळी छतां तेमजे हिन्दीनी सावधानीथी व्याख्या करतां मल्याळी के "आपजे तेने ज हिन्दी कहीऐ के जे भाषाने हिन्दीओ उत्तरमां देवनागरीमां लखे छे अने मुरिलमो हिंदूमां लखे छे."

संपतरावने स्वर्गावास

१९३४ ना अंग्रेजमां सयाशराव इरी युरोप गया अने पोपने रोममां मया. त्यांची पेरिस जेहि जूनमां विमान मार्गे लंडन गया. १९३४ ना ओक्टोबरनी सहातमां सयाशरावना नाना भाई श्री. संपतराव ता. ४ थोऐ मुंबरी मयांनी तेमने लंडनमां तारथी भयर मया. श्री. संपतरावने अंग्रेजि अर्थां सयाशरावना मराठी महाभरितना लेखक श्री. दाश नाजेश आपटे पुरतकना ३ म भागमां पृ. ८७६ विपर लखे छे के—

" श्री संपतराव हे केवल बडोदाच्याच बडे, तर सर्व महाराष्ट्राच्या परिचयाचे असून, अत्यंत लोकप्रिय होते. त्यांचा स्वभाव अगदी निर्गुणी असा असून, दहानापासून योरापर्यंत सर्वांचा त्यांच्याजवळ प्रवेश होऊं शके. सार्वजनिक कामांची त्यांना अत्यंत होश असून बडोदातील अनेक सार्वजनिक चळवळींचा ते आधार होते. या सर्व कारणांमुळे त्यांच्या मृत्युने महाराष्ट्राच्या कुटुंबातील एक व्यक्ति नाहीशी झाली इतकेंच नसून, लोकांनाहि आपलो मित्र व उपकारकर्ता गेल्यासारखे

वाटले, महाराजांना तर त्यांच्या मृत्युमुळे विशेषचं दुःख झाले. कारण कवलाण्यापासूनचे अगदी बालयुगातील बुद्धिदुःखाचे सदभागी म्हणून त्यांना धी संपतराव एवढेच नजीकचे धासू टरले होते, व ते स्वतः 'फार चाणाक्ष असून महाराजांशीं मन मोडूळें करून स्पष्ट निर्भीदपणें व विश्वासानें बोलत असत व यामुळे त्यांच्या मार्फत महाराजांना राज्यातील अनेक हकीमतीं स्वतंत्र रीतिने वळण्याचा मार्ग असे. त्या कारणाने त्यांच्या हानीने महाराजांना आपल्या बालपणाच्या अनुभवांचा विचार-विनिमय करण्याचें अखेरचें साधन नष्ट झाले. "

साधार्थः—“ श्री. संपतराव दत्त वडोदराभां ज नहों पक्षु सर्व महाराष्ट्रभां जणूता होई, अत्यंत बोकाप्रिय होता, तेमने स्वभाव तदन निर्भिमानी होता अने नानाथी मोटा सर्व तेमने भणी शकता. सार्वजनिक काम करवा तेमो भूषण उत्सुक रहता अने वडोदराणी अनेक सार्वजनिक यणवणेना तेमो आधार होता. आ सर्व कारखोने वीधे तेमना अवसानथी महाराजना कुटुंबनी अेक व्यक्ति अदस्थ यर्ध अेटलुं ज नहों पक्षु बोडोने पोताने. अेक मित्र तथा उपकारकर्ता शुभाच्या जेधुं लाग्नुं. महाराजने तो तेमना भृत्यथी विशेष ज दुःण यधुं. कारखु कवलाण्याथी तदन जाणवपना सुभदुःणना सदभागी तरीके तेमने श्री. संपतराव अेकला ज नष्टकना सगा जाडी रखा होता अने ते पोते धधुा 'आखाक्ष' होई महाराज पासे मन मोकणुं करी स्पष्ट रीते, नीउरपखे विश्वासथी भोवता अने तेथी तेमनी भार-दत्त महाराजने राज्यानी अनेक हकीमत स्वतंत्र रीते जाणवणेना मार्ग होता. आ कारखुने वीधे महाराजने पोताना जाणवणुना अनुभवाने विचारविनिमय करवानुं छेल्लुं साधन नष्ट यधुं. "

वडोदराणा शहरीओ भाटे छे १८८८ भां संपतरावे " श्री

સયાશ્ર લાયબ્રેરી ” સ્થાપન કરી પ્રગ્નને મફત વાચન માટે પુષ્કળ પુસ્તકો પૂરાં પાડ્યાં હતાં અને તે પાછળ દોઢેક લાખનો બાદશાહી ખર્ચ કરી નાખ્યો હતો એમ કહે છે. અંગ્રેજ, ગુજરાતી, મરાઠી, સંસ્કૃત-સર્વ પુસ્તકો ત્યાં મળતાં. આ મોડું પુસ્તકાલય હાલના મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયમાં અંતર્ગત થયું છે. જીવનના ઉત્તરકાળમાં તેઓ દેવધર્મ તરફ વળી નિરભિમાનપૂર્વક કરતાલ સાથે દેવશક્તિ ભજન પથ કરતા. આવા પુરુષના અવસાનથી અનેક ગૃહોમાં શોક વ્યાપે એમાં નવાઈ ન હતી.

ફરી અમેરિકામાં

૧૯૩૪ ના ઓક્ટોબરમાં સયાશ્રાય ફરી અમેરિકા ગયા ત્યારે તેમણે પ્રેમિડન્ટ રૂઝવેલ્ટની મુલાકાત લીધી. તે સિવાય એ દેશમાં જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી સંસ્થાઓની મુલાકાત લઈ તેઓ નવેમ્બરની તા. ૩ જાએ ઇંગ્લંડ પાછા જવા નીકળ્યા.

ગાહિટની ઉપાધિ

પરત આવતાં સ્ટીમર પર તેમને ‘ ગાહિટ ’થી ખૂબ ખિમાર થયું પડ્યું અને ક્રાન્સમાં શેરઝુર્ગમાં ઉતારી લીધા ત્યારે તેઓ તદ્દન બેશુદ્ધ હતા. આઠેક કલાક બેમાન રહેવાથી સુધેના માણસો તથા દાકતર ખૂબ ચિંતાતુર થયા. પરંતુ ત્યારબાદ બાન પર આવતાં તેમને સંભાળીને પેરિસ લઈ જઈ વૈદ્યકીય ઉત્તમ સારવાર કરવામાં આવી અને તેમની તબિયત ધીમે ધીમે સુધરવા માંડી. આ વખતે તેઓ રિવત્ઝરલંડ રહેવા ગયા હતા અને ત્યાં તા. ૧૧ ની રોજ-આરો ૧૯૩૫ ના રોજ જીનીવામાં રાષ્ટ્રસંઘ (લીગ ઓવનેશન્સ, ની મંજૂર કચેરીની મુલાકાત લીધી ને પછી તેઓ ઇન્જિનિયરમાં થોડો વખત રહી પાછા ઇંગ્લંડ જઈ ઓક્સફર્ડ-બંગલામાં ઘણો વખત રહ્યા.

રાજ્યારોહણને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થયાં

૧૯૩૫ ના મેની તા. ૨૭ મીએ તેમના રાજ્યારોહણને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થતાં ખુદ બાદશાહે તેમને અભિનંદનનો તાર ક્યો, અને તા. ૩૦ મી મેના રોજ સમાજરાવ બાદશાહને મળી આવ્યા. તા. ૬ઠી જૂનના રોજ સમ્રાટ જ્યોર્જ પાંચમાના રાજ્યારોહણના રીધ્મ મહોત્સવ નિમિત્તે માનનીય બહારથી આવેલા પરોણાઓના માનમાં મિજબાની અપાતાં હિન્દી વજર સર સેન્યુઅલ હોરે રાજ્ય-શાસનશાસ્ત્રનો સૌથી વધારે યશસ્વી પ્રયોગ કરનાર સમાજરાવ સિવાય બીજા કોઈ વ્યક્તિ મારા ધ્યાનમાં નથી એવા ઉદ્ઘાર કાઢી તેમની નિરંતર રાજસેવાની કદર કરી. ઓગસ્ટમાં છુસેસમાં સર્વ-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન જોઈ છટલીના માર્ગે હિન્દ આવવાનું ઠરાવી તા. ૭ મી નવેંબર ૧૯૩૫ ના રોજ તેઓ મુંબઈ આવી પહોંચ્યા તે તા. ૯ મી નવેંબરે વડોદરા તેમણે આગમન કયું.

હીરક મહોત્સવની તૈયારી

દરમ્યાન ૧૯૩૫ ના જૂનમાં વડોદરા નરસ સર સમાજરાવના રાજ્યારોહણનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવા માટે વિચાર કરવા ન્યાય-મંદિરમાં બબ્બ જાહેર સભા મળી અખિલ રાજ્ય મધ્યસ્થ સમિતિની સ્થાપના થઈ, તથા તેના પ્રમુખ દીવાન સર વી. ટી. કૃષ્ણામા-ચારિયર નિમાઈ, મહામંત્રી (જનરલ સેક્રેટરી) તરીકે શ્રી. મોતી-લાલ હોટાલાલ દેસાઈ (વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશીના માજી ન્યાયાધીશ તથા વડોદરા શહેર સુધરાર્થના પ્રમુખ) નિમાયા હતા. પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં ઉપપ્રમુખ રા. બ. ગોવિંદભાઈએ સમિતિમાં અધ્યક્ષ-સ્થાન સેવાતું હતું. પ્રજા રાજ્યારોહણનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવા ઉત્સુક છે તેથી તે ઉજવવા પરવાનગી આપવા સમાજરાવને વિનંતિ થતાં પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપી તેમણે તેમ કરવા પરવાનગી

સયાજી

પુર

ખ

:

૧૯૨૨ ને મહારાજ સયાજીરાવ જાવડાવાડા સમિતિઓ
 જાણી અને રાખવડામાં ઉત્સાહપૂર્વક આ ૧૧^{મી} ઉત્સવ સમિતિઓ
 રચાયેલી આ યુગ પ્રલંબની કાવચની યાત્રીનીમાં હીરક મહોત્સવ
 મહારાજ માગેદાર વિધિ (૧૯૨૨) રચાવાનું નક્કી થયું હતું ને
 તેમાં જ્યાં જ્યાં રહિયા જરાયા હતા.

કેલક સમારંભોમાં હાજરી

સયાજીરાવ નવેંબરના પહેલા અઠવાડિયાને અંતે વડોદરા
 આવ્યા પછી સયાજીરાવે ડિસેંબરની શરૂઆતમાં વડોદરા હાઇરિક્લનો
 ધનામ સમારંભ, કારેલીનામમાં 'આફ્રિકા ડાનાવાસ'નું ઉદ્ઘાટન,
 મહારાણી ગર્લ્સ હાઇસ્કૂલ ધનામ સમારંભ, કેન્ડક ડેઓપરેટીવ
 હાઇસ્કૂલ સોસાયટીનું 'અલકાપુરી' તરીકે નામકરણ, ઇન્ડર-
 પ્રોટેક્ટેડ રપોર્ટસનો ધનામ સમારંભ, કડવા પાટીદાર ડાનાલયનું
 ઉદ્ઘાટન, વગેરે સમારંભોમાં ભાગ લઈ પ્રસંગોચિત બાપણ
 કર્યા હતા.

'હિન્દુધર્મ' સંબંધે સયાજીરાવ

તા. ૨૦ મી ડિસેંબર ૧૯૩૫ ના રોજ તેમણે ખંડેરાવ
 મહારાજની પ્રતિભા ખુલ્લી મૂકતાં તેમના સુકૃત્યોની યશગાથા ગાઈ
 હતી. તા. ૨૮ મી ડિસેંબરે 'હિન્દુધર્મ' અને તેની ઉત્ક્રાંતિ, ઉપર
 તેમણે વિદ્વાતપૂર્ણ બાપણ આપ્યું. તેમાં તેમણે શ્રીમદ્ ભગવદ્
 ગીતામાંથી અનેક અવતરણો આપી તેનું હાઈ સમગ્રન્યું હતું.
 તેમણે હિન્દુધર્મની હાલની સ્થિતિ પર આવતાં જણાવ્યું કે ગીતાનાં
 તત્ત્વગાની પ્રશ્ન કૃષ્ણ વિસરાર્થ ગયા ને તેમનું સ્થાન પૌરાણિક
 કૃષ્ણે લીધું, અને કાલિના પૂજનમાં પશુના વધ થવા સાગ્યા ને
 અહિંસા છુલાર્થ ગઈ. સયાજીરાવ જે રીતે ગીતાજી સમન્યા હતા
 તે પ્રમાણે આ સંસાર પણ ખરો છે અને માણસે અનંતતાનું બાન
 રાખી પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવું જ જોઈએ; જોદ્ધર્મ ઉપનિષદ

એ આવેલો હોઈ તે તપની તથા ભોગની અતિસપતાના
જીવવાનો ethical (નૈતિક) મધ્યમમાર્ગ બતાવે
રહે પર માર મૂકે છે.

મહોત્સવની શરૂઆત

મહોત્સવ તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ થી તા. ૧૧મી
જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ સુધી ઉજવવાનો કાર્યક્રમ નક્કી થયો હતો અને
૧ થી ૭મી સુધી આખા રાજ્યમાં રજા પાળવામાં આવી હતી.

તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ ના રોજ સવારમાં સર્વ
ધર્મનાં દેવસ્થાનોમાં સામુદાયિક પ્રાર્થના યજ્ઞ સાંજે ૫ વાગે સ્વાસ્થ્ય-
રાવના હરતે ' આમજીવન પ્રદર્શન ' પ્રુસ્થુ' મુકાડું. તે વખતે તેમણે
પોતાની આમોદાર તથા આમપુનર્ધટના નીતિ સમગ્રવી દરતાં
પ્રદર્શનની તરફદારી કરી પ્રજાને, સરકારપ્રયાસની મર્યાદા સમજાવે,
સ્વામી બની સહકાર આપવા વિનંતિ કરી. છાપેલા બાપણ ઉપરાંત
મોઢે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

લાવિમાં શું

“ તાજેતરમાં મારા મિત્રો તરફથી મને પૂછવામાં આવ્યું કે
હાલના મહારાજ નહિ હોય ત્યારે રાજ્યનું શું થશે. તે પ્રશ્નનો
પ્રત્યુત્તર મારો એ છે કે રાજાની દક્ષતા અને પ્રજાની
લાવના પર સર્વ વાત અવલંબીને રહે છે. જો પાયો ‘ મથાર્થ’
અને ચોક્કસાઈથી નંખાયો હશે તો બીજાનું કોઈ કારણ રહેશે
નહિ અને કાર્ય આગળને આગળ ચાલ્યાં જ કરશે. ”

રાજાપ્રજાની અભિનિવૃત્તતા

“ રાજા અને પ્રજા એક જ છે, તેમનું હિત જોતપ્રોત પણ
અદ્વય છે; અગર જો કલુષિત હૃદયવાળા અને સ્વાર્થી માણસો,

રાજા અને તેની પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ અને સમજૂતી જમાવવા પ્રયત્ન કરે તો પણ એ ચોક્કસ વાત છે કે સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં રાજા અને તેની પ્રજાનો સ્વાર્થ અભિન્ન છે. તેઓના અરસપરસના વિશ્વાસ અને નિશ્ચયમાં સુખ અને ઉત્કર્ષની સર્વ આસા સમાયેલી છે. મને પોતાને એમ લાગે છે કે ખોટી સમજ અને વિપરીત ખોધ સામે નિર્ભયતા યથાર્થ અપાયેલી ડેળવણીમાં જ છે, અને ત્યાં મનની તંદુરસ્તી એટલે નિષ્પાલસતા છે, હાં સરીસ્તી તંદુરસ્તી અને નાગરિક તત્વ કે જોતી વૃદ્ધિ પ્રમાણમાં ધીમી પણ અસ્તિત્વમાં છે, તે હોવાં જ જોઈએ. ”

ખીજે દિવસે લશ્કરની કવાયત દીન બોજન તથા અગાડના ખેડ થયા હતા.

મુખ્ય માનપત્ર દરબાર

આ મહોલસવનો મુખ્ય સમારંભ તા. ૩ જી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ ના રોજ રખાયો હતો. આ સમારંભમાં સયાજીરાવને તેમના રાજ્યારોહણને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થઈ જવાના શુભ પ્રસંગે અભિનંદન આપતાં માનપત્રો અર્પણ કરવાના દરબારે ભરાયા મહરપુરા રોડ પર આવેલા ‘ધિડેસ્વાર કવાયત મેદાન’માં આ કારણ સારું ભવ્ય અર્ધવર્તુલાકાર મંડપ બાંધી વચ્ચે મહારાજ તથા મહારાણી તથા રાજધરાણીના ઉચ્ચ દરજ્જાના ઓપરુપો તથા નામાંકિત મહેમાનો માટે ખાસ ઉચ્ચ બેઠક બનાવવામાં આવી હતી. સયાજીરાવ આ દિવસે સવારે હાા વાગે આ રથે આવવા લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલમાંથી લવાજમા સાથે લહેરીપુરા-માંડવી ગેંડી દરવાજા, મહરપુરા રોડ માર્ગે જવા નીકળ્યા હતા અને આખે રસ્તે પ્રજાજનોનાં ટોળે ટોળાંની શુભેચ્છાદર્શનસલામો ઝીલતા સમારથાને આવી મંડપના મધ્યમાં બનાવેલી ખાસ બેઠક પર ગોઠવેલા સોનાના સિંહાસને

પર બેઠા. લહેરીપુરા દરવાજે તથા પેરેડ ગ્રાઉન્ડ પર તેમને તોપોની સલામી અપાઈ હતી. વ્યાસપીઠ પર દીવાન સર વી. ટી. કૃષ્ણામા-ચારિયર, માણ દીવાન સર મનુભાઈ તથા લેડી મહેતા, ઔધના તથા ઠાણીગડના રાજવીઓ, સર મિરજા ઈસ્માઈલ (મહીસુરના દીવાન), સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રતિનિધિ વડોદરાના રેસિડન્ટ તથા તેમના પત્ની, કુચબિહારના રાજમાતા તથા મહારાજ, વગેરેની હાજરી ધ્યાન ખેંચતી હતી. મંડપમાં માનપત્ર આપવા આવેલાં સંખ્યાબંધ પ્રતિનિધિમંડળો, શેઠશાહુકારો, પ્રતિષ્ઠિત પ્રજાજનો, મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્યો, સરકારો, ઠરકદારો, વતનદારો, અમલદારો વગેરે ૪૦૦૦ જે પુરુષો ચડ ઉતર બેઠકામાં ગોઠવાયાં હતા.

શરૂઆતમાં સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયના શાસ્ત્રીઓ વગેરે તરફથી અભીષ્ટિચિંતનના શ્લોક તથા સ્વાગત ગીત ગવાયાં.

સમસ્ત પ્રજાનું માનપત્ર

બાદ રાજ્યના સમસ્ત પ્રજાજનો તરફથી સયાશ્રયવને રાજ્યા-રોહણના હીરક મહોત્સવને અંગે અભિનંદન અર્પણ આવબીનું માનપત્ર વડોદરા શહેરના નગરશેઠ રતનલાલ મગનલાલ હરિભક્તિએ વાંચી બતાવ્યું, અને તે સોનાચાંદીહીરાજડિત સુંદર વજનદાર કારકેટમાં અર્પણ કર્યું. આ માનપત્ર હીરક મહોત્સવ મધ્યસ્થ સમિતિ તરફથી ધડવામાં આવ્યું હતું. તેમાં મહારાજના સુંદર વહીવટને અંજલિ અર્પતાં જણાવ્યું હતું કે:—

“ આપે શ્રીમંતે શિક્ષણ વિષયક તથા સમાજ વિષયક સુધારા દાખલ કરવામાં ખડેલ કરો છે. મક્ત અને ફરજિઆત પ્રાથમિક કેળવણી, પ્રજા માટે મક્ત વાચનાલયો તથા પુસ્તકાલયોની સ્થાપના, દેશી બાપાના સાહિત્યને ઉદાર ઉત્તેજન, પ્રાચ્યવિદ્યાના અભ્યાસને

પ્રત્યક્ષ પ્રોત્સાહન, બાળ લગ્નનો પ્રતિબંધ, શાંતિનાસત્ત્વ નિવારણ, લગ્ન-લગ્નવિચ્છેદ તથા વારસા સંબંધી ગ્રામીન અને નિરર્થક ચર્ચા પડેલા કામદાઓનું નવીકરણ, ધાર્મિક તથા ધર્માદાય મિલકતનું વ્યવસ્થાકરણ, અને અનાવસ્થક તથા ખર્ચાળ એવા આચાર અને વિધિઓનો પરિત્યાગ, આ અને એવી બીજી આપશ્રીની લાભકારક પ્રવૃત્તિઓથી વડોદરાની પ્રજાની સામાજિક પ્રગતિ ઉપર સમગ્ર જતાં, ઘણું સારું પરિણામ આવ્યા વગર રહેવાનું નથી. "

" આપ શ્રીમંતના એકંદર રાજ્યવહીવટમાં આપે, રાજ્યની પ્રજાને પોતાના હિતચીકરણ માટેની પ્રવૃત્તિઓમાં જાતે યર્ષાને પ્રેરણા આપી છે અને તેને માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. આપનું સમગ્ર જીવન એ જ્યાં લાંબી અનિષ્ટ દેખાય તેનું નિવારણ કરવાની કામગીરી ધૂનવાળા અને ધગશ ધરાવનારા એક સુધારકનું જ જીવન છે. "

સયાશ્રવણનો વળતો જવાબ

આ હાર્દિક અભિનંદન આપનારા જ્ઞાનપત્રના જવાબમાં શ્રીમંતે રાજ્યની પ્રજાનો આભાર માન્યો હતો તથા એ જ દિવસે વધારા તરીકે બહાર પડેલા આશાપત્રિકાના ખાસ અંકમાં પ્રગટ થયેલા પોતાના પ્રજાજોગા સંદેશ ઉપર ખ્યાન પેંચી, એ ઉપરાંત પોતાને વધારે કહેવાનું રહેલું નથી એમ જણાવ્યું હતું.

આશાપત્રિકાનો હીરક વધારો

તા. ૩ જી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ ના રોજ આશાપત્રિકાના લાલ શાહીમાં પ્રગટ થયેલા ખાસ અંકમાં મહારાજની ખુદની સહી સાથે તેઓશ્રીનો સંદેશ તથા હીરક મહોત્સવને અંગે શ્રીમંત સરકારે કરેલા હુકમોનો સાર ના. દિવાન સાહેબની સહી સાથે પ્રગટ થતાં હતાં તેનો મુખ્ય ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

સયાશ્રાવનો પ્રબળોગો સંદેશો

"મારો રાજ્યમારોહથ્થુનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવા સારુ આખા રાજ્યની મારી પ્રબળ આ પ્રસંગે ઉત્સાહ દર્શાવી રહી છે. આ વખતે મારો એક વિચાર જાહેર કરતાં મને આનંદ થાય છે. તે એ છે કે આ શુભ પ્રસંગના સ્મારક તરીકે એક કરોડ રૂપિયાનો નિધિ ઇલાહિદો રાખવો. તેને હીરક મહોત્સવ નિધિ કહેવો. તેનું વ્યાજ ગ્રામની પ્રજાના જીવનની સુધારણા માટે ખાસ કરીને દીન, દરિદ્ર અને દક્ષિત રૈયતના જીવનની સુધારણા માટે-વાપરવું. તેમાં રાજ્યના સામાન્ય અંદાજ-પત્રમાં આવાં કામ માટે રાખેલી રકમમાં જે વખતોવખત વધારો થતો જશે તે ઉપરાંત આ નિધિના વ્યાજની રકમ ખર્ચવામાં આવશે."

જીવનની સુધારણાનો આદર્શ

૨. "તમે બધા સારી ખેંઠે જાણો છો કે હેલ્થમાં ૫૫ વર્ષથી ગામડાંના વિકાસ ને ઉદ્ધાર માટે હું ઉત્સાહથી શ્રમ કરતો આવ્યો છું. ખરેખર એના કરતાં ખીલું ઠાંઈ કામ મને વધારે પ્રિય નથી. મારો આદર્શ ગ્રામજીવનનાં તમામ સ્વરૂપો સુધારવાનો છે. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે મારી પ્રજામાં ઉચ્ચતર જીવન જીવવાની, વધારે સુખપ્રદ ગિંદગી ગાજવાની, સ્વાશ્રય અને જાતમહેનતની શક્તિ ખીલવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા જાગ્રત થાય. મારી અંતઃકરણની અનિલાષા છે કે ગ્રામજીવન રસમય બને, અને ખેતીને એવો ધંધો બનાવી શકાય કે ગામડાંમાંના ધણા સાહસિક લોકો તેમનાં સાહસનાં ફળ મેળવી શકે. આ વિષયમાં મારો રાજ-નીતિ જાણીતી છે. છતાં પણ સંક્ષેપમાં તે સંબંધમાં કેટલીક માહિતી આપવા હું માથું છું."

ફરજિયાત લોકશિક્ષણ

૩. “(૧) સીધી પહેલું તો ફરજિયાત લોકશિક્ષણ એજ તમામ પ્રગતિનો પાયો છે. તેની શરૂઆત ૧૮૯૬ માં અમરેલીમાં કરવામાં આવી હતી. પછી કેટલાંક વર્ષો છોકરાઓ તથા છોકરીઓ માટે આખા રાજ્યમાં તે ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું. આજે આખા રાજ્યમાં રૂંધતને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવા માટે ૬,૫૦૦ શિક્ષકો રોકવામાં આવ્યા છે. તે શિક્ષણુ ગ્રામજીવનને અનુસરતું કરવા પ્રયત્ન થાય છે. તેને ઉદ્દેશ એ છે કે ગામડાંની વસ્તી ગામડાં છોડી શહેરમાં તથાઈન જાય. મારો આશય એ પણ છે કે શિક્ષકે ગ્રામજીવનમાં પોતાનું વાજખી સ્થાન લેવું જોઈએ. આ આશય ધ્યાનમાં રાખીને જ અધ્યાપન પાઠશાળામાં ગ્રામજીવનનાં મૂળતત્ત્વો વિષે ખાસ શિક્ષણુ અપાય છે.

(૨) આ ઉપરાંત ગ્રામ પુસ્તકાલયોનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી રૂંધતને જે પ્રકારનાં જ્ઞાનની જરૂર હોય તે મળી રહે અને તે બહેલું સૂક્ષ્મ ન જાય.”

ગ્રામ પંચાયતો

૪. “ખીજ વાત:—મારા શરૂઆતના સુધારાનાં પગલાંમાં ગ્રામ પંચાયતોની સ્થાપના એ એક મહત્વનું પગલું હતું. આજ તો દરેક ગામે પંચાયત છે. તેને તેનાં ઉત્પન્નનાં સ્વતંત્ર સાધન કરી આપવામાં આવ્યાં છે. તેનું દર્શવ્ય ગ્રામજીવન સુધારવાનું છે. તેથી કાયમનાં કાયદાનાં કામેમાં પંચાયતનાં નાણાંનો વ્યય થવો જોઈએ.”

પ્રાંત પંચાયતો અને તેનાં કામે.

૫ “ પ્રાંત પંચાયતોએ ગામડાંની હાજતો પોતાનાં ધ્યાનમાં સૌથી વધારે રાખવી એવી મેં હંમેશાં અગત્ય દર્શાવી છે.

(૧) રેલવે સાથે અનુસંધાન કરનાર રસ્તા.

(૨) કૂવા, અને

(૩) પાતાળ કૂવા,

જે ધણા ભારે ખર્ચ થી કરવામાં આવે છે. તે રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓનો માત્ર હું અત્રે ઇશારો જ કરું છું. ”

વિશિષ્ટ પ્રકારનાં ખાસ ખાતા

૬ “ ખીજી વાત:-ખેડૂતોની આર્થિક મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવા માટે તેમની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં ખાસ ખાતાં મેં સ્થાપ્યાં છે.

(અ) કયા પાક લેવા, ખીની પસંદગી કેમ કરવી, ઝાડ કે પાનના રોગ માટે શી ચિકિત્સા કરવી, વગેરે કામે માટે ખેતીવાડીખાણું સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

(બ) ઢોરની સંભાળ માટે પશુરોગખાણું કાઢવામાં આવ્યું છે.

(ક) સહકાર્યને ધોરણે ખેડૂતોને વાજખી શરતે મૂડી મળી શકે તે માટે, તેમને તેમની જરૂરિયાતો ખરીદવા માટે, અને ગાલ વેચી આપવા માટે સહકારીખાણું ખોલવામાં આવ્યું છે.

(ડ) નવરાસના વખતમાં અને જે મોસમમાં ખેતી ન થઈ શકે એમ હોય તે વખતે ખેડૂતોને અનુકૂળ પડે એવા ધંધા ઉદ્યોગ મળે તે ઉદ્યોગખાણું તેમને ખતાવી આપે છે અને શીખવે છે.

(ઇ) તે ઉપરાંત સાર્વજનિક આરોગ્યખાતું છે જ. ગામડાંના આરોગ્યતા, સ્વચ્છ પાણીના પુરવઠા વિગેરે વિષયોના સંબંધમાં તે જનતાને સલાહ અને મદદ આપે છે. ”

સમાજ સુધારણાના કાયદા

૭. “ છેવટે,

(૧) કુદરત અને પ્રાણીશાસ્ત્રના નિયમથી વિરુદ્ધ બાળલગ્નની રૂઢિ,

(૨) ન્યાતોનો ત્રાસ, અને

(૩) સામાજિક ન્યાયનો વિરોધ કરનારી અસ્પૃશ્યતા જેવી હાનિકારક સામાજિક બીજો કાઢી નાંખવા સારું મેં કરેલા કાયદાનો હું ઉલ્લેખ કરું છું. ”

અસ્પૃશ્યતા

૮. “ અસ્પૃશ્યતાના સંબંધમાં બોલતાં સંયમ રાખવો કઠણ છે. જેઓને આપણે આપણા ભાઈબહેનો જેવાં ગણવાં જોઈએ તેમને અસ્પૃશ્યતાનું કૃત્રિમ કલંક લગાડવું એ વસ્તુ ખરેખર સામાન્ય માણસજાતને કમકમાટ ઉપજાવે એવી છે. મારી દૃષ્ટિમાં તે સરકારની દૃષ્ટિમાં માણસ માણસ વચ્ચે કશો ભેદ નથી. જાતી વર્ણો જે પોતાના કરોડો માનવજંદુઓને સ્વમાનની લાગણીથી અને ઉન્નતિની આશાથી વંચિત રાખે છે તેમની છેવટે નૈતિક અધોગતિ, અનિવાર્ય જ છે. ”

પરિણામો

૯. “ સુધારાના આ બધાં કામો સંપૂર્ણ વિજયી નિવડ્યાં છે અને મારી ધૃષ્ટા પ્રમાણે તેમનાં પૂરાં પરિણામ આવ્યાં છે એવો વિચાર મને જરા પણ આવતો નથી. મેં જે આદર્શ મારી સન્મુખ રાખ્યો છે તે ધણો જ જીત્યો છે. હજારો વર્ષની જડતા અને જમાનાના જમાનાથી ચાલતા આવેલા વહેમો એક દશકામાં ઉખાડી સકાતા નથી એ વાત હું હંમેશાં મારી જાતને યાદ દેવરાવ્યા જ કરું છું. ”

નિધિનો ઉદ્દેશ

૧૦. “ ૫૫ વર્ષ ઉપર જે હિંદુઓ કે પ્રવૃત્તિ મેં આદરી તેને હવે મારે વધારે બળવાન બનાવવાનો ધરાદો છે, અને તે જ આશયથી હું આ નિધિની યોજના કરું છું. એ નિધિના બ્યાનમાંથી વધતી જતી વસ્તીને સારું નગર કે ગામ વિસ્તાર માટે ગામઠાણ વધારવાની યોજના જેવા વિષયોને, ગામડામાં પાણીનો પૂરવઠો કરવાને, અવરજવર તથા વ્યવહારના માર્ગોના સાધન કરવાને, અને તમામ પ્રકારના શિક્ષણ વિષયક પ્રગતિ તૈયાર કરનારા કામને માટે ગ્રાન્ટ અર્થાત્ મદદની રકમો આપવામાં આવશે. (૧) આજ સુધીમાં કદાચ જે ગરીબ પ્રદેશોને કશો લાભ મળ્યો નહીં હોય તેમને તથા (૨) રાતીપરજ, અંત્યજ, ઠાકરડા, રજાંરી વિગેરે પછાત પડેલી કોમોની હાજતોને આવાં કામો માટે પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવશે. મેં પ્રથમ જ જણાવ્યું છે કે રાજ્ય તરફથી આ કામો માટે જે દ્રવ્ય અસાધારણ રીતે ખર્ચાય છે તે ઉપરાંત વિશેષમાં આ મદદની રકમો અપાશે અને રાજ્યની ઉપજ વધશે તેમ તેમ રાજ્ય તરફથી અપાતી રકમ તો વધવાની જ-છે. આગળ ઉપર જે સંજોગો બદલાય અગર સરકારને જરૂર લાગે તો આ નિધિનો બીજી રીતે સરકાર ઉપયોગ કરશે. ”

આશા

૧૧. “ મારી અંતરની અભિલાષા છે કે મારી આ યોજનાથી રૈયતના સુખમાં વધારો થાય અને તે ઉચ્ચતર અને વધારે સંસ્કારી જીવન ગુજારે. આ મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા અંશતઃ પણ જે ફળીભૂત થશે તો મારી રૈયતના કલ્યાણ માટે સમર્પિત કરેલી મારી જિંદગીના મને પૂરો બદલો મળ્યો છે એમ હું માનીશ.

આશીર્વાદ

૧૨. “ આખરે હું એક જ વાત કહું છું કે; સત્યના મહાન નિયમો જરાખર સમજો. જો તેમનો તમે વ્યવહારમાં બુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરશો તો ખાતરીથી વધારે સુખી થશો. હું મારી તમામ રૈયતને મારા પ્રેમવાળા આશીર્વાદ પાઠવું છું અને પ્રજાની પ્રાર્થના કરું છું કે તેને લાંબુ આયુષ્ય સુખ અને સમૃદ્ધિ મળે. ”

લક્ષ્મીવિલાસ રાજવાડા,
વડોદરા,
તા. ૧ જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ } સયાજીરાવ ગાયકવાડ.

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એમણે હીરક મહોત્સવની યાદગીરીમાં કરેલી આજ્ઞાઓ તથા પ્રજાના હિતની ધતર ચોજનાઓ.

પોતાની પ્રિય પ્રજાના હિતાર્થે શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એઓશ્રીએ કૃપાવંત થઈ હીરક મહોત્સવના માંગલિક પ્રસંગે નીચે જણાવેલી ઉદાર રાજગુઓ કરેલી છે:—

૧ જમીન મહેસૂલ તથા ફરજિયાત દંડની માફી

હીરક મહોત્સવના શુભ અવસરની યાદગીરીમાં જમીન મહેસૂલની તથા ફરજિયાત દંડની માફી નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:—

(અ) આખા રાજ્યના ખાતેદારો તરફ જમીન મહેસૂલની સને ૧૯૨૮-૨૯ આખર નીકળતી બાકી રૂ. ૨,૧૬,૨૭૬-૯-૪

(બા) સને ૧૯૩૨-૩૩ આખર સુધીની ફરજિયાત દંડની બાકી રૂ. ૧,૨૬,૭૧૫-૧૧-૩.

૨ ખેડૂત કર્જા નિયમન

રાજ્યના ખેડૂત વર્ગને રાહત આપવાના ઉદ્દેશથી શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ એએઓએ કૃપાવંત યર્ષ હાથમાં જ ખેડૂત કર્જા નિયમન નિબંધ મંજૂર કર્યો છે.

૩ જમીનના તારણ ઉપર નાણાં ધીરનારી પેઢી

ખેડૂત વર્ગને લાંબી મુદતની આંટ સાથે કર્જા ઉ નાણાં મળી શકે એ હેતુથી વડોદરા પ્રાંતના કરજણ તાલુકામાં નાણાં ધીરધાર કરનારી સહકારી પેઢી શ્રીમંત સરકારે આપેલી સવલતથી સ્થાપવામાં આવી છે. રાજ્યના બીજા જે ભાગોમાં સ્થાનિક મદદ મળી શકે અને પેઢીની વ્યવસ્થા સારી રીતે કરી શકે એવા કાર્યકર્તાઓ મળી આવે તે ભાગોમાં આવી પેઢીનો લાભ આપવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ એએઓની ઇચ્છા છે.

૪ ગામડાંઓમાં પીવાના પાણીનો પૂરવઠો

(ખ) લોકોને ચોખ્ખું પાણી પૂરતા પ્રમાણમાં મળે એ હેતુથી પ્રાંત પંચાયતોએ કૃવાઓની યોજના સન ૧૯૩૧-૩૨ થી સરકાર મદદથી હાથ ઉપર લીધી છે. ૫૪૬ નવીન કૃવાઓ કરવાના કાર્યક્રમ પૈકી મોટા ભાગના કૃવાઓ તૈયાર થયેલા છે અને બાકીનું કામ ઝડપથી પૂરું કરવા તજવીજ ચાલુ છે,

(ખા) કયા ગામોમાં પીવાનું પાણી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી શકતું નથી તેનો તપાસ કરી ઉપર મુજબ નવીન કૃવાઓ તૈયાર કરવાનો કાર્યક્રમ ઘડવાનું નક્કી કર્યું છે.

૫ ઉપમાર્ગો (Feeder Roads)ની યોજના

(ખ) રાજ્યમાં લોકવ્યવહારની સરળતા થવા માટે મોટા

મોટા રસ્તાઓને તથા લોહમાર્ગને જોડનારા ઉપમાર્ગો કરવાની યોજના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ એઓશ્રીની આગ્રાથી સને ૧૯૨૬ થી હાય ઉપર લેવામાં આવી છે.

(બા) એકંદરે ૪૫૮ માઈલની લંબાઈના કુલ ૧૫૧ રસ્તા કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. તે પૈકી હાલ મુધીમાં ૨૦૪ માઈલની લંબાઈના ૮૨ રસ્તાઓ તૈયાર થઈ ગયા છે; અને ૨૬ રસ્તાઓનું કામ ચાલુ ઉપર છે.

(ક) આ યોજનાના અંગે નાળાં બાંધવાનો અર્થો તથા રસ્તા માટે લેવાની જમીનના વળતરની રકમનો પૂરો ખર્ચ સરકાર તરફથી આપવા ઠરાવેલું છે.

(કે) આ યોજના તરફ પ્રાંત પંચાયતોએ આત્યાર સુધી રૂ. ૬,૭૪,૩૧૨ જેટલો ખર્ચ કરેલો છે; તે પૈકી રૂ. ૨,૬૮,૪૬૦ સરકાર મદદના આપવામાં આવેલા છે.

(ગ) આ યોજનાનો લાભ જે ગામોને મળ્યો નથી તેવાં ગામો માટે રસ્તાઓનો નવીન કાર્યક્રમ તૈયાર કરવા તત્ત્વવીજ ચાલે છે.

૬ કાંસ કોતર સંબંધી યોજના

(અ) ગામઠાણુ તેમ જ સીમના સંરક્ષણાર્થે કાંસ નિયમ હાકમાં જ મંજૂર કરવામાં આવ્યો છે. આ નિયમથી ગામોની હદમાંનાં પેટા કાંસ તથા મુખ્ય કાંસની મરામત કરવાનું ધોરણ ઠરાવવામાં આવેલું છે.

(બા) કાંસ કોતરોનું કામ સુવ્યવસ્થિત અને વેળાસૂર થાય એ હેતુથી વડોદરા પ્રાંત બાંધકામ અધિકારીનાં તાબામાં એક ખાસ વિભાગ ખોલવામાં આવ્યો છે.

૭ ગામડાઓમાં વિદ્યુતશક્તિ પૂરી પાડવાની યોજના

(બ) શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે કે વડોદરાનું મધ્યવર્તી વિદ્યુત કારખાનું નવા પાયા ઉપર મૂકવું કે નથી આજ્ઞા ખર્ચે વિદ્યુત શક્તિ ઉત્પન્ન કરી ખેડૂતોને નુકસાન ન થાય એવા દરેથી પીવાને માટે કૂવાઓમાંથી પાણી ખેંચવા તથા નાના ઉદ્યોગો વિગેરે માટે ગામડાંઓમાં તે પૂરી પાડી શકાય.

(કા) આવા જ પ્રકારની યોજના વિજપુર તાલુકા માટે પણ અમલમાં મૂકી શકાય કે કેમ તેનો તપાસ ચાલુ છે.

૮ ધ્વનિક્ષેપ (Broadcasting) યોજના

(બ) છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષોથી શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એઓશ્રીનો રાજ્યમાં ધ્વનિક્ષેપની યોજના હામલ કરવાનો વિચાર ચાલે છે. ડેખવણી, આરોગ્યરક્ષણ, વેપારઉદ્યોગ, ખેતીવાડી અને ખીજાં ખાતાઓની પ્રવૃત્તિઓને ધ્વનિક્ષેપ મદદરૂપ છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

(કા) તારીખ ૧ જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ ના રોજ શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એઓશ્રીના શુભ હસ્તે વડોદરા શહેરમાં ખુલ્લાં મુકાયેલા ખેતીવાડી અને ઉદ્યોગપ્રદર્શનમાં અનુભવ હામલ લગભગ ૧૦ માર્ચના અંતરમુધી સાંભળી શકાય એવું ધ્વનિક્ષેપયંત્ર મૂકવામાં આવેલું છે. અને ગામડાના લોકોને આકર્ષે એવાં કેટલાક વિષયો ઉપર ભાષણોનો કાર્યક્રમ ગોઠવી તે પ્રમાણે ભાષણો ચંદ્રદારા સંભળાય એવી તજવીજ કરવામાં આવી છે.

(૬) ધ્વનિક્ષેપની યોજના સંતોષકારક નીવડશે તો વડોદરા પ્રાંતમાં

જુદાજુદા ભાગોમાં તેનો લાભ લોકો લઈ શકે એવું એક કેન્દ્ર સ્થાપવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એઓશ્રીની ઇચ્છા છે.

૯ મહેસાણા પ્રાંતના ઠાકરડાઓની કોમમાં કેળવણીનો પ્રયાસ

રાજ્યની પછાત કોમો જેવી કે (૧) અંત્યજ, (૨) રાતીપરજ, (૩) વાધેર વિગેરે કોમોમાં કેળવણીનો ફેલાવો થઈ તેઓની સ્થિતિ સુધરે તે અર્થે રાજ્ય તરફથી યોગ્ય તે પગલાં લેવામાં આવ્યાં છે. આવી કોમો પૈકી મહેસાણા પ્રાંતમાં ઠાકરડા લોકોની એક કોમ છે. આ લોકો દરજિયાત કેળવણીનો જોઈએ તેટલો લાભ લઈ શક્યા નથી. તેથી તેમનામાં કેળવણીનો ફેલાવો થાય તે અર્થે તે પ્રાંતમાં તેમનાં બાળકોને કેળવણી આપવા માટે એક વસતિગૃહ સ્થાપવામાં આવશે.

૧૦ વૈદ્યકીય મદદ આપત

દરેક ગામની આજુબાજુ પાંચ માર્ગિતના અંતરે વસતા લોકોને વૈદ્યકીય મદદનો લાભ મળે એ હેતુથી દવાખાનાઓ ખોલવા શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એઓશ્રીની ઇચ્છા છે. આ કાર્યક્રમ જેમ બને તેમ જલદી અમલમાં મૂકવામાં આવશે.

૧૧ ગ્રામ વિસ્તારની તથા વિશ્રાન્તિસ્થાનોની યોજના

(અ) રાજ્યનાં શહેરો અને ગામડાંઓમાં ગીચ વસ્તી ઓછી થાય અને લોકોની તંદુરસ્તી સુધરે એવી શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ એઓશ્રીની ઇચ્છા છે.

(બ) આ માટે ગ્રામ વિસ્તારની યોજનાઓ રાજ્યના તમામ તાલુકાઓમાંથી મંજૂરવામાં આવી છે.

(ક) મકાન બાંધનારી સહકારી મંડળોએને શ્રીમંત સરકાર સવલતો આપે છે. આ સવલતોનો લાભ લઈ વડોદરા

શહેરમાં અને નવસારીમાં સારાં અને હવા અજવાળા-
વાળાં મકાનો બંધાઈ પહોંચ્યાં છે.

(૬) આવીજ રીતે રમતગમત અને વિશ્રાન્તિના સ્થાનો ઘૂટથી
કરવામાં આવે તેવી પણ શ્રીમંતની ઇચ્છા છે. આ
ધોરણે વડોદરા શહેરમાં આવાં ઇલ્લાંક સ્થાનો મુકરર
કરવામાં આવ્યાં છે, અને બીજાં કરવાની તજવીજ ચાલે છે.

૧૨. કેદીઓને બંધનમુક્ત કર્યાં બાગત

(આ માંગલીક પ્રસંગે વડોદરા મધ્યવર્તી તુરંગમાંથી અને
પ્રાંત દારંગોમાંથી ૪૭ સજા ભોગવતા કેદીઓને છોડી મૂકવામાં
આવ્યા છે, તથા ૬૪૬ કેદીઓની સજાની મુદતમાં માંગલિક પ્રસંગ
માટે નિયમથી ઠરેલા ધોરણે ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે.)

*

*

*

વડોદરા, તારીખ ૧ માહે જાન્યુઆરી સને ૧૯૩૬.

બા. વિ. હસાઈ

V. T. Krishnamachari.

મુ. મં. મદદનીશ.

દીવાન.

બીજાં માનપત્રો

એજ દિવસે બપોરે આ મંડપમાં સાંજના, તથા બીજે દિવસે
સવારમાં ભરાયેલા દરબારમાં વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ તથા
રાજ્યની તેમજ રાજ્ય બહારની આશરે ૫૦-૬૦ સંસ્થાઓ તરફથી
અંગ્રેજી, મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દીમાં અભિનંદન અર્પતાં માનપત્રો
વંચાયાં હતાં. તા. ૩ જુના રોજ બપોરની બેઠકમાં બારતમૂલ્ય
પંડિત મદનમોહન સાલવીયાએ સયાજીરાવની કારકિર્દીની યશગાથા
ગાઈ તેમને ભવ્ય અંજલિ અર્પી, 'યુધિષ્ઠિર' માથે સરખાવ્યા
હતા. તા. ૩ જુએ બપોરના દરબારમાં અપાયેલાં માનપત્રોમાં

પ્રથમ વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળનું માનપત્ર રાજ્યના નિવૃત્ત કામચલાઉ સરન્યાયાધીશ તથા પ્રજામંડળના પ્રમુખ શ્રી. અબ્બાસ તૈયમજીના હસ્તે શ્રીમંતને અર્પણ થયું હતું. તેમાં સયાજીરાવના હિન્દુત્વ કારભારની કદર કરી જણાવ્યું હતું કે:—

“શ્રીમંતે પ્રજાવર્ગમાં જે સ્વાથય અને સ્વમાનની ભાવના જાગૃત કરી છે, તેને અંગે અને હવે સમવાયતંત્રનાં હિન્દુભરના બંધારણનો વિચાર કરી, પ્રજા તેને લાયક અને એવું જાહેરજીવન ખડું થાય અને પ્રજા અને અમલદાર સહકારથી રાજકારણમાં ભાગ લે અને શ્રીમંતના રાજછત્ર નીચે પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર જેવા હક્કો મળે આ સર્વની ભાવના પણ ઉદય થવા પામી છે.”

બીજા માનપત્રે અર્પનાર મંડળોમાં રાજ્યની સુધરાર્થે, પ્રાંત પંચાયતો, સુરત સુધરાર્થ તથા રાજ્યની તથા રાજ્ય બહારની અનેક સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સમારંભને અંગે તા. ૩ જુલે શહેરમાં સુંદર વીજળીક રોપણાર્થ થઈ હતી.

વાઈસરોય વડોદરામાં

સયાજીરાવના રાજ્યારોહણના હીરક મહોત્સવના પાંચમે દિવસે (તા. ૫) વાઈસરોય લોર્ડ વિલીંગ્ટન લેડી વિલીંગ્ટન સાથે તેમને ખાસ અભિનંદન આપવા વડોદરા આવ્યા. પરંતુ લેડી વિલીંગ્ટનની તબિયત નાદુરસ્ત હોવાથી તે પોતાના સલૂનમાં જ રહ્યાં. વાઈસરોયના માનમાં અપાયેલાં ખાણા વખતે સયાજીરાવે ખંડિયાં રાજ્યો તથા વાલુકા સાથે વડોદરાનો સીધો સંબંધ જોડવાની યોજના સંબંધે જે ઉત્સેખ કર્યો હતો તે આગલા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા હોય. તે ઉપરાંત સયાજીરાવે વાઈસરોયની સલામતી લેવાડાવતાં કરેલા બાપણમાં તેમની હિન્દુસ્તાની નોંધ લઈ પોતાના કારભાર સંબંધે બોલતાં જણાવ્યું કે:—

“ કેટલીક બાબતમાં, આગળ વધવાનું કામ ચાલવામાં ધીમું છે, તો બીજે સ્થળે, ઉત્સાહભંગ થવા નેવું પણ છે, પરંતુ ઘણી દિશામાં અગત્યનું પ્રસ્થાન થઈ રહ્યું છે. મારા મનમાં સર્વોપરી લાગણી ને છે તે એ કે હજી કેટલુંક કરવાનું બાકી રહ્યું છે. રાજતંત્રના આદર્શ એટલા તો ઉચ્ચ છે કે કુદરત, માનુષી શિથિલતા અને દુરામલતાં સંયુક્ત બળોને જીતવા, જીવનભરની અખંડ મહેનત પણ પહોંચી ન વળે તેમ છતાં હું ધારું છું કે મારા રાજ્ય માટે હિન્દી સલ્તનતમાં હું માનવંત સ્થાનનો દાવો ધરાવું તો તે ન્યાય ગણાશે. મારી પ્રજાનું કલ્યાણ એજ મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ મે સદા રાખેલો છે અને તેમને હું સુખશાંતિ અને વ્યવસ્થિત રાજતંત્ર આપી શક્યો છું તે અને મોટા આનંદનું કારણ છે. પ્રત્યેક પસાર થતું વર્ષ મારી માન્યતાને પ્રુષ્ટિ આપે છે. તે માન્યતા એ છે કે સમાજમાં નાનામાં નાની વ્યક્તિને કેળવણી પૂરી પાડવી. તેજ જીવનના ઘડતરનો અચળ પાયો છે. તે સંબંધી પ્રત્યેક પ્રયત્ન કરી છૂટવા નેવું છે, અને હું આશા રાખું છું અને ધર્મિય પ્રાર્થના કરું છું કે જે પદ્ધતિ મેં દાખલ કરી છે અને જેને હું સુસ્ત રીતે અનુસરું છું તેમાં સમપત્તો પરિપાક ચતાં ફેલેલ મળશે જ. ”

દેશી રાજ્યોનું દરિયું

સમવાય રાજ્યજંધારણને અંગે એકતાની તરફેણ સાથે એક-સરખા તંત્ર તથા કારભારનો વિશેષ કરતાં તેમણે દેશી રાજ્યોવતી જણાવ્યું કે:—

“ દેશી રાજ્યો આ મહત્વના (સમવાય) રાજ્યજંધારણના ફેરફારમાં મોટામાં મોટો સફળ ભાગ લઈ શકે તેટલા માટે એવી તાજવીજ કરવાની જરૂર છે કે તેમની પરંપરાથી ચાલતી આવેલી

વિશિષ્ટ પ્રયાઓ અને તેમના વિજ્ઞાની ઇતિહાસ સાથે સંબંધ મહત્વના મુદ્દાઓનું દુર્લભ કરવામાં ન આવે. તેઓને એકમ તરફના દાળમાં પરાણે ચોઠવી દેવાનો યત્ન કરવામાં આવશે, તો સાદમ-પ્રવૃત્તિ અને વ્યક્તિત્વનો નાશ થશે, અને નૂતન હિંદને રાજપ્રકાશી અને રાજવ્યવસ્થાનો વિધ વિધ જાતના અનુભવરૂપી ખજાનાનો લાભ નહિ મળે. સંયુક્ત રાજતંત્રના અધિકારની બહાર હોય તેવી સર્વ બાબતોમાં દેશી રાજ્યોને બંધન વગરની સ્વરાજ્યસત્તા હોવી જોઈએ અને ચોક્કસ સંયોગો (કે જેનું હાથ અસ્તિત્વ નથી, તે સંયોગો)માં તેમના પર મૂકવામાં આવેલ બંધનો અને નિયંત્રણો પછી તે સંયુક્ત હો કે પૃથક પૃથક હોય, સર્વમાંથી તેઓને મુક્ત કરવાં જોઈએ. ત્યારે જ દેશીરાજ્યો કુદરતી રીતે અને ફલદાયી થાય તેવી પુરુષાર્થી સત્વચાળી, જોખમદાર વ્યક્તિઓનો વિકાસ સાધી શકશે. તે વ્યક્તિઓ સુવ્યવસ્થિત રાજતંત્રની બહુવિધ ફરતોથી સજા હોવી જોઈએ અને પોતાની શક્તિ હિન્દુસ્તાનની ઉત્તમ સેવામાં અર્પણ કરવાના સંકલ્પવાળી હોવી જોઈએ. અને સંતોષ થાય છે કે આ બાબતોની અને ખાસ કરી, રેલવે પરની સત્તા પાછી જેવી સેવાના સવાલ જેવા પ્રશ્નોની વાટાઘાટ થઈ રહી છે. "

ના. સમ્રાટનો સંદેશો

લોર્ડ વિલીંગ્ડને જવાબ વાળતાં રાજઆતમાં આ શુભપ્રસંગે ના. ચહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ તરફથી આવેલો સંદેશો વાંચી બતાવ્યો હતો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે:—

" નામદાર મહારાજ,

આપ વડોદરાની ગાદી પર આવ્યા તેની હીરક મહોત્સવ ઉજવવાને પ્રસંગે, આપને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપવામાં મને ખુબ જ આનંદ થાય છે. આટલા લાંબા સમય સુધી રાજ્ય

કરવાનું, અને પોતાની પ્રજાના જીવનમાં સતત વધતા, આર્થિક અને નૈતિક વિકાસવાળાં સાઠ વર્ષોનું સંતોષકારક સિદ્ધાવલોકન કરવાનું, ધણા થોડા રાજ્યઓના ભાગ્યમાં હોય છે. તું આજ્ઞા રાખું છું કે આપના રાજ્યના હિતાર્થે અવિધ્યમાં હજી ધણાં વર્ષો આપ નામદાર કાયમ રહો અને આપનો અમલ સુખસંપત્તી અંકિત થાયો. ”

જે સમ્રાટનું અપમાન કરવાનો આક્ષેપ દિલ્લી દરબારના દુઃખદ પ્રસંગે (૧૯૧૧) મૂકવામાં આવ્યો હતો તે સમ્રાટ તરફથી તેમના લાંબા રાજ્યઅમલની કદર કરતો સંદેશો સયાજીરાવને મળવો એ પણ એક અપૂર્વ પ્રસંગ મળ્યાય. વળી આ સંદેશો મોકલ્યા પછી જે અઠવાડિયાં પછો સમ્રાટ પંચમ નવેમ્બર ખ્રિસ્તવાસી થવાથી તે ચિરમરણીય બન્યો છે.

‘વડોદરાએ પાછું હાલું જાણ્યું જ નથી’ એમ કહી હોડ વિહીંગડને હીરકમહોત્સવના સ્મરણાર્થે પ્રાગોદ્ધાર માટે એક ઠરોડ રૂપિયા ખાનગીમાંથી આપી તે અનામત રાખી તે રકમની આવક ખેડૂત પ્રજાના હિત માટે વાપરવાની જે જાહેરાત સયાજીરાવે કરી હતી તે મટે સંતોષ વ્યક્ત કરી જણાવ્યું કે:—

“ વડોદરાની પ્રજા ખરેખર ભાગ્યશાળી છે કે આપ નામદાર તેમનાં કલ્યાણાર્થે તેમનું કાર્ય સાધવા, આટલા લાંબા સમયના ગાળા સુધી તેઓ પર કાયમ રહ્યા છો. મને બરોસો છે કે આપના રાજ્યના ઇતિહાસમાં આપનું નામ સોનેરી અક્ષરે જોદ્ધાર લખાશે અને આપની પ્રજા આભાર અને વફાદારીની લાગણી સહ ચિરકાળ આપનું સ્મરણ કર્યા કરશે. ”

આ ખાલુ પહેલાં વાઈસરોયના આગમનના માનમાં લક્ષ્મી-વિલાસ રાજમહાલના ‘ગાઉન્ડસ’માં ગાર્ડનપાર્ટી થઈ હતી તથા રાત્રે શહેરમાં સુંદર વીજળીક રોપલુઈ થઈ હતી.

બીજા સમારંભ

તા. ૬ ઠીએ સવારે વાઈસરોયે ગોલ્ડન બ્યુગિડી સયાજી સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરી તેમાં ગોઠવેલું વૈજ્ઞાનિક પ્રદર્શન જોયું. બપોરના ૨૧ વાગે તેઓ વડોદરાથી લેડી વિર્જીંગન સાથે વિદાય થયા. સાંજના ૭, બી. એસ રેલવેનું (ગાડાથી માંડીને આગગાડી સુધીના) અવરજવરનું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા સયાજીરાવે કરી તથા તા. ૬-૭ ના રાજ રાતના રમતગમતનો જનમેળો કમાટીબાગમાં ખરાતાં હજારો લોકોએ આનંદ લૂંટ્યો હતો. તા. ૭ મીએ ન્યાયમંદિરમાં સયાજીરાવને રાજ્યની મહિલાઓ તરફથી માનપત્ર અર્પણ થયું. તા. ૮ મીએ સવારના બાલ્યમૂ સંમેલન, બપોર પછો ૪ વાગે મધ્યવર્તી ; પુસ્તકાલયના મકાનમાં પુસ્તકાલય પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવું, તથા ૫ વાગે વડોદરા શહેર સુધારાલુ માનપત્ર સ્વીકારવું તથા ઉપવન સંમેલનના સમારંભોમાં સયાજીરાવે ભાગ લીધો હતો.

તા. ૯ મીએ સવારે ન્યાયમંદિરમાં બાલ્યસંમેલન ખરાતાં શહેરની પ્રાથમિક શાળાઓના બાળકોને સયાજીરાવની હાજરીથી આનંદ થયો હતો. રાત્રે લક્ષ્મીવિલાસ પેલેસમાં રાજ્યની ધારાસભાના બૂના તથા નવા સભાસદો તરફથી ધારાસભા વતી સયાજીરાવને અભિનંદન આપણું માનપત્ર અર્પાઈ ભોજન સમારંભ થયો હતો. માનપત્રમાં સયાજીરાવના પ્રગત્યાલુના કાર્યો તથા કાયદાઓ ધડવા માટે ધારાસભાની ૧૯૦૭-૦૮ માં થયેલી સ્થાપનાનો ઉલ્લેખ કરી ધારાસભાની વય અને લાયકાતની વૃદ્ધિ સાથે તેના કાર્યક્ષેત્ર તથા હક્કવિસ્તારમાં વધારો કરી તેને પૂર્ણ વિકસિત થયાર્થ નામ ધારાસભા બનાવવા આડકતરી વિનંતિ કરવામાં આવી હતી.

આ માનપત્ર માટે આભાર માનતાં મહારાજ સયાજીરાવે . જાણીતાં કે—

“ આ દુનિયામાં કંઈ જ શાશ્વત નથી. દુનિયામાં હમેશાં ફેરફાર થયે જ જાય છે અને સમયની જરૂરિયાતને બંધ બેસે તેવા ફેરફાર ધારાસભાને અંગે કરવામાં આવ્યા છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેમ કરવાનું ચોક્કસ રહેશે જ. છતાં આપણે લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં આપણે દક્ષતાપૂર્વક આગળ વધવાનું છે. આપણે માત્ર ડોળ કે દેખાવ ખાતર, કાર્યમાં તથ્યાર્થ ન જઈએ તે જોવાનું છે. યોગ્ય સંવતંત્રતા આપતા રહેવાની સાથે, આપણે સંભાને સંગીન બનાવવી જોઈએ અને અરસપરસમાં વિશ્વાસ અને સહકારની સુગમતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.”

“ જરૂર પાડે રાખજો કે તમે મારી સમસ્ત પ્રજાનું અંગ છો, જેમાં પ્રજાજન અને અમલદાર વર્ગનો સમાવેશ થઈ જાય છે. જો આ બે વર્ગ વચ્ચે સહકાર ન હોય તો કામકાજ સરળતાથી ચાલી શકે નહિ. હું એ જાણીને બહુ રોજી થાઉં છું કે તમે સર્વ અને મારા અમલદારો એન્ડોઅન્ય પ્રતિ સારો સંબંધ અને સહકાર ધરાવો છો.”

ભોજન સમારંભ બાદ આભાર માનતાં ધારાસભ્ય રા. રા. મણીભાઈ વસંતજી દેસાઈએ ધારાસભાના મનોરથ પાર પાડવા ફરી આમહમરી વિનંતિ કરી હતી.

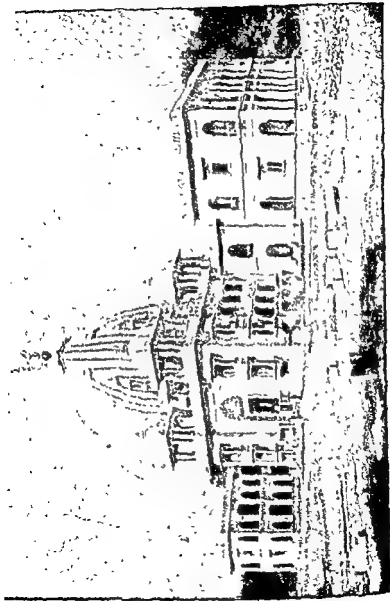
તા. ૧૦ મીએ સવારે વૃક્ષારોપણનો સમારંભ થઈ સાંજે ઠાકોરમંડળ તરફથી માનપત્ર તથા ઉપેન્ધવ સંમેલનનો સમારંભ સયાજીરાવના માનમાં થયો હતો. તા. ૧૧ મીએ વડોદરા મિલ માલિકમંડળે નજરબાંધમાં સયાજીરાવને માનપત્ર તથા ગાર્ડનપાર્ટી આપ્યાં હતાં. આજ મધ્યસ્થ સન્નિતિએ ઠરાવેલો હીરક મહોત્સવનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો હતો.

આખા રાજ્યમાં ગામડે ગામડે તથા કસબે કસબે, તથા રહેરે રહેરે આ ઉત્સવ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાઈ સયાશ્રાવ માટે પ્રજામાં ઘેટલો ગ્રેમ હતો તે દુનિયાને જાણાઈ અઃન્યુ., અમેરિકામાં તા. ૬ મી માચે ન્યુયોર્કમાં સર્વધર્મસંઘ (World Fellowship of Faiths) તરફથી સયાશ્રાવના રાજ્યારોહણની ડાયમંડ જ્યુબિલી ઉજવાઈ હતી. બ્રિટિશ કોન્સલ સર રોનાલ્ડ સિંઝે, મિસેસ એન્ડ્રુ કાર્ટેજ, મિસેસ રૂઝવેલ્ટ જેવી જાણીતી વ્યક્તિઓ વ્યવસ્થાપક મંડળમાં હતી. ન્યુયોર્કના અમેજી કોન્સલ જનરલ સર શ્રાડે કેમ્પબેલે સયાશ્રાવનું આરોગ્ય ચિંતી સલામતી લેવાળી. યાદુદીઓના મુખ્ય પુરોહિત રજીઓ લીઓ હુરવિટલે લેને રેકો આપ્યો. હસિનોઈસના ગવર્નર, શિકાગોના મેયર, ડૉ. સંડરલંડ જેવાના આ પ્રસંગે ખાસ સંદેશા આવ્યા હતા. સમારંભમાં સર્વ ધર્મ તથા પંથના લોકોએ ભાગ લીધો હતો અને આમ સયાશ્રાવને આંતરરાષ્ટ્રીય તથા આંતરધર્મીય ભાવભીની અંજલિ અર્પાઈ હતી.

સયાશ્રાવના રાજ્ય અમલના આ મેરોત્સવને અંગે ' ધી ટાઈમ્સ ' (લંડન) જેવા બ્રિટિશ સરકારનાં મુખપત્રે પણ ' દિલ્લી દરવાર ' વખતે લીધેલું લેખ જાણીને જાણીતું છે—

" He has been always tenacious of his rights and it is largely owing to this that he was more than once brought into collision with the Government of India. At the time when he was an acknowledged leader of Indian opinion, he gained the reputation of being difficult, though he was then only

ਸਾਹਿਬ ਸਿਰ

urging his fellow countrymen to self-help, toleration and federation, of which last he was an early advocate."

ભાવાર્થ:—“ તેમણે પોતાના હજીના સંરક્ષણ માટે ચીવ-ટાઈ હમેશાં રાખી છે ને ઘણે ભાગે આ કારણને લીધે હિન્દી સરકાર સાથે તેઓ એક કર્તૃતાં વધારે વખત અયથામણમાં આવ્યા. જે વખતે તેઓ હિન્દી પ્રજામતના સ્વીકૃત નેતા હતા તે વખતે તેઓને સંતોષવા કઠણ છે એવી તેમની આગ્રહ બંધાઈ, જે કે તેઓ તે વખતે પોતાના દેશબાંધવોને ફક્ત સ્વાશ્રયી થવા, પરમત-સહિષ્ણુ થવા આગ્રહ કરતા હતા તથા સમવાયતંત્રને તેઓ ઘણા વખતથી પુરસ્કાર કરતા હતા.”

તા. ૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૬ ના રોજ હીરકમહોત્સવ અંગે માનચાંદ અપવાનો દરબાર લોકમીવિલાસ રાજમહેલમાં ભરાયો તથા અમલદાર તથા બિનઅમલદાર અનેક વ્યક્તિઓને બહુમાનના ચિન્હ અર્પણ થયાં. તા. ૨૪-૨-૧૯૩૬ ના રોજ સયાજીરાવે પ્રીતિમંદિરનું ઉદ્ઘાટન કર્યું તથા તા. ૧૩-૩-૧૯૩૬ ના રોજ બિંબાનેર નરેશ વડોદરા-રેલવે સ્ટેશનની પૂર્વે આવેલા સુધરાઈ વિચિત્રાંતિસ્થાનમાં સયાજીરાવની સિંહાસનરથ પ્રતિમા ખુલ્લી મૂકતાં તેમના રાજ્ય અમલને મુંદર અંજલિ અર્પા. સયાજીરાવનાં દીર્ઘ રાજ્યઅમલની યાદગીરીમાં વડોદરા રાજ્યમાં દર વર્ષે તા. ૩ જાન્યુઆરીએ ‘હીરક-દિન’ તરીકે રજા પડે છે. સયાજીરાવે ફરીથી એપ્રિલમાં પુરોષ જતાં પહેલાં તા. ૬ મી માર્ચે મરાઠા વસતિગૃહ તથા સયાજીવિહાર કલ્પનો ‘ગાંધીગૃહોલ્લસ’ (ભોજનાલય) ખુલ્લાં મૂકવાની ક્રિયા કરી. તા. ૨૭ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ તેમણે ‘આપણે જોઈતો ધર્મ’ ઉપર પ્રવચન કર્યું અને તા. ૧૬ મી

ગન્યુઆરીએ નવસારીના પ્રજાજનોના આમંદને વલ્લ થઈ હીરક-મહોત્સવના કાર્યક્રમ તરીકે માનપત્રો સ્વીકાર્યાં તથા જીવનના જમણમાં ભાગ લીધો. તેમને એકદમ ' ગાઉટ ' ઉપડતાં તેમને એકદમ ખૂન કાળજીથી વડોદરા લાવવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૧૨ મી ગન્યુઆરી ૧૯૩૬ ના રોજ સયાશ્રાવને વડોદરા હોટેલના જૂના તથા નવા વિદ્યાર્થીઓ તરફથી બધા બોજન સમારંભમાં આમંત્રવામાં આવ્યા હતા. તે વખતે જૂના વિદ્યાર્થી તથા સમર્થ નવલકથાકાર તથા રાજપુરુષ શ્રી. કૃતેષાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ તેમની કેળવણી સંબંધી નીતિના ખૂબ વખાણ કરી વડોદરામાં વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપવાની વાત ફરી તાજ કરી. તેના જવાબમાં મહારાજએ સામાજિક બદોઓમાંથી પ્રજાને હોડાવવા પ્રયત્ન કર્યાનું જણાવી વડોદરા યુનિવર્સિટીની યોજના પોતાની વિચારણામાં હોવાનું તથા તે નભાવવા માટે આર્થિક શુ' મૂંચવણ હોતી થાય, તેના વિચાર થતો હોવાનું જણાવ્યું હતું તથા પોતે પણ બધાના જેવા જ મનુષ્ય હોઈ તેની મર્યાદાને આધીન છે વગેરે વાત પર ભાર મૂક્યો. તા. ૧૭ મી ગન્યુઆરીના રોજ તેમણે અંબિકા નદી ઉપરનો પૂલ ખુલ્લો મૂક્યો.

યુગધર્મ

‘ આં યુગમાં જોઈતો ધર્મ ’, ઉપર તા. ૨૭-૨-૧૯૩૬ ના રોજ પ્રવચન કરતાં-સયાશ્રાવે-જણાવ્યું કે—

“ હું તો સિદ્ધાંત તરીકે એમ જ માનું છું કે નિર્ભાગી અને દુઃખી લોકોને રાહત આપવામાં, તેમની સંભાળ રાખવામાં, તેમને આત્મસત્ત આપવામાં ને માણસમાત્ર તરફ ન્યાયપરાયણતા ને સદ્વ્યવસ્થાનું જીવન રાખવામાં જ ખરો ધર્મ છે. દિનકુરતાનમાં

આપણને સંઘશક્તિની ઘણી જરૂર છે. એક જ સામાન્ય કામ માટે બધાએ એકત્ર થવાની જરૂર છે. ન્યારે આપણને એકત્ર થઈ સમૂહ-શક્તિ લાવવી છે ને અંદર અંદર સહકાર કરવાની જરૂર છે. અને ન્યારે હાલ ચાલતો નવીન ઉદ્યોગવાદ જેમ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્વાર્થ-વાળા વ્યક્તિત્વને પોષી રહ્યો છે તે પરિણામ આ દેશમાં, ન આવે એવું કરવાની આપણને જરૂર છે ત્યારે આપણે ઊલટા અસંખ્ય ન્યાતોમાં વિબક્ત થઈ ગયા છીએ. ખરેખર ! સમૂહશક્તિ કેળવવાનું આપણે માટે અશક્ય નથી, તેમ જ રાષ્ટ્રના કલ્યાણ માટેની ભાવનાને પ્રાધાન્ય આપીને છેવટે મનુષ્ય માત્રના કલ્યાણની ભાવનાને પ્રાધાન્ય આપી આપણી જાતિના સંકુચિત વિચારોને ગોણું બનાવી છેવટે તેનો ઉચ્છેદ કરવાનું પણ આપણે માટે અશક્ય નથી. “જે માણસ ખીજને સુખી કરે છે તેજ ખરો સુખી છે” અને “સદ્વર્તન એજ પારિતોષિક” ને દુર્વર્તન એજ શિક્ષા છે” એમ પારસીઓના ઉપદેશમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે સાદી વાતને સંમત ન થાય એવો અત્રે આપણામાં ભાગ્યે જ કોઈ માણસ હશે.”

“મારી સમજ પ્રમાણે આ જમાનાનાં માણસના ધર્મના આવશ્યક તત્ત્વો ત્રીજે પ્રમાણે છે:—વિશ્વબંધુત્વ, શાંતિ, મિતપણું, સેવા અને નીતિ. પ્રભુ તરફનો પ્રેમ અને મનુષ્યજાત તરફનો પ્રેમ એ એ પ્રેમમાં એ આવશ્યક તત્ત્વો ઓતપ્રોત છે. સાદા ધર્મના અને જીવનના શાસ્ત્રના ઉપર કહેલા એ જાતના પ્રેમ મૂળ પાયા છે. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓએ અને ખીજા ધર્મના પેગંબરોએ એ જ પ્રેમ શીખવ્યા છે ને દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપ્યા છે. તો એ જ આપણો સાદો ધર્મ કેમ ન રહે? અલગત તેને પૂર્વગ્રહ કે ખીજા સ્વાર્થથી બંધનેમાં નાંખવો ન જોઈએ એ હિતમ ધર્મ છે ને સત્યા-વલંબી હોવાથી સંગીન સત્તાવાળો છે. એ ધર્મ ખુલ્લો જ રહેવા દો, તેને ગૂઢ ન બનાવો, તેને ચેતનવાળો રાખો ને જડ થવા ન દો,

તેને મનુષ્યગત તરફ વાતસલ્યવાળો રહેવા દે। ને તેને દયાહીન ન કરો; તો પરિણામે હિન્દનો પુનર્જન્મ થશે ને તેનામાં ફરીથી શક્તિ આવશે તથા પ્રાચીન સમયમાં હિન્દ જોમ આખા જગતને ગાનરૂપી પ્રકાશ આપતો હતો તેવો તે ફરીથી જગતને દીવા જેવો થશે. "

આમ વિશ્વધર્મની જંખના કરનાર તથા સાથે સાથે હિન્દ દેશનો બિહાર ધમ્મનાર મહારાજ સયાશ્રાવે વધારે તંદુરસ્ત જીવન, વધારે આનંદમય જીવન અને વધારે શક્તિશાળી જીવનનો સંકેશો આપી, માનવસેવામાં જ પ્રભુ સેવાનું દર્શન કર્યું અને કરાવ્યું. આવા મહાપુરુષના રાજમારોહણના હીરક મહોત્સવની યાદગીરી ચિરકાળ કેમ ન રહે ? અને ખરેખર એ યાદગીરીને મૂર્તરૂપ આપવા સયાશ્રાવના જીવનના કાર્યોની યશમાયાના ચિન્હરૂપ હીરક કીર્તિસ્તંભ (અશોક સ્તંભના ધોરણે) રાજ્ય તરફથી બંધાયો છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું

છેલ્લા પ્રવાસ-સ્વર્ગવાસ

ફરી યુરોપ તરફ

હીરક મહોત્સવ સમારંભ વગેરેને લીધે સયાજીરાવની પ્રકૃતિને ત્યાગી પડતો શ્રમ થવાથી તેઓ ત્રણ અઢવાડિયાં માટે મહાપ્રભુશ્વર હવાફેર તથા આરામ માટે ગયા. ત્યાંથી મુંબઈ આવી તા. ૧૧ મી એપ્રિલ ૧૯૩૬ ના રોજ યુરોપ જવા રવાના થયા. તેમની સાથે આ વખતે ધૈર્યશીલરાવનાં પત્ની વિમલાદેવી તથા સિનાજી રાવના પુત્ર ઉદયસિંહ તથા મહારાણી ચિમજીબાઈ હતાં. દરિયાઈ મુસાફરીમાં તેમની તબિયત સુધરી. તેઓ આ વખતે યુરોપમાં જાત માસ રહ્યા ને હિંદ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીમાં તેમણે લગભગ સરખો વખત ગાળ્યો. ચિમજીબાઈની તબિયત પણ સારવાર માગતી હતી ને તેમણે ઠાઠરખાદમાં જલોપચારનો લાભ લીધો. પેરિસ, લંડન, બર્લીન, લોઝાં, વગેરે સ્થળે સયાજીરાવ રહ્યા હતા.

લંડનમાં તેમણે ઉદયસિંહને કેમ્બ્રિજમાં જીજ્ઞસુ કોલેજમાં દાખલ કરાવવા માટે પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી મિ. ન્યુકેમને તજવીજ કરવા કરમાવ્યું, તથા માંજી સમ્રાટ એડવર્ડ ૮ માની તથા મહારાણી મેરી (રાજમાતા)ની મુલાકાત લીધી.

બીજી વિશ્વધર્મપરિષદમાં

૧૯૩૩માં સયાજીરાવે ' સર્વધર્મગૈરી પરિષદ ' (World Conference of Fellowship of Faiths) સંકલેખમાં

બરાઈ ત્યારે તેના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમુખ તરીકે ગ્રેરફ બાપલુ આપ્યા પછી એ સંસ્થાની ખીજ પરિપદ લંડનમાં 'કવીન્સ હોલ'માં બરાવાની હોવાથી તે ખુલ્લી ચૂકવા સારુ સયાશ્રાય કેનલ ચિવરાજસિંઘ તથા મિ. ન્યુહેમ સાથે ગયા. ત્યાં તેમણે તા. ૪જુલાઈ ૧૯૩૬ ના રોજ મનનીય બાપલુ કહ્યું. આ પ્રસંગે ના. શહેનશાહે પરિપદની કાર્યવાહી માનવજાતમાં શાંતિ તથા શુભેચ્છા ફેલાવે એવી મતલબનો સંદેશો મોકલ્યો હતો. સયાશ્રાયે કરેલા બાપલુમાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ આપણી પ્રાથમિક જરૂરિયાત એ છે કે આપણે સર્વ ધર્મોમાં સામાન્ય હોય તેવી વધારે સાદી માન્યતાઓ તરફ પાછા ફરવું જોઈએ, અને તેના પાયા ઉપર એવો વિશ્વધર્મ રચવો જોઈએ કે જેમાં માત્ર સહિષ્ણુતા હોય એટલું જ નહોં પણ માનવજાતના કલ્યાણ માટે સહકારની આવના પથ હોવી જોઈએ. તે એક નવીન ધર્મ નથી, કે જેના તરફ પળવાવું માનવજાતને કહેવામાં આવે. પરંતુ બધા ધર્મોમાં જે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સામાન્ય છે તે તરફ આપણી વર્તમાન જરૂરિયાતો અને પરિસ્થિતિની દ્રષ્ટિએ એ સિદ્ધાંતોની કેટલી ઉપયોગિતા છે તે વિજ્ઞાનના મહાન સત્યોની સહાયથી સમજાવીને માનવજાતને વાળવામાં આવે. ”

વિશ્વખંડુત્વના ધર્મની દૃષ્ટના મહાભારતકાળથી ભારતમાં ચાલતી આવી છે અને અશોક તથા શ્રી હર્ષ જેવા સમ્રાટોએ આ દૃષ્ટના આચારમાં ચૂકવા જે કાંઈ ક્યું તેનો સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરી સયાશ્રાયે આજની જરૂરિયાત પર આવતાં જણાવ્યું કે:—

“ તેમ છતાં, એટલું બાકી રહે છે કે આપણે હજી પણ ધર્મના રથથી અને અરથથી અશોનો બેઠ સમજી રહીએ તો

સારું. ધર્મનો પરિવર્તનથીયે ભાગ કુખ્યત્વે પડે, ક્રિયાનો અને કર્મકાંડોનો બનેલો છે, જેમાં લોકોની ભુદ્ધિ અને સ્વભાવ પ્રમાણે તથા માનસિક અને બીજી જરૂરિયાતો પ્રમાણે ફેરફાર થયા છે અને હજી થયે જાય છે. ધર્મનો સ્થાયી ભાગ ધર્મના એ તત્ત્વનો બનેલો છે, જે સમજના પંથ અને સંપ્રદાયના લોકોને બંધુભાવ અને મિત્રભાવના બંધન વડે એકત્ર કરી શકે, અને વર્તમાન સમયની અનિષ્ટ બીજીયે થઈ પડેલા સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વાર્થના વાડાઓ, બેદીને પાર થયેલા સર્વમાન્ય અને સનાતન સત્યોનો સ્વીકાર કરી શકે."

"મારા જીવનનાં લાંબાં વર્ષો ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરતાં મને વિચાર આવ્યા વિના રહી શકતો નથી, કે આપણા બધા સંબંધોમાં સહભાવ, સમજ અને સહકારની આજના જેવી જરૂરિયાત કદી ન હતી. ખરેખર, આગે કદમ કરતી આજની સંસ્કૃતિ માટે એ વિચાર ગ્લાનિ ઉપજાવે છે કે મહાન યેગંબરો અને ધર્મસંસ્થાપકોએ વિશ્વબંધુત્વનો ઉપદેશ આપ્યો હતો પણ સૈકાંઓ વીતી ગયા પછી અને લાખો ઉપર દુઃખ અને આક્રમક હાલનાર છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધને માત્ર વીસ વર્ષ થયા છતાં પ્રભુઓ ફરીથી ચત્ર સજવા લાગી છે અને સુખસાંતિ માટેની આપણી સ્વાભાવિક ઇચ્છા આપણે બધા નાપસંદ કરીએ તેવા વલણથી આચ્છાદિત થતી જાય છે, તેમ છતાં હું આશાવાદી રહું છું, અને હું માન્યતા ધરાવું છું કે જે સારું છે તેનો ધુરા ઉપર અંતે વિજય થશે. બધા ધર્મોમાં જે ઉત્તમ વસ્તુ છે, તેને આપણે ગ્રહણ કરીએ અને તેના મૂલ્યભૂત સત્યોના પાયો ઉપર નિઃસ્વાર્થ સમાજસેવાનો વિશ્વધર્મ રચીએ. આપણે ગમે તે ધર્મના લોકોએ છતાં તે આપણા જીવનને રંગ આપે છે. દેશ અથવા ધર્મના બેદ સિવાય આપણે જે મૌલિક સનાતન સત્યોનો સ્વીકાર કરીએ છીએ તે

એવાં છે કે જે આપણા જીવન અને રોહસંબંધો ધડે છે, ને આપણને જાગ્યામાં જાગી આદર્શોની સિદ્ધિએ લઈ જશે. ”

“ ત્યારે હવે ચાલે, આપણે પ્રજાઓના બંધુભાવ અને ધર્મોના વિશ્વબંધુત્વ દ્વારા ઐક્યના મહાન જળ તરીકે એ સનાતન સત્યોની શ્રેષ્ઠ ઉપગોગિતાને સિદ્ધાંત- તેમજ કાર્યમાં મૂકવાનું આમરૂપૂર્વક ચાલુ રાખીએ. મુશ્કેલીઓ ધણી છે અને પંથ લાંબો છે; પણ જે મનુષ્યના સ્વાભાવિક સદ્ભાવ અને સામાન્ય બુદ્ધિના આપણા કાર્યમાં ઉપયોગ થાય તે જગત પ્રભુની વિરાટ દૃષ્ટિ અને મનુષ્યના બંધુભાવમાં પુનઃ શાંતિ મેળવશે. આજે તે સંસ્કૃતિ અંધકારમાં જોયાં આવે છે, તેને આપણે દિશા બતાવીએ, અને તેની શુભાવેલી અગર ડગમગતી શ્રદ્ધા તેને પાછી મેળવી આપીએ. એ ઉમદા કાર્યમાં આપણે આપણા હાથ અને હૃદય લગાડેલાં છે. એકાદેમ લિંકનના જુરસાથી આપણે આગળ ધપીએ. ”

“ કોઈ પ્રત્યે રાગ દ્વેષ રાખીને નહીં, સર્વ તરફ સમજાવ રાખીને પ્રભુ આપણને જે સત્ય સુઝાડે તે સત્યમાં નિશ્ચય રહીને-ચાલે આપણે માથે લીધેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવા પ્રયત્ન કરીએ. ”

જગતિક સર્વ ધર્મ (મૈત્રી) પરિપદ દરમ્યાન સયાશ્રાવના રાજ્યારોહણના હીરક મહોત્સવ નિમિત્તે સયાશ્રાવની માનવ જાતની સેવાની કદર કરવું માનપત્ર અર્પણ કરવાનો વિધિ લંડનમાં ડાયરેક્ટર હોટેલમાં કરવામાં આવ્યો. આ માનપત્ર પર અમેરિકાના જાણીતા વિચારકોએ સહીઓ કરી હતી. ન્યુયોર્કમાં જ્યુગિલી ખાણ વખતે આ માનપત્ર અર્પણ કરવાનો ઇરાદો હતો પરંતુ સયાશ્રાવની તબિયત મુસાફરીનો શ્રમ વેડી શકે એવી નહીં હોવાથી આ માનપત્ર આમ લંડનમાં આપવામાં આવ્યું.

પરિપદની પૂર્ણાકૃતિ વખતે મહારાજ સયાશ્રાવને સખ્ત

શરદી થઈ આવવાથી મિ. હર્બર્ટ સેમ્યુએલે તેમની વતી તેમને સંદેશ વાંચી જતાવ્યો હતો. આ પરિપક્વ કામકાજ ચાલુ રાખવા માટે અહીંસા ગીતી સયાશ્રાવે બહિસ આપ્યા હતા.

હિટલરની મુલાકાતે

આ વર્ષે જર્મનીમાં ૧૧ માં ઓલીમ્પીયડની જગતિક રમતો શરૂ થવાની હોવાથી, સયાશ્રાવ સખત શરદીની બીમારી પંદરેક દિવસ ભોગવી તબિયત સુધરતાં 'ઓલીમ્પીક ગેમ્સ' ખુલ્લા મુકવાની ક્રિયામાં ભાગ લેવા વિમાનમાં જર્મની ગયા ને 'હોટેલ એડ્લોન'માં રહ્યા. એ જ હોટેલમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ઓલીમ્પીક કમિટીની મુખ્ય કચેરી હતી. તા. ૩૧ મી જુલાઈથી તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટ સુધી સમાજશ્રાવનો આ રમતો માટે જર્મનીમાં મુકામ હતો. જર્મનીમાં રહેતા બ્રિટિશ એલચી, ચેન્સેલર હિટલર તથા જર્મન પરદેશ કચેરીની સયાશ્રાવે આ પ્રસંગનો લાભ લઈ મુલાકાતે લીધી.

બ્રિટિશ એલચી સાથે આશરે અરધો કલાક સામાન્ય વાતો કપી પછી મિ. ન્યુહેમને સાથે લઈ સયાશ્રાવ જર્મનીના તે વખતના કર્તાદર્તા સરમુખત્યાર હેર હિટલરની મુલાકાતે ગયા. તેમને પૂર્ણ સન્માન આપવામાં આવ્યું. બદાર નાવિકગાર્ડ તથા અંદરના ચોકમાં બેન્ડ સાથે હાજર રહેલા લશ્કરી ગાર્ડ સયાશ્રાવ કારમાંથી ઉતરતાં સલામી આપી. ચેન્સેલર હિટલરના રાજમહેલના મુખ્ય છતાં આગળ હિટલરના ખાનગી મંત્રી તથા દુબાઈયા ડો. સ્મીડટ, ડો. મેશનરના ખાનગી મંત્રી તથા હિટલરના લશ્કરી સેક્રેટરી લેફ્ટેનન્ટ છુકનર અને એ. ડી. સી. એ સયાશ્રાવને આવકાર આપ્યો અને જર્મન રાષ્ટ્રનાયક (Führer) હિટલરના મોટા માણસોને મળવાના ઓરડામાં સયાશ્રાવને સેક્રેટરી ઓવ સ્ટેટ ડો. મેશનર લઈ ગયા. હિટલર સાથે સયાશ્રાવે પંદરેક મિનિટ મિત્રતાભરી પણ સામાન્ય

વાતો કરી. તે વખતે ડૉ. સ્મીડટ તથા મિ. ન્યુહેમ હાજર હતા. મહારાજ હિટલરની મુલાકાત લઈ પાછા જતા હતા તે વખતે જનરલ 'ગોએરિંગ' આગમન થયું અને તેમનો સયાશ્રાયને પરિચય કરાવવામાં આવ્યો. સયાશ્રાય વિદાય થતાં માર્કેએ ફરીથી સામાન્ય સલામી આપી.

ખીજે દિવસે બ્રિટિશ એલચી સર એરિક કિપ્સે સયાશ્રાયની વળતી મુલાકાત લઈ વીસેક મિનિટ વાત કરી. તે જ દિવસે સયાશ્રાયને જર્મન સરકાર તરફથી ઓપેરા હાઉસમાં બરાતા 'પરિચય સમારંભ'માં હાજર રહેવા આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું તે તેમાં સયાશ્રાય તથા ચિમલાખાઈ તથા જયપુરના મહારાજાએ ભાગ લીધો. આ સમારંભ ખૂબ ભવ્ય હતો, તે જર્મન સરકારે રાજદંપતીને ૬ પૈકી ૧ માનનીય 'બોક્સ' તેમના હેપરોગ માટે જુદી કાઢી આપી હતી. જનરલ ગોએરિંગે પણ આવા જ એક સમારંભ કરતાં સયાશ્રાયને એક ઉચ્ચ મેજ આગળ બેસાડવા હતા. આવા સમારંભો ખુલ્લામાં થતા તે નાય તથા ખીજા રંજનકાર્યક્રમ તથા જમણને લીધે મંથરાત્રી સુધી ચાલતા, ચાકને લીધે સયાશ્રાય બ્રિટિશ એલચીખાતા તેમ જર્મન પ્રચારપ્રધાન ડૉ. ગોએન્સ તરફથી થયેલાં આવા 'રિસેપ્શન'માં ભાગ લેવા જતે જઈ શક્યા ન હતા.

સયાશ્રાયે આંતરરાષ્ટ્રીય ઓલીમ્પીક કમિટીને ત્રણ લંચન પાર્ટીઓ જુદા જુદા વખતે આપી હતી.

ઓલીમ્પીક રમતોમાં

ઓલીમ્પીક રમતો ખુલ્લી મૂકવાના સમારંભ વખતે સયાશ્રાય તથા ચિમલાખાઈને હિટલરની બોક્સ નીચે મુખ્ય વિભાગમાં

માનનીય ખેડો આપવામાં આવી હતી. રોડિયમમાં લાખેક પ્રેક્ષકો હતા અને પચાસેક દેશના રમનારાની ટીમો પોતપોતાના વાવટા સાથે જોવાનો દેખાવ બબ્બ હતો. ઓલીમ્પીક વિધિ યયા પછી હિટલરે આ રમતો ખુલ્લી મુકાયાનું જાહેર કયું અને યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં આ ખાખર પહોંચાડવા સંદેશવાહક કખૂતરોને જુદી જુદી દિશામાં છોડી મૂકવામાં આવ્યાં.

સયાજીરાવ તથા ચિમણાખાઈએ આ રમતો પંદરેક દિવસ સુધી દરરોજ જોઈ અને હિન્દી હોડી ટીમની રમતમાં રસ લીધો અને તેની જગતિક હરીફાઈમાં જીત યતાં તેને શાખાશી અપાઈ. ઓલીમ્પીક રમતોમાં બાગ લેવા આવેલી હિન્દી ટીમને સયાજીરાવની હાજરીથી ખૂબ પ્રોત્સાહન મળ્યું.

દરજિયાત શારીરિક શિક્ષણ

આ રમતોથી પ્રેરાઈ સયાજીરાવે વડોદરા રાજ્યમાં દરજિયાત શારીરિક કળવણી દાખલ કરી પ્રજાની ચરીરસંપત્તિ સુધારવા જે યાદગાર રાજ્યના વડોદરા મોકલી તે વાચકના ધ્યાન બહાર નહોં જ હોય. આ રમતોમાં વડોદરાના મિ. થોરાતે કુસ્તીમાં સારું કામ કરી બતાવ્યું તથા મિ. કખ્તાને સારી માહિતી એકઠી કરી. સયાજીરાવે પોતાના બર્લીનનિવાસ દરમ્યાન જર્મનીના નવા રાજ્ય-તંત્ર તથા તેના પરિજામોનો જોડો અભ્યાસ કર્યો.

આ વર્ષમાં રા. રા. ફતેહસિંહ કાળેને મોરકો તથા લેનીન-આડની વિમાનમાર્ગે મુલાકાત લેવા સયાજીરાવે રમ આગતાં તે એ બન્ને શહેર જોઈ આવ્યા.

આવતી રમતો ટાકિયોમાં

આ રમતોની પૂર્ણાહુતી તા. ૧૬ મી ઓગસ્ટે યતાં આવતું

૭૧૧ મી. મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડજી જીવનચરિત્ર

ઓલીમ્પિક ૧૯૪૦ માં ટોકિયોમાં બરવાનું આમંત્રણ હુવાનોને મળ્યું. પરંતુ સી બજે છે કે ૧૯૩૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં ખીન્ડુ મહાયુદ્ધ શરૂતાં આ સંમેલન બરવું શક્ય ન રહ્યું.

માનભર્યાં આમંત્રણ

લોન્ડોની પેરિસ જતાં ૧૯૩૭ માં ના. સમ્રાટના. રાજ્યાભિષેક વખત ભરાનારી ઘાઠી પરિષદ (Imperial Conference) માં હિન્દુ પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકારવા વાઈસરોય તથા હિન્દી વજીર તરફથી સયાજીરાવને આમંત્રણ મળ્યું તથા પતિયાલાનરેશ તરફથી ક્રિકેટ ક્લબ ઓવ ઇન્ડિયાના આગ્રયદાતા થવા માગણી થઈ. આ બંને માન સયાજીરાવે સ્વીકાર્યાં પરંતુ નરેન્દ્રમંડળના ચેન્સેલર થવાનું આમંત્રણ તેઓ સ્વીકારી શક્યા નહીં. કદાચ વૃદ્ધાવસ્થા તથા તબિયતને લીધે પરદેશ રહેવા ફર વર્ષે જવાની જરૂર તથા નરેન્દ્રમંડળનાં બંધારણ તથા અધિકાર સંબંધે તેમનો પ્રામાણિક અસંતોષ આ નકારના બીતરમાં હોય તો કાંઈ કહેવાય નહીં.

હિન્દ આબ્યા

તા. ૧૧ મી નવેમ્બર ૧૯૩૬ ના રોજ રાજદેવતી માર્સેય આબ્યાં અને હિન્દ આબવા ' સ્ટ્રેથમેર ' સ્ટીમરમાં નીકળ્યા તા. ૨૪ મીએ વડોદરા પહોંચ્યા.

દેવની ગતિ

સયાજીરાવના હીરક મહોત્સવ પછી થોડા જ દિવસમાં સમ્રાટ જ્યોત્ પાંચમાનું શોકજનક અવસાન થયું, પછી બાન્યુઆરી માસના ઉદ્ધા માગમાં તેમના પુત્ર સમ્રાટ એડવર્ડ ૮ મા ગાદીએ આબ્યા તથા તેમનો જ રાજ્યાભિષેક ૧૯૩૭ માં થવાનો હતો અને તેમાં હાજર રહેવા સયાજીરાવને આમંત્રણ મળ્યું હતું પરંતુ

વિધિના ખેલ ન્યારા છે અને એડવર્ડે મિસેસ સિમ્પસન નામની જે વખતે જુદા જુદા પતિથી છૂટાછેડા લીધેલી એક અમેરિકન રમણી લાથે લગ્ન કરવાનું ચોક્કસ કરતાં આખા ઈંગ્લંડમાં પ્રગમત ધ્રુવ્ધ થયો. તે મેલ્જે ૧૯૩૬ ના ડિસેમ્બરમાં ગાદીત્યાગ કરી સાચા પ્રેમયોગી તરીકે પોતાને પુરવાર કર્યાં. તેમની જગોએ હાલના સમ્રાટ તથા એડવર્ડના નાના ભાઈ જ્યોર્જ ફક્કા આવી ઈંગ્લંડની ગાદી પર બેઠા. આમ સયાશ્રાવને એડવર્ડને બદલે જ્યોર્જના રાજ્યાભિષેક સમારંભમાં ૧૯૩૭ માં ભાગ લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ગાદીત્યાગ કરનાર એડવર્ડ આજે ડ્યુક ઓફ વિન્ડસર તરીકે પ્રખ્યાત છે. હાલ તેઓ વેસ્ટ ઈન્ડિઝમાં બ્રિટિશ રાષ્ટ્રના એક દ્વીપસમૂહના ગવર્નર છે અને તેમના પત્ની 'વિન્ડસરના ડ્યુચેસ' તરીકે ઓળખાય છે.

ઇજિપ્ત થઈ યુરોપ

સયાશ્રાવે વડોદરે આવ્યા પછી વાધોડોવા, પાદરા, મહેસાણા, પાટણ, સિદ્ધપુરની મુલાકાત લીધી. તા. ૧૪ મી ડિસેમ્બરે સિદ્ધપુરથી ખાસ ટ્રેનમાં જોધપુરની મુસાફરી કરી ત્યાંથી વિમાનમાં તા. ૧૬ મી ડિસેમ્બરે એલેક્ઝાંડ્રિયા પહોંચ્યા. ઇજિપ્તમાં કાયરો (Cairo) લક્ષ્મી, આસુઆન, અપર નાઇલ તથા ન્યુમિયામાં ભ્રમણ કરી તેઓ મુદાન ગયા. ત્યાંથી સુએઝા, બેલ્જીયનકોન્ગો તથા કેનિયા જઈ પાછા ઇજિપ્ત આવી ત્યાંથી તેઓ દરિયાઈ મુસાફરી કરી તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭ ના રોજ પેરિસ આવ્યા. ત્યાંથી લંડન પહોંચતાં સયાશ્રાવને થોડા વખતમાં શરદી થઈ આવી. તે મટતાં તેઓ ફરી પેરિસ તા. ૨૭ માર્ચના રોજ ગયા. કેટલાક સામાજિક સમારંભ ઉજવી તેઓ તા. ૧લી મેએ શાહી રાજ્યાભિષેક સમારંભમાં ભાગ લેવા લંડન આવ્યા. આ અરસામાં યુવરાજે પ્રતાપસિંહ

વિચેના અને જુડાપેસ્ટ ગયા હતા. ત્યાંથી તેઓ મહારાજને પેરિસમાં મળ્યા અને રાજ્યના દીવાન શ્રી. કૃષ્ણામાચારી તથા દા. ચંદ્રચૂડ પણ આવી પહોંચ્યા. ડૉ. મોડક રાજપુત ધૈર્યશીલરાવની સારવારમાં રોકાવાથી દા. ચંદ્રચૂડને જોડાવવામાં આવ્યા હતા. રાજ્યાભિષેક સમારંભમાં ભાગ લેવા જેટલી સયાજીરાવની તબિયત આ અરસામાં સુધરી હતી.

વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ

ના. સમ્રાટના મેમાન તરીકે સયાજીરાવ તથા તેમના માણસો લંડનમાં રહ્યાં તે દરમિયાન ઇન્ડિયા હાઉસમાં 'હિન્દ અને મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયા' પર ડૉ. કોલીન કેવીસે સયાજીરાવના પ્રમુખપદે બાપજી આપ્યું. ના. સમ્રાટના માનમાં લોર્ડ ચેન્સેલર તથા આમની સભાના 'સ્પીકર' તરફથી અપાયેલા લંચનમાં, બર્કીંગહેમ ખેલેસમાં અપાયેલા ખાણા (બેન્કવેટ)માં, રાજ્યાભિષેક વિધિ થયા પછી હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સની 'રોબીંગરૂમ'માં અપાયેલા સરકારી લંચનમાં, ગ્રીલ્ડહોલમાં લોર્ડ મેયર તથા લંડન શહેરની સુધરાઈ તરફથી ગોઠવાયેલા લંચનમાં, ઓક્સ્ફર્ડમાં યુનિવર્સિટી રેલે કલગના વાર્ષિક બોજન સમારંભમાં, એમ્પાયર ડે ડિનરમાં, બર્કીંગહેમ રાજમહેલમાં અપાયેલા ખાસ બોજન સમારંભમાં, ગ્રોસ્વેનેરમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનના વાર્ષિક રિસેપ્શન સમારંભમાં તથા બીજા સામાજિક સમારંભોમાં સયાજીરાવે ભાગ લીધો. તા. ૨૪ મી મેના એમ્પાયર ડે ડિનરમાં મિ. બાલ્ડવીને બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસંઘના માનમાં લેવડાવેલી સલામતીનો સયાજીરાવે વળતો જવાબ આપ્યો. આમ આ રાજ્યાભિષેક સમારંભો તથા બીજા પ્રસંગો માટે સયાજીરાવે પહેલી મે ૧૯૩૭ થી આશરે દોઢેક માસ લંડનમાં ગાળ્યો હતો.

શાહી પરિપદમાં

તા, ૧૪ મી મે ૧૯૩૭ ના રોજ લંડનમાં શાહી સામાન્ય પરિપદ મળતાં હિન્દ તરફથી બોલવાનું માન સમાજરાવને પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમણે જણાવ્યું કે:—

આ સભાને હિન્દની આંતરિક બાબતોનાં ઉદ્ધાર કરવાનો નયો; પણ ત્યારે હું હિન્દ તરફથી બોલવા બિન થયો છું ત્યારે હું એ વાતોને વીસરી જઈ એવી આશા તમે ભાગ્યે જ રાખશો. મારા રાજ્યમાં અને રાજ્યની બહાર સાર્વજનિક-રાષ્ટ્રીય બાબતોમાં હું સાઠ સાઠ વર્ષથી ગાઢ સંબંધ ધરાવતો રહ્યો છું. તે લાંબા સમયમાં હું બનાવો કેવી રીતે આગે કૃત્યકદમ કરી રહ્યા છે તે જોતો રહ્યો છું, એટલું જ નહીં પણ ઇતિહાસનો પ્રવાહ નક્કી કરનારા વિચારો, લાગણીઓ, બિર્મિઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓ વગેરેના ગુપ્ત પ્રવાહોનું વહેણ તદ્દસ દૃષ્ટિએ સમજવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. ખરેખર હિન્દ કરતાં ભાગ્યે જ પીળા કાંઈ દેશમાં એ પ્રવાહ કે વહેણ વધારે જોસથી ચાલતું હોય. હિન્દનાં મોટા શહેરોમાં આજે સામાજિક અને ઔદ્યોગિક જીવનનાં બિરોજો આવે છે, પણ તેથી વધારે અસરકારક હકીકત તો એ છે કે ખેડૂતના સર્જનજૂતા જીવનને એટલે હિન્દના મૂળને તે પ્રવાહ સ્પર્શવા લાગ્યો છે. હું એમ નહિ કહું કે તે મૂળ કે પાગો અનેક કારણોને લીધે હચમચી ગયો છે, પણ લાંબી જડતા પછીની તે જાગૃતિ છે. આખા હિન્દમાં ચેતન આવ્યું છે એમ હું કહું તો હું વધારે પડતું બોલતો નથી, અને આ વિશાળ ચેતન-ઉત્સાહનો અત્યારે સાક્ષાત્કાર થઈ રહ્યો છે તે હિન્દના કરોડો માણસોને કયે આદર્શો લઈ જશે એનો હિતર હું જ આપું છું. રાજકીય દૃષ્ટિથી જોતાં, પ્રમુખીન બ્રિટિશ રાજ્યસમૂહના એક સ્વાયત્ત અંગના-

સંપૂર્ણ વિકાસની સિદ્ધિ તરફ હિન્દ જશે. સામાજિક દૃષ્ટિથી બોલતાં વ્યવસ્થાથી સંપૂર્ણ બનેલું સ્વાતંત્ર્ય ને સ્વાતંત્ર્યથી સંપૂર્ણ બનેલી વ્યવસ્થા એ પ્રજાધીન બ્રિટિશ રાજ્યોનો અવિભાજ્ય આદર્શ છે તે તરફ હિન્દ જશે. ”

શાહી સામ્રાજ્ય પરિવર્તન ધણુંખરું કામ સમિતિઓ મારફત થાય છે, અને જો કે સયાજીરાવ ‘વહાણુવડું’ તથા મુલકી વિમાન ઉડુપન કમિટી ’ની બેઠકોમાં હાજર રહી સકયા ન હતા તો પણ તેમની વતી હિન્દના પ્રતિનિધિમંડળના સલાહકાર તેમ જ સયાજીરાવના પ્રતિનિધિના નાતાથી સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારી (દીવાન) હાજર રહી બાગ લેતા.

ના. સમ્રાટ સાથે

તા. ૭ મી મેએ વેસ્ટમિન્સ્ટર હોલમાં-જ્યાં ૭૦૦ વર્ષ અગાઉ પહેલી અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટ મળી હતી-આખા સામ્રાજ્યની પાર્લામેન્ટના પ્રતિનિધિઓને ના. સમ્રાટ સાથે લંચ લેવા બોલાવવામાં આવ્યા હતા. તે વખતે સમ્રાટે બ્રિટિશ પ્રજાસંઘના બદલાતા-રવરૂપ ઉપર વિવેચન કર્યું હતું. સયાજીરાવને સમ્રાટને આવકારવાનું બહુમાન ખીજ થોડા સાથે આ પ્રસંગે મળ્યું હતું.

શાહી રાજ્યાભિષેકમાં

તા. ૧૨ મી મેના દિવસે શાહી રાજ્યાભિષેક સમારંભ વેસ્ટમિન્સ્ટર એબેમાં થયો હતો. આ બધા પ્રસંગે રાજદંપતી માટે, થનારા વિધિના રથાન નજીક બેઠકો રાખવામાં આવી હતી. આ સમારંભ જપોરના લગભગ બે લાખે પૂરો થતાં શાહી દંપતી ત્યાંથી છેવટનો કાર્યક્રમ પાર પાડવા વિદાય થયાં. બાદ મેમાનોને વિદાય થતાં બારે વરસાદ તથા રસ્તાવ્યવહારની ગરબડને લીધે ખૂબ ત્રાસ

સહન કરવો પડ્યો હતો. સારા નરીએ સયાજીરાવ તથા ચિમણા-બાઈને હાથિસં ઓવ લોડસના મકાનમાં આશ્રય મળવાથી તેઓ ભીંજવામાંથી બચી ગયાં.

તા. ૧૩ મી મેના દિવસે સાંજે સયાજીરાવને નવા થ્રોડકાર્ટ ટેલીવીઝન રેડિયોને ખોલવાની તક મળતાં, આખા ઇન્કાંડમાં લોકો તેમને ખોલતાં જોઈ ચક્રાવ.

રેલે કલબમાં

તા. ૨૨ મી મેએ ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીની રેલે કલબના વાર્ષિક બોજન સમારંભમાં ભાગલું કરવાનો યોગ આવતાં સયાજીરાવે જાણવું કે:—

બ્રિટિશ પ્રજાસંઘના એક અંગ તરીકે સ્વાયત્ત ને સંતુષ્ટ હિન્દ યુરોપ ને એશિયા વચ્ચેના ભાવી જલડામાં એક અસરકારક રક્ષક તરીકે રહેશે, અને મને ખાતરી છે કે હિન્દમાં તે સંતોષની સિદ્ધિ માટે ઇંગ્લેન્ડ ને હિન્દના રાજપુરુષો શાંતિ ને ખંતથી શ્રમ કરશે. અધીરાઈને જો તુકસાનકારક ગણવામાં આવતી હોય તો જે અનિવાર્ય વિકાસ થવાનો જ છે તેમાં વિલંબ કરવો એ વળા વધારે હાનિકારક છે. સૌથી વધારે મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે જે વિકાસ અટકવાનો નથી તેમાં અથોગ્ય કે અનાવસ્યક અટકાવ કરવામાં આવશે તો આજે જે બ્રિટિશ પ્રજાસંઘના અનમાં પીણાના (Toast) હિતરમાં હું ખોલી રહ્યો છું તે મોટા સંઘના આદર્શથી તે વાત તદ્દન વિરુદ્ધ થશે. ”

માનદ એલ. એલ. ડી.

તા. ૧૦ મી જૂનના રોજ બીજા છ નામાંકિત પ્રતિનિધિઓ સાથે સયાજીરાવને કેંબ્રિજ યુનિવર્સિટીની માનદ ‘એલ. એલ. ડી.’

ડીગ્રી અર્પણ કરવાનો સમારંભ ફેબ્રુઆરીમાં થયો. તે દિવસે લોડ જાહડવીને પોતે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે વડા પ્રધાનની ફરજોમાંથી મુક્ત થાય છે એમ પહેલીવાર જાહેર કયું.

ભવ્ય રિસેપ્શન

તા. ૧૪ મી જૂને સયાશ્રાવે શાહી રાજ્યાભિષેક સમારંભોમાંથી વિદાય થતાં પહેલાં ડાયરેક્ટર હોટેલમાં એક ભવ્ય ' રિસેપ્શન ' (પરિચય હિપાહાર સમારંભ) આપતાં તેમાં લગભગ ૪૫૦ ગૃહસ્થો તથા સન્નારીઓએ ભાગ લીધો હતો. શાહી પરિપક્વી તા. ૧૫ મી જૂને પૂર્ણાહુતિમાં ભાગ લઈ સયાશ્રાવે સાત અઠવાડિયાના ભરત્રય કાર્યક્રમમાંથી છૂટકારો મેળવતાં સંતોષ અનુભવ્યો; કારણ તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં આ સમારંભોના શ્રમને લીધે થાક લાગે એ કુદરતી હતું. તેથી તા. ૧૬ મીએ સયાશ્રાવ લંડનથી પેરિસ ગયા ને ત્યાંથી વીસજેડન ગયા તથા ત્યાં આરામ તથા સારવાર લીધાં. આ મુરોપસ્વારીમાં સયાશ્રાવે મિ. ન્યુહેમ સાથે ' અર્થ શાસ્ત્ર ' વાંચ્યું. અને જાહ વીસજેડનમાં મોગલ ઇતિહાસ તથા મોગલ કળાનો અભ્યાસ કરવામાં મનને રોક્યું.

આઈસિલંડ વગેરે પ્રદેશમાં

ઓગસ્ટના ખીજા અઠવાડિયાની શરૂઆતમાં સયાશ્રાવે હિતર મુવ. પાસેના પ્રદેશની મુસાફરી કરવા વીસજેડન છોડ્યું ને રજાટમાંડ ચર્ચ ઓર્કની, રોટલંડ હોપો નજરે જોયાં ને છેવટે આઈસિલંડ તથા ગ્રીનલંડની મુલાકાત લીધી. મધ્ય રાત્રીએ દિવસના પ્રકાશનો અનુભવ લઈ રિપટઅર્ગેન આવી હિતર મુવથી ફક્ત ૫૦૦-૬૦૦ મોઈલ દૂર આવી પહોંચી ત્યાંના ખરકમય સાગરનો અનુભવ તેમણે લીધો. મધ્ય રાત્રીના સૂર્યના દર્શન તો ન થયાં પણ તેનો પ્રકાશ

અનુભવાયો. સાંધી પાછા ફરતાં નોવેના મગ્ન કિનારાના 'જોડ' (નાના નાનાં અખાતો)નો અનુભવ લીધો તથા સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોયું ને હિવેટ હેમ્પર્ગ ખર્ણીન, મ્યુનિક યર્ષ જોડ ગેસ્ટેનમાં હવાફેર તથા ગરમ ઝરાના પાણીમાં સ્નાન કરવાનો થોડોક લાભ લીધો.

વડોદરે આવ્યા

આમ ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશ જોવામાં ઠોઢ પોણા બે મહિના ગાળી છેલ્લા બે મહિના લંડનમાં ગાળ્યા. ધૈર્યશીલરાવતી તબિયત ચિંતા કરાવતી હતી, તેથી દાકતરી સલાહને અનુસરીને તેમને વધુ વખત નર્સીંગહોમમાં રાખવાનું નક્કી કરવું પડ્યું, ને સમાજરાવ તથા ચિમણાખાઈ તા. ૧૯ મી નવેંબરે પેરિસથી નીકળી તા. ૬ ફી ડિસેંબરે વડોદરે પહોંચ્યાં. આ પુરોપરવારીમાં સમાજરાવની તબિયત એકંદર રીતે ઉમરના પ્રમાણમાં સારી રહી હતી, પરંતુ મહારાણી થોડા ધણાં માંદાં રહ્યાં હતાં.

વડોદરે આવ્યા પછી સમાજરાવને વડોદરા શહેર સુધારાઈ એ તા. ૧૫ મી ડિસેંબરે ગાર્ડન પાર્ટી આપતાં સ્વયંસ્ફૂર્તિથી તેમણે મનનીય પ્રવચન કર્યું. બીજે દિવસે તેમણે જ્યોત્સિહરાવ સાવંજનિક પુસ્તકાલય (સ્ટેટ લાયબ્રેરી)ના હીરકં મહોત્સવની જીજ્ઞવણીમાં ભાગ લીધો તથા પ્રાસંગિક વિવેચન કર્યું.

કૂચબિહાર-કલકત્તા તરફ

ડિસેંબરના ત્રીજા અઠવાડિયામાં સમાજરાવ કલકત્તા તથા કૂચબિહારની મુલાકાતે પધાર્યા હતા. તા. ૨૩ મી ડિસેંબરે કલકત્તાની સંસ્કૃત કોલેજે માનપત્ર આપતાં તેમને ' બૂપતિ ચક્રવર્તી 'ની પદવી અપાઈ. તા. ૩૦ મી ડિસેંબરે ' બંગાળ હુદ્દિસ્ટ એસોસિએશન ' તરફથી તેમનું કલકત્તામાં સ્વાગત થયું. બાદ

જન્યુઆરી ૧૯૩૮ ની શરૂઆતમાં તેઓ મહારાણી ત્રિમણીબાઈ સાથે કૂચબિહાર પોતાના દીકિત્ર તે કૂચબિહારના મહારાજના મેમાન થયા. ત્યાં તેમને સાહિત્યસભા તરફથી સન્માનવામાં આવ્યા. તા. ૫ મી જન્યુઆરી ૧૯૩૮ ના રોજ તેમણે જિતેન્દ્રનારાયણ હોશિપટલમાં 'વડોદરાના મહારાજ માયકવાડ એક્સ-રે વોર્ડ'ના મકાનનો પાયો નાંખ્યો. ત્યાંથી ૬ ફીએ ડલકતે આવી વડોદરા માટે વિદાય થતાં, ગયા ત્યાં કાશીમાં મુકામ કરી સયાજીરાવ તથા મહારાણી બુદ્ધ ગયા, વિષ્ણુપાદ તથા સારનાયની મુલાકાતે ગયાં. તા. ૧૨ મી જન્યુઆરીના રોજ તેઓ વડોદરે આવી પહોંચ્યાં. પછી તા. ૨૨ મી જન્યુઆરી ૧૯૩૮ ના રોજ સયાજીરાવે હિન્દ-સીવોત્તમમાં 'ડિરેક્ટર ઓફ રેલવે'ની વડોદરા શહેરમાં બરાબરી ખીજ એક વડોદરા કોલેજ સેન્ટ્રલ હોલમાં ખુલ્લી મૂકી તથા 'સેવાના આદર્શ' પર મનનીય પ્રવચન કર્યું.

રાજ્યમાં ફર્યાદ

ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ માં તેમણે નવસારી તથા અમરેલી પ્રાંતમાં પ્રવાસ કર્યો તથા સાલહેરની મુલાકાત લઈ ત્યાં સેનેટારિયમ (આરોગ્યજીવન)ની સ્થાપનાની શક્યતા, પાણીનો પૂરવડો તથા ખીજ સગવડો વધારવા સંબંધે વિચારવિનિમય કર્યો. તા. ૧ મી ફેબ્રુઆરીએ તેમણે પ્રાચીરોડથી કોડીનાર સુધી બંધાયેલા રેલ વિભાગને ખુલ્લો મૂકવાની ક્રિયા કરી. તે વખતે તેમણે પોતા રસ્તા તથા રેલવે નીતિનું વિહંગમાવડોકન કરી જણાવ્યું કે તેઓ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે ફક્ત ૧૯ માઈલ જેટલી કંઠાલ રેલ રાજ્યે બાંધેલી હતી, અને આજે ૭૦૦ માઈલ ઉપરાંત રેલ રાજ્યના ખર્ચે બંધાયેલી હોઈ તેનું પ્રમાણ સમગ્ર હિન્દના સરસરી પ્રમાણ કરતાં સેત્રફળના તેમ રેલવે વિસ્તારના ધોરણે ૫

મળ્યું વધારે છે. હવે મોટરવ્યવહાર વધવાને લીધે તેમ રેલવેઓને પોંપવા માટે રસ્તાઓનું મહત્ત્વ વધ્યું છે ને રાજ્યે આશરે ૧૦૦૦ (એક હજાર) માઈલ રસ્તા બાંધ્યા છે. આ હજાર માઈલના રસ્તામાં શહેર-ઠસખાઓના રસ્તાઓ, તેમ જ ગોસમ માટે કરેલા માર્ગો કે પ્રાંતની સંસ્થાઓએ બાંધેલા સ્થાનિક રસ્તાઓનો સમાવેશ થતો નથી.

રાજસેવકનાં ધર્મ

તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ ના રોજ તેમણે ખાનગી ખાતાના નોકરોને ‘રાજસેવકોનાં કર્તવ્યો’ સંબંધે લંબાણથી સહબોધ આપ્યો. તેમણે રાજ્યકર્તા મહારાજના શારીરિક તથા માનસિક સ્વાસ્થ્ય તથા સુખ ઉપર સુરાન્યકારભારનો કેટલો આધાર રહે છે ને તેમાં મુખ્યત્વે ખાનગી ખાતાના રાજસેવકોએ મહારાજની શુદ્ધવસ્ત્ર સુયોગ્ય રીતે સંભાળવાની કેટલી જરૂર છે તથા રાજસેવકોએ અરસપરસ એકબીજાનાં કામ સંભાળી લઈ મહારાજને પૂર્ણ સગવડ આપવાની કેટલી આવશ્યકતા છે તે ઉપર વિવેચન કરી પોતાના લાંબા અનુભવમાંથી રાજસેવકોના પરસ્પર સહકારના અભાવે કેવા પ્રસંગોમાંથી તેમને પસાર થવું પડ્યું હતું તેનું રમુજ વર્ણન કરતાં જણાવ્યું કે:—

“ એક વખત મહારાજ વિલાપતથી આવ્યા તે જ દિવસે રાજમહાલમાં આવ્યા જરાજર તેમણે હજૂરિયા પાસે ‘પીરાનું’ પાણી માંગ્યું. હજૂરિયાએ ઠાકારવાળાને પાણી લાવવાનું કહ્યું. ઠાકારવાળાએ કહ્યું કે મહારાજને પાણી આપવાનું કામ તમારું છે. તે ઉપરથી હજૂરિયાએ ઠાકારવાળાને કહ્યું કે એ કામ મારું નહીં પણ તમારું છે; એનું પરિણામ એ આમ્યું કે મહારાજને આંતરે કાંઈ પીવાનું પાણી મળ્યું નહીં. તેથી જ રીતે એક વખત આ મેલી વખતે

જનન્યુઆરી ૧૯૩૮ ની શરૂઆતમાં તેઓ મહારાણી ચિમણાબાઈ સાથે કૃત્તળિહાર પોતાના દૌહિત્ર તે કૃત્તળિહારના મહારાજના મેમાન થયા. સાં તેમને સાહિત્યસભા તરફથી સન્માનવામાં આવ્યા. તા. ૫ મી જનન્યુઆરી ૧૯૩૮ ના રોજ તેમણે જિતેન્દ્રનારાયણ હોરિપટલમાં 'વડોદરાના મહારાજ ગાયકવાડ એક્સ-રે વોર્ડ'ના મકાનનો પાથો નાંખ્યો. સાંથી ૬ઠ્ઠીએ કલકત્તે આવી વડોદરા ખાતે વિદાય થતાં, ગયા તથા કાશીમાં મુકામ કરી સયાજીરાવ તથા મહારાણી બુદ્ધ ગયા, વિષ્ણુપાદ તથા સારનાયની મુલાકાતે ગયાં. તા. ૧૨ મી જનન્યુઆરીના રોજ તેઓ વડોદરે આવી પહોંચ્યાં. ૫ઠ્ઠી તા. ૨૨ મી જનન્યુઆરી ૧૯૩૮ ના રોજ સયાજીરાવે હિન્દ-સીંદોન-ખર્ચા ડિરિજેક્ટ 'રોટરી કોન્ફરન્સ'ની વડોદરા શહેરમાં ભરાયલી બીજી બેઠક વડોદરા કોલેજ સેન્ટ્રલ હોલમાં ખુલ્લી મૂકી તથા 'સેવાના આદર્શ' પર મનનીય પ્રવચન કર્યું.

રાજ્યમાં ફર્યાદ

ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ માં તેમણે નવસારી તથા અમરેલી પ્રાંતમાં પ્રવાસ કર્યો તથા સાહરની મુલાકાત લઈ ત્યાં સેનેટારિયું (આરોગ્યજીવન)ની સ્થાપનાની શક્યતા, પાણીનો પૂરવઠો બીજી સગવડો વધારવા સંબંધે વિચારવિનિમય કર્યો. તા. ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ તેમણે પ્રાચીરોડથી કોડીનાર સુધી બંધાયેલા વિભાગને ખુલ્લો મુકવાની ક્રિયા કરી. તે વખતે તેમણે ચેરસ્ટા તથા રેલવે નીતિનું વિહંગમાવલોકન કરી જણાવ્યું કે ગાદીએ આવ્યા ત્યારે ફક્ત ૧૯ માઈલ જેટલી કંગાલ રાજ્યે બાંધેલી હતી, અને આજે ૭૦૦ માઈલ ઉપરાંત રાજ્યના ખર્ચે બંધાયેલી હોઈ તેનું પ્રમાણ સમગ્ર હિન્દના સરી પ્રમાણ કરતાં ક્ષેત્રફળના તેમ રેલવે વિસ્તારના ધોરણે

રનાપકને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, નળ ખુલ્લો કર્યો પણી કેટલા વખતમાં નહાવાના ટળમાં ગરમ પાણી આવે છે અને તે ટળ બરાવાને કેટલો વખત લાગે છે ? આ રનાપકની નોકરી વીસ વર્ષની થયેલી અને તે વીસ વર્ષ તેણે આજ કામ કરેલું હતું, છતાં મહારાજના પ્રશ્નનો “ મને ખબર નથી ” એવો જવાબ તેણે આપ્યો. આ બધી વાતનું કારણ એટલું જ જણાય છે કે નોકર સોડો પોતાના કામનું પૂરું જ્ઞાન મેળવતા નથી અને મહારાજનું કામ સહકારથી અને સમજીને કરવું જોઈએ તે વાત જૂલી જાય છે. કામોની વહેંચણી ‘ સોઈ ’ માટે કરવામાં આવે છે, નહિ કે નોકરોની જવાબદારી કમી કરવા માટે. સોનાના જુદા જુદા પ્રકારના દામીના તૈયાર કર્યા પછી તેનાં જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવે છે તે પછી સોનું મૂળ એક જ વસ્તુ છે. તે જ પ્રમાણે રાજસેવા માટે જુદા જુદા હોદ્દાના નોકરો હોઈ તેમનાં કામ જુદાં જુદાં પ્રકારનાં હોવાં છતાં સર્વનું પોરણું અને ધ્યેય રાજનું સૌખ્ય એ એક જ છે એ કહેવાની જરૂર નથી.”

“ દલીલ ખાતર નહિ પરંતુ યાદ આવવાથી હું કહું છું, કે સારી નાની વખતમાં સારી પાસે જે મંડળી હતી તે પૈકી કેટલાક આલતું હોમ તેમ આલવા દે એવા હતા અને તેમણે આ બાબતમાં જેટલી સમજીને કાળજી લેવી જોઈએ તેટલી લીધી ન હતી એટલે તેમનો ખરો ધર્મ ક્યો, દાન, ક્રોને કેવી રીતે આપવું, શું ખાવું, શું પીવું, સરીરની સંભાળ કેવી રીતે કરવી વગેરે બાબતો તેઓ સારી રીતે મને શીખવી શક્યા નહિ. તેવી જ રીતે તે વખતની મંડળીમાં સારી સાવનાથી જોનારી અને સારી સમજપૂર્વક કામ કરનારી મંડળી થોડી હતી. આ મંડળીને તે વખતે માણસોનું આહારશાસ્ત્ર એટલે સરીરને પ્રુષ્ટિ આપનાર આહાર ક્યો, સાદા પશુ પોષિક આહારના ફાયદા અને તેવી જ રીતે તીખા અને લગેલા

ખીજ એક ગૃહસ્થ માટે ખીજું ટેગલ આજુબા માટે પરિવેષકને મહારાજએ કહ્યું. ખરી રીતે એ કામ તદ્દન સાફ હોઈ તેને સહજ આવડવા સરખું હતું, પરંતુ મહારાજનાં સુખસગવડ એ પોતાની મુખ્ય ફરજ છે તે તે જાણતો નહિ હોવાથી કામ તેનું નહીં પણ ખંગલાવાળાનું છે એમ તેણે કહ્યું. તેણે આવો જવાબ આપવાથી તેને નોકરીમાંથી કમી કરવો પડ્યો. આ ઉપરથી માલિકનાં સુખનું ધ્યેય વીસરી કામ કરવાથી માલિકને કેવી ગેરસોઈ થાય છે તે તમે સમજ્યા હશે. માલિકનું સુખ એ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે ધ્યેય જાણી તે નોકરોએ કામ કરવું જોઈએ. પોતાના ઉપરીનો કુકમ જાળવતાં માલિકનાં સુખસગવડ નગર આગળ રાખી સમજીને તે કુકમ જાળવવો જોઈએ. નોકર કોણ તે કેવી રીતે જૂઠી જાય છે તેનું મને એક ઉદાહરણ યાદ આવે છે તે હું કહું છું. રાજમહાલમાં એક વખતે બોજનનો કાર્યક્રમ હતો. તે વખતે મહારાજ અને ખીજ મંડળીની સવડ માટે ખુરસીઓ લાવીને ગોઠવવામાં આવેલી. તેમાં ફેરફાર ન કરવા જદલ સરખંગલાવાળાએ ખંગલાવાળાને કહેલું. પાછળથી આ ખુરસીની બ્યવસ્થા મહારાજને સવડવાળી ન લાગવાથી આ બ્યવસ્થામાં તરત જ ફેરફાર કરવાની જરૂર હતી. પરંતુ સરખંગલાવાળાના કુકમના કારણે ખુરસીઓની ફેરવણી કરવા ખંગલાવાળા તૈયાર ન થયા. એ પ્રમાણે તાના મોટા તમામ નોકરો પેતાપોતાના ઉપરીની આજ્ઞા આંખમીચીતે પાળવાના દંગાટંટામાં માલિકનું સુખ ને પોતાના કાર્યનું મુખ્ય ધ્યેય છે તે જૂઠી જાય છે એમ જણાય છે. નોકરોએ પોતાનું કામ કેવળ યંત્રવત્ કરે છે એવું ઘણીવાર બેવામાં આવે છે. પોતાને કરવાનાં કામમાં શુદ્ધિ વાપરી તે સંજ્ઞા સંપૂર્ણ માહિતી તે મેળવતા નથી, નેથી માલિકને એવા નોકરોનો જોઈએ તોટલો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. એક વખત મહારાજએ નહાવાની ઓરડીમાં કામ કરતાર

સ્નાપકને પ્રસ્ન પૂછ્યો કે નળ ખુલ્લો, ક્યાં પછી કેટલા વખતમાં નહાવાના ટબમાં ગરમ પાણી આવે છે અને તે ટબ બરાબરને કેટલો વખત લાગે છે ? આ સ્નાપકની નોકરી વીસ વર્ષની થયેલી અને તે વીસ વર્ષ તેણે આજ કામ કરેલું હતું, છતાં મહારાજના પ્રસ્નનો “ મને ખબર નથી ” એવો જવાબ તેણે આપ્યો. આ બંધી વાતનું કારણ એટલું જ જણાય છે કે નોકર ચોકો પોતાના કામનું પૂરું જ્ઞાન મેળવતા નથી અને મહારાજનું કામ સહકારથી અને સમજીને કરવું જોઈએ તે વાત જૂલી જાય છે. કામોની વહેંચણી ‘ સોઈ’ માટે કરવામાં આવે છે, નહિ કે નોકરોની જવાબદારી કમી કરવા માટે. સોનાના જુદા જુદા પ્રકારના દાગીના તૈયાર કર્યા પછી તેનાં જુદાં જુદાં નામો આપવામાં આવે છે તો પણ સોનું મૂળ એક જ વસ્તુ છે. તે જ પ્રમાણે રાજસેવા માટે જુદા જુદા હોદ્દાના નોકરો હોઈ તેમનાં કામ જુદાં જુદાં પ્રકારનાં હોવાં છતાં સર્વનું ધોરણ અને ધ્યેય રાજનું સૌખ્ય એ એક જ છે એ કહેવાની જરૂર નથી.”

“ દલીલ ખાતર નહિ પરંતુ યાદ આવવાથી હું કહું છું, કે સારી નાની વયમાં મારી પાસે જે મંડળી હતી તે પૈકી કેટલાક ચાલતું હોય તેમ ચાલવા દે એવા હતા અને તેમણે આ બાજતમાં જોટલી સમજીને કાળજી લેવી જોઈએ તેટલી લીધી ન હતી એટલે તેમનો ખરા ધર્મ ક્યો, દાન, ડાને કેવી રીતે આપવું, શું ખાવું, શું પીવું, ચરીરની સંભાળ કેવી રીતે કરવી વગેરે બાબતો તેઓ સારી રીતે મને ધ્યાનથી શક્યા નહિ. તેવી જ રીતે તે વખતની મંડળીમાં સારી બાવનાથી જોનારી અને સારી સમજપૂર્વક કામ કરનારી મંડળી થોડી હતી. આ મંડળીને તે વખતે માણસોનું આહારશાસ્ત્ર એટલે ચરીરને પ્રુષ્ટિ આપનાર આહાર ક્યો, સાદા પણ પૌષ્ટિક આહારના કાયદા અને તેવી જ રીતે તીખા અને તળેલા

પદાર્થોથી ઘરોર હિપર આવનારું ખરાજ પરિણામ વગેરે બાજતોનું જ્ઞાન જેવું તેવું હવું એટલું જ નહિ પણ આવા અનિષ્ટ પદાર્થો ખાવામાં મોટાપણું અને શિષ્ટાચારનું લક્ષણ સમજવામાં આવતું. તે વખતે મસાલાવાળા અને ઘણા વાયુકર્તા, તીખા પણ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો મને હમેશાં ખાવા આપતા. આવા પદાર્થો માલિકને ખાવા આપવામાં ખીજાઓને ઘીસાઠરની ચોરી કરવાની અનાયાસે તક મળતી એ વાત તો જુદી જ. પરંતુ આમાં પણ જે સારા હતા અને જેમને મારા હિતમાં ધ્યાન હવું તેમના ઉપકારની મને સ્મૃતિ નથી એમ સમજશો નહિ. ”

એક માનકરોની અછલનો એક દાખલો આપતાં સયાજીરાવે જણાવ્યું કે:—

“ આ ઠેકાણે મને એક વાત યાદ આવે છે. તે એ કે હું એકવીસ વર્ષનો હતો ત્યારે એક વખત પ્રાંતસ્વારીમાં ગયો હતો. તે વખતે આ મંડળી પૈકી કોઈ નોકર જુમાટ યાચ નહિ અને કઈ વખતે શું મહારાજ મામશે તેનો બરોસો નહિ એમ સમજી મારાં સોળ વર્ષની ઉમરનાં કપડાં અને ખૂદ ગાંત સ્વારીમાં લઈ ગયા હતા. કઈ વખતે કઈ વસ્તુની મહારાજને જરૂર પડશે તેનું જ્ઞાન આ લોકોમાં ન હતું. પરંતુ મહારાજથી કદાચ થવાના જુમાટના ખોટા સંપળથી નોકર લોકો પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને આડકતરી રીતે માલિકને કમીપણું આવવા દે છે. આરી રીતે જુમાટને કારણે પૈસાને ઠેકાણે રૂપિયો ખર્ચ કરવો એ સમજીને વિચાર કરવામાં આવે તો માની સકાય નહિ. આ પ્રમાણે આપણે વ્યવહાર ચલાવીએ તો શું પરિણામ આવે એ કહેવાની જરૂર નથી. ‘ ધણીને પેસે બાઈ ઉદાર ’ એમ ન કરતાં જેમ આપણું પોતાનું ઘર હોય એમ સમજીને જમી બાજતનો ખર્ચ કરકસરથી કરવો જોઈએ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ”

ખીન્ને એક અનુભવ વર્ણવતાં તેમણે જણાવ્યું કે:—

“ પુસ્તકીય અને પ્રત્યક્ષ એ બન્ને પ્રકારના શિક્ષણથી નોક-
રાની કાર્યક્ષમતા અને શુદ્ધિ વધી તેમનામાં પોતાનું કામ ઉત્તમ
રીતે કરવાની શક્તિ આવે છે. આવા પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવેલો
નોકર પોતાનું કામ સફૂર્તિથી કરી શકે છે. ‘આમ કર, તેમ કર’
એમ દરેક વખતે માલિકે તેને કહેવાની જરૂર પડતી નથી. કારણ
દરેક ક્ષીણી બાબત માટે કહેતાં તેમને સાહજિક કંટાળો આવે છે.
પૂર્વે સ્વારી કરવા જતી તે વખતે સાથે ધણા સ્વારો લેવામાં
આવતા, પરંતુ તેમને નજીવી બાબત પણ કહેવી પડતી, જેથી
સ્વારોની સંખ્યા મેં ઓછી કરી અને થોડા સ્વાર રાખી બેયું તો
મને જણાયું કે ‘જમણી બાણુ ચાલે, ડાબી બાણુ કે સીધા ચાલે’
એમ કહેવાની અમને તકલીફ પડવા લાગી. છેવટે તકલીફ નહિ અને
સ્વાર નહિ એમ સમજી મારે સ્વાર કાઢી નાંખવા પડ્યા. રાજકારણ
સરખા મહત્વના અને બાંજગડિયા પ્રસનોનાં કામો કરી મનને થોડી
વિત્રાંતિ મળે એમ માની ચોખ્ખી હવામાં મનની શાંતિ સારું મેં
માન્યું કે કરવા જવું જોઈએ. પરંતુ ત્યાં મેં બેયું તો નજીવી
બાબત માટે કહેવાની જરૂર પડે, એ સ્થિતિ ઠેઠલી ખેંદજનક છે
તેની તમે કલ્પના કરો. માલિક ચાકી જાય ત્યારે તેમનો મુગટ
ઉતારી તેમનું મન આનંદિત થાય એવા પ્રકારની રાજજી ન લેતાં
એકાદ નિર્વિંકાર યંત્ર પ્રમાણે તેમને તેઓ ગણે એ ઠેકાણું હીનપણું
છે તેનો વિચાર કરો. ”

ખેડૂત તથા મજૂર માટે લાગણી

માય માસની સરઆતમાં તેમણે નવસારી જઈ ‘નવસારી
કોલન એન્ડ સિલ્ક મિલ્સ’ને ખુલ્લી ચૂકવાની ક્રિયા તા. ૮ મીએ

કરી. તે વખતે તેમણે ખેડૂત તથા મજૂરના કલ્યાણની આવશ્યકતા ઉપર બાર મૂકતાં જણાવ્યું કે:—

“ છતાં એક મહત્ત્વની બાબત ઉપર ખાસ બાર મૂકવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી ખેતીમાં કામ કરનારા કરોડો માણસોની અને દેશના બીજા મજૂરોની સ્થિતિ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી હિન્દમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ જોઈએ તેટલો થાય નહિ. કારણ કે કારખાનામાં અનેકા જરૂરયાતી માલને ઉપાડનારા લોકોની માલ ખરીદવાની શક્તિ એ ઉપાડ નહીં કરે છે. તેથી ગામડાંના લોકોના કંઠાળ આશ્રયસ્થાનો તમામ સ્વરૂપોમાં સુધારો કરવાના કાર્યક્રમમાં ઔદ્યોગિક આગેવાનોએ સક્રિય રીતે ટેકા આપવો જોઈએ, એનું નામ જ સુસંસ્કૃત સ્વાર્થ. ”

છલ્લો પ્રવાસ

નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે તેમજ ધૈર્યશીલરાવની ચિંતાને લીધે તા. ૯ મી માર્ચ ૧૯૩૮ ના રોજ સયાજીરાવ વડોદરાથી જોધપુર જવા નીકળી ડચ વિમાન ‘ એમો ’માં યુરોપ જવા ઉપડી તા. ૧૪ મીએ લંડન પહોંચ્યા ને તા. ૨૨ મી માર્ચે ચિમ્શ્યાખાઈ ગાયકવાડ સ્ટીમર ‘ વોર્લ્ડસિરોય ’એવ ઇંડિયા ‘ મારફત યુરોપ જવા સુઅર્ધથી ઉપડ્યા.

યુવરાણી શાંતાદેવીએ આ જ વર્ષે મે મહિનામાં બીજા પુત્ર-જનને બિટીમાં જન્મ આપ્યો, જેમનું નામ પાછળથી રણજીતસિંહ પાડવામાં આવ્યું.

દાંતની બીમારી સિવાય સયાજીરાવ બીજી રીતે ઠીક પ્રમાણમાં આરોગ્ય જોગવતા હતા, અને ડૉ. પાર્સન્સ-સ્મિથે અભિપ્રાય આપ્યો કે ગઈ સાલ કરતાં તેમની સ્થિતિ સારી હોવાથી તેમને બેઠક

થોડી સારવારનો જરૂર છે, તેમ છતાં સંચાલકરાવને પ્રસંગોપાત ' મસાજ ' (મેંપી) કરવામાં આવતો. દાંતની જીભારી માટે દા. ગાય બિટની સારવાર લેવાતી.

ધૈર્યશીલરાવની પ્રકૃતિ રસેલ્સ (વોટર્ડ) માં આવેલા નર્સિંગહોમ (સારવારગૃહ) માં જરાબર સુધરતી નહીં હોવાથી તેમને માઉન્ટ રોયલમાં આવેલા એક મકાનમાં લઈ જઈ ' પુરુષ નર્સ ' ની સારવાર નીચે મુજબમાં આવ્યા.

હાંડનમાં સચાલકરાવે કેટલાંક વિદ્વાન્મંડળોની મુલાકાત લીધી, શાહીદંપતી તથા રાજમાતા મેરીને ત્યાં જઈ રીતસર ' કોલ ' (Call) કર્યો, તથા રંજનકમ જોયા તેમજ પ્રકૃતિના સુધારા માટે તડકે જેસવા તથા ફરવાનું રાખ્યું.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા-એસોસિએશનમાં

૧૯૩૮ ના એપ્રિલની ૧૧ મીએ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનની સભામાં ' India and the Far Eastern Crisis ' ઉપર મિ. એડવિન હેવર્ડના બાપણમાં સચાલકરાવે હાજરી આપી. તેમને એલવાની વિનંતિ કરવામાં આવતાં તેમણે હિન્દ સંબંધે જણાવ્યું કે:-

" રાજકીય પ્રશ્નના સંબંધમાં મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે હિન્દને જો અવકાશ એટલે કામ કરવાની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો તે હાલના કરતાં પ્રગતિ યાસન વધારે સારી રીતે કરી શકે. યાસન એ મોટે ભાગે અનુભવ ને શિક્ષણની ખાગત છે. આજે તો હિન્દનો કારભાર બહેલા વર્ગોના હાથમાં છે, પણ આમ જનતાને નવા વિચારનો સ્પર્શ પણ થયો નથી, અને બ્રિટિશ રાજ્યે તે લોકોની આટલો લાંબો વખત સાચવણી કરી તો પણ આમ જનતા તો એવી ને એવી જ રહી છે. "

" હું તો એક જ આશા સેવી રહ્યો છું. તે એ છે કે ઇંગ્લાંડે નેટલું ક્યું છે તેટલાથી તે સંતુષ્ટ થઈ બેસી નહિ રહે. ઇંગ્લાંડ કરી થકે એવું હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે અને કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં તેણે જે ક્યું છે તેનાથી કોઈ રીતની કમતરતાવાળું તે હોઈ થકે જ નહિ. ઇંગ્લાંડ બે આ નીતિ સ્વીકારે તે તમને દેખાશે કે હિંદ સપાટાખંધ પ્રગતિને પંથે જશે, તેને પોતાનામાં આત્મશ્રદ્ધા વધારે આવશે ને તે પોતાને માટે સ્વમાન ઉત્પન્ન કરી શકશે. આ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન ન થાય તો પછી રાજપતંત્રમાં પ્રામાણિકપણાની આશા રાખવી મિથ્યા છે. હિન્દને આજે સ્વાતંત્ર્યની જરૂર છે ને તે હાપણથી, યોગ્ય રીતે તેને વગર વિલંબે અપાયું જોઈએ. "

આમ સયાજીરાવે સ્વર્ગવાસી થતા પહેલાં યુરોપનિવાસ દરમ્યાન હિન્દનો તાત્કાલિક સ્વાતંત્ર્યનો દાવો કેનેડા તથા ઓસ્ટ્રેલિયાના ધોરણે રજૂ કરી પ્રિટિય રાજદ્વારીઓના પ્રામાણિકપણાને પડકાર કરી પોતાની જાનવાંત સુસંસ્કૃત દેશભક્તિની શાખ આપી.

નરમ નરમ રહેતી તબિયત

૨૬ મી એપ્રિલે કર્નલ લિંડબર્ગને તથા તેમના પત્નીને સયાજીરાવે લંચ પર બોલાવ્યાં. અમેરિકાથી યુરોપ સુધી કોઈ દેશાણે ન અટકતાં મુસાફરી કરનાર તરીકે આ વિમાની પ્રખ્યાત હતી. પરંતુ અમેરિકામાં ચુંડાઓએ તેમના આજીવનનું અપહરણ કરી મારી નાખ્યા પછી શાંતિ ભોગવવા તેઓ પત્ની સાથે ઇંગ્લાંડમાં વસવા આવ્યા હતા. તા. ૧૩ મી મેએ સયાજીરાવ સત્રાટની મુલાકાતે ગયા અને ત્યાં તેમની સાથે પાંચેક કલાક વાતચીત કરી. એપ્રિલના પાંચલા બાગમાં તેમ એ માસમાં તેમની તબિયત નરમનરમ ચાલતી હતી. સયાજીરાવે એકવાર કહ્યું કે જિંદગીમાં

આવી ખરાબ તબિયત રહી ન હતી. જુલાઈની ચર્યાતમાં થોડે સુધારો થયો. જૂનના હેલ્થ અડવાડિયામાં તેઓ પેરિસમાં આવેલા ને જુલાઈ આખર સુધીમાં તેઓ લંડન તથા એવીયાં પણ રહી આવ્યા. લંડનમાં તબિયત સાધારણ રીતે ઠીક રહી પણ દાકતરોએ તેમને સલાહ આપી કે આરામ લે, કામ ન કરો, મુસાફરી ન કરો. એવીયાંમાં પ્રકૃતિમાં કાંઈક સુધારો વિશ્રાન્તિને લીધે જણાયો. લોન્ડની મુલાકાત વખતે સોવિયેટ રશિયા જોવા જવા સંબંધે થોમસ કૂક અને કંપની સાથે વાટાઘાટ કરેલી. તેઓ 'નૂતન રશિયા'નો અભ્યાસ કરવા માંગતા હતા, પણ સ્વિટ્ઝરલેન્ડ પરદેશ ખાતાએ આ મુસાફરી ન કરવા દલીલો સાથે સલાહ આપી ને સયાહરાવે રશિયાની મુલાકાત લેવાનું માંડી વાળ્યું.

હુબ્ધ વાતાવરણ

૧૯૩૮ ના ઓગસ્ટમાં એકાદશોવેડિયા પાસે સુડેન જર્મન વિભાગ મેળવવા જર્મનીએ કરેલી માગણીને લીધે રાજદારી વાતાવરણ હુબ્ધ થયું હતું. એવીયાંથી જામી તથા લોન્ડન જઈ એક માસ સયાહરાવે માંદાસાગ જાળ્યો. લીગ ઓવ નેશન્સની દ્વેરીની મુલાકાત લઈ સયાહરાવે હિન્દી પ્રતિનિધિઓ સર નૃપેન્દ્રનાથ સરકાર, સર મુલતાન અહમદ તથા સર યયમુખગ એટીને લંચ પર નોતયાં. તા. ૧૨ મી સપ્ટેમ્બરે મુદ્દ દાદી નીકળવાનો ઘણો સંભવ જણાવાથી સયાહરાવને વેળાસર ફ્રેન્ચ સરહદે પહોંચાડી દેવા કેટલાંક પગલાં લેવામાં આવ્યાં. સયાહરાવે લોન્ડન સપ્ટેમ્બરના મધ્યમાં છોડ્યું, ને પેરિસ પહોંચ્યા. તેમની તબિયત લોન્ડનમાં થોડી સુધરી, પણ તેમની હમેશની શંકિત ને આરોગ્ય પૂરી રીતે પાછાં આવ્યાં નહીં.

ચિંતાજનક મામલો

પેરિસમાં તેમના પર જે વરસ પછી ગાઉટ (ઘુંટણના સંધીવા)નો દુમલો થયો, ટેંપરેચર વધ્યું અને પંદરેક દિવસ માટે બિછાનાવશ થવું પડ્યું. ખીછ તરફ ફ્રાન્સ તથા બ્રિટન જર્મની સામે યુદ્ધમાં પડવાના સંભવને લીધે તૈયાર થતાં હતાં; પરંતુ જર્મનીના સરમુખસાર હિટલર તથા બ્રિટનના વડા પ્રધાન મિ. નેવીલ ચેમ્બરલેન તથા ફ્રાન્સના વડા પ્રધાન જોં દાલદીયારે કરેલી મંત્રણાને પરિણામે મ્યુનિકના કરાર થયા.

જીવટ સુધી વાચન

આ અરસામાં તબિયત ઠીક હોય તો સયાજીરાવ વાંચવામાં વખત ગાળતા. ' રાષ્ટ્રકૂટ ', તથા ' The Position of Women in Ancient India ' પુસ્તકો પૂરાં કરી તેમણે કેનેન ડોહલની ચર્ચોક હોમ્સની સાહસકથાઓનું પુસ્તક વાંચ્યું શરૂ કર્યું. તેમણે તા. ૧-૭ ઓક્ટોબર સુધી નીસમાં શાંતિમય જીવન ગાળ્યું. વડોદરા કોલેજમાં રાષ્ટ્રલ કલ્પ કાઢવા જરૂરી માહિતી તેમણે મિ. ન્યુહેમ પાસે ભેગી કરાવી તથા ખંડેરાવના શિક્ષણમાં રસ લીધો. કેનીસ તથા મેંતિકાશોની જિડતી મુલાકાત તેમણે આ વખતે લીધી.

કેટલાક હુકમો

ઓક્ટોબરના ત્રીજા અઠવાડિયામાં તબિયત નરમ છતાં તેમણે ન્યાતિ ત્રાસ નિવારણ નિબંધમાં પ્રગતિકારક દુરસ્તી, ન્યોતિપકથન હિપર અંકુશ વગેરે સંબંધે કેટલાક હુકમો કયો.

હિન્દ તરફ

જીવંતે તા. ૨૦ મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૮ ના રોજ જીનોઆથી

‘વિક્ટોરિયા’ સ્ટીમરમાં સયાજીરાવ વડોદરે આવવા નીકળ્યા. મહારાણી ચિમણાબાઈ તથા ઇદિરાબેગમ સયાજીરાવને યુરોપ છોડી ન જવા ખાસ તાર કર્યા હતા પણ નામાંકિત દાકતર જીનરેટે યુરોપના શિયાળાનું જોખમ ન લેવા સલાહ આપી, તેથી હેલ્લી ઘડીએ પણ હિન્દ આવવાનો નિર્ણય કાયમ રાખ્યો અને ખાસ તારો બાજુએ મૂક્યા.

‘વિક્ટોરિયા’ સ્ટીમર આમતેમ ખૂબ ઊંચી નીચી થઈ જતી હોવાથી એક વખતે સયાજીરાવ લંચ લેતાં પડી ગયા. પણ સાથેના માણસોએ તેમને ઉઠાડતાં તેઓએ લંચ પૂરું કર્યું, ને જાણે કંઈ થયું ન હોય એવી શાંતિ દેખાડી.

પોર્ટસેયદ આવતાં સયાજીરાવે જીતરીને બે ત્રણ અઠવાડિયાં કાયરો તથા અલેક્ઝાંદ્રિયામાં કાઢવાનું ઘડીબર વિચાર્યું હતું.

એડન પહોંચતાં મહમદઅલી હસારવાળાની પેઢીના માણસોએ તેમને સન્માન્યા. આ પ્રસંગે લેખકના બંધુ એડનમાં બેરિસ્ટરનો ધંધો કરતા શ્રી. મણિલાલ ડોક્ટર તથા મહારાજ વચ્ચે લાંબી વાતચીત થઈ અને મણિલાલે તેમના રોમાંચક દેશભક્તિમયો જીવનના અનેક પ્રસંગોની કહાણીઓ મહારાજને કહી.

મુંબઈમાં હેલ્લી માંદગી

તા. ૩૧ મી ઑક્ટોબરે સ્ટીમર મુંબઈના બારામાં આવી. યુવરાજ પ્રતાપસિંહ, ખાનગી કારભારી શ્રી. એ. જી. સડેકર પવાર તથા દીવાન સર કૃષ્ણામાયારી બંદર ઉપર મહારાજને સામા લેવા આવ્યા હતા, તથા ખીજા અનેક ગૃહસ્થો પણ હાજર રહ્યા. હારપાન લઈ સયાજીરાવ જયમહાલ રાજમહેલ તરફ હંકારી ગયા. સયાજીરાવ વડોદરે તુરત આવવા ઈચ્છતા હતા પરંતુ વિધિએ જુદું માણું

હતું અને તેઓ વધારે ગંભીર માંડગીને લીધે વડોદરા આવતાં અટકી પડ્યા. આવ્યા તે દિવસે (સોમવારે) સાંજે તેઓ મોટરમાં મુંબઈમાં ફરવા ગયા ને પાછા આવ્યા બાદ રાત્રે ઊંઘી ગયા. મંગળવારે સવારે તેઓ ૮ વાગ્યા સુધી ન ઊઠવાથી કદાચ થમને લીધે ઊંઘતા હશે એમ માની તેમને કોઈએ ન ઉઠાડ્યા પણ સવારના ૧૧ વાગ્યા સુધી તેઓ ન ઊઠવાથી તેમને ઉઠાડવા ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેઓ ઘેનમાં પડેલા બેભાન અવસ્થામાં હોવાનું જણાયું, જે કે પ્રયત્નથી જાગ્યા તો ખરા. તેમણે કશીયું કાંત સાફ કરી નાસ્તો લીધો તથા મોટરમાં ફર્યા. સાંજના બેચેની તથા નબળાઈ લાગતાં સારવાર શરૂ થઈ વડોદરા રાજ્યના વડા દાક્તર દા. ચંદ્રચૂડને તારથી બોલાવવામાં આવ્યા. મુંબઈના નામાંકિત દા. ભટ્ટા, દા. રતનાકર, દા. પુરષોત્તમદાસ પટેલ વગેરે ૮-૯ દાક્તરને સલાહ આપવા જયમહાલમાં હાજર રાખી સારવાર ચતી હતી. દાક્તરોની તપાસમાં તેમને મૂનપિન્ડનો રોગ યુરેમિયા તથા ટોકસીમીયા થયાનું જણાયું. સારવારને લીધે તબિયતમાં સુધારો થતા માંડયો, ને વચ્ચે કોઈ કોઈ વાર બેચેની તથા બેશુદ્ધિના ચિન્હ થતા છતાં તબિયત એકંદરે જલ્દાવસ્થાના પ્રમાણમાં સુધરતી રહી. તબિયત જગડવાની ખબર મળતાં યુરોપથી મહારાણી ચિમલાબાઈ ગાયકવાડ, રાજપુત્ર ધૈર્યશીલરાવ તથા તેમના પત્ની વિમલાદેવી ખાસ વિમાનથી મુંબઈ આવ્યાં. સયાજીરાવ તેમની સાથે થોડીક વાત પણ કરી શક્યા. આ રોગ માટે ખાસ નિષ્ણાત દા. જ્યોર્જે ઈવાન્સ ઈંગ્લાંડથી આવી સલાહ આપી તથા સારવાર સમજાવી તા. ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૩૮ ના રોજ પાછા ગયા. સયાજીરાવની ગંભીર માંડગીને લીધે તેઓ સાજા થાય તે માટે રાજ્યભરમાં તેમ અન્યત્ર પ્રગયે ખૂબ પ્રાર્થનાઓ કરી તેમ ખાનગી ખાતા તરફથી પણ અનુદાન એસાડવામાં આવ્યાં.

આશા અમર છે

સયાહરાવની તબિયત આમ જન્યુઆરી ૧૯૩૯ આખર સુધી નરમગરમ ચાલી, પણ આરામને લીધે તથા તેમને શ્રમ ન પડે તથા મનને ધક્કો લાગે એવી ખમરોથી દૂર રાખવા કાળજી રખાવાથી તેઓ વગેરે આવી ચક્રો એવી આસા સેવાતી હતી ને તે પોરણે છેક ડિસેમ્બર ૧૯૩૮ ની તા. ૨૪ મીએ રાત્રે મુંબઈથી નીકળી તા. ૨૫ મીએ સવારે વગેરે પહોંચવાનો કાર્યક્રમ પણ ચોક્કસામે હતો. દરમ્યાન બાવસકંટને લીધે ખેડૂત-ખાતેદારોને પાંચ વર્ષ સુધી જમીનના આકારમાં લગભગ ૩૦ ટકા જોડલી ઉદાર રાહત, માંત પંચાયત તથા જ વર્ગ સુધારાને ચૂંટાવવા પ્રમુખનો હક્ક, તથા ધારાસભા હક્કવિસ્તાર સમિતિને વિશાળ તપાસના સુધા અંગે બલામણો કરવા અધિકાર વગેરે સંબંધે વિચાર માગતા કુકમે પણ તેઓ પસાર કરી શક્યા તથા પ્રજાએ તેમના આરોમ માટે જે પ્રાર્થનાઓ કરી તેમના પ્રત્યે જે ભક્તિભાવ બતાવ્યો તે માટે મહામંદિત પણ થયા હતા. તેઓ આ વખત દરમ્યાન રમમાંથી બહાર નીકળી જરા જરા ફરી શકતા પણ ખરા.

ભયંકર બીથલો

જન્યુઆરી ૧૯૩૯ ના હેલ્લા અઢવાડિયા સુધી આવી સ્થિતિ રહી ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં તેમની તબિયતે બીથલો બાધા ને શરીરમાં કૃત્રિમ રીતે લોહી દાખલ કરાવવાની (જલક દ્રારિફ્યુઝન) ના ઈજેકશનો અપાવાં છતાં તા. ૫ મીએ સાંજે તેમની માંદગીએ ભયંકર રવરૂપ લીધું અને ડૉ. શીરોડકર, ડૉ. પેટરસન, ડૉ. મૂલગાંવકર, ડૉ. પટેલ, ડૉ. ચંદ્રચૂડ, ડૉ. ભર્યા વગેરેએ સમિતિ બરી તેમની જિંદગી માટે ચિંતા વ્યક્ત કરતાં લુથેટિન તા. ૬ ઠી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૯ ને સોમવારે કાઢ્યું. વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળના પ્રમુખ

સરદાર વલ્લભભાઈ સયાજીરાવની તબિયતની ખબર કાઢતા રહેતા તેમ આ દિવસે પણ ખબર પૂછી, બીજા અનેક ગૃહસ્થો તથા સન્નારીઓ તથા નેતાઓ તથા રાજવીઓ તેમની ખબર પૂછતા રહેતા હતા. આ બધા વખત દરમિયાન રાજ્યના દીવાન ઘણે બાગે મુંબઈ સયાજીરાવની પાસે રહેતા, તેમ યુવરાજ પ્રતાપસિંહ, રાજસ્તુપાઓ, યુવરાણી શાંતાદેવી, રાજપૌત્રો તથા રાજધરાણીની બીજી મંડળી તથા અન્ય સગાંવહાલાં અવારનવાર તેમની પાસે રહેતાં હતાં.

સ્વર્ગવાસ

આવી રીતે સયાજીરાવે મૃત્યુ સામે છેલ્લી ટક્કર મીઠતાં આ અસાર સંસારને છેલ્લા રામરાગ ક્યાં અને તા. ૬ ફીની ઠાળ-રાત્રિએ પોણા નવ વાગ્યાના અરસામાં તેઓ પરલોકવાસી થયા. રાતની રેપેસલ ગાડીમાં તેમનાં રાજવી શખે તા. ૭ મીએ સવારે વિશ્વામિત્રી રોશને લાવી લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલના લાલ ઓરડામાં અંતિમ દર્શન માટે રાખવામાં આવ્યું. સર્વ વર્ગોના સેંકડો લોકોએ તેમના અંતિમ દર્શન કર્યાં તથા તેમને છેલ્લા હાર અર્પણ કર્યાં. સયાજીરાવ જો કે ૭૬ મે વર્ષે કેલાસવાસી થયા તે પણ પ્રજામાં તેમને માટે ખૂબ લાગણી હોવાને લીધે વડોદરા શહેરમાં તથા રાજ્યભરમાં પ્રજા શોકમાં ડૂબી ગઈ.

અવસાનના માનમાં

તેમના શોકબનક અવસાનના માનમાં રાજ્યભરમાં સર્વ કચેરીઓ, કોર્ટો, શાળાઓ, તથા બીજી જાહેર સંસ્થાઓ, પાંચ દિવસ માટે બંધ રાખવામાં આવી. રાજ્યનાં મહાજનોએ સર્વ જુકાનો બંધ રાખી હડતાલ પાડી તેમના તરફ માન દર્શાવ્યું.

...Rajm स्यादरा (३०१) नी अतिमहर्षि

નવા મહારાજની 'દાહી'

તા. ૭ મીએ સવારના ૯ વાગે મહારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયક-
વાડ, જેઓ સયાશ્રાવના વડા પુત્ર કૃતેહસિંહરાવના પુત્ર થાય છે,
ગાદીએ આવ્યાનું જાહેર થયું. સર ન્યાયાધીશ, સેનાપતિ તથા
પોલીસકમિસ્નર તથા નગરચૈઠ માંડવી ગયા અને ત્યાં પ્રજના મળેલાં
ટોળાં વચ્ચે તેઓ ગાદીએ બેઠાની 'દાહી' (દુવાઈ) જાહેર કરી સર્વ
સરદાર, દરકદાર, અમલદાર તથા પ્રજાના સર્વ વર્ગે તેમને વફાદાર
રહેવા કહેવામાં આવ્યું. આ વખતે માંડવી પરના ભગવો ઝંડો,
જે સયાશ્રાવના શાકજનક અવસાનને લીધે ઉતાર્યો હતો, તે આ
'દાહી' (દુવાઈ) દરમ્યાન કામચલાઉ જિએ કરવામાં આવ્યો હતો.
ગાદીએ બેઠાનું જાહેરનામું વંચાઈ રહ્યા પછી ૨૧ તોપોની સલામી
અપાઈ હતી અને ધ્વજવંદન પછી તેને ફરી ઉતારવામાં આવ્યો.

બીજા રમશાનયાત્રા

અપોરના ૧૨ વાગે રાજવંશી પાલખીમાં સયાશ્રાવના મૃતદેહ
સાથે લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલમાંથી બીજા રમશાનયાત્રા નીકળી સરખસ
કેદારેશ્વરના રાજવંશી રમશાનમાં ગયું. આ રમશાનયાત્રામાં હજારો
લોકોએ ભાગ લીધો અને રસ્તાની બન્ને બાજુ તેમ છળાં, છાપરાં,
બારીબારણા, અગાસીઓમાં હજારો લોકોએ સમગ્ર નેત્રે સયાશ્રાવના
શબના અંતિમ દર્શન કર્યો તથા ઠેરઠેર હાર પહેરાવવામાં આવ્યા.
રેસિડન્ટ તથા કાંપના મુલકી તથા લશ્કરી અમલદારો સહુગત રાજવીને
છેલ્લું માન આપવા હાજર રહ્યા હતા. પાલખી કેદારેશ્વર નજીક
આવતાં કાંપની લશ્કરી ટુકડીના બંનેલા 'ગાડ' ઓવ ઓનરે' શબને
છેલ્લી સલામી આપી. વેદોક્ત વિધિથી શબને સુખંડની ચિતામાં
અગ્નિદાહ થતાં શરૂઆતમાં બેન્ડે મૃત્યુમીત ગાયું અને રાજ્યના
તોપખાનાએ રાજ્ય તરફથી તથા (ખ્રિષ્ટિય તોપખીઓ તે વખતે

(ડાદરામાં નહીં હોવાથી) બ્રિટિશ સરકાર તરફથી ૭૫-૭૫ તોપોની-
કામીનું માન આપ્યું.

ઉત્તરક્રિયા

કે. મહારાજની ઉત્તરક્રિયા વેદોક્ત વિધિ મુજબ કરવામાં
આવી તેમના અસ્થિ ગંગાજીમાં પધરાવવા પ્રયાગ લક્ષ જવામાં
આવ્યાં. ગંગિત મદનમોહન માલવીયા તથા સર તેજ બહાદુર સપ્તની
બાગેવાની નીચે ત્યાંની હિન્દુ પ્રજાએ ગંગા-જમનાના ત્રિવેણી
સંગમ ઉપર સરથસ આકારે અસ્થિ લઈ જવાની ગોઠવણ
કરી ત્રિવેણી સંગમમાં તે પધરાવ્યાં. સાર્વભૌમ સરકારે આ
પ્રસંગે ત્યાં ૨૧ તોપોનું માન આપ્યું હતું તથા મુનિયન બેઠક (બ્રિટિશ
રાયટો) અર્ધી કાઠીએ ઉતારવામાં આવ્યો હતો.

દેશભરમાં શોક

રાજ્યભરમાં તેમ હિન્દુભરમાં આ દેશબંધ જગતવિખ્યાત
મહારાજના માનમાં અસંખ્ય શોકસભાઓ મળી ને શોક દર્શાવાયો.
જુદી જુદી જાણીતી વ્યક્તિઓ તથા જાહેર સંસ્થાઓએ શોકસંદેશ
મોકલ્યા. નવા મહારાજ પ્રતાપસિંહ તથા મ. સ્વ. શ્રી. મા. મહારાજી
ચિમજીખાઈ ગાયકવાડને હજારો તાર તથા પત્રદ્વારા સંદેશ
મળ્યા, તથા શોક ઠરાવો પહોંચાડાયા. દુખવટાના દરબારોમાં રમર
અનેક ગૃહસ્થો તથા સંસ્થાઓ તરફથી ખેદ દર્શાવાયો હતો, જેની
કદર કરી નવા મહારાજને ગોતાની તરફ દર્શાવાયેલી સદાનુશ્રુતિથી
તથા પ્રજા તરફથી બતાવાયેલી વફાદારીથી પોતાને ધણો દિલાસો
મળ્યાનું તા. ૨૦મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૯ના રોજ 'વહાલા પ્રજાજનોને'
સંબોધેલા યાદગાર સંદેશમાં જણાવ્યું હતું.

સંદેશ

સંદેશાઓમાં શાહી દંપતી, સમ્રાટમાતા મેરી, હિન્દી વજર,

વાઈસરોય, મુંબઈના ગવર્નર, હિન્દી હિન્દનાં અનેક રાજ્યકર્તાઓ, તથા જાહેર પ્રજામતના આગેવાનોના સંદેશા હતા. કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ જાતે શોક દર્શાવવા વડોદરા આવ્યા હતા, જ્યારે કેટલાકે ડેપુટીએનો મોકલ્યાં હતાં. હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ શ્રી. સુભાષચંદ્ર બોઝ, હિન્દુ મહાસભાના પ્રમુખ શ્રી. સાવરકર, સર તેજમહાદેવ સમુ, વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ અને ડા. સુમન્ત મહેતા (અંગત મિત્ર તરીકે પણ), શ્રી. એમ. આર. જયકર, ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, પં. માલવીયા, ના. આગાખાન વગેરેના સંદેશા તથા અંગલિઓ મુખ્ય હતાં. હિન્દના તેમ બ્રિટન તથા અમેરિકાના પત્રોમાં સપાછરાવને નિવાર્ણલિઓ અર્પાઈ હતી. ' વર્લ્ડ ' ફેસેશિપ ઓવ ફેઈલ્સ 'ના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રમુખ સપાછરાવ હોવાથી આ સંરથાએ તેમને ભાવભીની અંગલિ અર્પાઈ. વડોદરા રાજ્યની પ્રજા તરફથી ન્યાયમંદિરમાં દીવાન સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારીયરના અધ્યક્ષપણ નીચે એક લાગણીભરી વિરાટ સભા મળી. રાજ્યની પ્રજાના જુદા જુદા આગેવાનો તરફથી મહુમની કારકિર્દી તથા જીવનને ભાવભીની અંગલિઓ અર્પાઈ શોક દર્શાવાયો હતો. તા. ૧૫મીએ આખા રાજ્યમાં પ્રજામંડળે શોકદિન પાળ્યો હતો.

ભાવભીની અંગલિઓ

સપાછરાવને ૧૯૨૩માં તેમના અવસાનના ખોટા સમાચાર ઉપરથી મૃત્યુનોંધ લખતાં ' દુરારાધ્ય ' (difficult man to deal with) તરીકે ઓળખાવનાર ' ધી ટાઇમ્સ ઓવ ઇન્ડિયા ' એ સને ૧૯૨૬ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૮મીના અંકમાં હૃદયપલટો-દર્શક અંગલિ અર્પાઈ જણાવ્યું કે—

“ Among the builders of modern India the late Maharaja Gaekwar of Baroda will

find an honoured place *** Baroda to-day is the best monument to the Gaekwar's zeal as a ruler *** In many directions notably in education and social reform he was pioneer not merely in Baroda but in India *** In eradicating social evils he was well in the vanguard of progressive thought in this country. Patriotism he translated in terms of doing the greatest good to the greatest number, and it cannot be denied that in his influence upon public opinion he was one of the foremost nation-builders of our time *** Of the late Sir Sayaji Rao it might well be said that he was the truest servant of his State. It is an epitaph of which he personally would have been proud."

. લાવાર્થ—અર્વાચીન હિંદના વિધાયકોમાં વડોદરાના મહારાજ મહારાજ ગાયકવાડને સન્માનનીય સ્થાન મળશે. * * * રાજ્યકર્તા તરીકે તેમની ધમણનું ઉત્તમ સમારક આજનું વડોદરા છે. * * * અનેક દિશાઓમાં—ખાસ કરીને કેળવણી અને સંસાર સુધારામાં તેઓ શક્ત વડોદરામાં જ નહિ પણ હિન્દમાં અમ પહેલ કરનાર હતા. સામાજિક બદોઓનો નાશ કરવામાં આ દેશમાં પ્રગતિમાન વિચારોના ચોખ્ખરે તેઓ હતા. * * * દેશભક્તિનો અર્થ તેઓ " સૌથી વધારે સંખ્યાનું સૌથી વધારે બહુ " એવો કરતા, અને એમ કહ્યા વગર ચાલે એમ નથી કે બહાર પ્રજામત. ઉપર લાગવગ ધરાવવામાં

તેઓ આપણા યુગના રાષ્ટ્રવિધાયકોમાં સૌથી અગ્રગણ્ય પૈકી એક હતા. * * * મહુમ સર સયાજીરાવ મહારાજ માટે એમ સારી રીતે કહી શકાય કે તેઓ રાજ્યના સાચામાં સાચા સેવક હતા. સમાધિશેષ તરીકે આ સબ્દો માટે તેઓ જાતે પણ મગરૂરી લેત. ”

મુંબઈના જૂનામાં જૂના યુજરાતી વગ્નદાર દૈનિક ‘ મુંબઈ સમાચાર ’ જણાવ્યું કે—

“ વિશ્વખંધુત્વના પ્રખર પૂજારી, ખલુશુત, આદર્શવાદી, અભ્યાસશીલ ને અવલોકન-પ્રચુર ભુદિયાળી, પ્રખર સમાજ સુધારક, વિચારવંત કેળવણીકાર-જીવનનું એકે ય એવું ક્ષેત્ર નથી જે સર સયાજીરાવની ગરૂડદષ્ટિએ ઝડપી લીધું ન હોય ! સાક વર્ષના મહારાજાધિરાજ તરીકેના બધા જીવન દરમ્યાન એમણે શું શું કયું તેનું દિગ્દર્શન કરવાને માટે પુસ્તકો લખાયાં છે તે લખાશે. ”

વડોદરાના ગ્રંથીતા સાપ્તાહિક ‘ નવયુજરાતે ’ તા. ૧૩-૨-૧૯૩૯ ના અંકમાં તેમને ‘ Sayaji The Great ’ (મહાન સયાજી) મથાળા નીચે અંગ્રેજીમાં તથા ‘ અમર રાજવી ’ મથાળા નીચે યુજરાતીમાં બધા જાણીતી અંગ્લિઓ આપી હતી. અંગ્રેજી લેખમાં તેણે જણાવ્યું કે—

“ H. H. Sayaji Rao had endeared himself to his subjects so much by his loving, all-embracing, enlightened and progressive, deeply sympathetic, and ameliorative incessant activities in the fields of social reform, education, administration, legislation, economic development and rural uplift, sanitation and medical

relief, local government, betterment of the position of women, Harijans, and backward classes, removal of superstition and propagation of enlightened and right views on religion, public buildings, roads, railways and port development, and what not for more than sixty years that the news of his sad demise gave a shock of one's life, unequalled in the life of any subject of His Highness. He had virtually become an institution in our life and we could not think of Baroda without being reminded of his all-pervasive personality. "

" He never had a parochial outlook but an all-India one, and it was in the fitness of things that all India regarded him as a Patriot King, fit to be extolled to the skies and there were many who imagined that if India became a republic H. H. Sayaji Rao Gaekwar should be made the First President of the Indian Republic. Our grief is thus enhanced by the knowledge that we have lost not only a great enlightened and progressive Ruler but also a great All-India patriot, who contributed not a little in the building of the Indian nation directly or indirectly

and was highly thought of by the best of his countrymen. "

સયાજીરાવના એક વખતના પેલેસ ફિઝિશ્યન તથા સેનિટરી કમિશનર તથા વડોદરા રાજ્ય તથા ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય પ્રજાસેવક તથા પ્રજાનાયક દા. સુમન્ત મહેતાએ, 'નવગુજરાત'ના એજ અંકમાં 'મહાન વિભૂતિ સયાજીરાવ મહારાજ' એ મથાળા નીચે ભાવભીની પણ તટસ્થ અંગલિ અપ્તાં જણાવ્યું છે—

" આપણે અત્યારસુધી એક જ મહારાજ જાણ્યા છે. એમની લોકપ્રિયતા વિશે વાત રી કરવી? આપણા રાજ્યમાં હજારો કુટુંબોની અંદર સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોની આંખો ભીની થયા કરતી હશે. આખા હિન્દુસ્તાનમાં એક જાતની ગમગીની ફેલાઈ રહી છે. હિન્દ દેશે એક મહાન પુરુષ ખોયો છે, વડોદરાની પ્રજાએ પ્રાણસભા વહાલો રાજ્યપિતા ખોયો છે. "

" સ્વર્ગસ્થ મહારાજને હું મહાન વિભૂતિ ગણું છું. કારણ કે એમના આદર્શો જોયા હતા. અને તે આદર્શોને અમલમાં આણવા માટે તેમણે પ્રયાસ કર્યા હતા. હિન્દ દેશના સંસ્કૃત જૂતઘણતું રહસ્ય એ સમજી ગયા હતા અને તેનાથી વધારે વિચાર અને વધારે જીવ્ય સંસ્કારવાળું ભવિષ્ય રચવાનાં મહારાજશ્રીએ સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં. પણ એ માત્ર સ્વપ્નદષ્ટા ન હતા, એમને નવી સૃષ્ટિ, નવી સંસ્કૃતિ રચવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ હતી. હિન્દદેશની પ્રજા જાગૃત થઈ હતી અને "સ્વરાજ્ય" માટે ફાંફાં મારતી હતી. આજે મામૂલી થઈ ગયેલો એ શબ્દ જે વખતે બોલાતો ન હતો, અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા સનદી નોકરીઓ, ન્યાયાધિશી અને અમલી ખાતાંઓને છૂટાં પાડવા વિષે, સાંવત્રિક કેળવણી, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની સ્થાપના, પ્રમુખીય પદ્ધતિવાળી ધારાસભાઓ વિગેરેની

માગણીઓ કરતી હતી તે વખતે આપણા મહારાજસાહેબે શ્રી. શ્રીનિવાસ આયંગર અને શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્ત (રાષ્ટ્રીય મહાસભાના માણ પ્રમુખ) જેવી મહાન અને અનુભવી વ્યક્તિઓની મદદ લઈને આ સુધારાઓ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરી બતાવ્યા હતા. ધારાસભાઓની અંદર ગોખલે અને આપણા હિન્દી નેતાઓ સાર્વત્રિક કેળવણીની માગણી કરી રહ્યા હતા અને સરકાર એ માગણી માટે કહેતી કે તેના અર્થનો જોખો કોઈ સરકાર ઉપાડી શકે જ નહીં ત્યારે વડોદરા રાજ્યમાં ફરજિયાત અને મફત કેળવણી દાખલ કરવામાં આવી. ”

“ જ્યારે મહારાજ ભરજીવાનીમાં હતા ત્યારે એમણે અભ્યાસ સારો કરેલો. રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, સાહિત્ય વિગેરેનાં પુસ્તકો પોતે વાંચતા અને કોમેન્ટના અધ્યાપકોની મદદ લેતા. એમને લોકોની સાથે વાતો કરવાનો ઘણો શોખ હતો. કોઈપણ માણસ એમને સહેલાઈથી મળી શકતો અને પોતાના વિચારો અંગર યોગનાં ઓની ચર્ચા કરી શકતો. જ્યારે અમે અમેરિકામાં હતા ત્યારે એમને સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં અનેક રચાનો, અને સાધારણ રીતે મુસાફરોને જે જે મામૂલી ચીજો જોવાની ટેવ હોય તે બતાવવા માટે વ્યવસ્થા થઈ હતી, પણ મહારાજશ્રીએ તરત કહી દીધું કે એમને તો મહાન સંસ્કારો જોવી ■ અને તેમના સર્જકો તથા શોધકોની સાથે મુલાકાત લઈને ચર્ચા કરવી છે. માણ પ્રેસિડન્ટ થીઓડોર રૂઝવેલ્ટ, ટરકેજ યુનિવર્સિટી, ટોમસ એડીસન અને બીજા યુનિવર્સિટીઓના પ્રમુખો સાથે ખૂબ વાતો કરેલી. એમનામાં ધીરજથી સાંભળી લેવાની શક્તિ હતી અને સામા માણસને પ્રેરણાત્મક વિચારો આપી શકતા. ”

“ એમની કર્તવ્યપરાયણતા ઘણી જાણી હતી અને રાજ્ય-કારભારનું કામ કલાકો સુધી કર્યું જતા. પોતાના અમલદારો પાસે

સખ્તાઈથી કામ લઈ ચકતા. શરીરે કસરતી અને સચકત હતા. ઘોડેસ્વારી અને તરવાનો શોખ હતો. હમેશાં નિયમસર પગપાળા ચાલતા. ટેનિસ અને ગોલ્ફનો શોખ હતો. પાનાંની રમતો અને બિલિયર્ડ ચારું રમતા નહીં, કારણ કે હમેશાં બીજા વિચારોની અંદર મસ્તુલ થઈ જતા. "

" હિન્દુસ્તાનના બધા રાજા મહારાજ તથા નવાબોની અંદર એમનું બ્રેજ રથાન હતું, કારણ કે ઘણા જાડા વિચારવાળા, કુર-અંદેશી, બહુશ્રુત અનુભવી અને ડાહ્યા હતા. એમની સાથે હરોળમાં બિભો રહે એવો એક પણ રાજા નહોતો. એમ કહેવામાં અતિશયોકિત નથી. એમનામાં જખરું સ્વદેશાભિમાન હતું. સ્વદેશપ્રેમને લીધે તેમની રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફ સહાનુભૂતિ હતી. મહાસભાના અધિ-વેશન પ્રસંગે સામાજિક અગર ઔદ્યોગિક સંમેલનમાં એમણે ભાગ લીધેલો. એમનાં ભાષણોમાં રાજકીય નેતાઓના જેટલી જ હેશભક્તિ જંજુઈ આવતી અને લોકોમાં તેમ જ ચેપરામાં એવી માન્યતા ફેલાઈ રહી હતી કે જો હિન્દ સ્વતંત્ર થશે તો તેના પહેલા પ્રમુખ સચાશ્રાય મહારાજ થશે. અમે ત્યારે મહારાજ સાથે જાપાનમાં ગયા ત્યારે આખા દેશનાં પત્રોમાં મોટા મોટા અક્ષરે એવું છપાયેલું કે " હિન્દ દેશના સમ્રાટની પધરામણી " જાપાનમાં થઈ છે. અમે ત્યારે ચકવર્તી મિકાડો (જાપાનના સમ્રાટ) ને મળવા ગયા ત્યારે અમારું સ્વાગત ઘણા માનપૂર્વક થયું હતું. મહારાજી સાહિબાને એટલું જ માન મળતું અને એક રથને એમને માનપત્ર અપાયું હતું તેમાં તેમની સરખામણી ઝાંસીનાં મહાન શરવીર રાજી લક્ષ્મીઆઈ સાથે કરી હતી. "

" મહારાજી વિક્ટોરિયાએ લગભગ ૬૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું અને તેમની છાપ એટલી સખત પડી હતી કે એ સમયને

‘વિક્ટોરિયા યુગ’ કહેવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે આપણા વડોદરાના ઇતિહાસમાં એક “સયાજીયુગ” ચર્ચા ગયો છે. ખડેરાવ અને મલ્હારરાવ મહારાજના સમયની પછી આવતો આ યુગ ઝળકી ઊઠે છે. ”

દીવાનની અંજલિ

દીવાન સર વી. ટી. કૃષ્ણમાચારીયરે ન્યાયમંદિરમાં તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૬ના રોજ મળેલી વિરાટ શોકસભામાં અધ્યક્ષ તરીકે સયાજીરાવને અંજલિ અર્પતા જણાવ્યું હતું કે:—

“આપણે એક મહાન નરના અવસાન માટે શોક દર્શાવવા મળ્યા છીએ. તેમના અંગત દયાળુ સ્વભાવ તથા મંત્રમુગ્ધ કરતી રીતભાત માટે તેમજ આપણા જમાનામાં રાજ્યકર્તા તરીકે તેમણે (સયાજીરાવે) પ્રગટ કરેલા હિતમ ગુણોને લીધે જગતની આગળ પડતી વ્યક્તિ તરીકે આપણે તેમને યાદતા હતા. તેમની માફક આપણે પણ ‘આખાંડ તથા પ્રગતિમાન’ વડોદરા માટે મગરૂર છીએ. આજનું વડોદરા એ તેમની નિંદગીભરતી કર્તવ્યનિષ્ઠાનું ફળ છે. તેમની દીર્ઘ કારકિર્દી દરમ્યાન તેમણે સૌને ઉપદેશ આપ્યો છે કે સેવા એ માનવ આદર્શોમાં એક સર્વોત્તમ વસ્તુ છે; અને તેમની આખી નિંદગી સેવામય હતી: વડોદરાની સેવા, હિન્દની સેવા અને માનવજાતની સેવા—એજ એમનું જીવનકાર્ય હતું. ”

“તેમના જીવનના છેલ્લા ભાગણે પૈકી એક ભાગ્યમાં તેમણે કહ્યું કે મને સોંપાયેલા કાર્યનો હું શું હિસાબ આપીશ તેની હું વિચારણા કરું છું. તેઓ તે સંબંધે જે નિર્ણય પર આવ્યા તે હું વાંચી બતાવું છું: “મારી પ્રજાનું કલ્યાણ એજ નિરંતર મારી વિચારણાનો વિષય રહ્યો છે અને મને આનંદ થાય છે કે હું પ્રજાને શાંતિ અને વ્યવસ્થિત કારભાર આપી શક્યો છું, અને

તેમની સામાજિક બદીઓ તથા આર્થિક અગવડો ઘટાડી શક્યો છું. દરેક વર્ષ વીતવું જાય છે તેમ સમાજના નંદ્રમાં નંદ્ર વર્ગના સભ્ય માટે ડેઈંગવુલી એજ સામાજિક પ્રગતિની હમારત બાંધવાનો પાઠો પાથો છે ' એવી મારી માન્યતા દઢ થતી જાય છે. દરેક પ્રયત્ન કરવા લાયક હતો અને વખત જતાં મને આશા છે અને પ્રાર્થના કરું છું કે તે આરંભેલી તથા એકસરખી દઢતાથી ચલાવેલી નીતિ વખત વીતતાં વિજયી થશે. "

" મહારાજ સયાજીરાવ પોતાની સર્વ શક્તિઓ મળસેવામાં ખર્ચતા; એક સરખું નિરંતર કામ કરતાં ભારતીય જીવન તથા સંસ્કૃતિમાં જે હિતમ હોય તે કાળજીપૂર્વક તેઓ જાળવતા, પણ માતૃભૂમિની પ્રગતિને ઉપકારક પશ્ચિમમાંથી જે કંઈ મળી શકે તેની નિરંતર શોધખોળ તેઓ ચલાવતા. વડોદરામાં તેમણે કરેલા કામની યાદ દેવડાવવાની જરૂર નથી. તે આપણે આખા રાજ્યભર જોઈએ છીએ અને તેનું પરિણામ પ્રજના હૃદય પર અંકિત છે. ફક્ત ચાર દિવસ ઉપર ગત રાજ્યકર્તા તરફ પ્રેમ તથા પૂજ્યભાવ દર્શાવતાં પ્રજના ટોળેટોળાં આપણે જોયાં હતાં. અને પ્રજના ઊંડા પ્રેમ તથા પૂજ્યભાવની જે છાપ આપણા પર પડી છે તે આપણા મન પરથી કોઈ દિવસ જુસાશે નહિ. "

" મને પૂછવામાં આવે કે સયાજીરાવના કયા ગુણો મન પર સૌથી વધારે છાપ પાડે છે તો તેના જવાબમાં હું જે ગુણ કહીશ. "

" એક તો તેઓ જોડાનો દેવ કરતા; તેઓ પૂર્વગ્રહ, અસહિષ્ણુતા તથા દરેક પ્રકારની બદીઓના દઢ વિરોધી હતા. તેઓ અન્યાયના પાવા પર આધારાયેલા રીતરિવાજ સામે તેમ જ આ જગતની નિર્બંજમાં નિર્બંજ તથા હલકામાં હલકી વ્યક્તિને જ્યારે અન્યાય થતો ત્યારે તે અન્યાય સામે નિઃશીબર ઝડપતા. "

“ જ્ઞાતિસંસ્થા, અસ્પૃશ્યતા અને ખીજ બદીઓ સંબંધે તેમના બાપણે તેમની તે જાળત ઊડી લાગણીઓ દર્શાવે છે. તેમનામાં ઉમંગી સુધારકનો બારે ઉત્સાહ હતો, અને તેની તીવ્રતાને લીધે તેમણે પોતાના જીવનના ધણા વર્ષ આ બદીઓ દૂર કરવા માટે સામાજિક સુધારાને લગતા કાયદા પસાર કરવામાં ગાળ્યા. તેમના છેલ્લા મંદવાડ પહેલાં ફક્ત ત્રણ અઠવાડિયાં અમાઉ હિન્દુ કાયદા મુજબ હિન્દુ ઓએના દરજ્જા સંબંધી સર્વગ્રાહી તપાસ કરી તેમની સ્થિતિ સુધારવા જે ઉપાય લેવાયા છે તે ઉપરાંત શું વધારે કરવાની આવશ્યકતા છે તે જોઈ તે પ્રમાણે વધારાના ઇલાજો લેવા તેમણે દરમાબુનું હતું. એક ક્ષણ માટે પણ (સંસાર સુધારા સંબંધી) તેમનો રસ કે નિશ્ચયબળ ઘટ્યાં નહોતાં. ”

“ તેમનું બીજું લક્ષણ એ હતું કે તેઓ એક મહાન રાષ્ટ્ર-બક્ત હતા. તેઓ પ્રથમ હિન્દી હતા અને પછી રાજ્યકર્તા હતા. તેઓ હિન્દ માટે મગર હતા અને એક મહાન રાષ્ટ્ર તરીકે તે પોતાનું બાવી વિકસાવે એટલા સારુ તેને માટે પૂરતી છટ મેળવવા તેઓ પ્રયત્નશીલ હતા. પરંતુ ધાર્મિક, માનવવંશીય, પ્રાંતીય અગર કોમી કુસંપમાં જે ભયરથાનો તથા પીછેહઠના તરવો રહ્યાં છે તે દોષોનું વિરલ સ્પષ્ટ બાન તેમને પૂરું હતું. બંધુત્વ તથા સહકાર માટે નિરંતર મથતાં, તેઓ અસહિષ્ણુતા તથા સંશયને દૂર કરવાની જરૂર પર બાર મૂકતા. કોમીવાદ અને પ્રાંતીયવાદની ગણતરી તેઓ મહાપાપમાં કરતા અને નિંદગીબર સમગ્ર હિન્દની વિચારણા કરતા તથા તે સંબંધી બોલતા. છેલ્લી ધડી સુધી તેઓ હિન્દના મહાન બાવીમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખતા અને તે વિકસાવવા માટે આખી નિંદગી તેમણે કામ ક્યું હતું. ”

“ આને આપણે એક મિત્રના અવસાન માટે રોડ કરવા અને એક કાર્તિમાન પુરુષને અંજલિ અર્પવા ભેગા થયા છીએ.

પણુ આપણે તેમને માટે વધારે પડતો શોક ન કરવો જોઈએ. આવા પુરુષો મરતા નથી; તેઓ નિરંતર જીવે છે. સંસ્કૃતમાં એક સુંદર હિકિત છે કે એક માણસ ને તેના ગુણો વચ્ચે ઘણું અંતર છે; વ્યક્તિનો તો ક્ષણમાં નાશ થાય છે પણ તેના ગુણો કલ્પોના અંત સુધી રહે છે. સયાશ્રાવના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે આપણે જમણી શક્તિથી કામ કરી તેમનું સ્મરણ તાજું રાખીએ એ તેમને વધારે ગમે એવી મને ખાતરી છે. ગયે વર્ષે મહારાજ સયાશ્રાવે આપણને માનવસેવા, સર્વ તરફ બહુભાવ, હીનમાં હીન માટે કેળવણી અને દરેક વ્યક્તિગત અને સમૂહગત પ્રવૃત્તિમાં નિશ્ચયપૂર્વક પ્રગતિના આદર્શોની ભલામણ કરી છે. આપો, આપણે આપણા શોકમાંથી આ આદર્શો પાર પાડવાના નિશ્ચયમાં વધારો કરવાનું બળ મેળવીએ. આ આદર્શોની સફળતાથી આપણે તેમના સ્મરણમાં અમર સમારક બાંધીશું. ”

“ આપણને છોડી ગયેલા મહાન રાજ્યકર્તા માટે ઇતિહાસ શું ન્યાય આપશે તે આપણે સલામતીથી કહી શકીએ છીએ એમ હું ધારું છું. હિન્દુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રારંભ કરનાર નર તથા આર્ગંચીન વડોદરાના વિધાયક રાજર્ષિને કીર્તિના મંદિરમાં અવસ્ય ઉચ્ચ સ્થાન મળશે. ”

પ્રકરણ ૨૨મું

મહારાજા પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડે

ખરીતાનો દરબાર

સયાશ્રાયના અવસાન પછી તેમના વડાપુત્ર મહુમ યુવરાજ દેતેસિંહરાયના એકના એક પુત્ર યુવરાજ પ્રતાપસિંહરાજે માઠીએ આવ્યા. તેની ખબર ના. વાઘસિંહરાયને નવા મહારાજાએ શોકના ચોથા દિવસે આપતાં તેમના તરફથી ના સમ્રાટે મહારાજાનું ગાદી-નશીન થવું માન્ય રાખ્યા જાગત તા. ૧૫-૨-૧૯૩૬ નો ખરીતો આવ્યાની રેસિડન્ટે ખબર આપી. તે અર્પણ કરવાના વિધિ માટે તા. ૨૦મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૬ ના રોજ સવારે ૯ વાગે નગરબાગમાં દરબાર રાખવામાં આવ્યો. વડોદરાના રેસિડન્ટે ખરીતો દરબારમાં વાંચી બતાવ્યો અને નવા મહારાજાને અર્પણ કયો. તે માટે પ્રતાપસિંહ મહારાજા ગાયકવાડે આભાર માન્યો. ના. વાઘસિંહરાયના માનમાં ૨૧ તોપોની સલામી આપવામાં આવી. તેજ દિવસે સાંજે ચાર વાગે 'વહાલા પ્રજાજનોને' નવા મહારાજાને સંદેશો રાત્રી-ભરમાં અપાયા. તેમાં (૧) જગીનના આકરમાં પાંચ વર્ષ માટે ધટાડો અપાયો હતો તે કાયમ કર્યોની જાહેરાત, (૨) ધારાસભા ફક્કવિસ્તાર સમિતિએ બંધારણીય વિકાસ માટે કરેલી બલામણી ટેલકાક ફરદારો સાથે સામાન્ય રીતે મંજૂર રાખ્યાની જાહેરાત, (૩) ટેલાસવારી મહારાજાના રમારક માટે એક કરોડ રૂપિયાનું કાયમનું ટ્રસ્ટફંડ સ્થાપન કર્યોની જાહેરાત, તથા (૪) સરદાર, આસામદાર, વગેરેને રાહતનું કથન, એટલી વાતો મુખ્યત્વે હતી.

तथा महाराज श्री. प्रतापसिंह गायकवाड

રેસિડન્ટનો દરબાર

એજ દિવસે સાંજે ૫ વાગે રેસિડન્ટીમાં નવા મહારાજ રાજ્યકર્તા તરીકે પહેલીવાર સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રતિનિધિની સુલાકાતે આવતા હોવાથી તેમને આવકાર આપવા દરબાર બરાયો અને હિન્દુસ્તાન સરકાર તરફથી આવા પ્રસંગે આપવામાં આવતો પોશાક મહારાજને રેસિડન્ટે અર્પણ કર્યો.

રાજ્યાભિષેક

મહુમ મહારાજ માટેના શોકની મુદત તા. ૬ ફી એપ્રિલે પૂરી થઈ એટલે તા. ૨૬ મી એપ્રિલ ૧૯૩૯ ના રોજ પ્રતાપસિંહ મહારાજ ગાયકવાડ અને મહારાણી શાતાદેવીને દરબાર હોલમાં મુવર્થુછત્ર નીચે ચાંદીની ખુરશીઓમાં બેસાડી શાસ્ત્રોક્ત રીતે રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો તથા નવો મહારાજએ દરબારમાં ગાદી હોઝમાં સમારંબથી જઈ ગાદી પર બેઠક લીધી. તે જ દિવસે સાંજે ૫ વાગે રેસિડન્ટને આવકારવા દરબાર બરવામાં આવ્યો. તા. ૨૭મી એ ન્યાયમંદિરમાં મહાન નવરાણા દરબાર બરવામાં આવ્યો. પટેલ-મતાદારોને મળવા તેમ જ રાજવીઓ તરફથી આવેલા પોશાક વગેરે આપવા લેવાના દરબાર તેમ જ સન્માન ચિન્હના દરબાર કાર્યક્રમ મુજબ બરાયા. અગડના ખેત, લરકરી રમતો, બાલસમેલન, ગરીગભોજન, સાહ્યુભોજન તથા દક્ષિણા સ્ટેડિયમનો પાયો નાખવો, બ્રોડકાસ્ટીંગ સ્ટેશનનો પાયો નાખવો, સ્કાઉટ રેલી તથા સાર્વજનિક બાગમાં રંજન કાર્યક્રમ તરીકે જનમેળો એ આ પ્રસંગના કાર્યક્રમો હતા ચહેરમાં તા. ૨૬ મીથી તા. ૨૯ મી એપ્રિલ સુધી રાખણાઈ કરવામાં આવી હતી. તા. ૨૫ મી એપ્રિલે નવા મહારાજએ પ્રામોદોગ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુલ્યુ તથા તે જ દિવસે

સાંજે મહારાજ પ્રતાપસિંહ જીમખાનાનો પાયો પોતો પ્રાઉન્ડ ઉપર તે વખતના દાદાપુરનરેણે (મહારાજના બનેલી) વિધિપૂર્વક નાખ્યો.

નવા મહારાજનો પરિચય.

વડોદરાના નવા મહારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ એએ સયાજીરાવના વડા પુત્ર કૃતોદ્ધસિંહરાવના પુત્ર થાય. તેમને જન્મ તા. ૨૯ મી જૂન ૧૯૦૮ ના રોજ સવારે વડોદરામાં થયો હતો. તેમનાં માતૃશ્રી યુવરાજી પદ્માદેવી હતાં.

યુવરાજ શ્રી કૃતોદ્ધસિંહરાવ ૧૯૦૮ ના સપ્ટેમ્બરમાં તા. ૧૪ મીએ મુંબરી જતાં તેમના માતૃશ્રી પર વળખાત થયો. નાનપણમાં તેમને જિજ્ઞેશની જવાબદારી તેમનાં માતૃશ્રીએ ઉઠાવી હતી. ૧૯૧૬ માં તેઓ સ્વર્ગવાસી થતાં રાજકુમારની કેળવણી તથા જિજ્ઞેશની પૂર્ણ જવાબદારી મહુમ્મ મહારાજ સયાજીરાવ પર આવી પડી. સયાજીરાવને પોતાના પુત્રોની કેળવણીમાં જે જે અનુભવો થયેલા તે ખ્યાનમાં હર્ષ રાજપૌત્રના શિક્ષણ માટે શિક્ષકોને રોક્યા હતા અને ખીજાં સમાનવયનાં બાળકો સાથે રાખી મોતીબાગ રાજપુતરાજામાં બજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું થયા પછી માધ્યમિક કેળવણી માટે તેમને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. પણ માતાનું અવસાન થતાં તેમને વડોદરા આજીવામાં આવ્યા. પ્રતાપસિંહને મહુમ્મ ખાસેરાવ જાળવ તથા મેજર વેબર સાથે ઇંગ્લેન્ડ મોકલવામાં આવ્યા, અને ત્યાં ઇસ્ટબોર્નની શાળામાં મૂકવામાં આવ્યા, ત્યાં તેમણે નોકર વગર પણ ચલાવી લેવાનો અનુભવ લીધો. થોડા વખત પછી તેઓ ફરી હિન્દુસ્તાન પાછા આવ્યા. વડોદરા હાઇસ્કૂલમાં ખીજા વિદ્યાર્થીઓના ભેગા ભેસાડીને તેમને આમચર્ચ સાથે ગાઢ સંપર્કમાં રાખી કેળવવામાં આવ્યા. ૧૯૨૬ માં તેમણે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. પછી તેઓ

દાધનાં મહારાણી શ્રી. શાંતાદેવી ગાયકવાડ

કોલેજમાં ગયા અને વડોદરા કોલેજમાંથી પહેલા વર્ષે. શ્રીવિપક્ષની
પરીક્ષા પસાર કરી. બાદ પૂનાની ડેક્કન કોલેજમાં 'ઇન્ટરમીડિએટ
આર્ટ્સ'ના વર્ગમાં લેખ્યા. આ વખતે સયાજીરાવ જુદા થતા હતા.
તેથી રાજકારભારનો ભાર હળવો કરવા રાજપીત્રને રાજદાગનો
અનુભવ આપી હોંશિયાર બનાવવાનો વિચાર અમલમાં મૂકવાનું
તેમણે યોગ્ય ગણ્યું. સયાજીરાવ પાને પણ વિશ્વવિદ્યાલયની કેળ-
વણીથી વંચિત રહ્યા હતા છતાં કેટલું જ્ઞાન રાજવી નીવડવા
હતા એટલે યુનિવર્સિટીનો છાપ તુરંત પણ પ્રતાપસિંહ ઉત્તમ રાજવી
ધર્મ સંકરો, એમ માની તેમણે આ જનકું જનકનું યોગ્ય ગણ્યું હતું.
તે વખતે સયાજીરાવના ત્રણ પુત્રો રાજકારમાં રહેલા હતા અને ચોથા
પુત્રની તમિષત સામાન્ય રીતે નાદુરસ્ત રહેતી હતી, તેથી પુત્રરાજ
પ્રતાપસિંહ જ તેમનો જોગો હતો. આથી તે એમ હતું.

૧૯૩૪ થી ૧૯૩૯માં ગાદીએ આવ્યા - ત્યાં સુધી વખતોવખત તેમણે આ કામ કરી સયાજીરાવની જાતદેખરેખ નીચે રાજ્યકર્તા તરીકે કેવા હુકમ કરવા પડે છે તેનો અનુભવ લીધો.

યુવરાજનું લગ્ન ૧૯૨૯ના જાન્યુઆરીની શરૂઆતમાં કોલ્હા-પુરના સરદાર શ્રી. માનસિંગરાવ ધોરપડેની દીકરી સાથે ધામધૂમથી થયું. નવવધૂ તથા યુવરાજીનું નામ 'ચાંતાદેવી' રાખવામાં આવ્યું. સયાજીરાવે યુવરાજીના શિક્ષણ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. પ્રતાપસિંહ ગાદીએ આવ્યા ત્યારે તેમને યુવરાજ રતેહસિંહરાજે, તથા ખાજકુંવર રણજિતસિંહ અને આર રાજકુમારીઓ એટલાં સંતાન હતાં.

નવા મહારાજ વ્યાયામ તથા રમતગમતના ધણા શાખીન છે તથા ટેનિસ-ક્રિકેટની રમતો ઉત્તમ રીતે રમી શકે છે. પોસામાં પણ તેઓ નિષ્ણાત છે, તે ઉપરાંત હોકી, ફૂટબોલ તથા તરવાની વિદ્યાની તેમને પ્રત્યક્ષ અનુભવયુક્ત માહિતી છે.

'નવગુજરાત'ના રાજ્યાભિષેક અંકમાં તેમના સંબંધમાં 'સહૃદય' લખે છે કે:—

“ તેમનો સ્વભાવ ઉમદા છે. તેઓને વધુ જોડવાની ટેવ નથી. કોઈની નિંદા તેમની રૂબરૂ થાય તો તે તેમને ગમતું નથી. તેમજ આત્મચરિત્તો પણ તેમને કંટાળો છે. ખરું જોડનારને તેમજ પ્રમાણિક માણસને તેઓ ચાહે છે. પોતાની જૂઠા પ્રમાણિકપણે કબૂલ કરનારને તેઓ ક્ષમા કરે છે. તેમ છતાં એકંદરે દે. શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજના 'કડક શાસન'ના સિદ્ધાન્તને સામાન્ય રીતે અનુસરે છે. ”

“ જન્મે ખાજૂનું કહેવું તેઓ પ્રથમ સાંમળી લે છે અને પછી જ પોતાનો નિર્ણય કરે છે. કર્મસચિવનું કામ કરતી વખતે તમામ કાગળો શાંતિથી પોતે વાંચી જવાની તેમને ટેવ હતી તેથી તેમના હુકમથી ભાગ્યે જ કોઈને અન્યાય થયો હશે. ”

તેઓ ખાનગી વખતમાં વિનોદપ્રિય છે અને આજુબાજુના માણસોમાં મનોરંજક ચર્ચા કરાવી બેઠા બેઠા આનંદ લૂટે છે.

આનંદ ફેલાયો

નવા મહારાજ ૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરીમાં માદીએ આવતાં સમાજરાવે પાંચ વર્ષ માટે જમીન મહેમૂલમાં કરેલા આશરે ૨૦ ટકા ઘટાડાને સ્વીકારી લઈ ઘટાડેલા દર ખીખ રિવિઝન સેલેક્શન સુધી તેમણે કાયમ રાખ્યા. કહેવાની જરૂર નથી કે આ સંગીન ઘટાડાથી રાજ્યની ખેડૂત પ્રજાને ઘણો આનંદ થયો.

પ્રિય પ્રજાજનોને સંદેશો

નવા મહારાજાએ આ ઉપરાંત સરદારોને આશ્વાસન આપવાની નવી નીતિ ધારણ કરી તથા ધારાસભાના હક્કવિસ્તારને અંગે એક ડગલું આગળ ભરવાની જાહેરાતને ૧૯૪૦માં અમલ આવેલા 'વડોદરા રાજ્ય શાસન નિર્માણ'થી મૂર્તસ્વરૂપ આપ્યું. તેમની નવી નીતિની જાહેરાત કરતો પ્રજાજોગો સંદેશો તેમણે ૧૯૩૬ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૦મીએ બહાર પાડ્યો. તે નોંધપાત્ર હોવાથી તે અગ્રે આપવામાં આવે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે:—

“ પ્રિયપ્રજાજનો,

૧. “ અમારા વિશ્વવિખ્યાત પિતામહ સ્વ. શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ સમાજરાવ ગાયકવાડ એઓથી લોકોનાં પ્રેમ તરફના પૂજ્યભાવનાં તથા પ્રેમનાં જે અસંખ્ય અને સહાનુ- પ્રદર્શન થયાં છે તેની અમારા મન ઉપર અતિ- ભૂતિ આધા- સય ઉડી અસર થઈ છે. અમને પોતાને તેમજ સનરૂપ છે સર્વ રાજકુટુંબીઓને આ અતિદુઃખકર ખોટને પ્રસંગે આવા પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનાં પ્રદર્શન

ખરેખર મોટા આશ્વાસનરૂપ થઈ પડ્યાં છે અને તે સ્વર્ગસ્થને પગલે ચાલી અમારી પ્રિય પ્રજાનું કલ્યાણ સાધવાના કામમાં અમારું જીવન અર્પણ કરવાના અમારા નિશ્ચયમાં બલપ્રદ સાધન થશે."

૨. " જે સમર્થ રાજકર્તાના અવસાન માટે આપણે શોક કરીએ છીએ તેઓશ્રી કહેતા કે " મારા આખા લાંબા ઘટાડેલા આકાર- જીવન દરમ્યાન મારું પ્રધાન ધ્યાન ખેડૂતો માટે ને ચાણુ આકાર ને તેમના કલ્યાણ માટે જ હતું." તેઓશ્રી તરીકે ગણવેા સતત આ લોકોના જ વિચાર કરી રહ્યા હતા, તે એટલે સુધી કે તેઓશ્રીની છેલ્લી બર્ષકર માંદગીમાં પણ તેમણે જમીન મહેસૂલમાં મોટો ઘટાડો કરવાના કુકમ આપ્યા હતા અને તે ગયા વર્ષના ડિસેમ્બરની ૨૬ થી તારીખે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. તેઓશ્રીના શાસનકાળના હીરક મહોત્સવ પ્રસંગે તેઓશ્રીએ ગામડાંઓ માટે જે મોટો નિધિ કાઢી તેને જીમ્મો બનાવ્યો છે તે તે લોકોની રિયતિ સુધારવાની તેમની સતત કાળજી બતાવનારું દર્શાવતું હતું. રાજ્યશાસનના કામમાં અમે છેલ્લાં દસ વર્ષથી સીધો ભાગ લીધો છે. તે ઉપરથી પણ અમને એમ સમજાયું છે કે ખેડૂતો અમારા રાજ્યનો સ્તંભ છે અને તેની આર્થિક રિયતિ અને સામાન્ય કલ્યાણ તરફ અમારે વધારેમાં વધારે ધ્યાન આપવું. અમારો પ્રેમ અને અમારી સહાનુભૂતિની વાસ્તવિક સાક્ષાત્ જાહેરાત માટે અમે ફરમાવીએ છીએ કે અમારા પુરોગામી મહારાજ સાહેબે મહેસૂલના આકારમાં ઘટાડાની જે જાહેરાત કરી છે તે ઘટાડેલા આકાર જ હવે ચાણુ આકાર ગણાશે અને રીવીઝન સેટલમેન્ટ અર્થાત્ ફેરઆકાર વખતે જ તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવશે."

" અમને એવી ઊંચક આશા રહે છે કે આ ઘટાડા સંપૂર્ણ રીતે પ્રજાની રિયતિને વાસ્તવિક રીતે પહોંચી વળે છે. પરિણામે ખેડૂતો

પોતાના જીવનમાં વિવેક રાખવા ને કરકસર કરવા ગેરાશે અને વધારે ઊંચા પ્રકારનું જીવન અને આખાદી મેળવવા ગંભીર રીતે પ્રયત્ન કરશે. ”

૩. “ તમે બધા બહો ડો. કે. ૧૯૩૮ ના આરંભમાં સરકારે અધિકારી અને બિનઅધિકારી સભ્યોની એક ધારાસભ્ય સમિતિ- પ્રાતિનિધિક સમિતિ નીમી હતી અને રાજ્યની બલામણેને બંધારણીય પ્રતિનો વિચાર કરવા માટે તેને સમિતિ વિશાળ અવકાશ આપવામાં આવ્યો હતો. આ સમિતિએ પોતાનું નિવેદન ગયા ડિસેમ્બરમાં

સવાનુમતે રજૂ કર્યું છે તે જ સમિતિના સભ્યોની પ્રમુખીય ભાવનાનું પ્રાસંગિક પ્રતીક છે અને સવિધ્યને માટે આશાભર્યું સૂચન છે.

આ નિવેદનની નીચે પ્રમાણે મુખ્ય બલામણો છે:- (૧) વિસ્તૃત આદેશિક મતાધિકારવાળા, બિન બિન હિતના પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી અને ચુંટાયેલા સભ્યોની બહુમતીવાળા વિસ્તૃત ધારાસભાની રચના કરવી. કાયદાવિષયક તમામ પ્રસ્તાવ અને રાજ્યના જમાખર્ચનું અંદાજપત્રક ઠરે તે નિયમાનુસાર આ ધારાસભા આગળ રજૂ કરવા અને બિનસરકારી ઉપાધ્યક્ષની નિમણૂંક કરવી. (૨) ધારાસભાને સામાન્ય રીતે સ્વીકાર્ય માય એવા, સાવજનિક કામમાં ઉત્તમ કામ કરી બતાવેલા એક બિનસરકારી ગૃહસ્થને અમારા મંત્રીમંડળમાં સભ્ય તરીકે અમે નીમીએ અને તે સભ્ય મંત્રીમંડળના હતર સરકારી સભ્યોની માફક અમને જવાબદાર રહેશે. (૩) મંત્રીમંડળના સભ્યોને ધારાસભાના કામમાં મદદ કરવા સારુ ધારાસભાના સભ્યો આંધી બે પાર્લમેન્ટરી સેક્રેટરીઓ અમે નીમીએ.”

“ આ બલામણોને અમારી સમિતિ છે એ વાત હવે ખરેખર કરતાં અમને આનંદ થાય છે. અમારી કચ્છા એવી છે કે એ જ સમિતિની સહાયથી આ બાબતમાં આવશ્યક આરંભનાં પગલાં તરત

જ ભરવાં અને હાલની ધારાસભાની મુદત આવતા સપ્ટેમ્બરમાં પૂરી થતા પહેલાં આ નવીન યોજનાનુસાર ચૂંટણી કરવા સારુ તમામતદારસંઘ તથા મતાધિકારીઓ માટેના નિયમો અને બીજી તેના સંબંધીની ત્રીણી તપસીલ નક્કી કરી દેવી. આ નવીન તબવીબેનો આરંભ કરવા સારુ યોગ્ય વખતે એક બહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

“ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચેના હિતની અને પ્રજાના તમામ વર્ગો વચ્ચેના હિતની સંપૂર્ણ અભિન્નતા ઉપર એકવાર ફરીથી આ નવું બંધારણ વિશેષ ભાર મૂકશે અને અમારી સંપૂર્ણ ઉમેદ છે કે લાંબા સમયથી ચાલતી આવેલી રૂઢિઓથી કળાએલી પ્રજા સહિત અમારી આખી પ્રજાની ઐહિક અને નૈતિક સ્થિતિમાં પ્રગતિ થશે. ”

૪. “ અમારા સરદારો, આસામદારો, હરકદારો, બહાગિરદારો અને ધનામદારોને અમે આશ્વાસન આપીએ સરદાર વિગેરેને હીએ કે તેમનું હિત અમારા હૃદયની ધણું જ આધીસન નિકટ રહેશે. જે સંબંધથી તેઓ અમારા વંશ સાથે સંકળાયેલા છે તે સંબંધ ધણું જ જૂના છે અને તે સંબંધો સંગીન કરવા અમારી ઇચ્છા છે. આ પ્રસંગે અમે તેમને ખાતરી આપીએ છીએ કે તેમના હિતના પ્રયોનો અમારી તરફથી સહાયબૂતિથી વિચાર થશે અને વિશેષ કરીને એવા સાધનોની યોજના કરવામાં આવશે કે જેને યોગે તેમના પુત્રો ને તેમની બાવી પ્રજા પોતાની જાતને બદલાતા સંયોગોને અનુકૂળ કરે અને તેઓ પ્રજાકીય સેવામાં ઉપયોગી ભાગ ભંજવે. ”

૫. “ વડોદરા રાજ્યના ઇતિહાસમાં સ્વ. શ્રીમંત સર સયાજીરાવ ત્રીજા એઓશ્રીનો લાંબો શાસનકાળ સ્વ. મહારાજા સુવર્ણયુગ ગણાશે, અને તેઓશ્રીનું સ્મરણનું સ્મારક અનંત કાળ સુધી રહે અને તેમનું જીવનભાવી પ્રજાને હિતગવણ પ્રેરણા આપનારું થાય એ

હેતુથી બધા લોકોની ધ્વજા છે કે તે મહાન રાજકર્તાની વિભૂતિને શોભે એવું એક સ્મારક કરવું.”

“તેથી અમે એવો નિર્ણય કર્યો છે કે જે સમય મહાન પુરુષને આપણે શુભાવી બેઠા છીએ તેમની યાદગીરી કાયમની બળવી રાખવા સારુ અમે અમારી ખાનગી મિલકતમાંથી એક કરોડ રૂપિયા જેટલી રકમ ખલાયદા કાઢીશું. અમારી એવી ધ્વજા છે કે આ જુઝમાનો લાભ કાઢિયું અપવાદ સિવાય તમામ વર્ગો અને કામેને મળે, અને એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિને માટે અમે એક વિશાળ યોજના તૈયાર કરાવીએ છીએ.”

“જે રાજાએ પોતાનું સમગ્ર જીવન પોતાની પ્રજાને જ અર્પણ કર્યું હતું અને જેમણે ઉપદેશમાં ને કૃતિમાં “સેવા”ને જ પોતાનું ઉચ્ચતમ ધ્યેય માન્યું હતું તેઓથીનું સ્મરણ બવિધ્યમાં થનારી પ્રજાની પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી રહેશે.”

૬. “સ્વ. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ હંમેશ કહેતા કે “હું પોતે રાજ્યનો સૌથી પહેલો સેવક છું.” એ સેવાનું તત્ત્વ, જ ભાવનાથી અમારા ઉપર આવેલી ભારે જવાબદારીને પહોંચી વળવાનો અમારો મંત્રીર નિશ્ચય છે.”

૭. “અમે અમારી તમામ પ્રજાને પ્રેમભર્યાં અભિનંદન પાઠ-પ્રજાને અલિ-વીએ છીએ અને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે નંદન. તેમને લાંબું આયુષ્ય, સુખ ને સંપત્તિ મળે.”

લક્ષ્મીવિલાસ રાજવાડા,
૫૩૬૨,
તા. ૨૦ માર્ચ ૧૯૩૮. } પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ.”

૭૬૨ શ્રી. મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડનું જીવનચરિત્ર

શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ મહારાજે ધારાસભા હસ્તવિસ્તાર સંમિતિના અહેવાલના પાંચાપર વડોદરા રાજ્યના શાસન માટે પ્રગ્નહીય બહુમતિવાળા ધારાસભાની રચના કરી તેને બેઠે ચર્ચવાના હકક અમુક મર્યાદાને પાત્ર રહીને આપ્યા તથા ધારાસભ્યોમાંથી એકને મંત્રીમંડળમાં લેવાની તથા ૩ સંદેશ મંત્રીઓ નીમવાની શરૂઆત કરી છે.

વડોદરામાં રાજ-પ્રજા પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગોનાં હિતો અભિન્ન હોવાની આથી બહેરોત થઈ છે.

હિન્દુધર્મ તથા સંસ્કૃતિ તરફ પ્રેમ

નવા મહારાજાએ રાજમહેલનો ગણપતિ ઉત્સવ પ્રથમ માસે દશ દિવસનો રાખ્યો તથા બીજી રીતે હિન્દુ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ તરફ આવકારદાયક વલણ બતાવ્યું છે. તેમણે હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ સયાજીરાવના સ્મરણાર્થે હિન્દી સંખ્યતા તથા સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે 'ગેર' (આચાર્યપદ) સ્થાપી તેના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે સર રાધાકૃષ્ણનું નામના વિશ્વવિખ્યાત હિન્દી ફિલસૂફને નીમ્યા છે. સમાજ સુધારક તરીકે તેમણે અત્યંતેના શહેરી તરીકેના સમાજ હક્કનો ઇતકાર કરનારને સજ કરવાનું ધોરણ મંજૂર કર્યું છે. વળી તેમણે રાજ્યારોહણ પછી છેલ્લાં ચાર-સાડાચાર વર્ષમાં પ્રજાના સંકટમાં તથા પ્રજાના સમગ્ર હિત માટે અનેક ઉદાર હુકમ કરી તથા તે અમલમાં મુકાવી પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો છે.

૧૯૩૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં બીજી વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતાં મહારાજાએ પોતાના રાજ્યનાં બધાં સાધનો સગ્રાહની સેવામાં અર્પણ કર્યાં. સંદેશો મોકલી અનેક રીતે યુદ્ધ પ્રયાસમાં બનતી મદદ કરી છે.

દાસના યુવરાજ શ્રી. કૃતેસિદરાજે

શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ મહારાજે ધારાસભા હસ્તગતાર સંમિતિના અહેવાલના પાંચાપર વડોદરા રાજ્યના શાસન માટે પ્રગ્નકીય બહુમતિવાળા ધારાસભાની - રચના કરી તેને બનેલ અર્થવાના હકક અમુક મર્યાદાને પાત્ર રહીને આપ્યા તથા ધારા સભ્યોમાંથી એકને મંત્રીમંડળમાં લેવાની તથા ૩ સદસ્ય મંત્રીઓ નીમવાની શરૂઆત કરી છે.

વડોદરામાં રાજ-પ્રજા પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગોનાં હિતો અભિન્ન હોવાની આથી બહેરાંત થઈ છે.

હિન્દુધર્મ તથા સંસ્કૃતિ તરફ પ્રેમ

નવા મહારાજાએ રાજમહેલનો ગણપતિ ઉત્સવ પ્રથમ માસે દસ દિવસનો રાખ્યો તથા બીજી રીતે હિન્દુ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિ તરફ આવકારદાયક વલણ બતાવ્યું છે. તેમણે હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ સયાજીરાવના રમરથાથે હિન્દી સંખ્યતા તથા સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે 'ચેર' (આચાર્યપદ) સ્થાપી તેના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે સર રાધાકૃષ્ણન નામના વિશ્વવિખ્યાત હિન્દી શિક્ષકને નીમ્યા છે. સમાજ સુધારક તરીકે તેમણે અંત્યજનોના ઘડેરી તરીકેના જમાન હાલનો ઇતકાર કરનારને સજા કરવાનું ધોરણ મંજૂર કર્યું વળી તેમણે રાજ્યારોહણ પછી છેલ્લા ચાર-સાડાચાર વર્ષમાં પ્ર સંકટમાં તથા પ્રજાના સમગ્ર હિત માટે બનેલ હિદાર હુકમ તથા તે અમલમાં મુકાવી પ્રજાનો પ્રેમ મેળવ્યો છે.

૧૯૩૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં બીજી વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થતાં મો પોતાના રાજ્યનાં બધાં સાધનો સમ્રાટની સેવામાં કર્યાનો સંદેશો મોકલી અનેક રીતે મુદ્દ પ્રયાસમાં અંદા કરી છે.

સાર્વભૌમ સરકારે ૧૯૪૩ના એપ્રિલમાં આશરે ૨૫૦ નાનાં રાજ્યો તથા તાલુકાઓ વડોદરા રાજ્ય સાથે જોડી દીધાની જાહેરાત કરી મહારાજા શ્રી પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડને, ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં રાજધિરાજ બનાવી તેમની જવાબદારી તથા દરજ્જામાં ઉમેરો કર્યો છે, અને શ્રીમંત સરકારે પણ રાજાગ્રજા બન્યાના કદયાણુ માટે સંયોજિત પ્રદેશ વિભાગનો સુકારભાર ચલાવવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રભુ તેમને અવિરત કુટુંબ સુખ ચિરકાલ ભોગવવા દીધીયુધી બનાવેા, ' બંધારણીય તથા દેશભક્ત રાજા ' તરીકે સુચાસન ચલાવવા લાંબાકાળ સુધી નીરાગી રાખેા અને પ્રજાને ' રામરાજ્ય 'ના દર્શન કરાવી કીર્તિના હકકદાર બનાવેા.

સાર્વભૌમ સરકારે ૧૯૪૩ના એપ્રિલમાં આશરે ૨૫૦ નાનાં રાજ્યો તથા તાલુકાઓ વડોદરા રાજ્ય સાથે જોડી દીધાની જાહેરાત કરી મહારાજા શ્રી પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં રાજાધિરાજ બનાવી તેમની જવાબદારી તથા દરજ્જામાં ઉમેરો કર્યો છે, અને શ્રીમંત સરકારે પણ રાજાગ્રજ બન્નેના કલ્યાણ માટે સંયોજિત પ્રદેશ વિભાગનો સુકારભાર ચલાવવા માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રભુ તેમને અવિરત કુટુંબ સુખ ચિરકાલ ભોગવવા દીધાંયુધી બનાવે, ' બંધારણીય તથા દેશભક્ત રાજા ' તરીકે સુશાસન ચલાવવા લાંબાકાળ સુધી નીરોગી રાખે અને પ્રજાને ' રામરાજ્ય 'ના દર્શન કરાવી કીર્તિના હકકદાર બનાવે.

and the apathy of the public. But he did not flinch from his goal. He took the best he found in other administrative systems and also brought the vision he obtained in the West to bear on local problems and day-to-day administration. His Highness is the maker of modern Baroda. He has had the assistance of able and zealous officers; but without his guidance and inspiration they could have achieved nothing.

His Highness the Maharaja Sayaji Rao III belonged to the transitional period in the history of India. His feet were planted in an older age when men were inspired by simpler aims and more heroic ideals; but he was keenly alive to the complexity of modern times. A man of religion bent on destroying its meaningless ritual and superstitions; a staunch nationalist with a boundless respect for British character; a dreamer whose ideals were wedded to realities;—the Maharaja embodied in himself a number of apparent contradictions. The greatness of his achievement is enhanced by the fact that in whatever he did for the State, he never forgot that Baroda was only a part of

ઉપસંહાર

કૈલાસવાલી મહારાજા સયાજીરાવે તેંચક વર્ષ ઉપરાંત સુરાજ્ય ક્યું. વાર્ષિકરોષ લોર્ડ વિલ્ડીંગ્ટને એ કારકિર્દીનું વડોદરા રાજ્યના ઇતિહાસમાં ' સુવર્ણ યુગ ' તરીકે વર્ણન ક્યું છે,

આ સુવર્ણ યુગ સંબંધે ' Baroda Gazette '— ' વડોદરા સર્વસંમદ '—ની સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ માટે તૈયાર થયેલી* હસ્તલિખિત પ્રતમાં જણાવ્યું છે કે:—

" Baroda has witnessed a many-sided development during the last sixty years (and more). Improvement in agriculture and the rapid advance in mass education have already been touched upon. The State has spared no efforts in fostering commerce and industries; and the newly constituted Pragati Department augurs well for further progress. "

" His Highness came to the Gadl with limited means at his disposal and was often hampered by the interference of the Resident

---

• વડોદરા ટ્રેડિંગનું પુનરાવર્તન કરવા નિમાયેલી સમિતિ નીચે પ્રમાણે હતી:—૧ શ્રી. સમચંદ્ર શામરાવ આનેપાટીલ (પ્રમુખ), ૨ પ્રોફેસર ની. એસ. દિગ્ગ, ૩ પ્રોફેસર કેરાવલાલ કામદાર અને ૪ પ્રોફેસર બેશી (ચિ. વિ. બેશી) રાજકુમારદાસ (સેક્રેટરી).

and the apathy of the public. But he did not flinch from his goal. He took the best he found in other administrative systems and also brought the vision he obtained in the West to bear on local problems and day-to-day administration. His Highness is the maker of modern Baroda. He has had the assistance of able and zealous officers; but without his guidance and inspiration they could have achieved nothing.

His Highness the Maharaja Sayaji Rao III belonged to the transitional period in the history of India. His feet were planted in an older age when men were inspired by simpler aims and more heroic ideals; but he was keenly alive to the complexity of modern times. A man of religion bent on destroying its meaningless ritual and superstitions; a staunch nationalist with a boundless respect for British character; a dreamer whose ideals were wedded to realities;—the Maharaja embodied in himself a number of apparent contradictions. The greatness of his achievement is enhanced by the fact that in whatever he did for the State, he never forgot that Baroda was only a part of

a larger whole. He pioneered movements which have taken root in British (Indian) soil. He was the first among Princes to have the vision of an Indian Federation. The All-India importance of the Maharaja's work has been frankly recognised on all hands. He was regarded as a Nestor among Princes and ranked amongst the greatest sons that India has ever produced."

x

x

x

"The secret of Maharaja Sayaji Rao's success as a ruler lay, apart from his great personal qualities, in his complete devotion to his State."

"In a well-known address delivered to the World Fellowship of Faiths at Chicago, the late Maharaja had said, 'He that is greatest, let him be a servant of all. He is greatest who serves most.' It is difficult to find in all history another instance of a ruler whose conception of his duties was so high and who served his State and humanity with all his heart through an unusually long reign of sixty-three years."

સાધાર્થ:—“હેલાં સાઠ વર્ષ (ઉપરાંત)માં વડોદરાએ

વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ જોઈ છે. ખેતીવાડીમાં સુધારો તથા આમ જનતાની ઠેળવણીમાં આશ્ચર્યજનક પ્રગતિની અગાઉ નોંધ લેવાઈ ગઈ છે. રાજ્યે વેપાર તથા ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પ્રયત્નમાં કમી કરી નથી. અને નવું સ્થપાયેલું પ્રગતિ ખાતું વધુ પ્રગતિની સારી આશા આપે છે. ”

“ મહારાજ માદી પર મર્યાદિત સાધનો સાથે આવ્યા અને તેમના પ્રયત્નમાં રેસિડન્ટની દરમ્યાનગીરી તથા પ્રજાની જડતાથી ઘણી વખતે અંતરાય આવતો. પરંતુ તેમણે પોતાનું ધ્યેય છોડ્યું નહીં. રાજ્યકારોમારની ખીણ પદ્ધતિઓમાં જે ઉત્તમ હતું તે તેમણે ગ્રહણ કર્યું અને દરરોજનો રાજ્યવહીવટ તથા સ્થાનિક પ્રશ્નોની વિચારણા વખતે તેમને પશ્ચિમના દેશોમાં જે દૃષ્ટિ મળતી. તેનો ઉપયોગ તેઓ કરતા. મહારાજ (સયાજીરાવ) અર્વાચીન વડોદરાના ધડવૈયા છે. તેમને કાબેલ તથા ઉમંગી અમલદારોની મદદ મળી છે; પરંતુ તેમની દોરવણી તથા ત્રેરણા વગર આ અમલદારો કાંઈ ન કરી શકતા. ”

“ મહારાજ સયાજીરાવ ૩ જા હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસના સંક્રાંતિકાળમાં યર્ષ ગયા. જે વખતે લોકોમાં વધારે સરળ ઉદ્દેશ તથા વધુ શૌર્યવાન ધ્યેય આદર પામતા હતા તે યુગમાં તેમનું જીવન ધડાયું હતું; પરંતુ તેઓ અર્વાચીન કાળની ગૂંચોને સમજવામાં તીવ્રજુદ્ધિ ધરાવતા હતા. વહેય તથા અર્થ વગરની ધાર્મિક વિધિઓનો અંત લાવનાર ધર્મનિષ્ઠ પુરુષ તરીકે સયાજીરાવને ગણાવી શકાય; બ્રિટિશ પ્રજાના ચારિત્ર્યમાં ગપ્પૂટ શ્રદ્ધા ધરાવનાર છતાં તેઓ ૬૯ રાષ્ટ્રવાદી હતા; સ્વપ્નદષ્ટા છતાં તેઓના આદર્શો વસ્તુસ્થિતિ સાથે સંલગ્ન હતા;—તેમનામાં દેખીતી રીતે અનેક વિરોધાભાસો હતા. વડોદરા રાજ્ય એ એક વિશાળ જૂમિનો એક

વિભાગ છે એ વાત તેઓ જૂલતા નહોતા અને રાજ્ય માટે તેમણે જે કાંઈ કર્યું તેમાં તેઓ આ વાતને સદા યાદ રાખતા. આ વાત તેમની સિદ્ધિની મહત્તા વધારે છે. તેમણે શરૂ કરેલી હિલચાલોએ સ્પિટિશ હિન્દમાં મૂળ નાખ્યાં છે. હિન્દી સંપ્રદાયનાં દષ્ટિ હિન્દી રાજવીઓમાં સૌથી પ્રથમ તેમને વરી હતી. મહારાજના કામની અખિલ ભારતીય મહત્તા સૌકાર્થ નિખાલસ મનથી સ્વીકારે છે. હિન્દી રાજવીઓમાં તેઓ સૌથી વયોવૃદ્ધ, અનુભવવૃદ્ધ તથા જ્ઞાનવૃદ્ધ રાજવી તરીકે ગણાતા. અને ભરતખંડે પેલા કરેલા નરોત્તમોમાં તેમનું સ્થાન ખલુ ઊંચું હતું. "

" મહારાજ સયાશ્રાવની સફળતાનું રહસ્ય તેમના અંગત મહાન ગુણો ઉપરાંત, રાજ્યની સેવામાં તેમના પૂર્ણ સમર્પણમાં રહેલું હતું. "

" શિક્ષણમાં જરાયેલી સર્વધર્મ મેત્રી પરિપક્વમાં કરેલા પ્રવચનમાં મહામ મહારાજએ જણાવ્યું હતું કે:— "જે સૌથી મહાન હોય તેણે સૌના સેવક થવાનું છે. જે સૌથી વધુ સેવા કરે તે જ સૌથી મહાન છે. "

" દુનિયાના ઇતિહાસમાં આટલી ઉચ્ચ કર્તવ્યભાવનાવાળા તથા ૬૩ વર્ષ જેટલા દીર્ઘકાળ સુધી રાજ્ય તથા માનવતાની આટલી હાર્દિક સેવા કરનારા સયાશ્રાવ જેવા બીજા રાજ્યકર્તાનો હાખલો મળવો મુશ્કેલ છે. "

સયાશ્રાવની કામગીરી

આ ફરી તપાસેલા ગેઝેટીયરની હસ્તલિખિત પ્રતમાં સયાશ્રાવની ડોરકિર્દીનો ઉપસંહાર કરતાં વધુ જણાવ્યું છે કે જમીન અહેસલની ઇજારા તથા ભાગ્યદાર્થ પદ્ધતિ બંધ પાડી વૈજ્ઞાનિક

જમીન માપણી તથા મહેસૂલ આકાર પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી; ગ્રામજીવનમાં ધર કરી રહેલી જડતા તથા વિવિધતાચ્ચ-ચતા દૂર કરી ગામડાનો વહીવટ ગામડાને સોંપવાની વ્યવસ્થા થઈ; જમીન-ગીરો પેદીઓ સ્થાપન થઈ; ખેડૂત કર્જનિયમન નિબંધ પસાર થયો ને અમલમાં આવ્યો; જમીનના દુકડા પડતા અટકાવવા પ્રયત્ન થયો. સ્થાનિક સ્વરાજ્યને અંગે ગ્રામપંચાયતો, ગ્રાંતપંચાયતો ગામડાંને ઉપયોગી રરતા, કુવા વગેરે સાર્વજનિક ઉપયોગના કામ કરતી થઈ. સયાજીરાવે પ્રજામતના સંપર્કમાં રાજ્યતંત્રને રાખવા સ્થાપેલી ધારાસભામાં દશ લોકચ સભ્યો બેસતા તે મહાલ પંચાયતોના અને તે બંધ પડતાં ગ્રાંતપંચાયતોના પંચોના મતથી ચુંટાતા. આરોગ્ય રક્ષણ તથા વૈદ્યકીય સારવાર માટે વ્યવસ્થા થઈ પાંચ માઈલની અંદરના દરેક ગામડાને (ટેન્ડરસ) દવાખાનાનો લાભ મળે એવી યોજનાનો અમલ લગભગ પૂરો થયો. ગીચ વસ્તીવાળાં ગામ-ઠાણના વિસ્તાર માટે તથા ૭૦૦૦ અગર તે ઉપરાંતની વસતિ-વાળા કસબામાં વિશ્રાંતિસ્થાનો બનાવવા સારુ હુકમ કરવામાં આવ્યા. ગામડાં રેલવે તથા રસ્તાથી-એકબીજા સાથે તેમજ મુખ્ય કસબાઓ તથા શહેરો સાથે જોડાવાથી ગ્રામજીવન આનંદ વગરનું એકાંત જીવન રહ્યું નથી. સયાજીરાવના જીવનના અંતે આશરે ૭૦૬ માઈલ રેલવે વડોદરા રાજ્યમાં હતી.

ફરજિયાત તથા મહત્કેળવણી તથા પ્રુસ્તકાલ્યોના અસાધારણ વિસ્તાર સંબંધે આપણે પ્રથમ વિગતથી જોઈ ગયા છીએ. તે ઉપરાંત વડોદરા કોલેજ, હાઈસ્કૂલો તથા અંગ્રેજી શાળાઓ; સેકંડરી ટીચર્સ ટ્રેઈનીંગ કોલેજ, સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, પ્રજાને આધ્યમિક તથા ઉચ્ચ કેળવણી આપવા માટે સ્થપાયાં. સંસ્કૃત પાઠશાળા, મોડેલ ક્લામમાં આવેલી ખેતીવાડી શિક્ષણસંસ્થા, ગાયનશાળાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. સંમંદસ્થાન તથા ચિત્રસંગ્રહાલય- પબ્લિકપાર્ક 'માં

આવેલાં હોઈ તેનો પ્રજા સારો લાભ લેતી થઈ. લલિતકળાના ભાષણોની વ્યવસ્થા થઈ. ધર્મોનાં તૌલનિક અભ્યાસ માટે દોલેજ સાથે જોડાયેલી સંસ્થા (Seminar) સયાશ્રવે સ્થાપી. ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ તથા ભાષાંતરણાખા તથા સમિતિ પુસ્તકપ્રકાશન તથા પુસ્તકઉત્તેજન મારફત સારું કામ કરતાં તથા હસ્તલિખિત જૂના ગ્રંથોની પ્રતો તથા પોર્ટ્રેટ ગ્રેન્ડ્યુએટ તથા સંશોધન સંબંધે કામ કરતાં થયાં. ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ, સયાશ્ર સાહિત્યગ્રાણા, સયાશ્ર જાલજાનમાળા એ સયાશ્રાવની વિદ્યાપ્રિયતાનું ફળ છે. સુવર્ણ મહોત્સવ સ્મારક ભાષણો તથા સયાશ્રાવ ગાયકવાડ પ્રાઈઝ ભાષણોની શેજનાને લીધે દેશના નામાંકિત વિદ્વાનોના વક્તવ્યનો લાભ મળતો થયો.

ન્યાય તથા કારોબારી કામ જુદા પાડવાના સુધારાને લીધે વડોદરા રાજ્ય પ્રિટિશ હિન્દ કરતાં વધારે આગળ ગયેલું ગણાય છે. સામાજિક સુધારામાં વિધવાવિવાહ, જાળવગળ પ્રતિબંધ, હિન્દુ સ્ત્રીઓના લગ્ન તથા વારસા સંબંધે હક્કો જાળવ ઉદાર કાયદા પસાર થયા. આમાં હનુવિંછેદનો હક્ક નોંધવા જેવો છે. શાંતિ-નાંસનિવારણ નિબંધ, પુરોહિત નિબંધ હિન્દુસમાજનો શાંતિના ત્રાસથી રક્ષણ આપવા તથા અમલું ગેરોની સંસ્થા બંધ પાડવા અમરૂર્મા મુકાયા. સંન્યાસ દીક્ષા પ્રતિબંધક નિબંધ સગીરોને દીક્ષા અપાતી અટકાવવા માટે સમજી સહેરીઓની માંગણીથી થયો.

સાહિત્યકલાવિલાસી રાજવી

સયાશ્રાવ કળા, સંસ્કૃતિ, પુરાતનવસ્તુસંશોધન તથા સાહિત્યનાં પોષક હતા, તેમજ પોતે સારા શ્રેષ્ઠક તથા ઉત્તમ વક્તા હતા. તેઓ જાપેલાં ભાષણો આપવા ઉપરાંત ex tempore (વગર તૈયારીએ તાત્કાલિક) સુંદર પ્રવચનો કરી શકતા. તેમનાં

ભાષણે પ્રગતિમાન વિચારોથી ભરપૂર હોઈ અનુભવની સાળામાં ધડાયેલા રાજપુરુષને છાને એવાં હતાં. ઠોઈ વિચાર ઉપર ભાર મૂકવા વખતે તેઓ પુનરુક્તિઓ પણ કરતા, જેથી પોતાના વિચારો લોકો ખરાખર સમજી શકે.

સયાહરાવને સંગીતનો શોખ હતો તથા દલિતકળાઓના પ્રેમને તેઓ યુરોપની મુસાફરીઓમાં ત્યાંની રચાપત્ત તથા શિલ્પ-કળાના નમૂના જોવાની તક લઈ પોષતા. વળી યુરોપના ઉત્તમ ચિત્રકારોનાં ખેનમૂન ચિત્રો ઉપર વારી જઈ ડેટલાંક સરસ ચિત્રો ચિત્રનિષ્ણાતો ભારત પસંદ કરાવી રાજમહેલો તથા પિકચર જોલરીમાં કલાત્મક રીતે મુકાવતા તેમજ શિલ્પકળાના નમૂનારૂપ ઉત્તમ સુંદર બાવલાં પણ એકઠાં કરતા. વિદ્યાન તથા સંસ્કૃતિના પોષક તરીકે સયાહરાવે સર. જગદીશચંદ્ર બોઝ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, સર. એસ. રાધાકૃષ્ણન, કવયિત્રી શ્રી. સરોજીની નાયક વગેરેની કદર અનેક રીતે કરી હતી. વિદ્યાવિલાસી રાજ તરીકે તેમણે પંડિત મદનમોહન માલવીયાની મોહક વિનંતિઓને વશ થઈ અનેક રીતે બનારસ, હિન્દુ યુનિવર્સિટીને હિદાર મદદ કરી હતી.

તેઓ સાહિત્યના પોષક હતા એટલું જ નહિ, પણ તેમણે પોતાના જીઝ અભ્યાસના ફળરૂપ 'From Caesar to Sultan' જેવા ગ્રંથ ખાનગી પ્રસાર માટે પ્રગટ કર્યો, જેમાં રામન સામ્રાજ્યનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં વેધક દૃષ્ટિથી આપ્યો છે. સયાહરાવને વાચનનો ખૂબ શોખ હતો અને યુરોપની છેલ્લી મુસાફરી સુધી તેમણે એ શોખ ચાલુ રાખ્યો હતો. તેમણે વાંચેલાં ડેટલાંક પુસ્તકો ઉપર તેમની ટુકડી વેધક નોંધો વાંચકનું ધ્યાન ખેંચે છે. તેમનું વાચન સર્વદેશીય હતું, તોપણ ઇતિહાસ, વાર્તાગાન, સમાજશાસ્ત્ર, રાજ-

નીતિશાસ્ત્ર, ઐતિહાસિક જીવનચરિત્ર તથા અર્થશાસ્ત્રના સરસ પુસ્તકો તરફ તેનનો પક્ષપાત હતો.

મહાલયો વગેરેના ઉત્પાદક

તેઓ ‘ મહાન બાંધનાર ’ ‘ Great Builder ’ તરીકે સુપ્રખ્યાત થયા છે. બાંધકામમાં ઉપયુક્તતા તથા સૌંદર્ય એ બન્ને દૃષ્ટિનો સુંદર મેળાપ કરી જે તે ઇમારત શહેરને શોભા આપે એવું ધોરણ પોતે હમેશા રાખ્યાનું તેમણે ૧૯૩૦માં પ્રતાપસાગર સરોવર ખુલ્લું મૂકતાં સ્વમુખે જણાવ્યું હતું. તેમણે જેમણે ‘ હતું કે મેં ’ જે સુંદર ઇમારતોના સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ તરફ દુર્લક્ષ્ય થયું હોત તો મેં મારી પ્રગતિ અન્યાય કર્યો હોત, કારણ આપણે હિન્દીઓ કલાના જાણકાર તથા દર કરનારા છીએ એ વાતનું આપણને અભિમાન છે ને તે યોગ્ય પણ છે. આ દૃષ્ટિથી તેમણે વડોદરા શહેરને સુંદર તથા શોભીતું બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો ને તેથી તેમણે રસ્તા પહોળા કરવા, ઠેકઠેકાણે બગીચા બનાવવા તથા ખીજ સુધારા કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

આમ ફક્ત વડોદરા શહેરમાં જ સિદ્ધકામ પાછળ સયાશ્રાવે કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો. ઉપરાંત રાજ્યમાં કચેરીઓ, આદાલતો, સરકારી ઉતારા (road houses), શાળાઓ, દવાખાનાં, પોલીસ લાઇનો, ચોરાઓ વગેરે કરોડો રૂપિયાના બાંધકામ થયાં હતાં. તે સિવાય નહેરો, પીવાના પાણીના તળાવ વગેરે સિદ્ધકામોમાં ન ગણાતી બાબતો ઉપર ચચેસો લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ જુદો જ.

વડોદરા શહેરની સુલાકાતે આવનાર કોલેજ, હાંપરકૂલ, સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મ્યુઝિયમ તથા પિકચર ગેલેરી, પબ્લિક પાર્ક (કમાડી બાગ), મહારાજ સયાશ્રાવનું અધારક બાવલું, તથા શિવાજી

મહારાજનું ખાગમાં કુવારા નજીકનું બાવણું, કીર્તિમંદિર, શ્રી સયાજી મુખ્ય રૂઝાલય (મોડું ધરિપતાલ), સરકારી છાપખાનું, સેક્રેટરિયટ તથા ઠાકી બિલ્ડીંગ, શુદ્ધની મૂર્તિવાળો ન્યુબિલીબાગ. ન્યાયમંદિર, માંડવી, મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય, નજરબાગ રાજમહેલ તથા ઝવેરખાનું, મકરપુરા રાજમહેલ, લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ, કલાબગ, પ્રતાપવિલાસ પેલેસ, હાથીખાનું, સોનાચાંદોની તોપો, સોનાની બગી, રાજ્યકર્તાનું સોનાનું સિંહાસન વગેરે જોઈ આનંદિત થાય છે. મહારાજા સયાજીરાવના વખતમાં જ આમાંનું ઘણુંખરું અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે, હાલમાં હરણી ગામ નજીક વિમાનમથક પણ થયું છે.

ઉપયોગી વસ્તુમાં ગ્રાયામેટ વર્કશોપ, ફર્નિચર ફેક્ટરી, સેન્દ્રલ જેલના કારખાનાં સયાજીયુગના સંભારણાં છે.

આરોગ્ય તથા વૈદકીય રાહત

હર્દિઓની સારવાર તથા આરોગ્ય રક્ષણ માટે સયાજીરાવના વખતમાં જ સર્વ બ્યવસ્થા થઈ છે. વડોદરા શહેરમાં આવેલું 'સ્ટેટ જનરલ હોસ્પિટલ' તેની સર્વ શાખાઓ સાથે મુજરાતભરમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. રાજ્યભરમાં તેમ શહેરમાં પ્રસૂતિગૃહો સ્થાપવા ઉત્સાહ ફેલાયો છે. અંગ્રેજ વૈદકશાસ્ત્ર મુજબ આલતા ધરિપતાલો, દવાખાનાં ઉપરાંત રાજ્યભરમાં આયુર્વેદિક ગ્રામ ઓષધાલયો પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે અને તેને રાજ્ય તથા પ્રાંત પંચાયતો તરફથી મદદ મળે છે. લોકોનું આરોગ્ય સુધારવામાં ઉપયોગી વ્યાયામ-ગાળાઓને પણ મદદ કરવાનું ધોરણ સયાજીરાવના વખતમાં શરૂ થયું છે, રાજ્યની ઢેળવણી સંસ્થાઓમાં સાર્વત્રિક ફરજિયાત શારીરિક ઢેળવણી આપવાનું ઐતિહાસિક ફરમાન તેમણે છેક ૧૯૪૬ માં જર્મન યુવાનોના સંમેલન વખતે પ્રેરણા પામી મોકલ્યું હતું. સયાજીરાવ મતે વ્યાયામ-

ત્રેમી હતા એટલે તેમને વ્યાયામ તરફ પક્ષપાત હોય એ સ્વાભાવિક છે. વિદ્યાર્થીઓને સારા શહેરી બનાવવા માટે તેમણે ‘સ્કાઉટ’ (બાલયમ્) પ્રવૃત્તિ વિકસાવી હતી. આરોગ્ય સાચવવામાં ચોખ્ખા પીવાના પાણીની જરૂર રહે છે તેથી સયાશ્રાવે વોટરવર્ક્સ તથા પીવાના પાણીના પૂરવઠા માટે પ્રાંત પંચાયતો મારફત કૃષા બનાવવાની પ્રવૃત્તિને ભારે ઉત્તેજન આપ્યું અને તેમાં સારી પ્રગતિ થઈ હતી. ભૂગર્ભગટર વગર વોટરવર્ક્સ આર્શીવોદ્દરૂપ થવાને બદલે શાપરૂપ થવાનો સંભવ હોવાથી સયાશ્રાવે તે બાબત પશુ ચોગ્ય પ્રબંધ કર્યો. તેમના અવસાન સમયે રાજ્યના ધણીખરા મોટા ગાયોમાં તથા શહેરમાં વોટરવર્ક્સ થયેલાં હતાં.

આમોદ્ધાર

ગામડાંની પ્રજાના ઉદ્ધાર તથા આમપુનર્જાતના માટે સયાશ્રાવની પાછલી કારકિર્દીમાં ખાસ પગલા લેવાયાં હતાં. તેમાં શ્રી. મણીલાલ બાળાભાઈ નાણાવટીએ રાજ્યના એક મોટા અમલદાર તરીકે પ્રમુખપણે ભાગ લીધો હતો, તથા તેમને રાજ્યના દીવાનનો સારો સાથ હતો. હીરકમહોત્સવની યાદગીરીમાં એક કરોડ રૂપિયાનો ‘આમોદ્ધાર નિધિ’ રચાયો છે તેમ આશરે ૭ લાખનો પ્રાંતીય હીરકમહોત્સવ સમારક આમોદ્ધાર નિધિ અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. આ બંને નિધિના બ્યાજમાંથી આમોદ્ધારના અનેક કામ થવાં લાગ્યાં છે, ને તે રાજ્યના બજેટમાં જે સુગવડ આવા કામ માટે રાખવામાં આવતી તે હિપરાંત થાય છે. વળી સયાશ્રાવનું પુણ્યરમરૂપ ચિરંજીવી કરવા નવા મહારાજા પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડે એક કરોડ રૂપિયાનો નિધિ સ્થાપ્યો છે તેમાંથી પશુ આ કામ માટે મદદ મળે છે. આ ત્રણે નિધિનું બ્યાજ ઘણું ભારે આવા કામે ચપરાય છે.

જો કે અપવાદ દાખલ થોઈ યોજના માટે નિધિની મૂડીમાંથી ૧૫ ટેકલીક રકમ વાપરવા કાઢવામાં આવે છે. ખાસ કરીને પછાત જાતો તથા પછાત પ્રદેશને વધારે લાભ આપવાનો હેતુ રખાયો છે. ગ્રામોદ્યોગના વિકાસ માટે પગલાં લેવાય છે, અને નાના ઉદ્યોગો માટે જૂઠ્ઠા વ્યાજથી અગર વ્યાજ વગર થોડી થોડી મૂડી ધીરવાની નીતિ સ્વીકારાઈ છે, તથા ગ્રામોદ્યોગ મંદિર, ડોસાભાઈ મગનલાલ ખેતીવાડી ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ઠોટાવાળા હુન્નરશાળા, ઠાકરડા વસતીગૃહ, રજારી વસાહતો, ડોસાંબા ગ્રામપુનર્વર્ટના કેન્દ્ર, કરજણ ગ્રામપુનર્વર્ટના કેન્દ્ર વગેરે સંસ્થાઓ મારફત ગ્રામપ્રજાને સહાયક ઉદ્યોગો, ગૃહોદ્યોગો, ખેતીવાડી તથા હુન્નરકળા શીખવવા પ્રયત્ન થાય છે, તથા પછાત વર્ગોને છાત્રવૃત્તિઓ આપી બહારગામ હુન્નરકળા વગેરે શીખવા મોકલાય છે.

ઉદ્યોગીકરણનું ભાવી

વેપારઉદ્યોગના વિકાસ માટે સયાજીરાવે જે ઉદાર નીતિ ગ્રહણ કરી હતી તે ચાલુ રહેવાથી નવા મહારાજના વખતમાં ટાટા ઇન્ડિસ્ટ્રી જેવી કંપની યાપણવાળી કંપની ઓખા (બંદરની નજીક)માં મહાન રાસાયણિક ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવા બિંબી થઈ છે, આ સંસ્થા હજારો લોકોને રોજ આપી શકશે.

ખેડૂત સંરક્ષણ

૧૯૨૮-૨૯ પછી ખેતીની પેદાશના ભાવ ઘટી ગયા તેથી મંદી આવવાથી ખેડૂતોને રક્ષવા સયાજીરાવે ‘ખેડૂત કર્જ’ નિયમન નિર્ણયની હીરકમહોતસવ નવાજેશ જાહેર કરી અને ખેડૂતોના દેવાના નિકાલ માટે ‘કર્જસમાધાન મંડળ નિર્ણય’ પસાર કરી તેનો અમલ કર્યો. તે સિવાય રાનીપરજ જેવી પછાત પ્રજાના રક્ષણ માટે ‘ગણેત નિયમન નિર્ણય’ તથા પછાત વર્ગોના ખાતાની

જમીનના સંરક્ષણ સંબંધે કાયદો અમલમાં મુકાવા. આંકડિયા. ગામના ઠાકોરો તથા તેમના ખેડૂતો વચ્ચેના સંબંધ સુધારવાં પણ નિયમ પસાર થયો. ખેડૂતોને દેવાના બોજામાંથી છોડાવવા જમીન-ગીરો પેદીની સ્થાપના પ્રથમ વડોદરા પ્રાંતમાં અને પછી નવસારી પ્રાંતમાં થઈ, તથા મહેસાણા અને અમરેલી પ્રાંતમાં પણ સરકારની સહાનુભૂતિથી સ્થપાવા સંભવ છે. સહકારી મંડળો-ઓની રાજ્યમાં જળ પથરાઈ છે, તેમને સંગીન બનાવવા પ્રયત્ન થાય છે. રાજ્યના ધણી કસબામાં વીજળીની રોપણાઈ દાખલ થઈ છે તથા વીજળીક બળનો ઉપયોગ ખેતીવાડીના વિકાસ માટે કરવાની યોજનાઓ ગતિમાં મુકાઈ છે. માથઆરોગ્ય તથા ગામડામાં વૈદ્યકીય સારવારના વિકાસના પ્રયત્નો ચાલુ છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

મામ ખાંધકામો, રસ્તાઓ, કૂવાઓ, વગેરે માટે પ્રાંતપંચાયતો મામપંચાયતોના સહકારથી કામ કરે છે. પ્રાંતપંચાયતોને આ કામ સરળતાથી પ્રગતિ સહકારથી કરવાને સમર્થ બનાવવા સારું સંસ્થાના અધ્યક્ષ ચૂંટવાનો હક્ક સયાશ્રવાંચે ૧૯૩૮-૩૯ માં બંધો-એ જ ધોરણ વડોદરા શહેર સુધરાઈ તથા ખીજ મોટી સુધરાઈ-ઓને લાગુ કરી એ સંસ્થાઓને ચૂંટાયલા અધ્યક્ષનો લાભ મળ્યો છે. નાની સુધરાઈઓ પૈકી જે માગણી કરે તેને ચૂંટાયલા પ્રમુખ આપવા માટે રાજ્ય તરફથી સહાનુભૂતિથી વિચાર થાય છે અને કેટલીક એવી નાની સુધરાઈઓએ પ્રમુખ ચૂંટવાનો હક્ક મેળવ્યો પણ છે. ગામ પંચાયતોના પ્રમુખ હોદ્દાના નાતાથી ગામના મુખી-પટેલ રહે છે તેને બદલે હવે ચૂંટાયલા પ્રમુખ આપવાની માગણી જોર પાડતી જાય છે.

પ્રાંતપંચાયતોના ઉત્પન્નમાં વધારો કરવા સારુ તેમની પાસેથી લોકલ સેસમાંથી ગ્રામિક ફેળવણીના ખર્ચામાં ફાળો તરીકે લેવાતા સેંકડે ૩૦ ટકા, તથા પશુરોગ નિવારણ સંસ્થાઓ માટે લેવાતો ફાળો ૧૯૩૮-૩૯ માં સયાજીરાવે પ્રાંત પંચાયતોને માફ કર્યાં ને તેટલે અંશે (૩૦૯ હજાર રૂપિયા) તેમનું ઉત્પન્ન થયું. આ રાહત પાંચ વર્ષ માટે આપવામાં આવેલી હતી.

જમીન મહેસૂલમાં ઘટાડો

જેડૂત પ્રાંતને બચાવવા માટે સરકારે લીધેલાં બધાં પગલાં ઉપરાંત બાવમાં બારે મંદી લાંબો વખત ચાલુ રહેવાને લીધે આમ પ્રાંતને ખૂબ ગમતો જમીન મહેસૂલના બારણામાં ઘટાડો કરવાનું સયાજીરાવની સરકારે વિચાર્યું ને તેને સયાજીરાવની સંમતિ મળતાં ૧૯૩૮ ના ડિસેમ્બરમાં એ ઘટાડો પાંચ વર્ષ માટે જાહેર થયો. તે મુજબ સરકારી ખાલસા ગામોના ખાતેદારોનું વાર્ષિક ૨૧ લાખ ૬૭ હજાર રૂપિયાનું અને બારણાની તથા આંકડિયા ગામના ખાતેદારોનું વાર્ષિક ૫ લાખ રૂપિયાનું બારણુ ઓછું થયું.

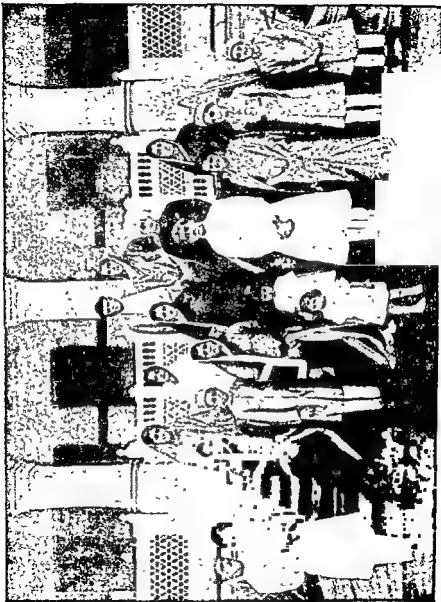
સયાજીરાવનો દષ્ટિકોન

બંધારણીય વિકાસ સંજ્ઞે સયાજીરાવ કેવા વિચાર ધરાવતા હતા તે સંજ્ઞે મિ. સાન્ડ 'The Ruler of Baroda' (1928) ના પૃષ્ઠ ૨૫૬ ઉપર પોતાને સયાજીરાવ સાથે થયેલી વાતચીતનો સાર આપતાં જણાવે છે કે:—

“In conversation some time later the Maharaja amplified his views. The day has not yet come, he said, for a further exten”

sion of democratic principles to Baroda. The people are not, in the mass, educated up to such a point. Those who talk so much about the necessity of popular Government are not "the people" but a small class of literates. The masses take no interest in the matter, and, as far as direct suffrage is concerned, would not trouble to vote unless they were compelled to do so. He was ahead of British India in conferring some measure of representation on the people; but he refuses to go so far, in a small State like Baroda, as the Government of India has gone to-day. For small Indian States princely rule (given a conscientious Prince) is the best. Even for India as a whole the ideal would be a strong ruler though with large concessions to the right of popular initiative. There must be force in the background, however, for by the show of it "the man with the lathi" must at the last moment be compelled to run away."

ભાવાર્થ—“ વાતચીતમાં મહારાજએ કેટલાક વખત પછી પોતાના વિચાર વિસ્તારથી સમજાવ્યા. તેમણે કહ્યું કે ગ્રામસત્તા-વાદના ધોરણેનો વધુ વિસ્તાર વડોદરામાં કરવાનો વખત આવ્યો

નથી. આમ જનતા તે માટે જોટલી ફળવાળી જોઈએ તેટલે દરજ્જો ફળવાઈ નથી. જેઓ પ્રગતીય સરકારની આવશ્યકતા સંબંધે ખૂબ ઓછે છે તેઓ " લોકો " નથી પણ ભણેલાઓનો નાનો વર્ગ છે, આમ જનતા તેમાં રસ લેતી નથી, અને સીધા મતદાનની બાબતમાં તો તેમને દરજ્જા પાડ્યા સિવાય તે મત આપવા જવાની તકલીફ લે એમ નથી. પ્રગતને કેટલેક અંશે પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં તેઓ બ્રિટિશ હિન્દ કરતાં મોખરે હતા; પણ હિન્દુસ્તાન સરકાર આજે (સુવર્ણ મહોત્સવના અરસામાં) જોટલી આગળ મઈ છે તેટલે દરજ્જો વડોદરા રાજ્ય જેવા નાના રાજ્યમાં જવાની તેઓ ના પાડે છે. નાના દેશી રાજ્યોમાં (જે સહૃદય કર્તવ્યકર્મ કરવા તત્પર રાજ્ય હોય તો) રાજ્યોનો અમલ ઉત્તમ છે. આખા હિન્દ માટે પણ પ્રગતીય આરંભહક સંબંધે પુષ્કળ સવલતો સાથે મળજૂન હાથે કામ લેનાર રાજ્યકર્તાની જરૂર છે. પૃષ્ઠ ભાગમાં બળ તો રહેવું જ જોઈએ, કારણ બળના દર્શન કાવતાં છેલ્લી ક્ષણે ' લાઠીવાળા બાથુસ'ને નાસવાની દરજ્જા પાડી શકાય છે. "

સમાજશાસન સંબંધે મિ. રાઈસ

રાજ્યશાસન સંબંધે સમાજશાસનની સુરાજ્ય માટે પ્રયોગો મારફત સુધારણા કરવાની વૃત્તિ સંબંધે લખતાં મિ. રાઈસ અંગ્રેજ સમાજચરિત્રના બીજા ભાગમાં પૃ. ૨૮૦ ઉપર જણાવે છે કે:—

" In his administration he is for ever experimenting, amending, improving or not improving, but anyhow altering. A system is working well; true, but another may work better, let us try that. A man may be doing

fairly well in his post but another might do better: let him be tried. It is a common saying in Baroda that a man, especially if he be recruited in Europe, is, as often as not, never employed in the post for which he was originally engaged. " * * *

" If exhortation and the laying down of principles, if the driving force and the desire of the Ruler could achieve the impossible (i. e. perfection) Baroda would be the exemplar for the world. That it is not is due in large measure to the weakness of its machinery, for the speed of the fleet is that of the lowest ship. This does not mean that it is intrinsically unsound, but that from a variety of causes, operative everywhere there is a residue which clogs the wheels. Unimaginative dullness, inefficiency, apathy, incapacity for original thought—these and other things step in to hinder the march towards the eagerly sought perfection, and mar the efforts of the zealous and well-intentioned to whom Nature has been more prodigal of her gifts, who have the vision to see but not the strength to perform alone."

" It is the chiefest glory of the Maharaja that he was among the first, if not actually the first, at any rate among the Princes who owe little or nothing to direct British administration, to introduce, to maintain, and to extend the blessings of good government into his State. "

ભાવાર્થ—“ રાજ્યશાસનમાં તેઓ એકસરખા પ્રયોગો કરતા હોય, દુરસ્તી કરતા હોય, સુધારા કરતા હોય કે ન પણ કરતા હોય, પરંતુ ગમે તેમ ફેરફાર તો કરે જ છે. એક પદ્ધત સારી રીતે ચાલતી હોય, પણ બીજી પદ્ધત વધારે સારી રીતે ચાલશે; આસો આપણે તેનો અખતરો કરીએ. એક માણસ પોતાની જગાએ ઠીક કામ આપતો હોય, પણ બીજો કદાચ તેના કરતાં વધારે સારું કામ આપશે; આસો તેને સાં મૂકી જોઈએ. વડોદરામાં એક સામાન્ય કહેવત થઈ પડી છે કે એક માણસને, જો તેની યુરોપમાં ભરતી થઈ હોય તો, ખાસ કરીને જે જગો માટે પ્રથમ નોકરીએ રાખવામાં આવ્યો હોય તે જગો પર ઘણી વખતે તેને નીમવામાં જ આવતો નથી. ” * * *

“ જો ધારણા કરાવવાં તથા ઉપદેશ આપવાથી તથા રાજ્યકર્તાની પ્રેરક શક્તિ તથા ઇચ્છાથી પૂર્ણત્વના ધ્યેયને પહોંચી શકાઈ હોય તો વડોદરા દુનિયાને ઉત્તમ દષ્ટાંતરૂપ થઈ પડે. પણ તે તેવું બન્યું નથી તેવું કારણ રાજ્યચંત્રની નિર્બળતા ઘણે ભાગે છે, કારણ એક નાવિક કાફલાની ઝડપ તેમાંના સૌથી ધીમી ગતિવાળાં વહાણુ જેટલી જ ગણાય છે. આનો અર્થ એવો નથી કે અમલદારી તંત્ર મૂલતઃ નકાર્યું છે, પરંતુ જુદા જુદા કારણોને લીધે, જે બીજો પણ

અસ્તિત્વમાં હોય છે, તેના ચક્ષુની ગતિને અટકાવે એવો કચરો (rosiduo) બને છે. કદપનાયન્ય જડતા, અકાર્યક્ષમતા, ઉદારીનતા, મૌલિક વિચાર કરવાની અશક્તિ—આ અને બીજી વાતો વચ્ચે 'ઉત્સાહપૂર્વક' ખોળાયેલી પૂર્ણિતઃ તરફની કૃત્યને અટકાવે છે અને જેમને કુદરતે પોતાની બક્ષિસો વધારે પ્રમાણમાં આપી છે તથા જેઓ દૂર જોવાની શક્તિ ધરાવે છે પણ એકલા તે ધ્યેયને પહોંચવાનું બળ ધરાવતા નથી તેમના શુભાશયવાળા ઉમંગી પ્રયાસોને નિષ્ફળ બનાવે છે. "

" મહારાજની એ સૌથી દેહીપ્રમાન સફળતા છે કે પોતાના રાજ્યમાં સુરાજ્યના આશીર્વાદ દાખલ કરવા, નભાવવા, તથા પ્રસારવામાં સીધા બિટિશ વહીવટને આભારી રહ્યા સિવાય અથવા જૂનું પ્રમાણમાં આભારી છતાં જે રાજ્યો સફળ થયા છે તેમાં તેઓ સૌથી પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે. "

અમલદારોને બોધ

" અમલદારોએ દક્ષતાથી તથા સ્વામીભક્તિથી નિરંતર રાજ્યકારભાર તરફ લક્ષ આપી અમારા શ્રમનું સાર્થક કરવું. " એમ સયાશ્રાવે એક હજૂર કુકમમાં ફરમાવ્યું હતું. અમલદારોને તેમના કર્તવ્યકર્મનું બાન કરાવવા સયાશ્રાવના આ શબ્દ પૂરતા છે. ચાલુ ખર્ચ ઉપરાંત કુષ્કાળ વગેરે જેવા પ્રસંગો માટે રાજ્યના ત્રણ વર્ષના ઉત્પન્ન નેટલી રકમ (એટલે ૭-૮ કરોડ રૂપિયા) હમેશ શિલ્લકમાં રહે એ જોવા તેઓ આમલ રાખતા હતા. નોકરીમાં રાજ્યકર્તાના કે મોટા અમલદારના સગાંવહાલાં કે નાતીલા હોય તો પણ તેમના ગેરવર્તન માટે સખ્તાઈથી ધ્વાજ લેવા તેમણે આગ્રહપૂર્વક ફરમાવ્યું હતું.

શ્રી. મહારાજા પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ (લશ્કરી પોશાકમાં)

સયાશરાવની મહત્તા:

આમ સયાશરાવ જેમ સિદ્ધહસ્ત રાજ્યકર્તા હતા તેમજ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા તેમ મહાન દેશભક્ત પણ હતા. ધર્મ સંબંધે તેઓ કેવા ઉદાત્ત વિચાર ધરાવતા હતા તે તેઓના World Fellowship of Faiths (સર્વ ધર્મ મૈત્રી પરિષદો)માં તેમજ અત્રે કીર્તિમંદિરમાં થયેલાં ધાર્મિક પ્રવચનો ઉપરથી જોઈ શકાય છે. સંસારસુધારામાં તેઓ અમણી હતા.

તેઓ પ્રજાના કલ્યાણ માટે સતત કામ કરતા: ‘હપનિયાં દુકાળ વખતે પ્રજાના દુઃખથી તેમનું અંતઃકરણ કેટલું દ્રવણ’ હવે તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. તેમના હૃદયમાં પ્રજા માટે ધણી તીવ્ર લાગણી હતી. વડોદરા રાજ્યની પ્રજા તેમની કારકિર્દીને આજે પણ પ્રેમપૂર્વક સંભારે છે.

સયાશરાવ ગરીબોના-દલિતોના-દુઃખિયાના બેલી હતા. તેમને વૃક્ષારાગની આ પંક્તિઓ લાગુ પડે છે:—

“ જે કા રંજલે ગાંજલે,
ત્યાંસિ મ્હણે જો આપુલે ।
તોચિ સાધુ ઓઢલાવા,
દેવ તેથેચિ જાણાવા,
મૃદુ સલાહ નવનોત,
તેસે સજ્જનાંચે ચિત્ત ।
જ્યાસિ આપંગિતા નાહી,
ત્યાસિ ધરી જો દુદયી,

दया करणें जे पुत्रासो,
तेचि दासा, आणि दासी। -
तुफा म्हणे सांगों किती,
तोचि भगवंताची मूर्ति ॥

(आश्रमभजनावलिभाषी) .

— समाप्त —

શ્રી સયાજીયુગના મુખ્ય બનાવો

સંત

બનાવ

- ૧૮૬૩ કવલાણા, જિલ્લા નાશિકમાં જન્મ. તે વખતે નામ ગોપાળરાવ હતું. (તા. ૧૧ માર્ચ)
- ૧૮૭૫ મહારાણી જન્મતાબાઈ (ખડેરાવ ગાયકવાડનાં વિધવા રાણી) એ ગોપાલરાવ (શ્રી. સયાજીરાવ)ને હતક લઈ માહીએ ખેસાડયા. (તા. ૨૭ મે).
- ૧૮૭૭ 'ફરજંદ-ઈ-ખાસ-દોલત-ઈ-ઇન્દિયા' નો પ્રકાશ મળ્યો.
,, જનકપિતા કાશીરાવનો સ્વર્ગવાસ.
- ૧૮૮૦ શ્રી. ચિમણાબાઈ ૧ લાં સાથે લગ્ન (તા. ૬ જાન્યુઆરી).
- ૧૮૮૧ રાજ્યવહીવટના પૂર્ણ અધિકાર સોંપાયા (તા. ૨૮ ડિસેમ્બર).
- ૧૮૮૩ વડા પુત્ર ફતેહસિંહરાવનો જન્મ (તા. ૩ ઓગસ્ટ).
- ૧૮૮૫ આજવા પોંદરવકંસનું ખાતમુદત કર્યું.
,, શ્રી. ચિમણાબાઈ ૧ લાંનો સ્વર્ગવાસ (તા. ૭ મે).
- ,, શ્રી. ચિમણાબાઈ ૨ જાં સાથે લગ્ન (તા. ૨૮ ડિસેમ્બર).
- ૧૮૮૭ નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે યુરોપ જવાની શરૂઆત (તા. ૨૬ મે).
,, જી. સી. એસ. આય. નો પ્રકાશ મળ્યો.
- ૧૮૮૮ શ્રી. જયસિંહરાવ (બીજા પુત્ર)નો જન્મ.
- ૧૮૯૦ કલામવનની સ્થાપના.
,, શ્રી. શિવાજીરાવ (ત્રીજા પુત્ર)નો જન્મ.
- ૧૮૯૦ લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ ખંધાઈ રહેતાં લાં સહકરુંબ રહેવા મયા.

૧૮૯૨ શ્રી. ઇદિરાજ (પુત્રી) નો જન્મ.

„ વડોદરા શહેર સુધાર્ષમાં ચૂંટણીના તત્ત્વની શરૂઆત.

૧૮૯૩ અમરેલી ગ્રાંતમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રયોગની શરૂઆત.

„ શ્રી. ધૈર્યશીલરાવ (ચોથા પુત્ર) નો જન્મ.

૧૮૯૪ ખાપટ કમિશન.

૧૮૯૫ ખાપટ નિહોય, પણ નોકરીમાં હાજર ન કરી લીધા.

૧૮૯૬ વાર્ષિકસરોય એજીન વડોદરાની મુલાકાતે

„ રાજમહેલમાં વેદાંકત વિધિની શરૂઆત.

૧૮૯૮ પીલવાર્ષનું કુલ્લડ

„ શ્રી. મહારાણી જન્મનાભાર્ષ ગાયકવાડનો સ્વર્ગવાસ.

૧૮૯૯-૧૯૦૦ હાપનિયો દુકાળ

૧૯૦૦ કર્જન સરકયુલર

૧૯૦૧ ૫૦ વર્ષના કરારથી કલદાર નાણું દાખલ કર્યું ને ખાખા-શાર્ષ નાણું બંધ થયું.

૧૯૦૨ અમદાવાદમાં હિન્દી ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું.

„ ચૂંટણીના તત્ત્વવાળી ગ્રામ પંચાયતોની સ્થાપના.

૧૯૦૩ એડવર્ડ ૭ માના રાજ્યાભિષેકને અંગે બરાયેલો દિલ્લી ફરમાર.

૧૯૦૪ સુવરાજ ક્ષેત્રસિંહરાવના સુવરાજી પદ્માવતીદેવી સાથે લગ્ન (તા. ૪ ફેબ્રુઆરી)

„ ન્યાય તથા કારોબારી ખાતાં જુદાં પાડ્યાં.

„ બાળલગ્નોની બંધી ચર્ચ.

„ હિન્દી સંસાર સુધારા પરિષદના પ્રમુખ ચૂંટાયા ને મનનીય બ્યાખ્યાન કર્યું.

- ૧૯૦૫-૦૬ ચીન, જાપાન, અમેરિકાની સફર, પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટને મળ્યા.
- ૧૯૦૫ ચૂંટણીના તત્ત્વવાળી સુધારાઈઓ તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ (મહાલ પંચાયત તથા પ્રાંતપંચાયત) સ્થપાઈ.
- „ સહકારી મંડળીઓની શરૂઆત.
- ૧૯૦૬ કલકત્તામાં હિન્દી ઔદ્યોગિક પરિષદનાં પ્રમુખ ચૂંટાયા.
- „ ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી આખા રાજ્યમાં શરૂ થઈ.
- ૧૯૦૭ સરકારને સલાહ આપવા સારુ ધારાસભા રૂપપાઈ.
- ૧૯૦૭ સંપૂર્ણ રાજ્યાધિકાર સોંપાયોનો રૌપ્ય મહોત્સવ ઉત્સાહપૂર્વક ઉજવાયો.
- ૧૯૦૮ બેંક ઓફ બરોડા ખુલ્લી મુકી.
- „ હાલના મહારાજા શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડનો જન્મ (તા. ૨૬ જૂન)
- „ હાલના મહારાજાના પિતા તે વખતના યુવરાજ શ્રી. ફત્તે-સિંહરાવ ગાયકવાડનો સ્વર્ગવાસ (તા. ૧૪ સપ્ટેમ્બર)
- ૧૯૦૯ ના. વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટો વડોદરામાં.
- ૧૯૧૦ ના. શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનો સ્વર્ગવાસ.
- „ જાપાનના સમ્રાટ સાથે ટોકિયોમાં મુલાકાત
- „ વડોદરા રાજ્યમાં પ્રસ્તાવિત ખાતાની સ્થાપના.
- ૧૯૧૧ પાટણ વોટર વર્ક્સનો પાયો નાંખ્યો.
- „ વડોદરામાં પુરુષ શિક્ષણપદ્ધતિ શાળાના મકાનના પાયાનું ખાત મુદ્દત્ કયું.
- „ “ ફર્સ્ટ યુનિવર્સલ રેસીસ કોંગ્રેસ ”ની પાંચમી બેઠકના પ્રમુખ તરીકે બિરાજ્યા.
- „ ના. શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જના રાજ્યારોહણના શાહી દોહી દરબારમાં રાજદંપતી પધાર્યાં. (તા. ૧૨મી ડિસેમ્બર)

૧૯૧૨ યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વડોદરામાં બરાતાં શ્રીમંતે દેશી બાપામાં પુસ્તકો પ્રગટ કરાવવા બે લાખ રૂપિયા જુદા કાઢવાનું જાહેર કર્યું.

■ બાદરજી વોટર વર્કસ ખુલ્લું મૂક્યું.

૧૯૧૩ મહારાજકુમાર શ્રી. જયસિંહરાવના લગ્ન.

■ મહારાજકુમારી શ્રી. ઇદિરારાજેના લગ્ન.

■ મહારાજકુમાર શ્રી. શિવાજીરાવના લગ્ન.

૧૯૧૪ મિત્ર રાજ્યો (ઈંગ્લાંડ, રશિયા, ફ્રાન્સ) એ જર્મની અને ઓસ્ટ્રિયા-હંગેરી સામે લગ્ગઈ જાહેર કરી.

■ વડોદરા રાજ્ય પહેલી સહકારી પરિષદ મહારાજાએ ખુલ્લી મૂકી.

૧૯૧૪ } મહાયુદ્ધમાં શ્રીમંત સરકારે તથા રાજકુટુંબે લોન સાથે
૧૯૧૮ } એક કરોડ રૂપિયા હિપરાંત મદદ બ્રિટિશ સરકારને કરી.

૧૯૧૫ પાટણ વોટર વર્કસ તથા પ્રગતિગૃહ ખુલ્લાં મૂક્યાં.

૧૯૧૬ હિન્દના રાજવીઓ તરફથી ના. વાઈસરોયને દિલ્લીમાં સયાજીરાવે માનપત્ર આપ્યું.

૧૯૧૬-૧૭ વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ રચવાયું.

૧૯૧૭ શ્રી. આનંદરાવ ગાયકવાડનું અવસાન.

૧૯૧૮ અખિલ ભારત અરપૂષ્પતાનિવારણ પરિષદ ખુલ્લી મૂકી.

■ જી. સી. આય. ઈ. નો પ્રસ્કાખ મળ્યો.

■ રાજપૌત્રી શ્રી. હંદુમતી રાજેના લગ્ન.

■ વડોદરા રાજ્યમાં ઇન્ડિયન-ગ્રા ફાટી નીકળ્યો.

■ મહાયુદ્ધનો અંત.

૧૯૧૬ વડોદરાની મુલાકાતે લોર્ડ ચેમ્સફર્ડ.

■ શ્રી. શિવાજીરાવનો સ્વર્ગવસ્ત્ર. (તા. ૨૪ નવેમ્બર)

■ ગોમાગેટ રેલવે વર્કશોપનો પાયો નખાયો.

૧૯૧૯ હાલના મહારાજના માતૃશ્રી શ્રી. પદ્માવતીદેવીનો સ્વર્ગવાસ.
(તા. ૧૦ નવેમ્બર)

૧૯૨૦ ઓખામંડળ ઉપરની પૂજા સત્તા શ્રીમંત સરકારને સ્વાધીન કરવામાં આવી.

૧૯૨૧ ના. પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ વડોદરામાં.

૧૯૨૨ શ્રી. ધૈર્વશાહરાવના સગન,

„ મહારાજકુમારી શ્રી. ઇન્દિરાજી તેમના પતિ કૃષ્ણબિહારના મહારાજ સર જીતેન્દ્રનારાયણના સ્વર્ગવાસથી વિધવા થયાં.

„ શ્રી. લક્ષ્મીદેવીના સગન

૧૯૨૩ મહારાજકુમાર શ્રી. જયસિંહરાવનું અકાલ અવસાન.
(તા. ૨૭ ઓગસ્ટ)

૧૯૨૪ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં પદવીદાન સમારંભ વખતે સયાજીરાવે પદવીદાન ભાષણ આપ્યું. તેમને એલ. એલ. ડી. ની પદવી એનાયત થઈ. (તા. ૨૮ જાન્યુઆરી)

૧૯૨૬ કાર્તિકદિને પાપો નખાયો.

„ સયાજીરાવના રાજ્યારોહણનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવાયો.
(જાન્યુઆરી તા. ૧૧ થી ૧૪)

„ ક્વલાણાની મુલાકાતે સયાજીરાવ.

૧૯૨૬ ના. વાઈસરોય લોર્ડ રેડ્ડીંગ વડોદરાની મુલાકાતે.

„ ઓખા બંદર ખુલ્લું મુકાયું.

„ શ્રી. પિલાજીરાવ અનાયગૃહ ખુલ્લું મુકાયું.

૧૯૨૭ સર (તે વખતે રા. બ.) વી. ટી. કૃષ્ણામાચારી દીવાન થયા.
(તા. ૧૮ ફેબ્રુઆરી)

„ શિવાજી ત્રિયતક સંવત્સરી ઉજવાઈ.

„ વડોદરા રાજ્યમાં તથા ગુજરાતમાં બચાંકર રેલ. (તા. ૨૪ થી ૨૮ જુલાઈ)

- ૧૯૨૭ રેલ સંકટમાં શ્રીમંત સરકારની ઉદાર મદદ.
- ૧૯૨૮ વિજાપુર આમલીઆસણુ રેલવે ખુલ્લી મૂકી.
- „ નવસારી વોટર વર્ક્સ ખુલ્લાં મૂક્યાં.
- ૧૯૨૯ લક્ષ્મિયા હિમ પડ્યું.
- „ પ્રાંત પંચાયતોની પુનર્વંદના; ગામ પંચાયતોને વધુ ચેતનવંતી બનાવવાનાં ઉપાય લેવાયા.
- „ યુવરાજ શ્રી. પ્રતાપસિંહરાજેના લગ્ન યુવરાણી શ્રી. શાંતાબેની સાથે થયાં. (તા. ૪ જાન્યુઆરી)
- ૧૯૩૦ પ્રતાપપુરા તળાવ ખુલ્લું મૂક્યું.
- „ ના. વાર્ધસરોય લોડ અર્વિન વડોદરામાં.
- „ સયાજીરાવે હિન્દી સુધારા સંબંધે નિમાયલી રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં ભાગ લેવા માંડ્યો.
- „ યુવરાજ શ્રીમંત પ્રતાપસિંહરાજેને ત્યાં પ્રથમ પુત્રજન્મ. (તા. ૨ એપ્રિલ)
- ૧૯૩૧ રાજપ્રપૌત્રનું નામ શ્રીમંત રત્નેસિંહરાજે પાડવામાં આવ્યું.
- ૧૯૩૨ ના. વાર્ધસરોય લોડ વિર્ધોગડન વડોદરામાં.
- ૧૯૩૩ ધી ઇડિઅન ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સની બેઠક ખુલ્લી મૂકી.
- „ સયાજીરાવનો ૭૧ મો વાઈદિવસ વડોદરા રાજ્યમાં તેમજ બહાર સારી રીતે ઉજવાયો.
- „ શિકાગોમાં ભરાયેલી ઓક્સફોર્ડ કોન્ફરન્સના પ્રમુખ થયા.
- ૧૯૩૪ જાનેવારીમાં હિમ પડવાથી જનીન મહેસૂલની સરકારે ફેટલીક માફી આપી.
- „ શાંતિનાસનિવારણુ નિબંધ પસાર થયો.
- „ સંન્યાસદીક્ષાનિયામક નિબંધ પસાર થયો.
- „ હિંદુ ઓળોના વારસા હિસ્સાના હક્ક વિસ્તીર્ણ થયા.

૧૯૩૪ મણોત નિયમન નિબંધ.

„ શ્રી. સંપતરાવ ગાયકવાડનો સ્વર્ગવાસ.

૧૯૩૫ લક્ષ્મિયા હિમ પડવાથી ઉદારતાથી જમીન મહેસુલની સારી માફી તથા તહકુબી આપી. ગોલ્ડન જ્યુબિલી સાયન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ બંધાયું.

„ ઓખાપોટ સંબંધે શાહી જકાત તથા મીઠાના હક્ક સંબંધે સંતોષકારક નીવેડો આવે એવી તજવીજ થઈ, ને ૧૯૩૬ માં કરાર થયા.

„ સયાશ્રવાવના રાજ્યારોહણને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થયાં. (તા. ૨૭ મે)

„ ખેડૂતસંરક્ષણ નિબંધ તથા ભોજનનિયામક કાયદો સંબંધે વિચારણા. ખેડૂત કર્જનિયમન નિબંધ પસાર થયો.

૧૯૩૬ સયાશ્રવાવના રાજ્યારોહણનો હીરક મહોત્સવ (તા. ૧ થી ૧૨ જાન્યુઆરી.)

„ હીરકમહોત્સવમાં ના. વાઈસરોય લોર્ડ વિલિંગ્ડનની પધરામણી-સાયન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ખુલ્લું મૂક્યું (તા. ૫-૬ જાન્યુઆરી).

„ કીર્તિમંદિર ખુલ્લું મૂક્યું. (તા. ૨૪ ફેબ્રુઆરી)

„ વડોદરા રેલવે સ્ટેશન સામેના મેદાનમાં સયાશ્રવાવનું સિંહાસનરથ બાવળું ના. બિકાનેર નરેશો ખુલ્લું મૂકતા હીરક મહોત્સવની પૂર્ણાકૃતિ થઈ. (તા. ૧૩ માર્ચ)

„ મુરોપ પધાર્યો (તા. ૧૧ એપ્રિલ)

„ ફરજિયાત શારીરિક ટેજવણી દાખલ થઈ.

„ વિશ્વધર્મ પરિષદમાં ફરીથી પ્રમુખ (લંડન બેઠક)

૧૯૩૭ બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદો વધારે સખ્ત કરી સર્વ બાળલગ્નોના ગુનાના પ્રસંગે દંડ ઉપરાંત કેદની સજા થઈ શકે એમ ઠરાવ્યું.

૧૬૩૭ સાવંતવાડીના રાજા બાપુસાહેબ સ્વર્ગવાસી થતાં શ્રી. લક્ષ્મીદેવી મં. સ્વ. થયાં.

૧૬૩૮ રાજપ્રપૌત્ર રણજીતસિંહનો જન્મ (તા. ૮ મે).

„ પછાત વગોના ખાતાંની જમીનના સંરક્ષણ સંબંધે નિર્બંધ.

„ ઓકટોબર ૩૧-યુરોપથી મુંબઈ ઉતર્યા ને મંદવાડ.

„ (ડિસેમ્બર) મોડી સુધરાઈઓ તથા પ્રાંતપંચાયતોને પ્રમુખ ચૂંટવાનો હક્ક મળ્યો.

„ (ડિસેમ્બર) ભાવસંકટને લીધે પાંચ વર્ષ માટે એકંદર આશરે ૨૦ ટકાની જમીન મહેસૂલના ભાગણામાં માણી; જે મહારાજા પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડે બીજા સેટલમેન્ટ સુધી તેટલો આકારમાં ઘટાડો કરી કાયમ રાખી.

૧૬૩૯ જાન્યુઆરી-શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલના આગમનના પ્રસંગે દક્ષિણી-ગુજરાતી બેઠનાવ,

„ ફેબ્રુઆરી, સયાજીરાવનો મુંબઈમાં સ્વર્ગવાસ (તા. ૬)

„ ફેબ્રુઆરી (તા. ૭), નવા મહારાજા પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ ગાદીએ આવ્યા. સયાજીરાવના રામના વડોદરામાં અંતિમ દર્શન તથા ભવ્ય સ્મશાન-યાત્રા.

„ ફેબ્રુઆરી ૨૦-નવા મહારાજાનો પ્રજાજનોને માદગાર સંદેશ.

„ એપ્રિલ ૨૬-નવા મહારાજાનો રાજ્યાભિષેક.

„ બીજું ત્રિશ્ચુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું.

૧૬૪૦ (જાન્યુઆરી) વાર્ષિકરોય લિન્ડીયજો વડોદરામાં.

„ શ્રી. ધૈર્યીરાવનો સ્વર્ગવાસ. (તા. ૬ એપ્રિલ)

„ ઠાકડાપુર નરેશ જીવપતિ રાજરામનો સ્વર્ગવાસ થતાં શ્રી. છદુમતીદેવી (તારાબાઈ) મં. સ્વ. થયાં.

૧૯૪૦ આવપતવેરો રૂ. ૭૫૦) તથા તે ઉપરાંતની આવક ઉપર લેવાતો હતો તે ૧૯૪૦-૪૧ થી રૂ. ૨૦૦૦) અને તે ઉપરાંતની આવક ઉપર લેવાનું હતું.

„ વડોદરા રાજ્યસાસન નિર્ગમ મુજબ પ્રજાકીય બહુમતીવાળા ધારાસભા અસ્તિત્વમાં આવી.

„ ધારાસભ્યોમાંથી શ્રી. મોતીલાલ છો. દેસાઈ મંત્રીમંડળમાં લેવાયા.

૧૯૪૧ વસતિગણતરીમાં રાજ્યની વસતિ આશરે ૨૮૧ લાખ થઈ અક્ષરજ્ઞાનવાળા બહેલાની સંખ્યા તથા ટકામાં સારો વધારો જણાયો. વડોદરા શહેરની વસતિ આશરે ૧૧ લાખ થઈ.

„ એક પત્નીની હયાતીમાં બીજી પત્ની કરવાની મનાઈ.

૧૯૪૩ આશરે ૨૫૦ નાનાં રાજ્યો તથા તાલુકા વડોદરા રાજ્ય સાથે જોડાઈ વડોદરાના રાજવીના છત્ર નીચે આવ્યા.

શ્રી. સયાજીરાવના દીવાનો

૧. રાજા સર દી. માધવરાવ (સયાજીરાવની સગીરાવરયામાં મુખ્ય રાજ્યવહીવટ કરનાર તથા દીવાન) (૧૮૭૫-૧૮૮૨)
૨. ખા. બ. કાઝી શાહજુદીન
(૧૮૮૨-૧૮૮૬)
૩. દી. બ. લક્ષ્મણ જગન્નાથ વેલ
(૧૮૮૬-૧૮૯૦)
૪. દી. બ. મણીભાઈ જયભાઈ
(૧૮૯૦-૧૮૯૫)
૫. દી. બ. શ્રીનિવાસ રાધવ આયંગાર
(૧૮૯૬-૧૯૦૧)
૬. દી. બ. રામચંદ્ર વિઠોબા ધામણસકર
(૧૯૦૧-૧૯૦૪)
૭. મિ. કેરસારપજી રત્નમજી દાદાયાનજી
(૧૯૦૪-૧૯૦૯)
૮. મિ. રમેશચંદ્ર દત્ત
(૧૯૦૯ જૂનથી એજ વર્ષના નવેંબર આખર સુધી)
૯. મિ. સી. એન. સેડન, આય સી. એસ.
(૧૯૦૯ ડિસેંબરથી ૧૯૧૨ જાન્યુઆરી સુધી)

-
૧૦. મિ. જિહારીલાલ ગુપ્તા
(૧૯૧૨-૧૯૧૪)
૧૧. મિ. વી. પી. માધવરાવ
(૧૯૧૪-૧૯૧૬)
૧૨. સર મનુભાઈ નંદયંકર મહેતા
(૧૯૧૬-૧૯૨૬)
૧૩. સર વી. ટી. કૃષ્ણામાચારી
(૧૯૨૭ ના ફેબ્રુઆરીથી માહુ)
-

નોંધ:—

૧. કે. શ્રીમંતનાં પહેલાં મહારાણી શ્રી ચિમનાબાઈ ૧લાનાં પુત્ર શ્રી. કૃત્તેસિંહરાવ થતા; તે ૧૯૦૮માં સ્વર્ગસ્થ થયા.
૨. પહેલાં મહારાણી ૧૮૮૫માં સ્વર્ગવાસી થતાં શ્રીમંત મહારાણી ચિમનાબાઈ ૨જાં સાથે ૧૮૮૫માં સયાજીરાવે લગ્ન કર્યાં. તેઓ બાકીના સંતાનોનાં માતા થાય.
૩. શ્રી. જયસિંહરાવ ૧૯૨૩માં સ્વર્ગવાસી થતાં તેમની પાછળ તેમનાં પત્ની શ્રી. રાજસ્તુપા ચક્રાન્તદારાજે હયાત છે.
૪. શ્રી શિવાજીરાવ ૧૯૧૬માં સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમનાં પત્ની શ્રી. રાજસ્તુપા કમળાદેવી સંતતિની સંભાળ લે છે. તેમનાં સંતાન વંશવૃક્ષમાં ખતાબ્યાં છે.
૫. શ્રી. રાજકન્યા ઇંદિરારાજેનાં લગ્ન કુચબિહારના મહારાજના બંધુ શ્રી. જીતેન્દ્રનારાયણ જૂષ બહાદુર સાથે થયેલાં. શ્રી. જીતેન્દ્રનારાયણ પોતાના બંધુ પાછળ કુચબિહારના મહારાજ થઈ ૧૯૨૨માં સ્વર્ગસ્થ થતાં શ્રી. ઇંદિરારાજે ગંગાસ્વરૂપ થયાં છે.
૬. હાલના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ પ્રતાપસિંહ આયકવાડનાં મહારાણી શ્રી. સૌ. શાંતાદેવી છે. શ્રીમંતનાં માતૃશ્રી શ્રી રાજસ્તુપા પદ્માવતીદેવી ૧૯૧૬માં સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં.
૭. શ્રી. ઉદુમતીદેવી કોલ્હાપુરના છત્રપતિ રામરામ સ્વર્ગવાસી થતાં ગંગાસ્વરૂપ થયાં છે.

૮. શ્રી. લક્ષ્મીદેવી સાવંતરાડીના રાજ બાપુસાહેબ સાવંત સ્વર્ગ-
વાસી થતાં ગંગાસ્વરૂપ થયાં છે.
૯. શ્રી. મહારાજકુમાર ધૈર્યશીલરાવનાં લગ્ન શ્રી. રાજસ્તુપા
વિમળાદેવી સાથે થયાં હતાં. તેમનાં સંતાન વંચટક્ષમાં
બતાવ્યાં છે. શ્રી. ધૈર્યશીલરાવ ૧૯૪૦માં સ્વર્ગવાસી થયા છે.

વિષય સૂચિ

આત્મદર્શન ગાયકવાડ	
સયાજીરાવના મોટા ભાઈ	૬૪
મહારાજાવે હતક લેવાનું નક્કી	
કરી લઈમીળાઈને પુત્ર થતાં	
વિચાર માંડી વાળ્યો	૪૭
આણંદરાવ માટે કવલાણીમાં	
મહેલ	૬૫
સ્વર્ગવાસ	૫૧૬
મંદિરારાજે	
જન્મ	૧૬૬
સિક્કણ	૨૮૦
સિંધિયા સાથે વિવાહ	
તોડયો,	૪૬૫
જિતેન્દ્રનારાયણને ચાહે છે	૪૧૭
જિતેન્દ્ર સાથે લગ્નની તૈયારી	૪૬૮
માતાનો વાંધો	૪૬૭
સયાજીરાવની ના	૪૬૮
માતાપિતા સામે રોષ	૪૬૯
છઠિરા યુરોપમાં	૪૬૯
જિતેન્દ્ર પણ પાછળ પાછળ	૪૭૦
માતાપિતા ચિંતામાં	૪૭૦
છઠિરા-જિતેન્દ્ર લગ્ન ચાટે	
ગોઠવણી	૪૭૧

માતાથી છૂટા પડ્યાં	૪૭૧
દીકરીના હિત માટે	૪૭૧
પિતાએ આશીર્વાદ આપ્યા—	
માતાએ ન આપ્યા	૪૭૩
સ્નેહલગ્ન થયાં	૪૭૩
કુચળિદારના મહારાણી	૪૭૩
લગ્ન પછી પ્રથમવાર માતાએ	
દીકરીને સલાહ આપી	૫૦૩
માતા સાથે મેળાપ	૫૧૬
માતાને દિવાસો આપ્યો	૫૪૬
જિતેન્દ્રનો મંદિરાડ	૫૪૬
જિતેન્દ્રનો સ્વર્ગવાસ	૫૫૦
દીરક મહોત્સવમાં કુચળિદાર-	
ના રાજમાતા તરીકે	૬૮૫
પિતાને સત્કારે છે	૭૨૪

(સર) કૃષ્ણામાચારી

દીવાન	૫૭૦
મહારાજાનો યોધ	૫૭૧
પરિચય	૫૭૩
રેલસંઘટ માટે “દીવાનફંડ”	૫૭૮
શ્રી. ધૈર્યશીલરાવને કાઠ-	
નિસલમાં લીધા	૫૮૫

દીવાનની બલામધ્યથી રેલ- સંસ્કર્માં ઉદાર મદદ	૫૮૫
‘ હિંદિયન સ્ટેટ ફાર્સીસ ’ ચોળનામાં જોડાવા મહા- રાજને સલાહ આપી	૬૩૩
કંટિનન્ટ ફાળાનો પ્રશ્ન ફરો ઉપાડયો	૬૩૪
નાનારાજયો તથા તાલુકાનો વડોદરા રાજ્ય સાથે સીધો સંબંધ જોડવાના પ્રશ્નમાં ધણે અંશે સફળતા મળી	૬૩૬
મીઠાના ઉત્પાદનો લાભ મેળવ્યો	૬૪૦
બંકરી જઠાવ સમાધાન	૬૪૫
પેટ્રોલિયમ કરાર	૬૪૭
જેડા-અમદાવાદ નિલ્દલાનો ધણે ભાગ પરત મળવા સંબંધે રેવિડસન કમિટીની ભલામી બલામધ્ય	૬૫૭
રાજનંદનભલ કોન્ફરન્સમાં મહારાજના પ્રતિનિધિ	૬૫૬
ગોળમેળ પરિષદની ત્રીજી બેઠ- કમાં મહારાજા વતી જતા	૬૬૬
હીરક મહોત્સવ અધ્યક્ષ સમિતિના પ્રમુખ	૬૮૧
દીવાનની સહીથી હીરક હુકમો તથા ચોળનાઓ	૬૮૨
મહારાજ પાસે યુરોપ ગયા	૭૧૮

સયાજીરાવને ભવ્ય અંજલિ ઝાંઝ	
ખરોડરાવ ગાયકવાડ	
ફતક લેવા સતદ મળી	૨૪
જમનાબાઈ સાથે લગ્ન	૨૫
મહારાજાવને ફેદ કથો	૨૫
રેસિડન્સી સાથે વ્યવહાર	૨૬
સ્વર્ગવાસ	૨૬
ગાયકવાડ રાજવંશ	
અટકનું મૂલ્ય	૧
મૂલ્ય અટક મત્રે	૧
મૂલ્ય પુરુષ નંદાજી	૧
કમલજીરાવ રાજા (રાજવંશનો તથાપત્ર)	
ચાહુ છત્રપતિના હસ્તે ઉદય	૩
‘ સમસેર બહાદુર ’ ઉલ્લાખની સરઆવ	૩
પિલાજીરાવ	૩
કનામદાર તથા	૪
કાવડી કનામમાં	૪
સોનમદમાં સરઆવ	૪
હિન્દુ જનતાની વહારે	૫
વડોદરા લીધું	૬
બાટેથી ગાયકવાડ એક	૬
પેસવા સાથે પહેલી અથડામણ	૭
બાલુપુરની લડાઈ	૭
દાહાડે કુટુંબ પાછળ પડ્યું	૮
‘ સેનાબાસજેલ ’ ની પદવી મળી	૮
પિલાજીરાવ આર્થા ગયા	૮

ક્રમાંશ ૧૨ ૨ લે	૯	મહારાણી જમનાબાઈ સામે	
વડોદરા યોધુ તથા ફરી લીધું	૯	લગ્ન	૨૫
પેરાવાના હાથે બીજી હાર	૯	બધુ મહારાણીને કદ કારવા	
ગુજરાતના યાત્રા રથજોડિન્દુ		પડયા	૨૫
સત્તા નીચે	૧૧	ખંડેરાવ ૧૮૭૦ માં અવસાન	
પેરાવા સાથે ફરીથી અથડામણ	૧૧	પામ્યા	૨૬
અરિત્રનાથક સયાજીરાવના		રાણી જમનાબાઈને મહારા-	
પૂર્વે પ્રતાપરાવ ક્રમાંશ ૧૨		રાવનો ત્રાસ	૨૭
ના સમા ભાઈ થાય	૧૨	મહારાણી	૨૮
નીકાદગુ અસ્તિત્વ	૧૩	વિદ્યાસમિથતા	૩૦
સયાજીરાવ ૨ લે	૧૩	રંગે રમ્યા	૩૧
મુતાલિક ફતેહસિંહરાવ ૧ લે	૧૪	પ્રભ નારાજ થઈ	૩૧
અંધેજ સત્તા સાથે પહેલ-		રેસિડન્ટ કનલ ફેર અને મહારા-	
પહેલો સંબંધ	૧૪	રાવ વચ્ચે અપડામણ	૩૩
માનાજીરાવ મુતાલિક	૧૫	દાદાભાઈ નવરોજીની સલાહ	
માનાજીરાવ સંસ્થાના પ્રિયતિ	૧૬	લીધી	૩૩
ગોવિંદરાવ	૧૬	ગેરવહીવટ સંબંધે તપાસ પંથ	૩૩
અંધેજ અને ગોવિંદરાવ	૧૬	વહીવટ સુધારવા સાવભીમ	
આનંદરાવ ગાયકવાડ	૧૭	સત્તાએ મુદત આપી	૩૪
પ્રિયતિ સત્તા સાથે કાલકાર	૧૮	દાદાભાઈ નવરોજીને દીવાન	
સયાજીરાવ ૨ લે	૨૦	નીમ્યા	૩૫
સ્વભાવ	૨૧	કનલ ફેરની નામસંદગી	૩૫
ગણપતરાવ આદીએ	૨૨	સંબંધ સરકાર તથા હિન્દ	
રેલવેની રામચાવ	૨૨	સરકાર ફેરને કપડો આપે છે	૩૫
ખંડેરાવ	૨૩	કનલ ફેરને બદલવા પડેલ-	
કારકિર્દીની સમાલોચના	૨૩	રાનો અગ્રણ્ય	૩૬
દત્તક દેવા સનદ મળી	૨૪	રેસિડન્ટ ફેરની બદલી થઈ	૩૭
		સર હાથ પેલી રેસિડન્ટ થયા	૩૭

મહાદેવરાવનું લક્ષ્મીબાઈ સાથે

લગ્ન

૩૭

કનંદ ફેરને વિષ દેવાનો

આરોપ

૩૮

મહાદેવરાવને તે માટે અટક

૩૯

તપાસ કરવા કમિશન જેલું

૩૯

કમિશનના સંસ્થામાં ગતલેટ

૪૦

હિન્દી વહારનો છેવટ નિકાલ

૪૧

મહાદેવરાવ પદભ્રષ્ટ

૪૧

ખંડેરાવના રાણી જમના-

બાઈને હતક લેવાનો અધિ-

કાર આપ્યો

૪૧

વડોદરા રાજેશમાં બંડ

૪૧

કાંપના લશ્કરે બંડ સમાવ્યું

૪૨

મહાદેવરાવનું મદ્રાસમાં

અવસાન

૪૩

હતક લેવાની વળવી જ દરમ્યાન

(૨૧મ) સેર હી. માધવ-

રાવની મુખ્ય હીવાન તરીકે

નિમણૂક

૪૪

કવલાણામાં વસેલા પ્રતાપરાવ

આયકવાડના વંશજ ગોપાલ

રાવને સયાજીરાવ રબ

તરીકે રાણી જમનાબાઈએ

હતક લઈ ગાદીએ

બેસાડ્યા

૬૧-૬૨

નિરાશ રમેશ્વરને આસામી

૬૫

ચિમણુબાઈ (૧લાં)

લગ્ન

૧૩૮

યુવરાજનો જન્મ

૧૮૦

સ્વર્ગવાસ

૧૮૩

સ્મારક ઇમારત

૧૮૪

ચિમણુબાઈ (૨લાં)

સયાજીરાવ સાથે લગ્ન

૧૮૪

યુરોપ પ્રવાસની સરખાત

૧૮૭

થયેલાં સંતાન

૧૯૫

માતાપિતાનું અવસાન

૧૯૬

અંગ્રેજ શીખમાં

૨૭૮

ઝોપરેશન કરાવ્યું

૨૮૩

પડદો

૨૮૭-૮૮

હા. સુમન્તના ગુરુ

૩૧૧

હિન્દી સીઆ સંબંધે પુસ્તક

લખ્યું

૪૧૬

જિતેન્દ્ર-જીરિ લગ્ન સામે વાંધાજાઉ.

રાજકંપતી ચિંતામાં

૪૭૦

છઠિરાથી છતાં પડયાં

૪૭૧

સ્નેહલગ્ન માટે આશીર્વાદ ન

મોકલ્યા

૪૭૩

પડદો છોડ્યો

૪૮૦

કાન્સમાં અકસ્માત

૪૮૬

નિમ્બુલમાં સપડાયાં

૪૯૦

કાન્સબાદની દોટલમાં

૪૯૧

કાન્સબાદથી સ્વિસ સરહદ

સુધી રોમનિક પ્રવાસ કરેલી ૪૯૪

છેવટે ઇંગ્લાંડ યઈ હિન્દ આબાં ૪૯૫

ચંદિરા-ચિમલાબાઈ મેળાપ - ૫૧૬

રેલસંકટમાં પ્રભ તરફ ૧

લાગણી ૫૭૭-૭૮

અખિલ હિન્દ સ્ત્રી પરિષદના

પ્રમુખ તરીકે અભિલાષ ૫૮૬

(address) ૫૮૬

હામાબાઈ આશ્રમ ખુલ્લો

મૂક્યો ૫૦૫

સયાજીરાવના અવસાનથી ગંભીર

સ્વરૂપ થયાં ૭૩૧થી ૭૩૮

જમનાબાઈ ગાયકવાડ

ખંડેરાવ સાથે લગ્ન ૨૫

મહારાજાવથી ત્રાસ ૨૬

તારાબાઈને જન્મ આપ્યો ૨૭

દત્તક લેવાના પ્રવાસ ૪૮

કવલાણા રાખામાંથી સયાજી-

રાવને દત્તક લીધા ૬૦, ૬૨

સયાજીરાવના શિક્ષણમાં

સહકાર ૬૭

ખાનગી ખાતું સંભાળ્યું ૧૦૧

કાઠન ઓવ હડિયાનો ઇલકાળ ૧૨૭

તારકેશ્વર ૧૩૧

સ્વર્ગવાસ ૧૬૭

જયસિંહરાવ, (રાજપુત)

જન્મ ૧૬૫

શિક્ષણ ૨૭૨

બી. એ. યથા ૨૭૬

સાકુંતલારાજ સાથે લગ્ન ૪૬૭

રાજ્યની નોકરીમાં ૫૦૨

પુત્રી યદ્ય-ગુજરી મઈ ૫૦૩

પ્રથે રીજન્ટ કે પ્રેસિડન્ટ બને ૫૧૧

સ્વર્ગવાસ ૫૫૧

તારાબાઈ (ખંડેરાવની પુત્રી)

જમનાબાઈનાં પેટ જન્મ ૨૭

સાનંતવાડીના સરદેસાઈ

રઘુનાથરાવ સાથે લગ્ન ૧૩૮

મંદવાડ તથા સ્વર્ગવાસ ૧૬૬

હાદાભાઈ નવરોજી

દીવાન ૬૧

સુધારા ૬૨

મહારાજા સાથે અધકામણ ૬૫

રેસિડન્ટ હાદાભાઈ નિરુદ્ધ ૬૬

રાજનામું આપ્યું ૬૮

ધેમરસિંહરાવ (રાજપુત)

જન્મ ૧૬૬

શિક્ષણ ૨૮૦

નિમલાદેવી સાથે લગ્ન ૫૪૬

રેલસંકટમાં અમૂલ્ય સેવા ૫૭૮

પ્રભસેવા માટે તૈયાર ૫૭૯

ફેરણીમાં શું નેતુ ૫૮૦

પ્રભમતની પડખે ૫૮૨

રેલ રાહત માટે કાઠનસિવર ૫૮૫

ધૈર્યપુરા ૫૮૮

પોતાની બલામણી મુજબ

સન્માન અપાયાં ૫૮૮

૧૯૩૩ની રેલ વખતે મદદે	
આવવાની ઇચ્છા	૫૮૬
‘નવગુજરાત’ને તાર	૫૮૯, ૫૯૦
વિમલાદેવી યુરોપમાં	૭૦૬
પ્રેમશીલરાવ નસિંમ	
હોમમાં	૭૨૩, ૭૩૧
મહારાજના છેલ્લા મંદરાડ	
વખતે વિલાયતથી હિંદ	૭૩૬
હલકતામાં સ્વર્ગવાસ	૫૯૧
A Democratio Prince	૫૯૧
પ્રભમંડળની અંજલિ	૫૯૧
પદમાવતીદેવી	
યુવરાજ ફતેહસિંહરાવ સાથે	
લગ્ન	૨૬૩
સંતાન	૨૬૩
વિધવા થયાં	૨૬૩
સ્વર્ગવાસ	૫૨૬
મતાપરીચ	
અરિત્ર નાયકના પૂર્વજ	૧૨
વંશજો કવલાણા વરમા	૧૩
વંશાવળી	૪૫
વંશનો અમલક	૪૬, ૫૩
અમલકનો પુરાવો	૫૪
કવલાણા સાખાનો લાગ્યોદય	૫૭
‘ગોપાળરાવ’ ‘સયાણરાવ’	
નામથી દત્તક	૬૦
(મહારાજ) મતાપસિંહ ગાયકવાડ	
યુવરાજ ફતેહસિંહરાવ તથા	
પદમાવતીદેવીના પુત્ર	૨૬૩

જન્મ	૨૬૪
પિતાનો સ્વર્ગવાસ	૨૧૩
સયાણરાવના યુગસાનમાં	
પ્રતાપસિંહનો હલ્લેખ કેમ	
નહિ	૫૧૨
માતાનો સ્વર્ગવાસ	૫૨૬
શિક્ષણ માટે લંડન પહોંચ્યા	૫૪૭
સયાણરાવના મુવણ મહો-	
ત્સરમાં હાજરી	૫૬૩
૧૬૩૩ ના રેલસંઠમાં	
પ્રભની પડખે	૫૮૬
પ્રતાપસિંહના સાંતાદેવી	
સાથે લગ્ન	૬૦૫
યુવરાજ તરોકે પ્રથમ હલ્લેખ	૬૧૫
હાલના યુવરાજ ફતેહસિંહ	
રાજોનો જન્મ	૬૧૫
ફતેહસિંહરાજેએ હરણી	
વિમાની મથક ખુલ્લું	૬૨૧
મૂંઝું	૬૨૧
પ્રતાપસિંહ વિરેના, છુડા-	
પેરદ વરફ	૭૧૭-૧૮
કુમાર રણજીતસિંહનો જન્મ	૭૩૦
સયાણરાવની છેલ્લી માંદગી-	
ના અરજામાં તેમની પાસે	
રહેતા	૭૩૫, ૭૩૬
સયાણરાવ સ્વર્ગવાસી	
યત્રાં પ્રતાપસિંહ વડો-	
દારા રાજ્યના મહા-	
રાજા થયા	૭૩૬

ખરીતાનો ફરખાર	૭૫૨
રેસિડન્ટનો ફરખાર	૭૫૩
રાજ્યાભિષેક	૭૫૩
નવા મહારાજનો પરિચય	૭૫૪થી૭૫૬
પ્રિય પ્રાજાનોને યાદગાર	
સંદેશો	૭૫૭
હિન્દુધર્મ તથા સંસ્કૃતિ	
તરફ પ્રેમ	૭૬૨
બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પૂરી મદદ	૭૬૨
સાર્વભૌમ સત્તાએ રાજ-	
રાજ્યેશ્વર બનાવ્યા	૭૬૩
(યુવરાજ) કૈતેહસિંહરાવ	
જન્મ	૧૮૦
ઉછેર	૨૭૪
થોડે બેસતા થયા	૨૭૬
મેટ્રિક થયા	૨૭૮
ભણવા ઇચ્છા કરી	૨૭૮
વિક્ટોરિયાની મુલાકાતે	૨૭૮
ભણી રહ્યા	૨૭૯
પદમાવતીદેવી સાથે લગ્ન	૨૮૩
પરજીવવાસ	૨૮૩
સંતાન	૨૮૩
સંતાનોની હઠીકત	૨૮૪
પુત્રી ઇદમલીના લગ્ન	૫૧૭
પદમાવતીદેવીનું	
અવસાન	૫૨૬, ૫૪૬
પુત્રી લક્ષ્મીદેવીના લગ્ન	૫૫૦

પુત્ર પ્રતાપસિંહના સાંતા-	
દેવી સાથે લગ્ન	૬૦૫
પ્રતાપસિંહનો યુવરાજ તરીકે	
પ્રથમ લક્ષેષ	૬૧૧
પ્રથમ પૌત્ર કૈતેહસિંહરાજેનો	
જન્મ	૬૧૧
યુવરાજ પ્રતાપસિંહ મહારાજ	
યાચ છે.	૭૩૬
(દીવાન) મણીભાઈ જશભાઈ	
સુડી વચ્ચે સોપારી	૨૦૬
બાપટ સામે પગલાં	૨૧૦
સયાજીરાવના પ્રસંગ	૨૧૨
કાઠનિસલે સોંપેલી સત્તા	૨૧૫
બાપટ કમિરાન	૨૧૫
મહારાજ સાથે અયડામણ	૨૧૬
નિવૃત્ત થવું પડ્યું	૨૨૦
મહારાજ સાથે સારો સંબંધ	૨૨૧
મહારાજરાવ ગાયકવાડ	
જમનાભાઈને ત્રાસ આપ્યો ૧૧, ૨૭	
વિદ્યાસપ્રિયતા	૨૬
૨મે રમ્યા	૩૧
પ્રજા નારાજ	૩૧
રેસિડન્ટ સાથે અયડામણ	૩૨
દાદાભાઈ નવરોજની સલાહ	
લીધી	૩૩
દાદાભાઈને દીવાન બનાવ્યા	૩૫
દાદાભાઈ સામે રેસિડન્ટનો	
આજીવનો,	૩૫, ૩૬

લક્ષ્મીબાઈ સાથે લગ્ન	૩૭
રેસિડન્ટને વિધિ આપાવવાનો	
આદેશ	૩૮
મહદારરાવ અટકમાં લેવાયા	૩૯
ચાકરી કમિરાન બેઠું	૩૯
મહદારરાવ પદબદ્ધ	૪૦
શહેરમાં બંડ	૪૧
મહદારરાવનો અંત	૪૩
૧૨ દી.) માધવરાવ	
વરોદરાના મુખ્ય રાજ્યા-	
ધિકારી તથા દાવાન	૪૪
સયાશરાવને સલાહ આપી	૭૬
સલાહનું સ્વરૂપ	૭૬થી૮૬
મુરાજી માટે તક	૯૬
માધવરાવનું ધ્યેય	૧૦૪
કામગીરી	૧૦૫
રાજ્યના મર્યાદિત હિતકર્તા	૧૦૭
વિશિષ્ટ કામગીરી	૧૦૮
બંધારણીય દ્વંદ્વલિ	૧૧૧
રાજકીય હક્કોનો પ્રશ્ન ૧૧૪થી ૧૧૮	
બ્રિટિશ સંબંધ તરફ વફાદારી	૧૧૮
મેલવીલની સમાલોચના	૧૨૦
વર્તમાનકાલે કે. લેન્ડ રચાપી	૧૩૪
લક્ષ્મીવિલાસ રાજગહેલનો	
પાયો નંબાયો	૧૩૪
સ્ટેટ લાયબેરી રચાપી	૧૩૬
માધવરાવ નિવૃત્ત	૧૫૧

(મહારાણી) સાંતાદેવી

માયકવાડ	
(મહારાજ) પ્રતાપસિંહ સાથે	
લગ્ન	૬૦૫
હાલના યુવરાજ કૃતેદસિંહ	
રાજ્યનો જન્મ	૬૧૫
કુમાર રણજીતસિંહનો જન્મ	૭૩૦
નવા મહારાજ પ્રતાપસિંહ	
સાથે મહારાણી તરીકે	
સાંતાદેવીને રાજ્યાભિષેક	૭૫૩
શિવાશરાવ (રાજપુત)	
જન્મ	૧૬૬
શિક્ષણ	૨૭૬
કમળાદેવી સાથે લગ્ન	૪૭૩
રાજ્યની નોકરીમાં	૫૦૨
મદદગી	૫૧૩
અવસાન	૫૨૬, ૫૪૬
કુટુંબ માટે વ્યવસ્થા	૫૪૬
સયાશરાવ (ગોપાળરાવ) નું	
કુટુંબ શુભન	
જન્મ	૬૨
હતક થયા	૬૬
રાજ્યાભિષેક	૬૭
શિક્ષણ	૬૭
બ્રિટિશ યુવરાજની મુલાકાતે	૧૨૩
૧૮૭૭ ના દિલ્લી દરબારમાં	૧૨૬
જનકપિતા કાચીરાવનું અપ-	
સાન	૧૨૮

નજીકના સમાંને આસામીઓ	૧૩૩
ડો. ભાલચંદ્ર સાથે સંબંધ	૧૩૪
ચિમણાબાઈ ૧લાં સાથે લગ્ન	૧૩૭
લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલનો	
પાચો નંખાચો	૧૩૬
ભૂતા વખતમાં સરકારસ્વારી	૧૫૬
યુવરાજ ફોર્સિંહરાવનો	
જન્મ	૧૮૦
દરરોજનો કાર્યક્રમ	૧૮૧
ચિમણાબાઈ ૧લાંનો સ્વર્ગ-	
વાસ	૧૮૩
અનિદ્રાનો રોગ લાગુ પડ્યો	૧૮૫
ચિમણાબાઈ રજા સાથે લગ્ન	૧૮૪
ધુરોપ પ્રવાસની રજાઆવ	૧૮૭
ભયંકર માંદગી	૧૬૩
ચિમણાબાઈ રજાથી સંતતિ	૧૬૫
તારાબાઈ (ભગિની)નો મંદ-	
વાડ તથા સ્વર્ગવાસ	૧૬૬
દત્તક માતૃશ્રી જન્મનાખાઈનું	
અવસાન	૧૬૭
છપત્રિયાના દરશની	
છાપ	૨૬૧, ૨૬૨
રાજસંતાનોની જીજ્ઞાસ	૨૭૫
નેહાંત પ્રકરણ	૨૭૬
રાજબાલકોના આરિય તરફ	
લક્ષ	૨૭૭
ચિમણાબાઈ રજા અંગેજી	
શીખ્યા	૨૭૮

મહારાણી વિક્ટોરિયાના	
મેમાન	૨૭૮
ફોર્સિંહરાવ બહાદુરને પાછા	
આવ્યા.	૨૭૬
જયસિંહરાવ બી. એ. યયા	૨૭૬
શિવાજીરાવનું શિક્ષણ	૨૭૬
ધૈર્યશીલરાવ તથા ઇદિરા-	
રાજેનું શિક્ષણ	૨૮૦
ચિમણાબાઈ રજાને ઓપરે-	
સન કરાવ્યું	૨૮૩
પ્રેસિડન્ટ લૂબેની મુલાકાતે	૨૮૩
ચોતાના દરરોજના જીવન	
વિષે સવાજીરાવ	૨૮૪
ચિમણાબાઈનો પડદો ૨૮૭-૨૮૮	
ચાન્દીરો કબ્રાલ મહારાજ	
સા માટે	૨૮૮
વાધાબાઈ ગુજાર્યા	૨૯૦
દા. બહુકરામ માટે લાગણી	૨૯૧
યુવરાજ ફોર્સિંહરાવના	
પદાવતીદેવી સાથે લગ્ન	૨૯૩
યુવરાજના સંતાન	૨૯૩-૨૯૪
ફોર્સિંહરાવનું કબજું	
અવસાન	૨૯૩
યુવરાજકુટુંબની કથની	૨૯૪
રાજ્યાધિકારનો	
રજતમહોત્સવ	૨૯૮
દત્ત તથા ઇલિયટનો	
સ્વર્ગવાસ	૩૦૪

નપાનના સમ્રાટની મુલાકાતે ૩૦૮

ચિમણાબાઈ ૨ નાની દા.

સુમન્તા પર અસર ૩૧૧

હિન્દના રૂબેરૂ ૩૧૨

પંચમ ન્યોના રાજ્યા-

લિપેકમાં ૩૧૪

દેરાસર તરીકે ૩૮૭ થી ૪૩૨

ચિમણાબાઈ ૨ નાં હિન્દી

શ્રીઓની વહોરે ૪૧૯, ૫૬૯

સારા રેસિડન્ટની કદર ૪૨૬

દિલ્લી દરબાર (૧૯૧૧) નું

મનદુઃખ, ૪૫૬, ૪૬૨

ઈંદિરાલા અને માધવરાવ

સિંધિયા ૪૬૫, ૪૬૬

ઈંદિરાલા નિતેન્દ્રને ચાહે છે ૪૬૭

નયસિંહરાવના લગ્ન ૪૬૭

નિતેન્દ્ર સાથે લગ્ન કરવા

ઈંદિરાલાની તૈયારી ૪૬૮

સયાશરાવની ના ૪૬૮

ઈંદિરાલાનો રોષ ૪૬૯

ઈંદિરા મુરોપમાં ૪૬૯

નિતેન્દ્ર પશુ મુરોપમાં ૪૭૦

રાજકંપતી ચિંતામાં ૪૭૦

ઈંદિરા-નિતેન્દ્ર લગ્ન માટે

ગાઠવણ ૪૭૧

ઈંદિરાલાના હિત માટે ૪૭૧

ઈંદિરા-નિતેન્દ્ર લગ્ન થયાં ૪૭૩

સિયાશરાવ ૪૭૩

દિલ્લી દરબારના પડખાયા ૪૭૪

ચિમણાબાઈ ૨ના પડકાર

છોડે છે ૪૮૦

ચિમણાબાઈ ૨ના નેદા-સમાં

અકસ્માત ૪૮૬

વિશ્વયુદ્ધ ફાટવાં સયાશરાવ

પીડીથી લંડન ગયા ૪૯૦

મહારાણી ચિમણાબાઈની

મુશીબતો ૪૯૦

મલ્ટીઆઈથી ચિમણાબાઈનો

રોમાંચક પ્રસાર ૪૯૨ થી ૪૯૪

સમ્રાટના સૌમન્યનો અનુભવ ૪૯૬

હાર્ડિંગની ગેરસમજણ ૪૯૭

ચેન્નસફરનું આવકારણપત્ર

વલણ ૫૦૪, ૫૧૫

૧૯૧૫ ના અરસામાં ગૃહ-

જીવન ૫૦૨

સયાશરાવનું મુગ્ધતાન અને

નયસિંહરાવ પર

વિધાર ૫૧૦-૫૧૬

સિયાશરાવનો મંદારા ૫૧૩

મંદારાવનો સ્વર્ગવાસ ૫૦૬

આય. ઈ નો

મલ્ટી

પૂખાઈ મેળાપ

મલીના લગ્ન

અદિ

પદ્માવતીદેવીનું અવસાન	૫૨૬, ૫૪૬
શિવાજીરાવનું અવસાન	૫૨૬, ૫૪૬
કવિ ન્હાનાલાલની અંજલિ	૫૨૬
યુરોપમાં સુખાનુભવ	૫૪૫
છગ્લડમાં મકાન લીધાં	૫૪૭
વિમાનમાં પ્રથમ મુસાફરી	૫૪૭
ઘૈયંશીલરાવના લગ્ન	૫૪૯
જિતેન્દ્રનારાયણનો સ્વર્ગવાસ	૫૪૯
રાજપીત્રી લક્ષ્મીદેવીના લગ્ન	૫૫૦
મુસોલિનીને મળ્યા	૫૫૦
નયસિંહરાવ સ્વર્ગવાસી થયા	૫૫૧
સયાજીરાવ યુજર્થાની ખોટી ખબર	૫૫૧
સુખરૂપ હિન્દ પહોંચવા માટે અભિનંદન	૫૫૨
હિન્દુઓને હાર્દિક ઉપદેશ	૫૫૪
માનદ એલએલ. ડી.	૫૫૬
વિસિયસ પ્રકરણથી મનને ધક્કો લાગ્યો	૫૫૭
ફ્રેન્ચ શીખવા માંડ્યું	૫૫૮
માધવરાવ સિંધિયાના મૃત્યુખિછાને	૫૬૦
રાજ્યારોહણનો સુવર્ણ-મહોત્સવ	૫૬૨

નવી જાનપંક્ત	૫૬૮
જન્મભૂમિ કવલાણા તરફ છેલ્લા દીવાન શ્રી. કૃષ્ણમા-ચારીને બોધ	૫૭૧
૧૯૨૭ ની ભયંકર રેલમાં રાજદંપતીની સહાનુ-ભૂતિ	૫૭૭, ૫૭૮
રાજપુત ઘૈયંશીલરાવની અમલ્ય રેલસેવા	૫૭૮થી૫૮૫
મહારાજાએ ઘૈયંપુરાનો પાયો નાખ્યો	૫૮૮
ઘૈયંશીલરાવનો પ્રભ તરફ આજી પ્રેમ	૫૮૯
ઘૈયંશીલરાવ તરફ પ્રભની લારે લાગણી	૫૯૧
હમાબાઈ આશ્રમ મહારા-રાણીએ ખુલ્લો મૂક્યો	૬૦૫
રાજપીત્ર પ્રતાપસિંહના સાંતાદેવી સાથે લગ્ન	૬૦૫
પ્રતાપસિંહનો યુવરાજ તરીકે પ્રથમ હલ્લેખ	૬૧૫
હાલના યુવરાજ રત્નેહસિંહ રાજોનો જન્મ	૬૧૫
‘સયાજી ગોરવ મંથ’ અર્પણ થયો	૬૧૭
‘એકતામાં વિવિધતા’ ના પ્રચારક	૬૬૩

નપાનના સમ્રાટની મુલાકાતે ૩૦૬

ચિમણાબાઈ ૨ નાની ઠા.

સુમન્ત પર અસર ૩૧૧

હિન્દના રૂબેલ ૩૧૨

પંચમ જ્યોત્સના રાજ્યા-

લિયેકમાં ૩૧૪

દેરાબક્ત લરીકે ૩૮૭ થી ૪૩૨

ચિમણાબાઈ ૨ નાં હિન્દી

સીએની વહારે ૪૧૯, ૫૯૯

સારા રેસિડન્ટની કદર ૪૨૬

દિલ્લી દરબાર (૧૯૧૧) નું

મનદુઃખ, ૪૫૬, ૪૬૨

ઈદિરાસાહેબ અને માધવરાવ

સિંધિયા ૪૬૫, ૪૬૬

ઈદિરાસાહેબ નિતેન્દ્રને આહે છે ૪૬૭

જયસિંહરાવના લગ્ન ૪૬૭

નિતેન્દ્ર સાથે લગ્ન કરવા

ઈદિરાસાહેબની તૈયારી ૪૬૮

સયાજીરાવની ના ૪૬૮

ઈદિરાસાહેબો રાય ૪૬૯

ઈદિરા મુરોપમાં ૪૬૯

નિતેન્દ્ર પણ મુરોપમાં ૪૭૦

રાજદંપતી ચિંતામાં ૪૭૦

ઈદિરા-નિતેન્દ્ર લગ્ન માટે

ગોઠવણ ૪૭૧

ઈદિરાસાહેબના હિત માટે ૪૭૧

ઈદિરા-નિતેન્દ્ર લગ્ન થયાં ૪૭૩

શિવાજીરાવના લગ્ન ૪૭૩

દિલ્લી દરબારના પડઘાવા ૪૭૪

ચિમણાબાઈ ૨નાં પડઘા

છોડે છે ૪૮૦

ચિમણાબાઈ ૨નાં ને કાનસમાં

અકસ્માત ૪૮૬

વિશ્વયુદ્ધ ફાટતાં સયાજીરાવ

વીશીથી લંડન ગયા ૪૯૦

મહારાણી ચિમણાબાઈની

મુશીબતો ૪૯૦

કાર્લસ્ટાટથી ચિમણાબાઈનો

રોમાંચ પ્રવાસ ૪૯૨ થી ૪૯૪

સમ્રાટના સૌજન્યનો અનુભવ ૪૯૬

હાર્ડિંગની ગેરસમજણ ૪૯૭

ચેમ્સફર્ડનું આવકારદાયક

વલણ ૫૦૪, ૫૧૫

૧૯૧૫ ના અરસામાં ગૃહ-

યુદ્ધ ૫૦૨

સયાજીરાવનું યુગમાન અને

જયસિંહરાવ પર

સિંચાસ ૫૧૦-૫૧૬

શિવાજીરાવનો મંદરાડ ૫૧૩

બંધુઆનંદરાવનો સ્વર્ગવાસ ૫૧૬

જી. સી. આય. ઈ નો

ઇલકાબ મળ્યો ૫૧૬

ઈદિરા-ચિમણાબાઈ મેળાપ ૫૧૬

રાજપૂતની ઉદ્દમતીના લગ્ન ૫૧૭

ચેમ્સફર્ડની અંજલિ ૫૨૪

પદ્માવતીદેવીનું અવસાન	૫૨૬, ૫૪૬
શિવાજીરાવનું અવસાન	૫૨૬, ૫૪૬
કવિ ન્હાનાલાલની અંજલિ	૫૨૬
યુદોપમાં સુખાનુભવ	૫૪૫
સમ્બંધમાં મહાન લીધાં	૫૪૭
વિમાનમાં પ્રથમ મુસાફરી	૫૪૭
દ્વેષશીલરાવના લગ્ન	૫૪૯
જિતેન્દ્રનારાયણનો	
સ્વર્ગવાસ	૫૪૯
રાજપીત્રી લક્ષ્મીદેવીના લગ્ન	૫૫૦
મુસોલિનીને મળ્યા	૫૫૦
નયસિંહરાવ સ્વર્ગવાસી	
ધયા	૫૫૧
સયાજીરાવ ગુજરાતી ખોટી	
ખખર	૫૫૧
સુખરૂપ હિન્દ પહોંચવા	
મરિ અમિનંદન	૫૫૨
હિન્દુઓને દાર્દ્રિક ઉપદેશ	૫૫૪
માનદ એલએલ. ડી.	૫૫૬
વિલ્લિયસ પ્રકરણથી મનને	
પકો લાગ્યો	૫૫૭
દેવ્ય શીખતા માર્ગયુ	૫૫૮
માધવરાવ સિંધિયાના	
મૃત્યુનિશાને	૫૬૦
રાજ્યારોહણનો સુવર્ણ-	
મહોત્સવ	૫૬૨

નવી દાનપંક્તિ	૫૬૮
જન્મભૂમિ કવલાણા વરં	૫૬૯
હેલ્ડા દીવાન શ્રી. કૃષ્ણમા-	
ચારીને બોધ	૫૭૧
૧૯૨૭ ની બંચકર દેવમાં	
રાજપીત્રીની સંક્રાન્તિ	
ભૂતિ	૫૭૭, ૫૭૮
રાજપુત્ર દ્વેષશીલરાવની	
અમલ્ય દેવસેવા	૫૭૮, ૫૮૫
મહારાજાએ દ્વેષપુરાનો	
પાથો નાખ્યો	૫૮૮
દ્વેષશીલરાવનો પ્રભ તરફ	
ચાલુ પ્રેમ	૫૮૯
દ્વેષશીલરાવ વરં પ્રભની	
લાદે લાગણી	૫૯૧
હમાખાઈ આશ્રમ મહારા-	
રાણીએ ખુલ્લો મૂક્યો	૬૦૫
રાજપીત્ર પ્રતાપસિંહના	
સાંતાદેવી સાથે લગ્ન	૬૦૫
પ્રતાપસિંહનો સુવરાજ	
વરીકે પ્રથમ ઉલ્લેખ	૬૧૫
લાલના સુવરાજ ફોતેહસિંહ	
રાજેનો જન્મ	૬૧૫
સયાજી ગોરવ મંચ	
અર્પણ ધરો	૬૧૭
એકતામાં વિવિધતા ના	
પ્રચારક	૬૧૮

દોરની અંજલિ	૬૬૭
વિશ્વધર્મપરિપક્ષમાં	૬૭૦
અંધુ રા'પતરાવનો સ્વર્ગવાસ	૬૭૮
પ્રેસિડન્ટ ફ્રેન્કલીન રૂઝવેલ્ટ-	
ની મુલાકાતે	૬૮૦
તબિયત બગડી	૬૮૦
હીરક મદોત્સવ માટે પર-	
વાનગી આપી	૬૮૧
રાજ્યાદોદ્ધુનો હીરક	
મદોત્સવ	૬૮૪
ખેડૂત તથા પઠાત વર્ગો	
માટે સક્રિય દિલસોછ	૬૮૭
પંચમ જ્યોત્સ્ના અભિનંદન	૭૦૦
વિલિંગ્ડનની અંજલિ	૭૦૧
ખીછ વિશ્વધર્મપરિપક્ષમાં	૭૦૬
હિટલરની મુલાકાતે	૭૧૩
જ્યોત્સ્ના ૬ ક્રાંતી રાજ્યા-	
ભિષેકમાં	૭૨૦
કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીના એલ	
એલ. ડી.	૭૨૧
બરફ પ્રદેશની મુલાકાતે	૭૨૨
ચૈયંશીલરાવને નસિંગ	
હોમમાં ચાલુ રાખ્યા	૭૨૩
ખુદ્ધ ગયા, વિપ્લુપાદ તથા	
સારનાયની મુલાકાતે	૭૨૪
માંતાદેવીને ખીન્ને યુવ યયો	૭૩૦
મહારાજની નરમ ગરમ	
રહેતી તબિયત	૭૩૨

મુંબઈમાં ઉત્તરી માંડી	૭૩૫
સ્વર્ગવાસ	૭૩૮
યુવરાજ પ્રતાપસિંહ ગાદી-	
એ બેઠા	૭૩૬
દેશવરમાં ચોક્ક તથા	
અંજલિએ	૭૪૦ થી ૭૫૧
સૌની લાનગી માટે નવા	
મહારાજને માનેયો	
આભાર	૭૪૦
નવા મહારાજ પ્રતાપસિંહ-	
નો પરિચય	૭૫૪
સયાજીરાવના છવનપર મત-	
દર્શન	૭૬૪
સયાજીરાવની કામગીરી	૭૬૮
સાહિત્ય કલાવિલાસી રાજવી	૭૭૦
' ગ્રેટ બ્રિટન '	૭૭૨
આરોગ્ય તથા વેદકીય રાહત	
માટે શુ' કયું	૭૭૩
ઘપાર ભૂચોય તથા ગ્રામ-	
જનતા વગેરે પ્રભુ કલ્યા-	
ની પ્રવૃત્તિઓ	૭૭૪ થી ૭૭૭
ધારાસભા સંબંધે સયાજી-	
રાવના મંતવ્યો	૭૭૭
સયાજીસાસન સંબંધે	
મિ. રાધસ	૭૭૬
અમલદારોને બોધ	૭૮૨
સયાજીરાવની મહત્તા	૭૮૩
ગરીબ-દલિતના બેઠી	૭૮૩

યાજીરાવના પ્રવાસ

પરદેશગમનનું કારણ નાદુર-	
રત તબિયત	૧૮૬
પહેલા પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ	૧૮૭
રસ્તે શું જોયું	૧૮૭
અગ્નિયમ માટે પ્રેરણા	૧૮૭
વિકટારિયાનો મુલાકાતે	૧૮૮
બીજા પ્રવાસમાં ઇટાલી,	
સ્વિત્ઝરલૅન્ડ, ઓસ્ટ્રિયા	
જોયાં	૧૮૭
ત્રીજો પ્રવાસ	૧૮૪
ફરનિયાત ડેળવણીની પ્રેરણા	૧૮૫
ચોથા પ્રવાસમાં મધ્ય રાત્રિ-	
એ જગતના સૂર્યના ઇશાન	
કયાં	૧૮૪
પાંચમા પ્રવાસમાં ધણું	
જોયું	૧૮૫
આ પ્રવાસમાંથી પાછાં	
આવવા શુભેચ્છકોનો	
આમંત્ર	૨૧૬
૧૯૦૦ માં ફરી પ્રવાસ	૨૨૮
મહારાણીને આપરેશન	
કરાળું	૨૩૪, ૨૮૩
હૃદય સંસ્થા જોઈ	૨૮૩
પેરિસમાં વિશ્વપ્રદર્શન જોયું	૨૮૩
સાન્સના પ્રમુખ લખેલી	
મુલાકાતે	૨૮૩
દિન્દના સ્વપ્નાં	૨૮૩

સ્પેન માટે મત	૨૮૪
‘નાઇન્ટીન્ય સેન્ટુરી’માં લેખ	૨૮૫
૧૯૦૫ માં ફરી યુરોપના	
પ્રવાસે	૨૯૬
૧૯૦૬ માં અમેરિકા ગયા	૨૯૭
નિરીક્ષણ કયું	૨૯૭
લોડે મોર્લીની મુલાકાત લીધી	૨૯૮
૧૯૧૦ માં જાપાન તથા	
અમેરિકા વરફ	૩૦૫
દૂર પૂર્વમાં નિરીક્ષણ તથા	
અપૂર્વ સ્વાગત	૩૦૫
અમેરિકામાં હડવો અનુભવ	૩૧૨
હિંદના રૂઝવેલ	૩૧૨
વરેલવાર અપ્પાં	૩૧૩
પંચમ જ્યોત્સ્ના રાત્રી-	
ભિષેક માટે લંડનમાં	૩૧૪
‘યુનિવર્સલ રેસીય કોન્ગ્રેસ’	
ના પ્રમુખપદે	૩૧૪
સમ્રાટની મુલાકાતે	૪૫૧
૧૯૧૩ માં ફરી યુરોપ વરફ	૪૬૭
ઈટાલિયનના લંડનમાં	
સ્નેહલગ્ન	૪૭૩
વિશ્વયુદ્ધ ફાટતી વખતે	
(૧૯૧૪) રાજકીય ફરી	
યુરોપમાં	૪૮૬
ચિમ્ષાનાઈને આકરમાત	૪૮૬
યુદ્ધ ફાટતી સયાદરાવ	
સાન્સની દૃઢતા બધા	૪૯૦

ચિમણાબાઈની કાઝીસ્થાનમાં	
કોર્ટની સ્થિતિ	૪૯૦
હોટેલ આગળ હુલ્લડ	૪૯૧
ચિમણાબાઈ રોમાંચક પ્રવાસ	
ફરી સ્વિસ સરહદમાં	
	૪૯૨ થી ૪૯૪
ઈંગ્લંડ થઈ રાજકોટ પહોંચી હિન્દ	
આબ્યા	૪૯૪, ૪૯૫
વિશ્વયુદ્ધ પછી ૧૯૧૯ માં	
ફરી યુરોપ તરફ	૫૪૫
નર્સિંગ હોમમાં	૫૪૫
ઈંગ્લંડમાં કાયમ વસવાટ	
માટે મકાન લીધાં	૫૪૭
હિન્દ આવી ફરી મુસાફરી-	
એ જઈ સ્વિટ્ઝરલંડના	
બંધારણનો અભ્યાસ	
કર્યો	૫૪૭
વિમાનમાં પહેલીવાર પેરિ-	
સથી લંડન આબ્યા	૫૪૭
૧૯૨૨ ના એપ્રિલમાં ફરી	
યુરોપમાં	૫૪૯
નિતેન્દ્રનારાયણનો મંજીર	
મંદિરાદ તથા સ્વર્ગવાસ	૫૪૯
મુસોલિનીને મળ્યા	૫૫૦
યુરોપમાં નયસિંહરાવજી	
અવસાન	૫૫૧
ફરી હિન્દમાં	૫૫૨
૧૯૨૪ માં ફરી આરોગ્યની	
સોધમાં યુરોપ તરફ	૫૫૭

શિક્ષકા 'દલદલ' પાસે દેન્ય	
શીખવા માંડ્યું	૫૫૮
પેરિસમાં ગ્રાલિયર નરેશને	
બિછાને	૫૬૦
લખિયત મુધરી	૫૬૧
સુવર્ણ મહોત્સવ	૫૬૨
૧૯૨૬ ના માર્ચમાં ફરી	
યુરોપ તરફ	૫૬૬
રેલસંકટમાં યુરોપથી મહા-	
રાજની દિલસોછ	૫૭૭
મહારાણીની પણ દિલસોછ	૫૭૮
રેન્માઈની મુલાકાતે	૬૦૨
યુરોપથી પાછા આબ્યાં	૫૮૮
૧૯૨૮ ના એપ્રિલમાં ફરી	
મયાં ને પરત આબ્યાં,	૬૦૫
૧૯૩૦ નાં એપ્રિલમાં યુરોપ	
જઈ રાજેન્ડ ટેબલ કોન્ફ-	
રન્સમાં અમ્ર લાગ લીધાં	૬૫૬
રાજેન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સની	
બીજી બેઠક માટે ૧૯૩૧	
ના મે માં મયા	૬૬૪
ગાંધીજી મળ્યા	૬૬૫
૧૯૩૨ નાં ઓક્ટોબરમાં	
રાજેન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સની	
ત્રીજી બેઠકમાં દોઢરી	
આપી	૬૬૬
૧૯૩૩ માં ઇંગ્લંડમાં ઇરલ	
ઈરિયા એસોસિએશનમાં	
હિન્દી વજીરની અંદર	૬૬૭

'વલ્ડ' ફેલોશિપ ઓવ ફ્રેન્-
 ચસ' માટે ૧૯૩૩ માં
 શિક્ષણ ગયા ૬૭૧
 ૧૯૩૪ માં હિન્દી ફરી
 યુરોપ ની યોપને મળ્યા ૬૭૮
 અમેરિકાથી યુરોપ પાછા
 આવતાં રીમરમાં ભારે
 બિમારી ૬૮૦
 સ્વાસ્થ્યના રાજ્યોરોહણ-
 ના હીરક ઉત્સવ પ્રસંગે
 સમ્રાટનું અભિનંદન ૬૮૧, ૭૦૦
 સમ્રાટ પંચમ ન્યોજના
 રાજ્યોરોહણના રોષ્ય
 મહોત્સવમાં (ઈશ્વરમાં)
 ભાગ લીધો ૬૮૧
 હીરક મહોત્સવ અમેરિકામાં
 સંબંધમાં પરિપદે બિનબો ૭૦૪
 ૧૯૩૬ ના એપ્રિલમાં લંડન
 ની જીલ વિશ્વવિદ્યાલય
 પરિષદ પ્રુલ્લી મૂકી ૭૧૦
 બર્લિનમાં હિટલરની મુલાકાતે ૭૧૩
 આલિમ્પીક ગેમ્સ જોવા ૭૧૪
 ફરનિયાત સારિરિક ફેળ-
 વણીની પ્રેરણા મળી ૭૧૫
 હિન્દ આવી ૧૯૩૭ માં ફરી
 યુરોપ પહોંચી સાહી
 પરિષદમાં ભાગ લીધો ૭૧૬
 સાહી રાજ્યાભિષેકમાં ગયા ૭૨૦

કેમિસ્ટ્રી યુનિવર્સિટીએ એલ
 એલ. ડી. ની માનદ
 ડીગ્રી અર્પી ૭૨૧
 આઈસલંડ વગેરે ઠંડા
 પ્રદેશનો અનુભવ લીધો ૭૨૨
 ૧૯૩૭ ના ડિસેમ્બરમાં વડો-
 હરે આવી ૧૯૩૮ ના
 માર્ચમાં યુરોપના ઉલ્લા
 પ્રવાસે ગયા ૭૩૦
 ઈસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિ-
 એશનમાં વગર વિલ્ડે
 હિન્દને સંરક્ષાની સ્વરાજ્ય
 આપવા સલાહ આપી ૭૩૨
 નરમનરમ રહેતી તબિયત ૭૩૨
 ૧૯૩૮ ના ઓક્ટોબર આખરે
 હિન્દ પાછા આવ્યા ૭૩૪
 સ્વાસ્થ્યના રાજ્યકેન્દ્રનાર
 સર ડી. માધવરાવ રત્ન લે છે ૧૫૨
 ગુરુ ઇલિયટને સર્વે-સેટલ-
 મેન્ટ કેમિસ્ટ્રી બનાવ્યા ૧૫૨
 રૈયતવારી પદ્ધતિ કમી ૧૫૩
 ગામ પંચાયત માટે બુનિકા ૧૫૩
 રાજ્યસત્તાના વિરોધીકરણ-
 ની સરખાત ૧૫૩
 લોકશિયતિ જોવા ફેરણી રાજ
 કરી ૧૫૫
 રાનીપરજના સંપર્કમાં ૧૫૭
 હાલ્ડર કામદારની જગો કાઢી ૧૫૭

સરકારી મિલ દાદી	૧૫૮
સરકાર તથા પછાત વર્ગની	
કેળવણી	૧૫૯
આજવા તળાવનું ખાતમુકુલ	
તથા ખુલ્લું મૂકયું	૧૫૯,૧૭૦
દરકરી સુધારા	૧૬૧
હિસાબી ખાતું રચાયું	૧૬૨
નેધણી ખાતાની સરખાત	૧૬૨
'બરોદા વાસલ' રચખાનું	૧૬૨
હીવાની ન્યાયાધીશોને ફોજ-	
દારી ઇન્સાફી કામ સોંપ-	
વા માંડયું	૧૬૪
શિક્ષકો માટે વાલીમ સંસ્થા	૧૬૫
ફરજિયાત કેળવણીનો અખ-	
તરો	૧૬૫
કેળવણી નીતિના સરખાતના	
ધોરણો	૧૬૬
પાટીદારોમાં યતાં લગના	
ખર્ચ પર અંકુશ	૧૬૭
રાહદારી જકાત બંધ	૧૬૭
કલાસવનની રચાપના	૧૬૮
હંન્ડે ન્યાયસલા રચાપી	૧૭૭
હીરા પરખતા રાજ	૧૭૮
ખાનગી ખાતામાં સુધારા	૧૮૨
ફરજિયાત પ્રાયમિક કેળ-	
વણીની યેરણા	૧૮૫
પદ્ધતિની	૨૪૭
દુકાળનીતિ	૨૬૪

દુકાળનો બોધપાઠ	૨૩૭
ફેમિન કોડમાં સુધારો	૨૭૩
પ્રાયમિક કેળવણી મફત	૩૦૦
પ્રાયમિક કેળવણી આખા	
રાજ્યમાં ફરજિયાત	૩૧૬
ઉલ્લેા ફરજિયાત કેળવ-	
ણીનો કાયદો	૩૨૨
પરિજીમના તુલનાત્મક	
આકેડી	૩૨૩
ગુણવત્તર કેળવણી	૩૨૪
ગોળા લલ્લેલા કેમ	૩૨૭
કેળવણીનીતિ પર પ્રકાર	૩૨૮
પુસ્તકલયોનો હેતુ	૩૩૫
પુસ્તકલય ખાતાનો રસિક	
હતિહાસ	૩૩૭
મહારાજની ધબરા	૩૪૦
પુસ્તકલયોનો વિસ્તાર	૩૪૩
આરિએન્ડલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ	૩૪૩
લાખાંતર સાખા	૩૪૪
ગામ પ્રધાનને	૩૪૭
મહાલ તથા પ્રતિ	
પંચાયત	૩૫૨ થી ૩૫૫
સુધારાઈઓ	૩૫૫
હતની નોંધ	૩૫૬
ચૂંટણીનું તત્ત	૩૫૬
નાની સુધારાઈઓ	૩૫૮
ન્યાય તથા કારોબારી	
કામ જુદાં પાડયાં	૩૬૧

સલાહકાર ધારાસભાની	
સ્થાપના	૩૬૪
ધારાસભાના હક્કવિસ્તારનો	
પ્રશ્ન	૩૬૬
છેલ્લી ધારાસભા હક્ક-	
વિસ્તાર સમિતિ	૩૬૮
મંત્રીમંડળની સ્થાપના	૩૬૮
મહેસૂલી સુધારા	૩૭૩
આયપત્ર વેરા	૩૭૬
ઊભડ વેરા રકમ	૩૭૮
ખુશાલી જકાત મઈ	૩૭૯
કપાસ વેરા	૩૮૦
સર્વિસ રહેઠપનો હક્ક	૩૮૦
વેપાર હદીગનો વિકાસ	૩૮૧
ફલદાર નાણું	૩૮૨
બેન્ક એકવ બંદોબાસની	
સ્થાપના	૩૮૨
સિટિ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટ	૩૮૫
ન્યાય-ખાતે સુધારા	૪૭૨
પંડાને તિલાંજલિ	૪૮૦
ટ્રાફિક રેલ્વેસ	૪૮૬
હદીગાને લોન	૪૮૬
વિદ્યાવેતન	૪૮૬
ધર્મખાતું	૫૧૨
આરોગ્ય તથા વૈદ્યીય	
રાહતમાં સુધારા	૫૧૩
અસ્પૃશ્યતા નિવારણ સંબંધે	૫૧૮
બોખામંડળ	૫૨૨ થી ૫૩૩

સાલ્હેરની સલામી બંધ	૫૩૪
સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં પ્રગતિ	૫૩૪
ધારાસભામાં બજેટ વગેરે	૫૩૫
સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યુટ	૫૬૭
જમીનનીરો ચેલીનો પ્રશ્ન	૫૭૭
બોખાપોટું ખુલ્લું મૂક્યું	૫૭૦
ભયંકર રેલમાં સક્રિય મદદ	૫૭૭
રેલવે બજેટ સામાન્ય બજેટથી	
ભૂકું પાડ્યું	૫૬૧
સર્વિસ કમિટી સ્થાપી	૫૬૧
'હિન્દી' શાળામાં દાખલ	૫૬૨
કાઉન્સિલની પુનર્ગઠના	૫૬૨
પુરોહિત નિબંધ લાગુ કર્યા	૫૬૨
આમોહકાર પ્રવૃત્તિ	૫૬૩
જેડ્ડોને સહત	૫૬૩
જમીન મહેસૂલના માગણી-	
માં ધરાડો	૫૬૪
મહેસૂલ ધરાડો કાયમ	૫૬૪
હીરકમહોત્સવ આમોહકાર	
નિધિ	૫૬૫
આમોહકારમંદિરની સ્થાપના	૫૬૫
પ્રાંતપંચાયત તથા મોટી	
સુધારાને ચૂંટાયેલા	
પ્રમુખનો હક્ક	૫૬૫
રજારી તથા કાકરાના વર્ગની	
ઉત્પત્તિ ગાદે પ્રથમ	૫૬૬
સારીરિક ઉત્તમણી ફરજિયાત	૫૬૮
બાંધકામ ખાતાનો વિકાસ	૬૧૪

આમહથે ગોને ન ભૂલયો	૩૬૬
સ્વદેશી પ્રત	૪૦૧
વિકાસની કસોટી	૪૦૨
આર્થિક ગુલામી	૪૦૨
પરદેશોમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ	૪૦૩
સંસાર મુધારા પરિપદમાં	
અભિભાવણ	૪૦૭
જ્ઞાતિસંસ્થાના અનિષ્ટો	૪૧૦
તે મિટાવવા શું કરી શકાય	૪૧૩
સામાજિક પરિસ્થિતિ માટે	
જોખમદારી	૪૧૪-૧૫
કેળવણીની આવશ્યકતા	૪૧૫
રાજકીય ક્ષેત્રમાં શું થઈ શકે	૪૧૬
સમાનતા	૪૧૭
રાષ્ટ્રીયતા પર ભાર	૪૨૦
પ્રજાસાક્ષિનો વિકાસ કરવાની ફરજ	૪૨૧
હિન્દુ સુસ્થિમ બિરાદરી	૪૨૩
રાજ્યોની ખામીઓ બતાવો	૪૨૩
બાકીએ તેમ ચાલીએ	૪૨૪
દેશી રાજ્યોના રાજ્યોનીઓ સંબંધે	૪૨૫
બંદોબાસ નિમજાનાનો સ્વત્વ હેતુ	૪૨૭
લોકશાહીમાં આફા	૪૨૮
અસંતોષમાંથી પ્રગતિ	૪૩૦
મિન્ટોના આગમન વખતે સચાઈરાવે ફરાવેલા વિચારો	૪૩૯

રાજનીતિ પર પ્રકાશ	૪૭૪
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદમાં	૪૭૫
‘ વનપ્રવેશ ’ માનવવત્તા	
જવાબમાં	૪૭૭
સહકારી પરિપદમાં	૪૮૧
આંતર-ખાતા પરિપદ વિષે	૪૮૨
અનૌપચારિક રાજ્યની પરિપદ	૫૦૧
સચાઈરાવનું યુગમાન	૫૧૦
પુરોહિતના કર્તવ્યો	૫૧૩
યુદ્ધ પરિપદમાં ફેફાર	૫૧૭
અરપૂરવત્તા સંબંધે પાંડવીપર	
રાવજીત મહારાજ	૫૫૨
હિન્દુઓને સહજોધ	૫૫૪
પરદેશ નવ	૫૫૪
કાચીરત્તિ	૫૫૫
સુવર્ણ મહોત્સવમાં માનવ	
પત્રોનો જવાબ	૫૬૩
દેશી રાજ્યોના હક્ક વિષે	૫૬૬
મરીબચ્ચનો ઉદ્દેશ	૫૬૭
નવી જાનપદત	૫૬૮
હીવાન શ્રી કૃષ્ણમાયારીને સલાહ	૫૭૧
વત્સલાનની કોંગ્રેસમાં	૬૦૨
હિન્દી રાજ્યોની મામલો	૬૦૭
સમૂહવત્ત સંબંધે વિચારો	૬૦૯
નહેરુ નીતિની નિમ્નજાનો	
એ	
ખાતે	
વિકાસ	

રાજ્યવંશમાં સદાશર	૧૧૫
પંખીરિયલ દુરુસ યોજના	
અંબે સયાછરાવ	૧૨૭
નાનાં ખંડિયાં રાજ્યોનો પ્રદેશ	૧૩૪
દેશના અંશજામાં વડોદરાનો	
જાણે	૧૫૭
જાનમેજ પરિપદમાં સયાછરાવ	
રાવ	૧૧૦ થી ૧૧૪
સયાછરાવનું રાજકીય હિં-	
બિન્દુ	૧૧૧
૧લી વિશ્વધર્મ પરિપદમાં	
દર્શાવેલા વિચારો	૧૭૧ થી ૧૭૪
પીરતીય પરિપદમાં	૧૭૫
ચિરાલમદારાજને અંબે	૧૭૬
બ્રામલવન પ્રદર્શન	૧૮૩
દીરક માનવતના ન્યાયમાં	
દીરક અંદરો	૧૮૭
દીરક મદોલસવની ચાલ-	
બીરીમાં યોજનાઓ	૧૯૨
દેશી રાજ્યોનું હિંબિન્દુ	૧૯૯
ધારાસભાવિરતાર અંબે	
સાચેલીનો સુર	૭૦૩
આ યુગમાં નેહિતો ધર્મ	૭૦૬
બીજી વિશ્વધર્મ પરિપદમાં	૭૧૦
ચાલી પરિપદમાં રાજકીય	
વિચારો	૭૧૬
રેલે લખમાં	૭૨૧
રાજસેવકના ધર્મ	૭૨૫

બેદુલ તથા મનુર	૭૩૦
ઉરક દિવ્યા એરોસિએસન-	
માં જનર વિલંબે સ્વરાજ્ય	
આપના સૂચના કરી	૭૩૧-૩૨
સયાછરાવ ૩ બ-અગિરવદેશ	
કવલારમાં જન્મ	૧૪
દલક તથા	૧૬
રાજ્યાભિષેક	૧૭
સિદ્ધાન્તની ગોઠવણ	૧૭
જનનાબાઈનો સદાશર	૧૮
રાજનો કાર્યક્રમ	૧૮
વિદ્યાર્થી વરીરે અંદરશરો	૭૧
જનકપિતા માટે આકર્ષણ	૭૨
બેલગીલની કિંમતી સલાહ	૭૩
રાજ્યદીવદની વાલીમ	૭૫
કીરાનની સલાહ	૭૬ થી ૮૬
ત્રિન્ચ ગોર વેલસની	
મુલાકાતે	૧૨૩
૧ લા દિલ્લી ફરમારમાં	૧૨૬
જનકપિતા કાચીરાવનું	
અવસાન	૧૨૮
જોડોડા કોલેજ નો પાયો	
નંખાયો	૧૨૯
પંચિકાપાક ખુલ્યો મુકાયો	૧૩૦
ચિમખાબાઈ ૧લી સાથે	
લગ્ન	૧૩૮

આમદર્થોગોને ન બૂલશે	૩૯૬
સ્વદેશી વત	૪૦૧
વિકાસની કરોડી	૪૦૨
આર્થિક ગુલામી	૪૦૨
પરદેશોમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ	૪૦૩
સંસાર સુધારા પરિપદમાં	
અભિલાષણ	૪૦૭
જ્ઞાતિસંસ્થાના અનિષ્ટો	૪૧૦
તે મિટાવવા શું કરી સકાય	૪૧૩
સામાજિક પરિસ્થિતિ માટે	
જોખમદારી	૪૧૪-૧૫
કેળવણીની આવશ્યકતા	૪૧૫
રાજકીય ક્ષેત્રમાં શું થઈ શકે	૪૧૬
સ્થાનતા	૪૧૭
રાષ્ટ્રીયતા પર ભાર	૪૨૦
પ્રજ્ઞશક્તિનો વિકાસ કરવાની દ્રષ્ટિ	૪૨૧
હિન્દુ મુસ્લિમ બિરાદરી	૪૨૩
રાજાઓની ખામીઓ બતાવો	૪૨૩
બાલીએ તેમ ચાલીએ	૪૨૪
દેશીરાજ્યોના રાજાઓ સંબંધે	૪૨૫
બરોડા નિમજાવાનો રદત્વ હેતુ	૪૨૭
લોકશાહીમાં ઘડા	૪૨૮
અસંલોપમાંથી પ્રગતિ	૪૩૦
મિન્ટોના આગમન વખતે સચાઈરાવે દસવિલા વિચારો	૪૩૯

રાજનીતિ પર પ્રકાશ	૪૭૪
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદમાં	૪૭૫
‘વનપ્રવેશ’ માનવત્રતા	
જવાબમાં	૪૭૭
ચલકારી પરિપદમાં	૪૮૧
આંતર-ખાતાં પરિપદ વિષે	૪૮૨
અનોપચારિક રાજવી પરિપદ	૪૮૬
સચાઈરાવનું યુગમાન	૪૯૦
પુરોહિતના કર્તવ્યો	૪૯૩
યુદ્ધ પરિપદમાં હુમ્માર	૪૯૭
અરપુરચંદા સંબંધે પાટવીપર	૪૯૭
ચાવચેત મહારાજ	૪૫૨
હિન્દુઓને સહુબાધ	૪૫૪
પરદેશ જવ	૪૫૪
કાશીરેત્તવિ	૪૫૫
સુવર્ણ મહોત્સવમાં માન-પત્રોનો જવાબ	૪૯૩
દેશી સભ્યોના દક્ષ વિષે	૪૯૬
ચરીખચંદનો વરદ	૪૯૭
નવી જ્ઞાનપદ્ધતિ	૪૯૮
હીવાન શ્રી કૃષ્ણામાચારીને સલાહ	૫૭૧
વત્સલાનની કોંગ્રેસમાં	૬૦૨
હિન્દી રાજ્યોની માગણી	૬૦૭
સમૂહદર્શન સંબંધે વિચારો	૬૦૮
વહેર નીતિની નિષ્ફળતાનો એકરાત	૬૧૩
બાધકામખાતાનો વિકાસ	૬૧૪

રાજ્યતંત્રમાં સહકાર	૧૧૫
ઈર્ષીરિયલ દ્રુપ્ત યોજના	
સંબંધે સયાજીરાવ	૧૨૭
નાના ખંડિયાં રાજ્યોનો પ્રસ્ન	૧૩૫
દેશના સંરક્ષણમાં વડોદરાનો ફાળો	૧૫૭
ગોળમેજી પરિપદમાં સયાજી-રાવ	૧૬૦ થી ૧૬૪
સયાજીરાવનું રાજકીય દક્ષિ-બિન્દુ	૧૬૬
૧લી વિશ્વધર્મ પરિપદમાં દર્શાવેલા વિચારો	૧૭૧ થી ૧૭૪
પીતાત્ય પરિપદમાં	૧૭૫
શિવાજીમહારાજને અંગતિ	૧૭૬
આમજવન પ્રદર્શન	૧૮૩
હીરક માનપત્રના જવાબમાં હીરક સંદેશો	૧૮૭
હીરક મહોત્સવની યાદ-ગીરીમાં યોજનાઓ	૧૯૨
દેશી રાજ્યોનું દક્ષિબિન્દુ	૧૯૯
ધારાસભાવિરેતા સંબંધી સાવચેતીનો સુર	૭૦૩
આ યુગમાં લેઈતો ધર્મ	૭૦૬
બીજી વિશ્વધર્મ પરિપદમાં	૭૧૦
શાહી પરિપદમાં રાજકીય વિચારો	૭૧૯
રેલે કલબમાં	૭૨૧
રાજસેવકના ધર્મ	૭૨૫

ખેડૂત તથા મજૂર	૭૩૦
કચ્છ પ્રંડિયા એસોસિએશન-માં વગર વિલંબે સ્વરાજ્ય આપવા સૂચના કરી	૭૩૧-૭૨

સયાજીરાવ ૩ જા-સગીરાવદેથા

કવલાણામાં જન્મ	૧૪
દત્તક યયા	૧૬
રાજ્યાભિષેક	૧૭
સિંહણની ગોઠવણ	૧૭
જન્મનાભાઈનો સહકાર	૧૮
રાજનો કાર્યક્રમ	૧૮
વિદ્યાર્થી તરીકે સંસ્મરણો	૭૧
જનકપિતા માટે આકર્ષણ	૭૨
મેલબીલની કિંમતી સલાહ	૭૩
રાજવહીવટની તાલીમ	૭૫
હીવાનની સલાહ	૭૬ થી ૮૬
પ્રિન્સ બોપ વેલ્સની મુલાકાતે	૧૨૩
૧ લા ફિલ્ડી ફરમારમાં	૧૨૬
જનકપિતા કાશીરાવનું અવસાન	૧૨૮
‘જરોડા કોલેજ’ નો પાયો નાંખાથો	૧૨૯
પશ્ચિમપાક ખુલ્લો મુકાથો	૧૩૦
વિમણાભાઈ ૧લા સાથે લગ્ન	૧૩૮

પૂણે રાજ્યાધિકાર માટે તજવીજ	૧૪૫
પ્રભ કલ્યાણના ધ્યેયની ભહેરાત	૧૪૬
ફરજીયનનો બોધ	૧૪૭
રાજ્યાધિકારની શરતો	૧૫૦
ચર દી. માધવરાવ સવાજી-રાવની કુરાળતાથી. પ્રસન્ન	૧૫૧
સયાજીરાવના સામાજિક સુધારા	
લગ્નખર્ચ સંબંધે	૧૬૭
બાળલગ્ન પ્રતિબંધ	૩૭૦
હિન્દુ કાયદામાં પ્રગતિકારક સુધારા	૩૭૨
પડદાને તિલાંજલિ	૪૮૦
પુરોહિત નિબંધ	૪૮૫
વિદ્યાવેતન	૪૮૬
ધર્મ ખાતું	૫૧૨
જ્ઞાતિ સંબંધી દાવા સંલગ્નવાનો અધિકાર	૫૧૨
અરપૂરુષતાનિવારણ પરિપક્ષમાં	૫૧૮
બળવાન યત્રા બોધ	૫૬૩
ગરીબ ગૃહની સ્થાપના	૫૬૭
નંદી દાન પદ્ધતિ પર પ્રકાશ	૫૬૮
પુરોહિત નિબંધ ત્રણ કથો	૫૬૨
બાળલગ્ન પ્રતિબંધક કાયદા-માં સુધારો	૫૬૨

હિન્દુ કાંડમાં જ્ઞાતિ સુધારા પદ્ધતિ	૫૬૭, ૭૭૪
સયાજીરાવ અને સાવંશીમ સત્તા	
યુરોપ પ્રવાસસંબંધી પ્રશ્નો	૧૯૮
હિન્દી રાજ્યોની મુસીબત	૨૦૧
લોકસાહીની તરફેણમાં	૨૦૧
દેશીરાજ્યોની કઠોરી સ્થિતિ	૨૦૩
રેસિડન્ટ અને મહારાજા	૨૦૪
લોડે યેન્સડાહિનનું વલણ	૨૦૫
રાજ્યકાર્યભારમાં રેસિડન્ટ	૨૦૬
રેસિડન્ટની હબલ સાથે વાંધો	૨૦૭
હીવાન મહીસાઈની તબજાઈ	૨૦૮
બાપટ કેસની ભૂમિતિ	૨૦૮
બાપટ સરુવેડ	૨૧૧
સયાજીરાવના પ્રશ્ન	૨૧૨
બાપટ કમિશન	૨૧૩, ૨૧૫
સયાજીરાવની નાપસંદગી	૨૧૩
કમિશનના રિપોર્ટ બાબત અભિપ્રાય મંગાવ્યા	૨૧૭
બાપટ નિર્દોષ પણ નિરૂત્તર કથો	૨૧૮
બાજી જામી વળી	૨૧૮
મહારાજાને થયેલો ત્રાસ	૨૧૬
મહીસાઈનો ખુલાસો માંગ્યો	૨૧૬

મહાભારત નિવૃત્ત કર્યા	૨૨૦
હલિયટને છાંટા ઉડયા	૨૨૧
બાપની મદદે	
લોકમાન્ય	૨૧૫, ૨૨૩
રાઈસનો અભિપ્રાય	૨૨૫
સાર્વભૌમની નીતિ સંબંધે	
મહારાજ	૨૨૭
કર્જન સરકયુલરનો વિશેષ	૨૩૨
સમ્રાટ સયાજીરાવની	
તરફેણમાં	૨૩૩
કર્જન સરકયુલર ૨૬	૨૩૪
દિલ્લી દરબાર (૧૯૦૩)	૨૩૫
હાથી સરકસનો પ્રશ્ન	૨૩૬
કર્જનનો વિરુદ્ધ મત	૨૩૭
ગેરસમજી પરીણામ	૨૩૭-૩૮
રાઈસની સમાલોચના	૨૩૮
પ્રગતિની આગેવાં હાથ્યાં	૪૩૩
મિન્ટોને રાજ્યદ્રોહની ગંધ	૪૩૫
સયાજીરાવનો જવાબ	૪૩૬
બ્રિટિશ પત્રોની અવળ-	
ચંડાઈ	૪૩૭
ખરી પરિસ્થિતિ	૪૪૦-૪૧
ગંગનાય વિદ્યાલય	૪૪૨
શિક્ષક પ્રેસ પર શંકા	૪૪૨
છાંટા ઉડયા	૪૪૫
રાજ્યદ્રોહ વિરુદ્ધ બહેર-	
નામું માર્યું	૪૪૭

હકૂમત પર આક્રમણ	૪૪૮
વહેમી રેસિડન્ટ	૪૪૮
રાજ્યદ્રોહ ચલાવી લીધો	
નહોતો	૪૪૯
દિલ્લી દરબાર (૧૯૧૧)	૪૫૨
દરબારી રીતનો અભણતાં	
લગ	૪૫૪
અંગ્રેજોમાં ખળભળાટ	૪૫૫
ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેની	
સલાહ	૪૫૫
વાઈસરોયને પરિસ્થિતિ	
સમજવતો પત્ર	૪૫૬
કલકત્તાના વડા બિરાપની	
સહાનુભૂતિ	૪૫૭
બ્રિટિશ પત્રો ગેરસમજ	
ફેલાવે છે	૪૫૮
વાઈસરોયના ભાઈનું કથન	૪૬૧
સયાજીરાવ પોતે શું કહેતા	૪૬૨
પ્રો. પુરોહિતનું રાજનામું	૪૬૩
' નીતિ ' પર પ્રકાશ	૪૬૪
લોડ હાર્ડિંગનો સયાજીરાવ	
સામે પૂર્વગ્રહ	૪૬૭, ૫૦૦
ગેમ્સફૅનું ઉદાર વલણ	
	૫૦૧-૫૦૪-૫૨૪
રાજ્યને ગોખામંડળ પર	
પૂર્ણ હકૂમત મળે છે	૫૨૯
બદલાવેલું દિલ્હિબિન્દુ	૫૪૬

‘ ધી ટાઈમ્સ ’ની અંજલિ ૭૦૪	સયાજીરાવથી નાના	
સયાજીરાવની બિઝનેસ	લાઈબ્રેરીનો અનુક્રમ ૬૨-૬૪	
સલાહ ૭૩૧	સયાજીરાવ સાથે શાળામાં ૬૮	
‘પતરાવ ગાયકવાડ	સયાજીરાવનો સંપતરાવને	
કાશીરાવના પુત્ર તથા ૭૫	પુત્ર ૭૧	
સયાજીરાવના બંધુ ૪૫	ઝાકસફડમાં લાલતા હતા ૧૬૧	
કવલાણીથી વડોદરાના	સ્વર્ગવાસ ૧૭૮	
સંસ્મરણ ૫૬	લોકપ્રિયતા ૧૭૨	

(૨)

સામાન્ય (General)

અણુનિતાયલા મિત્ર	૧૯	કરવેરા	૧૧૦,૩૭૬ થી ૩૭૮
અધિકાર વિભાગણી	૧૫૫, ૧૭૫	કલદોરનું ચલણ	૩૮૨
અદીણ હક્ક	૧૧૫, ૬૪૮	કલાલવન	૧૬૯
અબ્બાસ તેયબજી	૧૩૬, ૧૬૨, ૬૯૮	કાયદાસમિતિ	૩૬૩
અંલજોદ્ધાર	૧૫૬, ૩૩૪, ૫૧૮ થી ૫૨૩	કાશીરાવ	૬૨, ૬૪, ૧૨૮
આન્ના (તળાવ)	૧૫૬, ૧૭૦	કેળવણી નીતિના ધોરણો	૧૬૧, ૩૨૬
આયપતવેરો	૩૭૬	ખાનગી ખાતામાં સુધારા	૧૮૨, ૭૨૫
ઈન્દુમતી	૨૬૩, ૨૬૪, ૫૧૭	ખીચલી તથા ગ્યારમી	૧૩૩, ૨૫૩, ૫૬૮
ઈન્ડોરીયલ સર્વિસ ટ્રસ્ટ	૬૨૫, ૬૨૭	ખેડૂત રાહત	૫૬૩ થી ૫૬૫
ઈન્ડિયન સ્ટેટ ફોર્સીસ	૬૩૨, ૬૩૩	ગણપતિ ઉત્સવ	૧૨૫, ૭૬૨
ઈલિયટ (એફ. એ. એચ.)	૬૭, ૬૮, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૯૮, ૨૦૬, ૨૧૬, ૨૨૧, ૨૨૬, ૩૦૫	ગામપંચાયત	૩૪૫ થી ૩૫૨, ૫૩૪
ઈમાજીરાવ	૪૫	આમોદ્ધાર પ્રવૃત્તિ	૫૬૩, ૭૭૪
ઓખા (બંકર)	૫૩૨, ૫૭૦	ગાયકવાડનું નીમાદળ	૧૩
ઓખામંડળ	૨૪, ૫૨૬, ૫૩૨, ૫૭૦	ગાયકવાડી રાજ્ય દાયાદહાન	૪૬, ૫૪
ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ	૩૪૩	ચર્ચાભરી નિમણૂક	૫૪૦
ઈન્ડિયન ફોજના બાલામાં ફોજો	૧૧૬, ૬૩૩	છાપનિયો	૨૫૦ થી ૨૭૦
ઈર્ડન સરકયુલર	૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪	જકીત	૧૧૦, ૧૬૭, ૩૭૪, ૩૮૦, ૧૪૧ થી ૧૪૮
		જમીન મહેસૂલ પદ્ધતિ	૧૦૬, ૧૦૯, ૧૭૩, ૨૭૦, ૩૭૩ થી ૩૭૬

ગાંધીજીના સંપ્રદાયની મુલાકાત	૩૦૬
‘ જીવનસંહારણી ’	૩૦૫
દિગ્ગજ (બાલગંગાધર)	૨૧૫, ૨૨૩
ડફરીનની અંજલિ	૧૬૩
દત્ત (શિવેશ્વર)	૨૬૫, ૨૬૬, ૩૦૪, ૩૫૬, ૩૬૨, ૩૭૫, ૩૮૦, ૪૪૧
દત્તક સંજ્ઞાથી વંશાવળી	૫૧
દિલ્લી દરબાર (૧૮૭૭)	૧૨૬
દિલ્લી દરબાર (૧૯૦૩)	૨૩૫, ૨૮૬
દિલ્લી દરબાર (૧૯૧૧)	૪૫૨, ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૬૧, ૪૬૨
દેશી રાજ્યો સંજ્ઞાથી	૨૦૨, ૨૩૦, ૪૨૫, ૫૦૫, ૫૬૬, ૬૦૭, ૬૬૨, ૬૬૬, ૬૬૮, ૬૬૯
ધર્મ	૨૭૬, ૬૭૦ થી ૬૭૪, ૬૮૨, ૭૦૬, ૭૦૬ થી ૭૧૨
ધારાસભા	૩૬૪ થી ૩૬૮, ૫૩૫, ૫૭૦, ૭૫૬, ૭૬૨, ૭૭૭
‘ નવયુગરાત ’	૫૩૮, ૧૪૦, ૨૮૧, ૨૮૮, ૩૧૦, ૫૭૬, ૫૮૦, ૫૮૨ થી ૫૮૫, ૭૪૩, ૭૪૫
અદેશનીતિ	૬૧૩

નાનાં રાજ્યો અને તાલુકાનું	
વડોદરા સાથે સંયોજન	૬૩૪ થી ૬૪૦
નોર્થબ્રુક (લોડ),	૪૮, ૮૫ થી ૮૭
ન્યાય તથા કારોબારી કામ બુદ્ધિ	
પાડવાં,	૧૬૪, ૩૬૧
પછાત વર્ગની કુળવણી	૧૫૮, ૩૩૩
પબ્લિક પાઠ	૧૩૦
પીલવાઈ (દુલ્લડ)	૨૪૭
પુરોહિત નિબંધ	૪૮૫, ૫૧૩, ૫૬૨
પુસ્તકાલય	૩૩૫ થી ૩૪૩
પ્રેમ	૨૪૫
પ્રભાસંકળ	૫૦૬, ૫૩૭, ૬૬૬
પ્રાંત પંચાયત	૩૫૨ થી ૩૫૫, ૫૩૫, ૬૧૧
ફેલોશિપશાળા	૨૬૪, ૬૧૫, ૬૨૧
ફરનિયાત પ્રાથમિક કુળવણી	૧૧૫, ૧૬૫, ૩૦૦, ૩૧૭, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૬, ૩૨૬, ૬૧૧
ફરનિયાત શારીરિક શિક્ષણ	૭૧૫
(કનંદ) ફેર	૩૩, ૩૫, ૩૬, ૩૮, ૬૧

ફોન	૧૬૧, ૧૨૩, ૧૩૩	રત્ન મહોત્સવ	૨૬૮
(ડૉ.) બદુકરામ	૨૨૧	રાજ્યાધિકારની ચરતો	૧૫૦
બરોડા કોલેજ	૧૨૬, ૬૧૭	રાજ્યે કાઢેલાં કારખાનાં	૧૫૮
બરોડા ગેઝેટિયર	૭૬૪	રાજ્યમાં ફેરણીની પર્જત	૧૫૫થી ૧૫૮
બાપટ કેસ	૨૦૬ થી ૨૧૮	રાજ્ય સાધા ગુજરાતી	૧૩૫, ૧૭૭
બાળવન પ્રતિબંધ	૩૭૦ થી ૩૭૨	સાધાબાઈ	૪૬, ૨૬૦
બિન કવાયતી હરકર	૧૩૧	રાનીપરજ	૧૫૭, ૧૫૬, ૩૩૪
બેન્ક ઓફ બરોડા,	૩૮૨	રેલ	૧૨૮, ૫૭૪ થી ૫૮૦
(ડૉ.) સાલચંદ્ર	૧૩૪, ૧૩૫	રેલવે તથા રેલ્વે	૨૨, ૧૨૮, ૭૨૪
સાપતિશ સાખા	૩૪૪, ૪૭૭	રેસિડન્ટની ફરમાનગીરી	૬૬, ૧૦૪, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૨૪, ૪૪૮, ૪૪૯
(સર) મનુભાઈ મહેતા	૪૮૧, ૫૦૩, ૫૩૩, ૫૩૪	લક્ષ્મીદેવી	૨૬૩, ૨૬૪
મહારાજાવને પદ્મજી ક્યાનું		લક્ષ્મીબાઈ	૩૭
તહેરનામું	૪૧	વડોદરામાં એક કમનસીબ બનાવ	૬૨૦
મહાન બાંધનાર	૭૭૨	વડોદરાનો ચરબો	૧૪૩, ૧૪૪
મહાન વિભૂતિ સચાજીરાવ	૭૪૫	વડોદરામાં બંડ	૪૧
મહાલ પંચાયત	૩૫૨, ૩૫૪, ૫૩૪	વર્તમાન પત્રો	૧૬૨, ૫૩૮
મંત્રી મંડળ	૩૬૮ થી ૩૭૦	વાઘીવાળા ગાયકવાડ	૫૦, ૬૫
માધવરાવ (વી. પી.)	૪૮૧, ૪૮૬, ૫૦૧	વિક્ટોરિયા	૧૨૧, ૨૩૫, ૨૭૮
મીઠું	૬૪૦	વિલિયમ્ પ્રકરણ	૫૫૭
મુસોલિનીની મુલાકાત	૫૫૦	વેદોક્ત	૨૭૬
મેલવિલની સલાહ	૭૩	સહેર સુધારણા	૩૮૫
		શિવાજી ત્રિશતાબ્દ ઉત્સવ દુસ્તર ૫૭૪	

સરદાર રૂઢ	૧૫૮	દંત્ર ન્યાયસભા	૧૭૭
સર્વિસ કમિટી	૫૨૧	હથિયાર વગેરે બનાવવાનો હક	
સંદેહ-સેટલમેન્ટ	૧૫૩	જતો કથો	૧૧૪
સહાયકારી લશ્કર અદરશ ચતાં		હાથી સરખસ	૨૩૬
ખેડા તથા અમદાવાદ		હિન્દુ કાયદામાં સુધારા ૩૭૨, ૫૬૭	
નિલ્દલાના મોઠા લાગ માટે		હિન્દુ જનતાનું ગાયકવાડને	
દાવો	૬૪૯ થી ૬૫૮	આમંત્રણ	૫
સંદેશો (પ્રિય પ્રજાજનોને)	૭૫૭	હિન્દુ સ્ત્રીઓના લગ્ન તથા વારસા	
સાહિત્ય કલાવિલાસ	૭૭૦	હિરસાના હકકમાં વધારો ૩૭૨,	
સુધારાઈ	૩૫૫ થી ૩૫૬, ૫૩૪	૩૭૪, ૫૬૭	
(૬૧) સુમન્ત મહેતા	૨૮૭, ૨૮૮,	હિન્દુ લગ્ન સંબંધે સુધારા ૩૭૨,	
૨૯૩, ૩૧૦, ૫૩૭, ૫૮૪, ૬૧૬,		૩૭૩, ૫૬૭	
૭૪૫		હિટલરની મુલાકાત	૭૧૩
સેડન (સી. એન.)	૪૪૫, ૪૪૬,	હીરક મહોત્સવ ૬૭૦, ૬૮૩ થી ૭૦૬	
૪૪૮, ૪૫૨, ૪૭૨		હીરકનિધિ	૬૮૨, ૬૮૭
સુવર્ણ મહોત્સવ	૫૬૨	જ્ઞાતિ ત્રાસનિવારણ નિબંધ ૫૬૭, ૭૩૪	

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાનાં જીવનચરિત્ર સંબંધી પુસ્તકો.

સા. મા. અં.

- ૪૧ મહારાજા શિવાજી કે. સિતારામ વાસદેવ પેંડસે,
ખી. એ., એફ. આર. સી. આર્ષ. એમ. સી. પી.
(મરાઠી) ૧૯૧૬ ૧-૬-૦
- ૪૯ વીર શિવાજી કે. મુકુંદરામ નિત્યારામ મહેતા,
ખી. એ., (Rawlinson) કૃત "Shivaji the
Maratha" નો અનુવાદ. ૧૯૨૦ ૧-૦-૦
- ૫૩ મહિશાંકર કીકાણી જયસુખલાલ પુરષોત્તમરાય
જ્ઞેશીપુરા, એમ. એ., ૧૯૨૦ ૦-૧૫-૦
- ૫૬ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ પહેલો)
ગોકળદાસ મયુરાંદાસ શાહ, ખી. એ. એલએમ. ખી.
Abbot કૃત "Napoleon Bonaparte"
નો અનુવાદ (૧૯૨૪) ૨-૧૨-૦
- ૫૭ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ બીજો)
ઉપર પ્રમાણે. (૧૯૨૪) ૨-૧૦-૦
- ૫૮ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ ત્રીજો)
ઉપર પ્રમાણે. (૧૯૨૬) ૨-૧૨-૦

૫૯ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ ચોથો)

ઉપર પ્રમાણે.

૩-૦-૦

૭૦ રસાયણ-પ્રવેશિકા લલિતાપ્રસાદ શ્રીપ્રસાદ દવે,

બી. એ., બી. એસસી., એલએલ. બી. (૧૯૨૧) ૧-૩-૦

૭૮ સમુદ્રગુપ્ત કે. રવિશંકર અંબાશંકર ડાયા,

બી. એ. એલએલ. બી. (હિન્દી) ૧૯૨૨ ૦-૧૧-૦

૧૪૧ નેલસનનું જીવનચરિત્ર કે. હીરાલાલ હરજીવન
મણાના, બી. એ., એલએલ. બી. સોલીસીટર,
Robert Southey કૃત "site of Nelson"

નો અનુવાદ (૧૯૨૮) ૧-૦-૦

૧૭૪ મહિપતરામ બાતુસુખરામ નિ. મહેતા (૧૯૩૦) ૧-૧-૦

૨૨૪ રાજા જીબીલારામ બહાદુર માનશંકર પીતાંબર-
દાસ મહેતા, ૧૯૩૩

૧-૧૪-૦

૨૩૩ ભગવાન બુદ્ધચરિત્ર ય ધર્મસાર સંગ્રહ

રામરાવ માતૃકા બાંજુરકર Kerns કૃત "Manual
of Buddhism" નો અનુવાદ (૧૯૩૫)

૧-૦-૦

૨૩૯ માહા શિવાયાચે આત્મવૃત્ત જનરલ નાનાસાહેબ
શિંદે (મરાઠી) ૧૯૩૬

૨-૦-૦

૨૪૯ કેમિલોકેવુર-ધર્માલિયન રાષ્ટ્રવિધાયક,
વિહારામ વસનજી ત્રિવેદી, (૧૯૩૭)

૧-૬-૦

- ૨૬૯ માઈ'લવન અને કાર્યક્ષેત્ર રમણલાલ વ. દેસાઈ
એમ. એ., હેવીફ્રાઈડ કૃત 'My life and work'
નો અનુવાદ (૧૯૪૦) ૧-૧૧-૦
- ૨૭૧ હુએનસંગ, દેવેન્દ્ર ર. મળમુદાર, એલ. સી.
પી. એસ. (૧૯૪૦) ૧-૮-૦
- ૨૭૫ નામદેવ ચરિત્ર જી. ર. આજર્ગાવકર (મરાઠી)
(૧૯૪૧) ૧-૧૨-૦